

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 93

— *Частина 2* —

Ужгород, 2026

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жезихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Паневропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 02 від 05.03.2026 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300P,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Бутирський А.А., Бутирська І.А. ПЛАН РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ БОРГІВ БОРЖНИКА У СПРАВІ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ.....	9
Вашкович В.В. ПОНЯТТЯ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ІНВЕСТОРА ЯК СУБ'ЄКТА ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН.....	15
Гаргонич О.В., Поєдинок В.В., Кологойда О.В. ДЖЕРЕЛА ПРАВА ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	22
Гудіма Т.С., Камишанський В.І. ПРИНЦИПИ АДАПТИВНОГО НОРМОПРОЄКТУВАННЯ ЯК ОСНОВА РЕГУЛЯТОРНОЇ МОДЕЛІ ШІ В ЄС.....	36
Кіріна Л.І. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДОРОВ'Я УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В СИСТЕМІ РЕЗІЛЬЄНТНОСТІ МІСТ.....	45
Мушенко В.В., Бісюк О.С. ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АРБІТРАЖНОГО КЕРУЮЧОГО У СИСТЕМІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК ПРИТЯГНЕННЯ.....	55
Омаров А.М. СУЧАСНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЩОДО МАЛОГО БІЗНЕСУ: ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	62
Остапенко Ю.І. ПРОЦЕДУРА ЗМЕНШЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕТИКИ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	69
Попко Є.В. КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ У МІЖНАРОДНИХ КОМЕРЦІЙНИХ ВІДНОСИНАХ.....	76
Порада С.В. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ СОЛІДАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАДОВОЛЕННЯ ВИМОГ КРЕДИТОРІВ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД.....	86
Резнікова В.В., Хотинська-Нор О.З., Притика Ю.Д. ЯКІСТЬ СУДОВИХ РІШЕНЬ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ (НА ПРИКЛАДІ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА).....	95
Спиридонова К.С. РОЛЬ КОМІТЕТІВ НАГЛЯДОВОЇ РАДИ В СИСТЕМІ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ.....	102
Хорунжий Ю.А. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ САНАЦІЇ ДО ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО ТА ПРЕВЕНТИВНОЇ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ.....	109
Циганович О.В. ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ КЕРУЮЧОГО САНАЦІЄЮ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО.....	125
Швидка Т.І. ДОГОВІРНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ: ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	132

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Андрушко А.В., Петренко М.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ОХОРОНИ МАТЕРИНСТВА У ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ:
ДОСВІД ФРН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ..... 138

Булеца С.Б., Заборовський В.В., Фрідманська В.І. ПРИНЦИП РІВНОСТІ
У РЕГУЛЮВАННІ ПРАВА НА ОПЛАТУ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАЦІВНИКІВ..... 143

Бурак В.Я., Бук М.О. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОСЛУГИ
ДОГЛЯДУ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УМОВАХ,
НАБЛИЖЕНИХ ДО СІМЕЙНИХ..... 148

Гетьманцева Н.Д., Анатійчук В.В. ПРАВОВА ПОЛІТИКА
В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН
ЯК ЗАКОНОМІРНИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ТРУДОВОГО ПРАВА..... 155

Гнесний Д.С. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОБОТИ
ПОНАД ВСТАНОВЛЕНУ НОРМУ РОБОЧОГО ЧАСУ В УКРАЇНІ..... 164

Гуцу С.Ф. АЛГОРИТМІЧНИЙ КОНТРОЛЬ ПРАЦІВНИКІВ:
МЕЖІ ПРАВОМІРНОСТІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАБОРОНИ..... 170

Луценко О.Є. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОВНОЇ ТА ЧАСТКОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ
КВАЛІФІКАЦІЇ В АСПЕКТІ РОЗРВАННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ
ЗА НЕДОСТАТНЬОЮ КВАЛІФІКАЦІЄЮ ПРАЦІВНИКА..... 176

Маленко О.В. БАЛАНС ІНТЕРЕСІВ ПРАЦІВНИКА ТА РОБОТОДАВЦЯ
ПРИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННІ: ПРАВОВІ ТА УПРАВЛІНСЬКІ АСПЕКТИ..... 184

Менів Л.Д. ТРУДОВИЙ КОНТРАКТ З КЕРІВНИКАМИ ДЕРЖАВНИХ
ТА КОМУНАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я..... 190

Рудницька О.П. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГАРАНТІЙНИХ ТА КОМПЕНСАЦІЙНИХ
ВИПЛАТ ПРАЦІВНИКАМ В УМОВАХ НЕСТАНДАРТНИХ ФОРМ ЗАЙНЯТОСТІ..... 198

Сидоренко А.С. ПРАВО НА ПРАЦЮ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ОБМЕЖЕННЯ ТА ГАРАНТІЇ..... 205

Тищенко О.В., Черноус С.М. СИРІТСТВО ЯК СКЛАДНА ЖИТТЄВА ОБСТАВИНА:
ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 213

Шумило М.М., Сімутіна Я.В. ДОСТУП РОБОТОДАВЦЯ
ДО РОБОЧИХ ЕЛЕКТРОННИХ ЗАСОБІВ ПРАЦІВНИКА:
НАГАЛЬНІСТЬ СТВОРЕННЯ ПРАВОВОЇ РАМКИ..... 222

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Батигіна О.М., Купчення Л.І. ПРАВОВІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ОРЕНДИ
ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ..... 231

Гафурова О.В., Міхневич Л.В., Новак Т.С. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПЕЧНОГО ПОВОДЖЕННЯ
З ЗАСОБАМИ ЗАХИСТУ РОСЛИН У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ..... 237

Смельяненко К.О., Ладиченко В.В., Яринко Б.В. ДО ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПРАВОВИХ ЗАСАД ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ В РУМУНІЇ.....	243
Заверюха М.М. ПРАВО ЗАГАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ РОСЛИННОГО СВІТУ: ОЗНАКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	254
Кравчук М.В. БЕЗОПЛАТНА ПРИВАТИЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ З ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ.....	260
Курман Т.В., Лісова Т.В. ЩОДО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ЗЕМЛІ ЯК ОСНОВНОГО НАЦІОНАЛЬНОГО БАГАТСТВА.....	268
Логойда В. ПИТАННЯ ПРЕДМЕТНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ СПОРІВ ПРО СТЯГНЕННЯ ОРЕНДНОЇ ПЛАТИ ЗА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ ДЕРЖАВНОЇ ТА КОМУНАЛЬНОЇ ФОРМИ ВЛАСНОСТІ.....	278
Луцюк О.В. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ІСТОТНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧА У МАСИВІ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ НА УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРІВ ОРЕНДИ (СУБОРЕНДИ) ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК У МЕЖАХ МАСИВУ.....	285
Новосад І.В. СУЧАСНИЙ ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ПЕРЕХІД І ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЕНЕРГЕТИЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ.....	293
Петрецька Н.І. ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИКИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ТЕРИТОРІЙ У ПРАКТИЦІ ВОЄННОГО МІСТОБУДУВАННЯ.....	301
Уберман В.І., Васьковець Л.А. ПРИНЦИПИ Й ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ ІНТЕГРОВАНОГО ЗАПОБІГАННЯ ТА КОНТРОЛЮ ПРОМИСЛОВОГО ЗАБРУДНЕННЯ ПОВЕРХНЕВИХ ВОД УКРАЇНИ ТА ЄС.....	308
Чумаченко І.С. ЕКОЛОГО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ.....	318

CONTENTS

SECTION 4. ECONOMIC LAW, ECONOMIC AND PROCEDURAL LAW

Butyrskiy A.A., Butyrskaya I.A. DEBT RESTRUCTURING PLAN OF THE DEBTOR IN INSOLVENCY PROCEEDINGS OF AN INDIVIDUAL.....	9
Vashkovych V.V. THE CONCEPT AND REGULATORY REGULATION OF THE LEGAL STATUS OF AN INVESTOR AS A SUBJECT OF ECONOMIC RELATIONS.....	15
Harahonych O.V., Poiedynok V.V., Kolohoida O.V. SOURCES OF EUROPEAN UNION COMPETITION LAW.....	22
Hudima T.S., Kamyshanskyi V.I. PRINCIPLES OF ADAPTIVE LAWMAKING AS THE BASIS OF THE EU AI REGULATORY MODEL.....	36
Kirina L.I. LEGAL PROTECTION OF THE HEALTH OF COMBATANTS IN THE URBAN RESILIENCE SYSTEM.....	45
Mushenok V.V., Bisiuk O.S. DISCIPLINARY LIABILITY OF AN ARBITRATION MANAGER IN THE SYSTEM OF LEGAL LIABILITY: GROUNDS AND PROCEDURE FOR BRINGING.....	55
Omarov A.M. CURRENT STATE POLICY ON SMALL BUSINESS: ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS.....	62
Ostapenko Iu.I. PROCEDURE FOR REDUCING CORRUPTION RISKS AS AN ELEMENT OF PUBLIC SERVICE ETHICS IN THE PUBLIC PROCUREMENT SYSTEM.....	69
Popko E.V. CULTURAL VALUES AS AN OBJECT OF PROPERTY RIGHTS IN INTERNATIONAL COMMERCIAL RELATIONS.....	76
Porada S.V. FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF JOINT LIABILITY FOR NON-SATISFACTION OF CREDITORS' CLAIMS IN BANKRUPTCY PROCEEDINGS: NATIONAL AND FOREIGN EXPERIENCE.....	86
Rieznikova V.V., Khotynska-Nor O.Z., Prytyka Yu.D. THE QUALITY OF JUDICIAL DECISIONS IN THE CONTEXT OF EUROPEAN STANDARDS (USING THE EXAMPLE OF COMMERCIAL LITIGATION).....	95
Spyrydonova K.S. THE ROLE OF SUPERVISORY BOARD COMMITTEES IN THE CORPORATE GOVERNANCE SYSTEM OF JOINT-STOCK COMPANIES.....	102
Khorunzhyi J.A. THE RELATIONSHIP BETWEEN PRE-INSOLVENCY SANATION AND PREVENTIVE RESTRUCTURING.....	109
Tsyhanovych O.V. THE LEGAL STATUS OF THE REORGANIZATION MANAGER IN BANKRUPTCY PROCEEDINGS.....	125
Shvydka T.I. CONTRACTUAL AND ORGANIZATIONAL-LEGAL INSTRUMENTS FOR THE IMPLEMENTATION OF STATE ECONOMIC POLICY: AN ECONOMIC LAW PERSPECTIVE.....	132

SECTION 5. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Andrushko A.V., Petrenko M.O. LEGAL REGULATION OF MATERNITY PROTECTION IN LABOR RELATIONS: THE EXPERIENCE OF GERMANY AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	138
Buletsa S.B., Zaborovskyy V.V., Fridmanska V.I. THE PRINCIPLE OF EQUALITY IN REGULATING THE RIGHT TO REMUNERATION OF MINOR WORKERS.....	143
Burak V.Ya., Buk M.O. LEGAL SUPPORT FOR SOCIAL SERVICES FOR THE CARE AND UPBRINGING OF CHILDREN IN FAMILY-LIKE CONDITIONS.....	148
Getmantseva N.D., Anatiichuk V.V. LEGAL POLICY IN THE MECHANISM OF LEGAL REGULATION OF LABOR RELATIONS AS A NATURAL FACTOR OF SOCIAL CERTAINTY OF LABOR LAW.....	155
Hnesnyi D.S. PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF WORK BEYOND THE ESTABLISHED NORM OF WORKING HOURS IN UKRAINE.....	164
Gutsu S.F. ALGORITHMIC CONTROL OF EMPLOYEES: LIMITS OF LAWFULNESS AND CRIMINAL LAW PROHIBITIONS.....	170
Lutsenko O. Yev. THE COMPARISON OF FULL AND PARTIAL PROFESSIONAL QUALIFICATIONS IN TERMS OF TERMINATION OF AN EMPLOYMENT AGREEMENT DUE TO THE EMPLOYEE'S INSUFFICIENT QUALIFICATIONS.....	176
Malienko O. BALANCE OF INTERESTS BETWEEN EMPLOYEE AND EMPLOYER DURING RECRUITMENT: LEGAL AND MANAGERIAL ASPECTS.....	184
Meniv L.D. EMPLOYMENT CONTRACT WITH HEADS OF STATE AND MUNICIPAL HEALTHCARE INSTITUTIONS.....	190
Rudnytska O.P. LEGAL REGULATION OF GUARANTEE AND COMPENSATION PAYMENTS TO EMPLOYEES IN NON-STANDARD FORMS OF EMPLOYMENT.....	198
Sydorenko A.S. THE RIGHT TO WORK OF CIVIL SERVANTS DURING MARTIAL LAW: RESTRICTIONS AND GUARANTEES.....	205
Tyshchenko O.V., Chernous S.M. ORPHANHOOD AS A COMPLEX LIFE CIRCUMSTANCE: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT.....	213
Shumylo M.M., Simutina Ya.V. EMPLOYER ACCESS TO EMPLOYEE'S CORPORATE ELECTRONIC DEVICES: THE NECESSITY OF ESTABLISHING A LEGAL FRAMEWORK.....	222
SECTION 6. LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW	
Batyhina O.M., Kupchenia L.I. LEGAL AND HISTORICAL ASPECTS OF AGRICULTURAL LAND LEASING.....	231
Hafurova O.V., Mikhnevych L.V., Novak T.S. PROBLEMS AND PROSPECTS OF LEGAL REGULATION OF SAFE HANDLING OF PLANT PROTECTION PRODUCTS IN AGRICULTURE.....	237

Yemelianenko K.O., Ladychenko V.V., Yarynko B.V. ON THE ISSUE OF ENVIRONMENTAL SAFETY AND THE LEGAL BASIS FOR ENVIRONMENTAL CONTROL IN ROMANIA.....	243
Zaveriukha M.M. GENERAL USE OF PLANT OBJECTS: SIGNS AND FEATURES OF IMPLEMENTATION UNDER MARTIAL LAW.....	254
Kravchuk M.V. FREE PRIVATIZATION OF AGRICULTURAL LAND IN THE SYSTEM OF ENSURING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOAL OF POVERTY REDUCTION.....	260
Kurman T.V., Lisova T.V. REGARDING THE LEGAL REGIME OF LAND AS THE MAIN NATIONAL WEALTH.	268
Logoyda V. ISSUE OF SUBJECT JURISDICTION IN DISPUTES ON THE COLLECTION OF RENT FOR LAND PLOTS IN STATE AND COMMUNAL OWNERSHIP.....	278
Lutsiuk. O.V. CONTEMPORARY PROBLEMS OF ENSURING THE RIGHTS OF SUBSTANTIAL LAND USERS IN AGRICULTURAL LAND MASS TO CONCLUDE LEASE (SUBLEASE) AGREEMENTS FOR LAND PLOTS WITHIN THE AREA.....	285
Novosad I.V. MODERN ENERGY TRANSITION AND THE FORMATION OF THE SYSTEM OF ENERGY RELATIONS IN UKRAINE.....	293
Petretska N.I. LEGAL ASPECTS OF ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY POLICY IN MILITARY URBAN PLANNING.....	301
Uberman V.I., Vaskovetz L.A. PRINCIPLES AND LEGAL INSTRUMENTS FOR INTEGRATED INDUSTRIAL POLLUTION PREVENTION AND CONTROL OF SURFACE WATERS IN UKRAINE AND THE EU.....	308
Chumachenko I.Ye. ENVIRONMENTAL AND LEGAL DIMENSION OF THE STATE POLICY OF UKRAINE IN THE FIELD OF ALTERNATIVE ENERGY.....	318

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.736

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.1>

ПЛАН РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ БОРГІВ БОРЖНИКА У СПРАВІ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Бутирський А.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
суддя Господарського суду Чернівецької області
ORCID: 0000-0002-3225-7017*

Бутирська І.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-6827-9939*

Бутирський А.А., Бутирська І.А. План реструктуризації боргів боржника у справі про неплатоспроможність фізичної особи.

Стаття присвячена дослідженню плану реструктуризації боргів боржника у процедурі неплатоспроможності фізичної особи. Мета статті полягає у комплексному дослідженні правової природи та змісту плану реструктуризації боргів фізичної особи у процедурі неплатоспроможності, визначенні критеріїв його реальності й виконаності, а також з'ясуванні правових наслідків подання формального або такого, що не відповідає вимогам законодавства про банкрутство, проекту плану реструктуризації.

Авторами здійснено аналіз процесуальних повноважень господарського суду під час вирішення питання про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність відповідно до положень Кодексу України з процедур банкрутства, а також сформовано практичні підходи до розмежування підстав для залишення заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи без руху, її повернення чи відмови у відкритті провадження у разі подання боржником неналежного проекту плану реструктуризації.

За результатами проведеного дослідження автори доходять висновку, що у процедурі неплатоспроможності фізичної особи план реструктуризації боргів є ключовим інструментом досягнення мети, визначеної законодавством, – відновлення платоспроможності боржника на засадах добросовісності, компромісу та балансу інтересів боржника і кредиторів. Такий план має бути не просто формальним додатком до заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи, а реальним, економічно обґрунтованим і виконуваним документом, який містить чіткі умови зміни способу та порядку виконання зобов'язань боржника. Водночас на стадії вирішення питання про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність господарський суд здійснює лише формальну перевірку заяви та доданих до неї документів на відповідність вимогам закону, не вдаючись до оцінки їхньої обґрунтованості по суті.

Наголошено, що недобросовісна поведінка боржника, що проявляється у неподанні плану реструктуризації, або поданні фіктивного чи завідомо невиконаного плану, суперечить завданням процедури реструктуризації боргів та свідчить про зловживання правами з боку боржника. Така поведінка нівелює саму ідею реструктуризації та унеможливорює досягнення її цілей.

Ключові слова: неплатоспроможність, банкрутство, реструктуризація боргів боржника, план реструктуризації боргів, план санації, господарський суд, банкрутство фізичних осіб, Кодекс України з процедур банкрутства.

Butyrskiy A.A., Butyrskaya I.A. Debt restructuring plan of the debtor in insolvency proceedings of an individual.

The article is devoted to the study of the debtor's debt restructuring plan in the insolvency procedure of an individual. The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the legal nature and content of an individual's debt restructuring plan in insolvency proceedings, to determine the criteria for its reality and enforceability, as well as to clarify the legal consequences of submitting a formal restructuring plan or one that does not comply with the requirements of bankruptcy legislation.

The authors analyze the procedural powers of the economic court when deciding on the opening of insolvency proceedings in accordance with the provisions of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, and also develop practical approaches to distinguishing the grounds for leaving an application for the opening of insolvency proceedings of an individual without movement, returning it, or refusing to open proceedings in cases where the debtor submits an improper draft debt restructuring plan.

Based on the results of the study, the authors conclude that in the insolvency procedure of an individual, the debt restructuring plan is a key instrument for achieving the goal defined by law – restoring the debtor's solvency on the principles of good faith, compromise, and a balance of interests between the debtor and creditors. Such a plan should not be just a formal annex to the application for the opening of insolvency proceedings of an individual, but rather a real, economically substantiated, and enforceable document that contains clear conditions for changing the method and procedure for fulfilling the debtor's obligations. At the same time, at the stage of deciding on the opening of insolvency proceedings, the economic court carries out only a formal review of the application and the documents attached thereto for application with statutory requirements, without assessing their substantive validity.

It is emphasized that bad-faith conduct of the debtor, manifested in the failure to submit a debt restructuring plan or in the submission of a fictitious or deliberately unenforceable plan, contradicts the objectives of the debt restructuring procedure and indicates an abuse of rights on the part of the debtor. Such conduct undermines the very idea of restructuring and makes it impossible to achieve its objectives.

Key words: insolvency, bankruptcy, debtor's debt restructuring, debt restructuring plan, reorganization plan, economic court, personal bankruptcy, Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures.

Постановка проблеми. План реструктуризації боргів боржника є обов'язковим елементом процедури неплатоспроможності боржника – фізичної особи та фізичної особи – підприємця (далі – неплатоспроможності боржника). Зазначений документ подається разом із заявою про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність у вигляді пропозиції щодо реструктуризації боргів (проект плану реструктуризації боргів). План реструктуризації боргів подається на розгляд кредиторам, що дозволяє останнім оцінити перспективу відновлення платоспроможності боржника та надає їм змогу прийняти рішення про його схвалення та подання на затвердження господарському суду, або відхилення і прийняття рішення про перехід до процедури погашення боргів. Проте на практиці складання та погодження плану реструктуризації боргів викликає чимало труднощів та запитань, що обумовлює актуальність даного дослідження.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні правової природи та змісту плану реструктуризації боргів фізичної особи у процедурі неплатоспроможності, визначенні критеріїв його реальності й виконуваності, а також з'ясуванні правових наслідків подання формального або такого, що не відповідає вимогам законодавства про банкрутство, проекту плану реструктуризації.

Стан опрацювання проблематики. Серед науковців, які присвятили свої праці проблемам банкрутства загалом та неплатоспроможності фізичних осіб зокрема, слід виділити: О. Беяневич, О. Бірюкова, О. Васьковського, І. Вечірка, Л. Грабован, В. Джуна, Ю. Кабенюк, Л. Ніколенко, Б. Полякова, Р. Полякова, П. Пригузу, В. Радзивілюк та інших. Проте, не зважаючи на чималий внесок згаданих науковців у розвиток права неспроможності (банкрутства), недостатньо розкритим залишається питання правової природи та змісту плану реструктуризації боргів боржника при неплатоспроможності фізичної особи.

Виклад основного матеріалу. Реструктуризація боргів боржника має на меті відновлення платоспроможності боржника шляхом відстрочення, розстрочення або прощення боргу чи його частини, зміни способу та порядку виконання зобов'язань боржника. Проект плану реструктуризації боргів має бути реальним і спрямованим на пошук компромісу між боржником та кредиторами щодо погашення боргу, протилежне свідчить про недобросовісність боржника.

До боржника – фізичної особи КУзПБ установлює спеціальні вимоги щодо його добросовісності, як запоруку досягнення компромісу між сторонами стосовно погашення боргів, що має ґрунтуватися на поступках кредиторів та сумлінній співпраці боржника з керуючим реструктуризацією і кредиторами, а також на його відкритій взаємодії з судом, яка полягає у добросовісному користуванні процесуальними правами та сумлінному виконанні процесуальних обов'язків [1, с. 364]. Коли відкривається справа про неплатоспроможність, боржник повинен співпрацювати з іншими учасниками справи про неплатоспроможність і судом: надавати достовірні відомості щодо свого фінансово-майнового стану; брати участь у розгляді пред'явлених до суду грошових вимог кредиторів; надавати проект плану реструктуризації; не перешкоджати застосуванню щодо нього судових процедур тощо [2, с. 19].

Так, трапляються випадки, коли у поданому проекті плану реструктуризації боргів боржник зазначає про повне списання боргів. Такий проект плану реструктуризації боргів не може вважатись належним виконанням боржником вимог Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ), які передбачені для подання відповідних заяв.

Отже, проект плану реструктуризації боргів боржника повинен містити реальні розгорнуті умови та обґрунтовані пропозиції стосовно відновлення платоспроможності боржника шляхом зміни способу та порядку виконання його зобов'язань, а також відповідати вимогам чинного законодавства, а саме ст.ст. 124, 125 КУзПБ.

Б. Поляков вказує, що план реструктуризації є процесуальним документом та водночас правомочним. Тому, коли боржник вкладає у план завідомо не виконувані умови або надає цей документ своїм кредиторам безпосередньо на зборах кредиторів, то в цих випадках має місце зловживання одночасно як матеріальними, так і процесуальними правами [3, с. 432].

Верховний Суд у своїй постанові від 25 серпня 2021 року у справі № 925/473/20 вказав, що при поданні до господарського суду заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність, обов'язком боржника є складення реального (виконуваного) проекту плану реструктуризації, який після розгляду господарським судом грошових вимог та формування реєстру кредиторів розробляється, уточнюється та погоджується з кредиторами.

З огляду на вищенаведене, відсутність розробленого боржником реального та обґрунтованого проекту плану реструктуризації та його неподання на розгляд кредиторам свідчить, що мета процедури реструктуризації боргів, передбачена КУзПБ, не виконується. Невиконання мети попередньої процедури (реструктуризації боргів) виключає можливість переходу до іншої процедури (погашення боргів) у провадженні про неплатоспроможність фізичної особи... У справах про неплатоспроможність фізичних осіб існує ризик ігнорування боржниками мети і завдань процедури реструктуризації боргів, що може полягати у не розробленні та не поданні на розгляд кредиторам проекту плану реструктуризації, надання фіктивного (зазначення вигаданих розмірів сум погашення чи інших відомостей) та невиконуваного плану реструктуризації, який не відповідатиме вимогам статті 124 КУзПБ, пасивній участі боржника в цій процедурі (постанова Верховного Суду від 25 серпня 2021 року у справі № 925/473/20) [4].

Ст. 124 КУзПБ встановлює вимоги до плану реструктуризації боргів боржника, серед яких є:

- 1) умови, що мають бути обов'язково зазначені у цьому плані (частина друга);
- 2) умови, що вказуються у згаданому плані додатково (частина третя).

Варто зауважити, що не всі вимоги кредиторів підлягають реструктуризації. Так, згідно з ст. 125 КУзПБ не підлягають реструктуризації борги боржника щодо сплати аліментів, відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, щодо сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та щодо сплати інших обов'язкових платежів на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Податковий борг, що виник протягом трьох років до дня постановлення ухвали про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржника, визнається безнадійним та списується у процедурі реструктуризації боргів боржника. План реструктуризації боргів боржника затверджується господарським судом лише після повного пога-

шення боргів боржника щодо сплати аліментів, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, щодо сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та щодо сплати інших обов'язкових платежів на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, якщо така заборгованість існує.

Згідно ч. 1 ст. 124 КУзПБ план реструктуризації боргів боржника розробляється з метою відновлення платоспроможності боржника. При поданні заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржник зобов'язаний подати пропозиції щодо реструктуризації боргів (проект плану реструктуризації боргів). Це пов'язано з тим, що реструктуризація боргів боржника має на меті відновлення платоспроможності боржника шляхом відстрочення, розстрочення або прощення боргу чи його частини, зміни способу та порядку виконання його зобов'язань, а відтак боржник повинен запропонувати обґрунтований та виконуваний (реальний) проект плану реструктуризації своїх зобов'язань.

О. Васьковський відзначає: «... стадія відкриття провадження у справі про банкрутство – це не «технічний етап», а не інакше як, на нашу думку, системоутворюючий фільтр, який переводить боржника з загального правового режиму у спеціальний інсолвенційний режим; створює необхідні умови для ефективного розпорядження майном боржника, санації (щодо юридичних осіб) реструктуризації заборгованості (щодо фізичних осіб) або ліквідації (щодо юридичних осіб), погашення боргів (щодо фізичних осіб)» [5, с. 366].

Після відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржника відбувається трансформація правового статусу останнього (зокрема, арешт майна боржника та інші обмеження боржника щодо розпорядження належним йому майном можуть бути застосовані виключно господарським судом у межах провадження у справі про неплатоспроможність, а попередньо накладені арешти й обмеження можуть бути зняті на підставі ухвали господарського суду, припиняється нарахування штрафів та інших фінансових санкцій, а також відсотків за зобов'язаннями боржника тощо) [6, с. 55].

Однак, доданий до заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність проект плану реструктуризації боргів може містити певні недоліки, а саме: не надано доказів на підтвердження інформації про всі доходи боржника, у тому числі доходи, які боржник розраховує отримати протягом процедури реструктуризації боргів; не надано доказів на підтвердження розміру суми, яка щомісяця буде виділятися для погашення вимог кредиторів тощо. У зв'язку із наведеним виникає питання щодо дій суду у такому випадку.

Книга V КУзПБ не визначає порядку відмови у прийнятті заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність або підстав для повернення такої заяви, а відтак, з урахуванням положень ст. 113 КУзПБ, необхідно звернутись до ст. ст. 37, 38 КУзПБ.

Зокрема, відповідно до ст. 37 КУзПБ господарський суд не пізніше п'яти днів з дня надходження заяви про відкриття провадження у справі відмовляє у прийнятті заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство, якщо:

- провадження у справі про банкрутство боржника не допускається згідно з КУзПБ або законом;
- стосовно боржника відкрито процедуру превентивної реструктуризації та діють заходи захисту боржника, передбачені п. 1 ч. 3 ст. 33-11 КУзПБ;
- щодо боржника наявний затверджений судом план превентивної реструктуризації та заява надійшла від залученого кредитора і відсутні докази невиконання боржником зобов'язань за таким планом превентивної реструктуризації;
- юридичну особу – боржника припинено в установленому законом порядку.

Абз. абз. 3, 4 ч. 1 ст. 37 КУзПБ можуть бути застосовані лише щодо фізичної особи – підприємця (згідно ст. 33-1 КУзПБ процедура превентивної реструктуризації може бути ініційована боржником – юридичною особою або фізичною особою – підприємцем), а абз. абз. 2, 5 ч. 1 ст. 37 КУзПБ є універсальними.

Також суд має право залишити без руху заяву про відкриття провадження у справі з підстав, передбачених ст. 174 Господарського процесуального кодексу України на підставі ч. 3 ст. 37 КУзПБ.

Відповідно до ч. 1 ст. 38 КУзПБ господарський суд не пізніше п'яти днів з дня надходження заяви про відкриття провадження у справі або закінчення строку на усунення недоліків заяви повертає її та додані до неї документи, якщо:

- заяву подано особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписано або підписано особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не вказано;
- до постановлення ухвали про відкриття провадження у справі від заявника надійшла заява про відкликання заяви про відкриття провадження у справі;
- заявником до цього суду подано іншу заяву про відкриття провадження у справі про банкрутство щодо того самого боржника і щодо такої заяви на час вирішення питання про відкриття провадження у справі не постановлена ухвала про відкриття або відмову у відкритті провадження у справі про банкрутство, повернення заяви про відкриття провадження у справі, залишення заяви без руху.

Отже, отримавши заяву про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність, суд може: відмовити у прийнятті такої заяви; повернути таку заяву; залишити заяву без руху; прийняти заяву до розгляду. При цьому у суду немає альтернативних шляхів і суд не може на свій розсуд застосовувати норми КУзПБ – для кожної ситуації прописаний чіткий алгоритм дій.

Ст. 116 КУзПБ визначено зміст заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність та перелік додатків, які мають бути додані до заяви. Пункт 14 ч. 3 ст. 116 КУзПБ передбачає, що до заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність додаються інші документи, що підтверджують наявність підстав, визначених ст. 115 цього Кодексу.

Таким чином, положення КУзПБ не містять вичерпного переліку чи конкретного обсягу доказів, які мають бути подані разом із заявою про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи, у зв'язку з чим питання наявності підстав для відкриття провадження у справі про неплатоспроможність у кожній справі вирішується судом індивідуально – з урахуванням змісту заяви боржника та доданих ним документів.

Виходячи з наведеного, саме боржник визначає обсяг доказів, якими він доводить, зокрема, наявність передбачених ст. 115 КУзПБ підстав для відкриття провадження у справі про неплатоспроможність.

У зв'язку з цим, на стадії прийняття судом до розгляду заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність, суд перевіряє лише відповідність змісту заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність та додатків до неї вимогам ст. 116 КУзПБ, тобто здійснює формальний розгляд заяви і доданих до неї документів на предмет наявності та належного оформлення. При цьому оцінка таких доказів судом не здійснюється.

Характерним є наступний приклад із практики Господарського суду м. Києва, ухвалами якого у справі № 910/6674/25 заяву про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи спочатку було залишено без руху, а потім – повернуто. Так, з матеріалів справи вбачається, що до заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність заявником було долучено план реструктуризації боргів, відповідно до якого боржник пропонував до списання більше 98% задекларованої заборгованості (заявником вказано розмір суми, яка щомісяця виділятиметься для погашення вимог кредиторів 2 696,62 грн. протягом 5 років при задекларованій заборгованості у розмірі 10 267 482,77 грн.).

Постановою Північного апеляційного господарського суду від 03 листопада 2025 року у справі № 910/6674/25 ухвалу Господарського суду м. Києва від 22 серпня 2025 року скасовано, а справу повернуто до Господарського суду м. Києва для вирішення питання щодо відкриття провадження у справі про неплатоспроможність з огляду на таке. Місцевим судом було правильно зазначено, що при поданні до господарського суду заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність, обов'язком боржника є складення реального (виконуваного) проекту плану реструктуризації, який після розгляду господарським судом грошових вимог та формування реєстру кредиторів розробляється, уточнюється та погоджується з кредиторами. Отже, місцевим судом правильно встановлено, що боржником не було подано до суду проект плану реструктуризації боргів, який відповідає вимогам чинного законодавства, але помилково повернуто без розгляду заяву Н. про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність та додані до неї документи, оскільки це є підставою для відмови у задоволенні заяви про відкриття провадження у справі про його неплатоспроможність [7].

План реструктуризації боргів боржника подібний за своїм змістом то плану санації боржника – юридичної особи. Зокрема, у плані санації боржника – юридичної особи: зазначається розмір вимог кожного класу кредиторів, які були б задоволені у разі введення процедури ліквідації боржника; план санації має передбачати строк відновлення платоспроможності боржника; заходами щодо відновлення платоспроможності боржника, які містить план санації, можуть бути: реструк-

туризація підприємства; виконання зобов'язання боржника третіми особами; задоволення вимог кредиторів в інший спосіб, що не суперечить КУЗПБ; продаж частини майна боржника тощо. Водночас, на відміну від плану санації боржника – юридичної особи, який спрямований насамперед на збереження та відновлення господарської діяльності суб'єкта підприємництва, план реструктуризації боргів фізичної особи має іншу правову природу. Його основною метою є відновлення особистої платоспроможності боржника шляхом зменшення та впорядкування боргового навантаження з урахуванням реальних доходів, забезпечення мінімально необхідних умов для існування боржника та членів його сім'ї, а також дотримання принципу справедливого й пропорційного задоволення вимог кредиторів відповідно до вимог КУЗПБ.

Висновки. Таким чином, у процедурі неплатоспроможності фізичної особи план реструктуризації боргів є ключовим інструментом досягнення мети, визначеної законодавством, – відновлення платоспроможності боржника на засадах добросовісності, компромісу та балансу інтересів боржника і кредиторів. Такий план має бути не просто формальним додатком до заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи, а реальним, економічно обґрунтованим і виконуваним документом, який містить чіткі умови зміни способу та порядку виконання зобов'язань боржника. Водночас на стадії вирішення питання про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність господарський суд здійснює лише формальну перевірку заяви та доданих до неї документів на відповідність вимогам закону, не вдаючись до оцінки їхньої обґрунтованості по суті.

Недобросовісна поведінка боржника, що проявляється у неподанні плану реструктуризації, або поданні фіктивного чи завідомо невиконаного плану, суперечить завданням процедури реструктуризації боргів та свідчить про зловживання правами з боку боржника. Така поведінка нівелює саму ідею реструктуризації та унеможливує досягнення її цілей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волошинов Д.О. Процедура реструктуризації боргів фізичної особи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 82. Ч. 1. С. 362–367. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.57>.
2. Поляков Б., Радзивілюк В. Принципи інституту неплатоспроможності фізичних осіб. *Право України*. 2022. № 7. С. 11–22. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2022-07-011>.
3. Поляков Б.М. Зловживання боржником своїми правами в процедурі неплатоспроможності фізичних осіб. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 430–435. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/102>. URL: http://lsej.org.ua/2_2025/104.pdf (дата звернення: 2.02.2026).
4. Постанова Верховного Суду у складі суддів Касаційного господарського суду від 25 серпня 2021 року у справі № 925/473/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99243386> (дата звернення: 2.02.2026).
5. Васьковський О.В. Відкриття провадження у справі про банкрутство: правова природа, суть та значення крізь призму економіко-правового підходу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 92. Ч. 5. С. 362–376. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.48>.
6. Бутирський А., Бутирська І. Особливості відкриття та закриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи. *Право України*. 2022. № 7. С. 52–62. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2022-07-052>.
7. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 03 листопада 2025 року у справі № 910/6674/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131575023> (дата звернення: 2.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Бутирський А.А., Бутирська І.А., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 330.322

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.2>

ПОНЯТТЯ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ІНВЕСТОРА ЯК СУБ'ЄКТА ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН

Вашкович В.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-5726-5374

Вашкович В.В. Поняття та нормативно-правове регулювання правового статусу інвестора як суб'єкта господарських відносин.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз окремих аспектів поняття та нормативно-правового регулювання правового статусу інвестора як суб'єкта господарських відносин в Україні. Обґрунтовано, що належне визначення правового статусу інвестора є ключовою передумовою забезпечення ефективного функціонування інвестиційного механізму та підвищення рівня захисту прав суб'єктів інвестиційної діяльності.

Проаналізовано доктринальні підходи до розуміння категорії «інвестор», охарактеризовано його ознаки як учасника господарських правовідносин, визначено співвідношення понять «інвестор», «учасник інвестиційної діяльності» та «суб'єкт господарювання». Розкрито класифікацію інвесторів за організаційно-правовим статусом (корпоративні, інституційні, індивідуальні), а також особливості правового становища іноземних інвесторів у контексті національного законодавства та міжнародно-правових зобов'язань України. Окрему увагу приділено специфіці міжнародного інвестиційного арбітражу як інструменту захисту прав інвесторів та його приватно-публічній природі.

У роботі систематизовано основні етапи інвестиційного процесу (передінвестиційний, інвестиційний, експлуатаційний) та визначено їх значення для формування обсягу прав і обов'язків інвестора. Досліджено структуру об'єктів інвестиційної діяльності, особливості реалізації інвестиційної стратегії підприємства та вплив інвестиційних ризиків на правовий статус інвестора. Узагальнено підходи до класифікації ризиків (чисті та фінансові, систематичні й несистематичні, внутрішні та зовнішні), що дозволяє сформулювати методологічну основу для вдосконалення механізмів правового регулювання інвестиційної діяльності.

Доведено, що ефективність правового статусу інвестора визначається не лише обсягом закріплених прав і гарантій, а й реальними механізмами їх забезпечення та захисту, включаючи виконання рішень міжнародних арбітражних інституцій. Сформульовано висновки щодо необхідності вдосконалення інституційних і процесуальних гарантій захисту прав інвесторів з метою підвищення інвестиційної привабливості України та зміцнення довіри до національної правової системи.

Ключові слова: інвестор; правовий статус інвестора; інвестиційна діяльність; господарські правовідносини; суб'єкти господарювання; нормативно-правове регулювання; захист прав інвесторів; іноземні інвестори; міжнародний інвестиційний арбітраж; інвестиційна політика; інвестиційні ризики; державне регулювання інвестицій.

Vashkovych V.V. The concept and regulatory regulation of the legal status of an investor as a subject of economic relations.

The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the concept and regulatory and legal regulation of the legal status of an investor as a subject of economic relations in Ukraine. It is substantiated that the proper definition of the legal status of an investor is a key prerequisite for ensuring the effective functioning of the investment mechanism and increasing the level of protection of the rights of investment entities.

The doctrinal approaches to understanding the category of “investor” are analyzed, its features as a participant in economic legal relations are characterized, the correlation between the concepts of “investor”, “participant of investment activity” and “business entity” is determined. The classification of investors by organizational and legal status (corporate, institutional, individual) is disclosed, as well as the features of the legal status of foreign investors in the context of national legislation and international legal obligations of Ukraine. Special attention is paid to the specifics of international investment arbitration as an instrument for protecting investors’ rights and its private-public nature.

The work systematizes the main stages of the investment process (pre-investment, investment, operational) and determines their significance for the formation of the scope of the investor’s rights and obligations. The structure of investment activity objects, the features of the implementation of the enterprise’s investment strategy and the impact of investment risks on the legal status of the investor are studied. Approaches to the classification of risks (pure and financial, systematic and unsystematic, internal and external) are generalized, which allows forming a methodological basis for improving the mechanisms of legal regulation of investment activity.

It is proven that the effectiveness of the legal status of an investor is determined not only by the volume of the established rights and guarantees, but also by the real mechanisms for their provision and protection, including the execution of decisions of international arbitration institutions. Conclusions are formulated on the need to improve institutional and procedural guarantees for the protection of investor rights in order to increase the investment attractiveness of Ukraine and strengthen trust in the national legal system.

Key words: investor; legal status of an investor; investment activity; economic legal relations; business entities; regulatory and legal regulation; protection of investor rights; foreign investors; international investment arbitration; investment policy; investment risks; state regulation of investments.

Постановка проблеми. У контексті сучасного етапу розвитку України, зокрема в умовах очікуваної післявоєнної відбудови, євроінтеграційного курсу та структурної трансформації економіки, ключового значення набуває формування стабільного та передбачуваного інвестиційного середовища. Ефективний інвестиційний клімат неможливий без належного гарантування і реального забезпечення прав інвесторів як центральних суб’єктів економічного розвитку держави.

За таких умов актуалізується потреба у виробленні цілісного інституційного та концептуального підходу до захисту прав інвесторів. Під захистом прав інвесторів доцільно розуміти систему передбачених законодавством механізмів, спрямованих на відновлення порушених чи оспорюваних прав суб’єктів інвестиційної діяльності, а також на застосування заходів юридичної відповідальності до осіб, які порушують охоронювані законом інтереси.

Особливе місце в цій системі посідає захист прав іноземних інвесторів. Його специфіка полягає у розширеному інструментарії правового захисту: на відміну від національних інвесторів, іноземні суб’єкти не обмежуються виключно юрисдикцією національних судів, а можуть звертатися до міжнародних механізмів вирішення спорів, зокрема до інвестиційного міжнародного арбітражу.

Інвестиційний міжнародний арбітраж виступає законодавчо та договірно закріпленою формою захисту прав інвесторів у сфері господарської діяльності. Порядок його застосування визначається як нормами національного інвестиційного законодавства України, так і положеннями міжнародних договорів, що є складовою частиною національної правової системи. Водночас реалізація цього механізму ґрунтується на згоді сторін, вираженій у письмовій формі.

Міжнародні інвестиційні спори характеризуються змішаним суб’єктним складом: позивачем, як правило, виступає приватний іноземний інвестор, тоді як відповідачем – держава-реципієнт капіталу. Така конструкція зумовлює приватно-публічну природу інвестиційного арбітражу, що поєднує елементи міжнародного публічного та приватного права.

Водночас сучасні виклики, з якими стикається Україна, зокрема значне зростання потенційних інвестиційних спорів у зв’язку з воєнними ризиками, питаннями експропріації, санкційної політики та відновленням зруйнованої інфраструктури, актуалізують проблему ефективності виконання рішень міжнародного інвестиційного арбітражу. Наявний механізм їх імплементації потребує подальшого вдосконалення з метою усунення нормативних прогалин та підвищення практичної дієвості, що є важливою умовою зміцнення довіри іноземних інвесторів до української правової системи.

Мета дослідження полягає у аналізі окремих аспектів механізмів захисту прав інвесторів в Україні з урахуванням сучасних трансформаційних процесів, євроінтеграційного курсу держави та потреб повоєнного відновлення економіки, а також у визначенні напрямів удосконалення інституційних і процесуальних гарантій, зокрема в частині застосування та виконання рішень міжнародного інвестиційного арбітражу.

Теоретико-методологічну основу цього дослідження становлять наукові праці Бігняк О.Л., Бень Т.Д., Вдовічена А.Л., Коюди П.М., Костишева О.М., Лавріна О.Д., Махінчука В.М., Никитченка Н.В., Хрімлі О.Г., а також інших вітчизняних і зарубіжних дослідників, які здійснювали ґрунтовний аналіз проблематики захисту прав інвесторів.

Вклад основного матеріалу. Інвестором є фізична особа або юридична особа, яка здійснює вкладення грошових коштів та/або інших активів з метою їх збереження і отримання доходу в майбутньому. На відміну від споживчих витрат, інвестування орієнтоване не на негайне використання ресурсів, а на їх примноження та формування економічної вигоди. У науковій літературі іноді зазначається, що особа, яка спрямовує понад 30 % свого доходу на накопичення чи вкладення, може розглядатися як потенційний інвестор. У повсякденному вжитку поняття «інвестор» зазвичай асоціюється з особами або компаніями, що здійснюють значні капіталовкладення [1, с. 72].

Провідний інвестор – це учасник інвестиційного синдикату, який визначає напрями фінансування, структуру угоди та фактично здійснює координацію і контроль за її реалізацією. У випадку придбання великих компаній можливе розмежування ролей: один суб'єкт може виступати провідним інвестором у частині формування власного капіталу, тоді як інший – очолювати фінансування за рахунок позикових коштів.

Інвестиційна діяльність – це сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави по реалізації інвестицій (у майновій, фінансовій, чи матеріальній формі) з метою одержання прибутку.

Інвестиційна діяльність підприємства являє собою послідовну, цілеспрямовану діяльність, що полягає у капіталізації об'єктів власності, у формуванні і використанні інвестиційних ресурсів, регулюванні процесів інвестування і міжнародного руху інвестицій та інвестиційних товарів, створенні відповідного інвестиційного клімату і має на меті одержання прибутку чи визначеного соціального ефекту [2, с. 43].

Інвестиційна діяльність – це різновид господарської діяльності, тобто як систематичні дії організаційно-майнового характеру, спрямовані на вкладення інвестицій на довготривалій або постійній основі з метою визначення соціально-економічного ефекту, насамперед - отримання прибутку. Головна мета інвестиційної діяльності - забезпечення найбільш ефективних шляхів реалізації інвестиційної стратегії підприємства.

Об'єктивною основою інвестиційної діяльності є інвестиційні цикли. Інвестиційний цикл - це процес, який реалізується протягом часу здійснення інвестицій. Він визначається часом між моментом формування інвестиційних намірів до моменту виходу зданих у експлуатацію об'єктів на проєктні техніко-економічні показники [2, с.7].

Інвестиційна діяльність є складним і тривалим процесом, що передбачає послідовну реалізацію низки взаємопов'язаних етапів – від формування інвестиційної ідеї до отримання економічного результату. У загальному розумінні інвестиція означає вкладення визначеного обсягу фінансових ресурсів або інших активів у створення чи придбання певного виду майна з метою одержання чистого прибутку або досягнення іншого корисного ефекту. На відміну від звичайного споживання, інвестування орієнтоване на довгострокову віддачу та примноження капіталу, що зумовлює необхідність стратегічного планування та системного управління відповідними процесами.

У структурному вимірі інвестиційний процес доцільно поділяти на три основні етапи: передінвестиційний, інвестиційний та експлуатаційний. Передінвестиційний етап має підготовчий характер і спрямований на формування обґрунтованого рішення щодо доцільності вкладення коштів [3, с. 47]. Саме на цій стадії здійснюється пошук і розроблення інвестиційної концепції або бізнес-ідеї, проводиться попередня підготовка проєкту, визначаються його цілі, масштаби та очікувані результати. Важливим елементом є оцінка економічної та фінансової ефективності проєкту, аналіз ризиків, а також остаточний перегляд і прийняття управлінського рішення щодо реалізації. Завершується цей етап формуванням інвестиційного бюджету, який визначає обсяг і структуру необхідних ресурсів.

Інвестиційний етап пов'язаний із безпосередньою реалізацією проєкту та охоплює комплекс організаційних, консультаційних і проєктних заходів. Центральне місце тут займає управління проєктом, що включає планування та координацію людських, фінансових і матеріальних ресурсів, контроль строків виконання робіт, дотримання бюджету та забезпечення належної якості. Ефективність цього етапу значною мірою визначає досягнення запланованих результатів і мінімізацію відхилень від початкових показників.

Експлуатаційний (операційний) етап пов'язаний із використанням створеного або придбаного об'єкта інвестування та отриманням економічного ефекту. На цій стадії здійснюється контроль за фінансовими результатами, аналіз прибутковості, оцінка окупності інвестицій і загальної ефективності проєкту. Важливим є постійний моніторинг діяльності та коригування управлінських рішень з урахуванням змін зовнішнього середовища.

Таким чином, інвестиційна діяльність має чітко структурований поетапний характер, а її результативність залежить від узгодженості дій на кожній із зазначених стадій, належного планування, управління ресурсами та системного контролю за досягненням визначених цілей.

Об'єкти інвестиційної діяльності можуть бути поділені на такі групи: матеріальні цінності, цінні папери та майнові права, інтелектуальні цінності. Визначені види об'єктів інвестування можуть бути як об'єктами, в які вкладаються кошти, так і формами, в яких здійснюються вкладення.

Суб'єктами (інвесторами та учасниками) інвестиційної діяльності можуть бути фізичні та юридичні особи України й іноземних держав, а також держави.

Інвестори - суб'єкти інвестиційної діяльності, які приймають рішення про вкладання власних, позичкових і залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування. Інвестори можуть виступати в ролі вкладників, кредиторів, покупців, а також виконувати функції будь-якого учасника інвестиційної діяльності [4, с. 8].

За своїм статусом інвестори можуть бути корпоративними, інституційними та індивідуальними. При цьому, корпоративні інвестори - це, переважно, акціонерні товариства, а також підприємства інших форм власності, що мають вільні грошові кошти.

Інституційні інвестори - це портфельні інвестори, які формують інвестиційний портфель на підставі фундаментального прогнозу поведінки у довготерміновому та середньостроковому періодах. Зазвичай це фахівці, робота яких полягає в довірчому управлінні активами [5, с. 12].

Інституційними інвесторами є банки, інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди), інвестиційні фонди, взаємні фонди інвестиційних компаній, недержавні пенсійні фонди, страхові компанії, інші фінансові установи, які здійснюють операції з фінансовими активами в інтересах третіх осіб за власний рахунок чи за рахунок цих осіб, а у випадках, передбачених законодавством, - також за рахунок залучених від інших осіб фінансових активів з метою отримання прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів.

Індивідуальні (приватні) інвестори - це фізичні особи, які використовують свої нагромадження для інвестування. Індивідуальний інвестор найчастіше зацікавлений у тому, щоб вільні грошові кошти принесли дохід, що стане джерелом доходів при досягненні пенсійного віку або забезпечує фінансову стабільність його родині [6, с. 41].

Права в усіх інвесторів, незалежно від форми власності щодо розміщення інвестицій у будь-які об'єкти, є рівні. Умови інвестування можуть бути різними для вітчизняних та іноземних учасників. Це залежить від державної політики щодо активізації інвестиційних процесів та напрямів їх державного регулювання.

Учасники інвестиційної діяльності - це громадяни та юридичні особи України, інших держав, які забезпечують реалізацію інвестицій як виконавці замовлень або на підставі доручення інвестора.

В свою чергу, ризики інвестиційної діяльності - це імовірність отримати відмінний від очікуваного результат інвестиційної діяльності внаслідок дії екзогенних і ендогенних чинників впливу. Під очікуваним результатом мається на увазі отримання доходів або/і досягнення певного соціального, технологічного, інформаційного, інноваційного та інших ефектів.

У сучасній економічній теорії відсутня єдина загальноприйнята класифікація ризиків, а понятійно-категоріальний апарат теорії ризику залишається недостатньо систематизованим. Водночас інвестиційна діяльність, як складова фінансової системи, об'єктивно пов'язана з багатоманітністю ризиків, що актуалізує потребу в їх упорядкуванні за чіткими методологічними критеріями. Ефективність системи ризик-менеджменту значною мірою залежить від науково обґрунтованої

класифікації ризиків, яка дозволяє визначити місце кожного ризику в загальній системі та застосувати адекватні методи управління.

У практиці управління інвестиційними проєктами застосовується алгоритм експертної оцінки ризиків, який передбачає: формування повного переліку можливих ризиків на кожному етапі життєвого циклу проєкту; визначення експертами ступеня їх значущості; ранжування ризиків за рівнем впливу на результати проєкту; розроблення та впровадження заходів щодо мінімізації й контролю виявлених ризиків. Такий підхід створює підґрунтя для системного управління невідомістю та зниження потенційних втрат.

За результатами впливу ризику поділяють на дві великі групи – чисті та фінансові (спекулятивні). До чистих належать екологічні, політичні, транспортні, виробничі та торговельні ризики, які здебільшого пов'язані з можливістю виникнення збитків без альтернативи отримання прибутку. Фінансові ризики виникають у сфері фінансово-кредитних відносин і охоплюють кредитний, валютний, процентний, інфляційний, ризик ліквідності, банкрутства тощо.

Залежно від місця виникнення розрізняють зовнішні (міжнародні, національні) та внутрішні ризики. За характером виробництва – ризики основного виробництва та ризики допоміжних і сервісних підрозділів. За формою впливу – ризики прямих і непрямих (опосередкованих) втрат. За ступенем складності виділяють локальні (приватні) ризики, системні ризики, що виникають унаслідок ланцюгової реакції локальних ризиків, а також сукупний ризик, який враховує комплексний вплив усіх факторів [7, с. 84].

Класифікація може здійснюватися і за іншими критеріями: за причинами виникнення (випадкові та заплановані), за ступенем прогнозованості (високої ймовірності, низької ймовірності та непередбачувані), за часом прояву (ретроспективні, поточні, майбутні), за рівнем керованості (керовані, частково керовані та некеровані), а також за можливістю страхування (застраховані й незастраховані).

Окрему групу становлять систематичні та несистематичні ризики. Систематичні (регулярні) ризики пов'язані із загальноекономічними та політичними чинниками і впливають на всі суб'єкти господарювання. До них належать політичні ризики (міжнародні та внутрішні), фінансово-економічні ризики (інфляція, економічний спад), законодавчі ризики, зумовлені нестабільністю нормативно-правового регулювання, а також форс-мажорні обставини. Несистематичні ризики мають індивідуальний характер і притаманні конкретному інвестиційному об'єкту, зокрема пов'язані з помилками у виборі технологій (інноваційний ризик), ринку збуту (ринковий ризик) чи організації виробничого процесу.

Узагальнення класифікаційних підходів дозволяє сформулювати модель управління інвестиційними ризиками як послідовність взаємопов'язаних дій, спрямованих на забезпечення оптимального співвідношення між рівнем ризику, інвестиційною привабливістю проєкту та очікуваним економічним ефектом. Такий системний підхід є необхідною умовою підвищення стійкості інвестиційної діяльності в умовах динамічного та нестабільного економічного середовища.

Інвестиційна діяльність в Україні здійснюється на основі:

- інвестування, здійснюваного громадянами, недержавними підприємствами, господарськими асоціаціями, спілками і товариствами, а також громадськими і релігійними організаціями, іншими юридичними особами, заснованими на колективній власності;
- державного інвестування, здійснюваного органами влади і управління України, місцевих Рад народних депутатів за рахунок коштів бюджетів, позабюджетних фондів і позичкових коштів, а також державними підприємствами і установами за рахунок власних і позичкових коштів;
- іноземного інвестування, здійснюваного іноземними громадянами, юридичними особами та державами;
- спільного інвестування, здійснюваного громадянами та юридичними особами України, іноземних держав [8, с.349].

Інвестиційна політика – загальнодержавні принципи рішення і заходи, що визначають напрями використання капітальних вкладень у сферах і галузях економіки з метою забезпечення ефективності та пропорційності її розвитку, усунення міжгалузевих і внутрішньогалузевих диспропорцій, досягнення оптимальних співвідношень між розвитком матеріального виробництва і невиробничої сфери.

Інвестиційна політика повинна мати мету, завдання та механізм їх реалізації. Мета інвестиційної політики полягає в реалізації стратегічного плану економічного і соціального розвитку країни. Але

в кожному разі кінцева мета інвестиційної політики - поживлення інвестиційної діяльності, спрямованої на підйом вітчизняної економіки та підвищення ефективності суспільного виробництва.

Завдання інвестиційної політики залежать від поставленої мети і конкретно сформованій економічній ситуації в країні.

Розроблена і прийнята інвестиційна політика не може бути виконана без наявності чіткого механізму її реалізації. Він, як правило, повинен включати в себе: вибір надійних джерел і методів фінансування інвестицій; визначення термінів і вибір органів, відповідальних за реалізацію інвестиційної політики; створення необхідної нормативно-правової основи для функціонування ринку інвестицій; створення сприятливих умов для залучення інвестицій [9, с.7].

Крім державної, розрізняють такі види інвестиційної політики: галузеву; регіональну; інвестиційну політику окремих суб'єктів господарювання.

Всі вони знаходяться в тісному взаємозв'язку, але визначальною є державна інвестиційна політика, так як вона повинна створювати цивілізовані правила гри в галузі інвестицій та сприяти активізації інвестиційної діяльності на всіх рівнях.

Єдину державну політику у сфері інвестиційної діяльності визначає Верховна Рада України, яка: створює законодавчу базу для сфери інвестиційної діяльності; затверджує пріоритетні напрями інвестиційної діяльності як окрему загальнодержавну програму або у складі Програми діяльності Кабінету Міністрів України, загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального розвитку та охорони довкілля; в межах Державного бюджету України визначає обсяг асигнувань для фінансової підтримки інвестиційної діяльності [10, с. 72].

Висновки. Отже, проаналізувавши вищевикладене, можемо зробити висновок, що інвестиційна діяльність є складним і тривалим процесом, що передбачає послідовну реалізацію низки взаємопов'язаних етапів – від формування інвестиційної ідеї до отримання економічного результату. Інвестиції є відповідним інструментом збагачення держави. З урахуванням стратегічних потреб держави залучення таких ресурсів забезпечить не тільки зростання рівня економічного розвитку, але й створення сприятливих умов для розвитку інноваційної діяльності. З метою досягнення цього актуалізується потреба у виробленні цілісного інституційного та концептуального підходу до захисту прав інвесторів, адже, відповідно до чинного законодавства, права в усіх інвесторів, незалежно від їх форми власності інвестицій, які вони розміщують у будь-які об'єкти, є рівні. Під захистом прав інвесторів доцільно розуміти систему передбачених законодавством механізмів, спрямованих на відновлення порушених чи оспорюваних прав суб'єктів інвестиційної діяльності, а також на застосування заходів юридичної відповідальності до осіб, які порушують охоронювані законом інтереси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хрімлі О.Г. Захист прав інвесторів у сфері господарювання: теоретико-правовий аспект. НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 320 с.
2. Бігняк О. Захист корпоративних прав: співвідношення категорій «форми захисту», «способи захисту» та «засоби захисту» (Сучасні погляди та концепції). *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 43–48.
3. Samson D. Business – process for investment activity. *Financial Markets, Institutions and Risks*. 2022. Vol. 6. Issue 1. P. 46-49. DOI: [http://doi.org/10.21272/fmir.6\(1\).46-49.2022](http://doi.org/10.21272/fmir.6(1).46-49.2022).
4. Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991р. № 1560-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 4. С. 5–8.
5. Бень Т. До визначення економічної ефективності інвестицій. *Економіка України*. 2007. № 4. С. 12–19.
6. Gutkevych, S., & Vikhliaiev, M. Risks in the investing. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2021. No. 7(3). P. 82-87. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2021-7-3-82-87>.
7. Інвестування: навчальний посібник / Під ред. проф. Гриньової В.М. Харків: ВД «Інжек», 2003. 320 с.
8. Коюда П.М. Оцінка інвестиційної привабливості. *Зб. наук. статей «Актуальні проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України»*. Харків: Фінарт, 2023. С. 349–351.
9. Майорова Т.В. Інвестиційна діяльність: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2019. 472 с.

10. Пересада А.А. Управління інвестиційним процесом. Підручник. Київ: Лібра, 2002. 472 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Вашкович В.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.3>

ДЖЕРЕЛА ПРАВА ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Гарагонич О.В.,

*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри економічного права
та економічного судочинства,
Навчально-наукового інституту права,
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
Researcher ID: ABC-4279-2021
ORCID: 0000-0002-8984-2399
e-mail: o.harahonych@gmail.com*

Поєдинок В.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри економічного права
та економічного судочинства
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
Researcher ID: G-5047-2017
ORCID: 0000-0002-1583-1312
e-mail: valerija.poiedynok@knu.ua*

Кологойда О.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри економічного права
та економічного судочинства
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
Researcher ID: G-5740-2017
ORCID: 0000-0001-6929-3225
e-mail: a.kolohoida@icloud.com*

Гарагонич О.В., Поєдинок В.В., Кологойда О.В. Джерела права економічної конкуренції Європейського Союзу.

У статті здійснено комплексне та системне дослідження джерел права економічної конкуренції Європейського Союзу як динамічної багаторівневої правової системи, що формується під впливом глибоких економічних, технологічних і геополітичних трансформацій. Автори виходять із того, що сучасне право економічної конкуренції ЄС перестало бути виключно інструментом забезпечення функціонування внутрішнього ринку і дедалі більше виконує стратегічну роль у досягненні цілей економічної стійкості, цифрової трансформації, стратегічної автономії та кризового управління в умовах глобальної нестабільності.

У роботі обґрунтовується теза про ускладнення та еволюцію системи джерел права економічної конкуренції ЄС, що зумовлено розширенням сфер регулювання, зростанням ролі наднаціональних інституцій і появою нових регуляторних інструментів. Детально проаналізовано акти первинного права Європейського Союзу, насамперед Договір про Європейський Союз

і Договір про функціонування Європейського Союзу, які закріплюють засадничі принципи конкуренції, визначають виключну компетенцію ЄС у цій сфері та створюють нормативну основу для функціонування внутрішнього ринку. Показано, що норми первинного права мають пряму дію та відіграють ключову роль у формуванні єдиного конкурентного правопорядку.

Особливу увагу приділено аналізу вторинного права ЄС як основного інструменту деталізації та імплементації норм установчих договорів. Обґрунтовано домінування регламентів у сфері економічної конкуренції, зумовлене їх прямою дією, обов'язковістю та здатністю забезпечити уніфіковане застосування конкурентних правил у державах-членах. Водночас розкрито специфічну роль директив як допоміжного, але важливого джерела гармонізації національних правопорядків і посилення інституційної спроможності органів з питань конкуренції.

Значне місце у статті відведено аналізу актів «м'якого права» Європейського Союзу, зокрема повідомлень, керівних принципів, рамкових положень, рекомендацій і роз'яснень Європейської комісії. Доведено, що попри відсутність формально обов'язкової юридичної сили, такі акти відіграють вирішальну роль у формуванні стандартів правозастосування, забезпеченні єдності тлумачення конкурентних норм і підвищенні правової визначеності для суб'єктів господарювання.

У статті також розкрито роль судової практики Суду Європейського Союзу як самостійного та впливового джерела розвитку права економічної конкуренції. Показано еволюцію підходів Суду від формального тлумачення договірних норм до економічно орієнтованого аналізу ринкових ефектів, цифрових бізнес-моделей та стратегічних інтересів ЄС. Окремо наголошено на значенні міжнародних угод Європейського Союзу як похідного джерела конкурентного права.

Зроблено висновок, що система джерел права економічної конкуренції ЄС має відкритий, адаптивний і багатовимірний характер, що зумовлює її важливе теоретичне та практичне значення для України у контексті європейської інтеграції та адаптації національного конкурентного законодавства до права ЄС.

Ключові слова: Європейський Союз; право економічної конкуренції; конкурентне право; конкуренція; джерела права ЄС; директива ЄС; регламент ЄС; рішення Суду ЄС; адаптація законодавства; гармонізація законодавства; цифровізація; акти «м'якого права»; Європейська комісія.

Harahonyh O.V., Poiedynok V.V., Kolohoida O.V. Sources of European Union competition law.

This article presents a comprehensive and systematic study of the sources of European Union competition law as a dynamic, multi-level legal system shaped by profound economic, technological and geopolitical transformations. The authors proceed from the premise that contemporary EU competition law has ceased to be exclusively an instrument for ensuring the functioning of the internal market and increasingly performs a strategic role in achieving objectives of economic resilience, digital transformation, strategic autonomy and crisis management in conditions of global instability.

The paper advances the thesis that the system of sources of EU competition law is becoming more complex and evolving, driven by an expansion of regulatory fields, the growing role of supranational institutions and the emergence of new regulatory instruments. The authors provide a detailed analysis of primary EU law instruments, above all the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union, which enshrine the fundamental principles of competition, establish the Union's exclusive competence in this area and create the normative foundation for the operation of the internal market. It is shown that norms of primary law possess direct effect and play a key role in the formation of a unified competition law regime.

Special attention is devoted to the analysis of EU secondary legislation as the principal means of elaborating and implementing the norms of the founding treaties. The predominance of Regulations in the field of competition law is substantiated by their direct effect, mandatory character and capacity to secure uniform application of competition rules across Member States. At the same time, the specific role of Directives is revealed as an auxiliary but important source of harmonization of national legal orders and of strengthening the institutional capacity of competition authorities.

Significant space in the article is given to the analysis of the European Union's "soft law" instruments – in particular Communications, Guidelines, framework documents, Recommendations and interpretative clarifications issued by the European Commission. The authors demonstrate that, notwithstanding the absence of formally binding legal force, such instruments play a decisive role in shaping enforcement standards, ensuring uniform interpretation of competition norms and enhancing legal certainty for economic operators.

The article also discloses the role of the case-law of the Court of Justice of the European Union as an autonomous and influential source for the development of competition law. The evolution of the Court's approaches is shown – from a formal interpretation of treaty provisions to an economically oriented analysis of market effects, digital business models and the Union's strategic interests. The importance of the European Union's international agreements as a derivative source of competition law is emphasized separately.

The authors conclude that the system of sources of EU competition law has an open, adaptive and multidimensional character, which determines its considerable theoretical and practical significance for Ukraine in the context of European integration and the alignment of national competition legislation with EU law.

Key words: European Union; competition law; antitrust law; competition; sources of EU law; EU Directive; EU Regulation; judgments of the Court of Justice of the EU; legislative alignment; harmonisation of legislation; digitalisation; soft law instruments; European Commission.

Постановка проблеми. Стан правового регулювання економічної конкуренції в Європейському Союзі (надалі – ЄС) характеризується активним розвитком нових напрямів, зокрема у сферах цифрових послуг, штучного інтелекту, контролю за державною допомогою. Трансформація правового регулювання конкурентних відносин в ЄС, яка відбувається під впливом зміни геополітичного контексту, цифровізації економіки, глобалізації ринків, посилення ролі державного втручання вимагає вжиття кризових економічних заходів та забезпечення стратегічної автономії ЄС. Сьогодні право економічної конкуренції не лише забезпечує функціонування внутрішнього ринку, а й виступає інструментом реалізації стратегічних цілей Євросоюзу. В таких умовах природним явищем стало подальше ускладнення системи джерел права економічної конкуренції ЄС. Через множинність і різноманітність джерел ускладнюється їх систематизація, визначення юридичної сили та ієрархії, що створює проблеми для правозастосовної практики. Це в свою чергу впливає на якість регулювання конкурентних відносин. Саме якісне регулювання сприяє конкурентоспроможності, адже воно знижує рівень невизначеності, захищає користувачів і забезпечує рівні умови на ринку [1, с. 56]. У зв'язку з цим вбачається необхідність комплексного дослідження джерел права економічної конкуренції Європейського Союзу як динамічної системи, що постійно еволюціонує.

Додаткової актуальності дослідження джерел права економічної конкуренції Європейського Союзу набуває у контексті європейського вибору України. Для України, яка здійснює реформування конкурентного законодавства відповідно до стандартів ЄС, особливого значення набуває аналіз співвідношення первинного та вторинного права Європейського Союзу, ролі судової практики Суду ЄС, а також значення актів «м'якого права» у правозастосуванні. Неврахування специфіки системи джерел конкурентного права ЄС може призводити до фрагментарної гармонізації, формального перенесення норм без належної адаптації та, як наслідок, зниження ефективності правового регулювання конкурентних відносин.

Таким чином, дослідження джерел права економічної конкуренції Європейського Союзу є актуальним не лише з точки зору розвитку європейської правової доктрини, а й має безпосереднє практичне значення для України як держави-кандидата на вступ до ЄС. Воно сприяє формуванню науково обгрунтованої моделі адаптації національного конкурентного законодавства до права ЄС, забезпеченню правової визначеності та підвищенню ефективності інтеграції України до внутрішнього ринку Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика джерел права економічної конкуренції ЄС достатньо широко представлена в працях зарубіжних учених [2; 3; 4; 5; 6; 7], однак і в українській правовій науці вона поступово набуває системного характеру [8; 9; 10, с. 88; 11; 12; 13]. Українські дослідники, як правило, розглядають джерела конкурентного права ЄС у контексті загальної теорії права Європейського Союзу, що, однак, не завжди дозволяє повною мірою розкрити їх внутрішню системну взаємодію.

В останніх українських публікаціях простежується інтерес до проблем цифрових ринків, державної допомоги та застосування права конкуренції ЄС в умовах кризових економічних заходів, проте такі роботи зосереджені переважно на аналізі окремих регламентів або практики Європейської комісії, без комплексного осмислення системи джерел права економічної конкуренції ЄС.

Метою статті є комплексний аналіз системи джерел права економічної конкуренції Європейського Союзу, визначення їх правової природи, ієрархії та особливостей взаємодії в умовах трансформації правового регулювання конкурентних відносин в ЄС.

Виклад основного матеріалу. Право економічної конкуренції є однією з найбільш динамічних сфер права Європейського Союзу, оскільки воно безпосередньо реагує на економічні, технологічні та політичні зміни, поєднує нормативне регулювання з активною судовою практикою та виконує ключову роль у досягненні стратегічних цілей ЄС. Додатковим чинником, що зумовлює динамічний розвиток права економічної конкуренції Європейського Союзу, є суттєве загострення безпекових і геополітичних викликів, насамперед пов'язаних із повномасштабною війною в Україні, непередбачуваністю і зростаючою агресивністю зовнішньоекономічної політики США щодо ЄС та трансформацією системи міжнародних економічних відносин.

За таких умов зростає значення права економічної конкуренції як одного з ключових правових механізмів забезпечення стабільності та цілісності внутрішнього ринку ЄС. Саме через інструменти права економічної конкуренції Євросоюз, передусім, прагне зберегти ефективне функціонування ринкових механізмів в умовах посилення зовнішніх загроз, структурних економічних змін та кризових явищ. Це зумовлює необхідність розгляду конкурентного права у тісному взаємозв'язку з фундаментальними засадами внутрішнього ринку ЄС, насамперед із економічними свободами, що визначають правову архітектуру єдиного економічного простору Союзу.

Внутрішній ринок ЄС охоплює єдиний економічний простір без внутрішніх кордонів, де згідно з положеннями **Договору про функціонування Європейського Союзу** (надалі – ДФЄС) [14] та **Договору про Європейський Союз** (надалі – ДЄС) [15] забезпечено вільний рух товарів, осіб, послуг та капіталу. Економічні свободи вільного руху товарів, послуг, капіталу і робочої сили (осіб) ґрунтуються на забороні будь-яких обмежень, за винятком тих, які допускаються правом ЄС. Саме ці засадничі свободи утворюють основу для функціонування єдиного ринку ЄС, забезпечуючи безперешкодний обіг товарів, послуг та факторів виробництва між державами-членами.

Відносини, які виникають у сфері економічної конкуренції (конкурентні відносини) на внутрішньому ринку Євросоюзу, є предметом регулювання права економічної конкуренції Європейського Союзу [16, с. 79]. Щодо права економічної конкуренції Європейського Союзу в літературі також вживаються терміни «конкурентне право ЄС» [10, с. 88; 17; 18; 19, с. 7; 20, с. 16], «право конкуренції ЄС» [21, с. 6], «конкурентне право ЄС» [21, с. 31], конкурентне право Співтовариства [22, с. 6]. Усі ці терміни за своїм змістовним наповненням є синонімами.

Правове регулювання економічної конкуренції на внутрішньому ринку має дворівневу структуру і здійснюється на наднаціональному рівні нормами права Європейського Союзу і на національному рівні нормами законодавства держав-членів. При цьому акти національного законодавства мають спиратися на приписи права ЄС.

Закріплення в праві ЄС правил економічної конкуренції спрямоване на встановлення спільних умов функціонування бізнес-середовища для всіх держав-членів. Так, до виключної компетенції ЄС належить встановлення правил конкуренції, необхідних для функціонування внутрішнього ринку (ч. 1 (b) ст. 3 ДФЄС). Надання Євросоюзу виключних повноважень у цій сфері, означає, що лише ЄС може здійснювати законодавчу діяльність й ухвалювати юридично обов'язкові акти; держави-члени мають право діяти в цій сфері самостійно, лише якщо вони отримали від Союзу належні повноваження або для впровадження правових актів Союзу.

Виключна компетенція зі встановлення правил конкуренції охоплює як правила, що застосовуються до підприємств (угоди між ними та зловживання домінуючим становищем на ринку), так і правила, що застосовуються до державної допомоги. Однак Союз не має виключної компетенції щодо всіх аспектів конкуренції, а обмежується певними аспектами цієї сфери. Правила, які належать до виключної компетенції ЄС, повинні бути «необхідними для функціонування внутрішнього ринку», що означає, зокрема, що вони повинні стосуватися поведінки, яка впливає на торгівлю між державами-членами [23, с. 6].

У тих випадках, коли ДФЄС і ДЄС надають Європейському Союзові спільні з державами-членами повноваження в сфері економічної конкуренції (наприклад, з питань антимонопольного регулювання), то і Союз, і держави-члени можуть здійснювати законодавчу діяльність і ухвалювати юридично обов'язкові акти в цій сфері. Держави-члени здійснюють свої повноваження в обсязі, в якому Союз не застосовує свої повноваження. Держави-члени також можуть здійснювати свої

повноваження щодо правового регулювання економічної конкуренції в обсязі, в якому Союз вирішив припинити здійснення своїх повноважень.

Відносини у сфері економічної конкуренції в Євросоюзі регулюються нормами первинного та вторинного права ЄС. Відповідно, джерелами права економічної конкуренції виступають акти первинного і вторинного законодавства Європейського Союзу, які визначають основні правила конкуренції на внутрішньому ринку ЄС.

Правила конкуренції в Євросоюзі охоплюють всі сектори економіки. Разом з тим, існують окремі спеціальні «моделі» їх застосування по відношенню до певних секторів. Спеціальні правила існують у таких секторах як енергетика, транспорт, сільське господарство, права інтелектуальної власності [24, с. 186].

Найвищу силу в системі джерел права економічної конкуренції ЄС мають **акти первинного права** – установчі договори Європейського Союзу, зокрема ДЄС та ДФЄС. Норми установчих договорів мають пряму дію і можуть застосовуватися національними судами держав-членів при розгляді справ з питань економічної конкуренції.

Договором про Європейський Союз визначається, що сталий розвиток Європи, заради якого функціонує ЄС має ґрунтуватися на конкурентоспроможній ринковій економіці (ч. 3 ст. 3). Існування такої економіки можливе тільки в умовах чесної економічної конкуренції на внутрішньому європейському ринку. Тому встановлення правил конкуренції, необхідних для функціонування внутрішнього ринку віднесено до виключних повноважень Євросоюзу (ч. 1 (b) ст. 3 ДФЄС). Ключова роль в реалізації виключних повноважень ЄС в сфері економічної конкуренції належить європейським інституціям, насамперед Європейській комісії, як вищому органу виконавчої влади Європейського Союзу.

ДФЄС встановлюються засадничі правила в сфері економічної конкуренції.

Як джерело права економічної конкуренції ДФЄС передбачає основні правила щодо:

заборони несумісних з внутрішнім ринком угод між суб'єктами господарювання, рішень об'єднань суб'єктів господарювання та узгоджених практик, що можуть вплинути на торгівлю між державами-членами і метою або наслідком яких є перешкодження, обмеження або спотворення конкуренції на внутрішньому ринку (ст. 101 ДФЄС);

заборони зловживань одного або кількох суб'єктів господарювання своїм домінуючим становищем (ст. 102 ДФЄС);

суб'єктів господарювання, яким довірено бути операторами послуг загального економічного інтересу або які мають характер прибуткової монополії (ст. 106 ДФЄС)

несумісності з внутрішнім ринком допомоги, яку в будь-якій формі надає держава-член або яку надано за рахунок державних ресурсів, що спотворює або загрожує спотворити конкуренцію, надаючи переваги певним суб'єктам господарювання або виробництву певних товарів (ст. 107 ДФЄС);

ролі Європейської комісії, Ради ЄС і Європейського парламенту у прийнятті і застосуванні актів конкурентного законодавства Євросоюзу (ст.ст. 103-105 ДФЄС)

Переважна більшість норм права економічної конкуренції Європейського Союзу містяться в **актах вторинного права**, спрямованих на імплементацію положень установчих договорів до національного законодавства держав-членів, врегулювання конкурентних відносин, які не регулюються на рівні первинного права, тлумачення права ЄС. До таких актів відповідно до ст. 288 ДЄС належать *регламенти, директиви, рішення, рекомендації та висновки*.

Серед актів вторинного законодавства, норми яких встановлюють правила конкуренції на внутрішньому ринку Європейського Союзу чільне місце належить регламентам. Сучасна практика правового регулювання економічної конкуренції в ЄС свідчить про домінування регламентів, що видається логічним з огляду на виключну компетенцію ЄС у цій сфері. Їхня пряма дія та обов'язковість сприяють єдності імплементації положень первинного права ЄС і забезпечують стабільність правового режиму внутрішнього ринку.

Відповідно до ч. 2 ст. 288 ДЄС **регламент** має загальне застосування. Він є обов'язковим у повному обсязі та повинен прямо застосовуватися в усіх державах-членах. З огляду на те, що встановлення правил конкуренції, необхідних для функціонування внутрішнього ринку, належить до виключної компетенції ЄС, саме регламенти стали оптимальним інструментом гармонізації законодавства про економічну конкуренцію в масштабах Європейського Союзу.

Видання регламентів здійснюється як з метою імплементації правил конкуренції, визначених ДФЄС і ДЄС, так і для врегулювання конкурентних відносин, щодо яких в актах первинного права відсутні правові норми [2].

Так, для імплементації положень ДФЄС були прийняті:

- Регламент (ЄС) 2022/720 від 10 травня 2022 року щодо застосування статті 101(3) Договору про функціонування Європейського Союзу до категорій вертикальних угод та узгоджених дій [25];
- Регламент (ЄС) 2022/2455 від 8 грудня 2022 року, яким вносяться зміни до Регламенту (ЄС) № 1217/2010 щодо застосування статті 101(3) Договору про функціонування Європейського Союзу до певних категорій угод про дослідження та розробки [26];
- Регламент (ЄС) 2022/2456 від 8 грудня 2022 року, яким вносяться зміни до Регламенту (ЄС) № 1218/2010 щодо застосування статті 101(3) Договору про функціонування Європейського Союзу до певних категорій угод про спеціалізацію [27];
- Регламент Ради (ЄС) 2015/1588 від 13 липня 2015 року щодо застосування статей 107 і 108 Договору про функціонування Європейського Союзу до певних категорій горизонтальної державної допомоги [28];
- Регламент (ЄС) 2023/2831 від 13 грудня 2023 року щодо застосування статей 107 і 108 Договору про функціонування Європейського Союзу до допомоги de minimis [29];
- Регламент Ради (ЄС) № 2015/1589 від 13 липня 2015 року про встановлення детальних правил застосування статті 108 Договору про функціонування Європейського Союзу [30].

До регламентів, предметом регулювання яких є конкурентні відносини, які не регулюються на рівні первинного права, належать:

- Імплементативний регламент Комісії (ЄС) № 2023/914 від 20 квітня 2023 року про імплементацію Регламенту Ради (ЄС) № 139/2004 щодо контролю за концентраціями між підприємствами та скасування Регламенту Комісії (ЄС) № 802/2004 [31];
- Регламент Ради (ЄС) № 139/2004 від 20 січня 2004 року про контроль за концентраціями між суб'єктами господарювання [32].

Оновлення та прийняття нових регламентів останніми роками свідчить про адаптивний характер права економічної конкуренції ЄС і його здатність оперативно реагувати на структурні зміни економіки та трансформацію ринкового середовища. Дедалі частіше регламенти виконують функцію гнучкого інструменту реагування на структурні зрушення ринків та нові бізнес-моделі.

Водночас домінування регламентів у регулюванні конкурентних відносин не виключає використання інших інструментів вторинного права Європейського Союзу. З метою більш гнучкого впливу на національні правопорядки та врахування особливостей правових систем держав-членів у сфері економічної конкуренції ЄС передбачає можливість застосування директив. Це зумовлює необхідність звернення до аналізу директив як специфічного джерела права економічної конкуренції, яке, попри менш активне використання, відіграє самостійну роль у формуванні конкурентного правопорядку Євросоюзу.

Статтею 103 ДФЄС передбачена можливість прийняття **директив** з питань конкуренції. Проте цей інструмент як джерело права економічної конкуренції інститутами Європейського Союзу використовується значно рідше ніж регламенти. Пояснюється це тим, що згідно з ч. 3 ст. 288 ДЄС директива є обов'язковою щодо результату, якого необхідно досягти, для кожної держави-члена, якій її адресовано, проте залишає національним органам влади вибір форми та засобів. А це в свою чергу сповільнює процес гармонізації національних законодавств держав-членів в сфері економічної конкуренції.

До директив, які є джерелом права економічної конкуренції, належать:

- Директива Європейського Парламенту та Ради 2019/1 від 11 грудня 2018 року про розширення можливостей конкурентних відомств держав-членів бути більш ефективними правозастосувачами та забезпечити належне функціонування внутрішнього ринку [33];
- Директива Європейського Парламенту та Ради 2014/104/ЄС від 26 листопада 2014 року про деякі правила, що регулюють позови щодо відшкодування шкоди відповідно до національного законодавства за порушення положень конкурентного законодавства держав-членів та Європейського Союзу [34];
- Директива Комісії 2006/111/ЄС від 16 листопада 2006 року про прозорість фінансових відносин між державами-членами та державними підприємствами, а також про фінансову прозорість у межах деяких підприємств [35].

Незважаючи на домінування регламентів у сфері економічної конкуренції, директиви зберігають важливе значення для формування конкурентного правопорядку ЄС. Їх роль полягає насам-

перед у забезпеченні гармонізації національних правових систем, уніфікації підходів до правозастосування та посиленні інституційної спроможності держав-членів у сфері конкуренції. Таким чином, директиви виконують допоміжну, але необхідну функцію в системі джерел права економічної конкуренції ЄС, доповнюючи регламенти та сприяючи ефективному й узгодженому функціонуванню внутрішнього ринку.

Система джерел права економічної конкуренції ЄС характеризується ускладненням та багаторівневістю. Поряд із класичними первинними та вторинними джерелами права дедалі більшого значення набувають акти «м'якого права» [3], судова практика, керівні роз'яснення Європейської комісії, а також нові регуляторні акти, спрямовані на контроль цифрових ринків [4], великих онлайн-платформ та алгоритмічної конкуренції [5].

Акти «м'якого права» Європейського Союзу з формальної точки зору не містять юридично обов'язкових правил поведінки, проте на практиці впливають на поведінку суб'єктів відносин в сфері економічної конкуренції.

Прикладом актів «м'якого права» ЄС є **повідомлення Єврокомісії** – офіційні документи, які роз'яснюють позицію Комісії щодо певного питання, або ж анонсують певні дії чи рішення, які планує вжити Європейський Союз. Як виконавчий орган ЄС, відповідальний за розробку і впровадження конкурентної політики Союзу, Єврокомісія використовує повідомлення як інструмент інформування європейських інституцій, громадськості та інших заінтересованих осіб про свою діяльність та плани у сфері економічної конкуренції.

Джерелами права економічної конкуренції ЄС є такі повідомлення Єврокомісії:

- Повідомлення Комісії щодо визначення відповідного ринку для цілей конкурентного законодавства Союзу № C/2024/1645 [36];
- Повідомлення Єврокомісії щодо концепції державної допомоги, згадане в частині 1 статті 107 Договору про функціонування Європейського Союзу № C/2016/2946 [37];
- Повідомлення Комісії щодо обмежень, прямо пов'язаних та необхідних при концентраціях (2005/C 56/03) [38];
- Повідомлення Комісії – Вказівки щодо вертикальних обмежень 2022/C 248/01 [39].

Повідомлення Єврокомісії як акти «м'якого права» не мають формально обов'язкової сили, проте відіграють важливу роль у правозастосуванні, хоча межі їх впливу залишаються предметом наукової дискусії. Вони доповнюють регламенти й директиви, виконуючи функцію практичної конкретизації конкурентної політики Європейського Союзу.

Коли накопичується велика кількість повідомлень з одного питання, Комісія кодифікує їх у **Зелену книгу**, а напередодні ухвалення нормативно-правових актів на їхній підставі видає остаточний варіант – **Білу книгу** [40, с. 93]. Прикладом таких документів є Зелена Книга «Державні закупівлі в Європейському Союзі: досліджуючи шлях вперед» [41] та Біла Книга щодо модернізації правил, які імплементують статті 85 та 86 Договору про заснування ЄС – Програма Комісії № 99/027 [42].

Зелені та Білі книги Єврокомісії, як і інші акти «м'якого права», займають допоміжне місце у системі джерел права економічної конкуренції ЄС. Вони не встановлюють безпосередньо обов'язкових правил поведінки, проте відіграють важливу роль у формуванні підходів до правового регулювання конкурентних відносин, слугуючи концептуальним і аналітичним підґрунтям для подальшого розвитку нормативного регулювання у цій сфері.

До інших актів «м'якого права» Європейського Союзу, що мають значення як джерела права економічної конкуренції, належать **керівні принципи (guidelines), рамкові положення (frameworks), рекомендації та роз'яснення Європейської комісії**. Такі акти, як правило, спрямовані на деталізацію критеріїв застосування норм конкурентного права, методології економічного аналізу, а також процедурних аспектів діяльності Європейської комісії та національних органів з питань конкуренції. Вони широко використовуються у сферах державної допомоги, антимонопольного контролю та оцінки концентрацій, сприяючи однаково розумінню і застосуванню норм конкурентного права на практиці.

Розглядаючи **керівні принципи (guidelines)** як джерело права економічної конкуренції ЄС, слід наголосити на їх розмежуванні із принципами права ЄС.

Принципи права ЄС – це відправні засади даної правової системи, які визначають зміст правотворчої, правозастосовної і правоохоронної діяльності Союзу у цілому та його держав-членів. Залежно від сфери дії розрізняють загальні і спеціальні принципи. Якщо загальні принципи по-

ширюються на всю правову систему ЄС, то спеціальні принципи підкреслюються особливості правового регулювання в окремих сферах суспільного життя у межах певних галузей та інститутів права [43, с. 19-20].

До спеціальних принципів правового регулювання економічної конкуренції К. Смирнова відносить:

принцип заборони антиконкурентної поведінки як приватних, так і державних підприємств, тобто заборони узгодженої практики;

принцип заборони зловживання домінуючим становищем у межах внутрішнього ринку Євросоюзу;

принцип контролю за концентраціями в Євросоюзі;

принцип контролю, нагляду та моніторингу за допомогою, що надається державами-членами або через державні ресурси у будь-якій формі і будь-коли, яка загрожує спотворити конкуренцію, надаючи перевагу певним підприємствам або виробництву певних товарів;

принцип лібералізації правового регулювання ринків, суб'єкти яких знаходяться в державній (монопольній) владі;

принцип екстериторіальності застосування правил конкуренції [24, с. 167-170].

Керівні принципи, натомість, належать до актів «м'якого права» і не створюють самостійних правових норм. Їх основна функція полягає у конкретизації та операціоналізації принципів права ЄС у певній сфері, зокрема в конкурентному праві. Через *guidelines* Європейська комісія пояснює, яким чином вона тлумачить і застосовує норми ДФЄС з урахуванням загальних принципів права ЄС, наприклад, як принцип пропорційності реалізується при оцінці зловживання домінуючим становищем або як принцип правової визначеності забезпечується у справах про державну допомогу.

Таким чином, принципи права ЄС мають первинний, фундаментальний характер, тоді як керівні принципи є похідним, інструментальним засобом їх практичної реалізації. *Guidelines* не можуть суперечити принципам права ЄС і підлягають оцінці з точки зору їх відповідності цим принципам, що неодноразово підтверджувалося судовою практикою.

Рамкові положення (frameworks) Європейського Союзу належать до актів «м'якого права» та відіграють важливу роль як джерела права економічної конкуренції ЄС, насамперед у сфері державної допомоги та кризового регулювання [44]. Вони не встановлюють безпосередньо обов'язкових норм, проте визначають умови, межі та критерії допустимості втручання держав-членів у конкурентні відносини, спрямовуючи як правозастосовну практику Єврокомісії, так і національні рішення. Через рамкові положення Комісія забезпечує узгоджене застосування статей 107–109 ДФЄС в умовах надзвичайних економічних ситуацій або структурних трансформацій ринків.

Останніми роками, особливого значення набули рамкові положення, ухвалені у відповідь на кризові виклики [6]. Зокрема, Тимчасове рамкове положення щодо заходів державної допомоги для підтримки економіки в умовах пандемії COVID-19 (*Temporary Framework*, 2020) [45] визначило допустимі форми та обсяги державної підтримки без порушення конкуренції на внутрішньому ринку. Надалі було прийнято Тимчасове кризове рамкове положення (*Temporary Crisis Framework*, 2022) [46], а згодом Тимчасове кризове та перехідне рамкове положення (*Temporary Crisis and Transition Framework*, 2023) [47], які регулювали державну допомогу в контексті енергетичної кризи та переходу до кліматично нейтральної економіки. Ці *frameworks* демонструють, що рамкові положення виступають гнучким інструментом адаптації конкурентного права ЄС до надзвичайних обставин, водночас зберігаючи базові принципи захисту конкуренції та єдності внутрішнього ринку.

Важливе місце серед актів «м'якого права» як джерел права економічної конкуренції ЄС посідають **рекомендації та роз'яснення Європейської комісії**. Рекомендації, адресовані державам-членам або суб'єктам господарювання, спрямовані на формування узгоджених підходів до реалізації конкурентної політики, не створюючи при цьому юридично обов'язкових приписів. Вони використовуються, зокрема, для заохочення дотримання певних стандартів у сфері антимонопольного контролю, державної допомоги чи функціонування конкурентних органів, сприяючи поступовій конвергенції національних практик із підходами Європейського Союзу (наприклад, Рекомендація Європейської комісії щодо належного функціонування національних органів з питань конкуренції (у контексті імплементації стандартів ЄС) [48]).

Роз'яснення Європейської комісії, своєю чергою, виконують переважно інтерпретаційну та методологічну функцію, уточнюючи зміст норм конкурентного права та порядок їх застосування у конкретних ситуаціях (наприклад, Роз'яснення Європейської комісії щодо поняття «державної допомоги» у значенні частини 1 статті 107 ДФЄС [49]). Такі акти підвищують рівень правової визначеності для учасників ринку та національних органів з питань конкуренції, оскільки відображають усталену адміністративну практику Комісії. У сукупності рекомендації та роз'яснення доповнюють інші акти «м'якого права», формуючи цілісну систему інструментів, які, не будучи формально обов'язковими, мають відчутний вплив на розвиток і практичне функціонування права економічної конкуренції Європейського Союзу.

Хоча наведені акти «м'якого права» не мають формально обов'язкової сили вони справляють істотний вплив на формування конкурентного правопорядку, оскільки фактично визначають стандарти правозастосування та межі дискреції інституцій Європейського Союзу. Суд ЄС неодноразово визнавав, що такі акти можуть враховуватися при оцінці правомірності дій Європейської комісії, що підсилює їх практичне значення. У сукупності вони доповнюють систему формальних джерел права економічної конкуренції ЄС, забезпечуючи її гнучкість, адаптивність та відповідність складним і динамічним умовам функціонування внутрішнього ринку.

Особливе місце у системі джерел права економічної конкуренції ЄС посідають **Рішення Суду Європейського Союзу**. Вони забезпечують офіційне тлумачення та розвиток норм первинного і вторинного права у цій сфері. У процесі розгляду справ Суд ЄС конкретизує зміст положень ДФЄС, насамперед статей 101–109, формуючи сталі правові підходи до оцінки антиконкурентних узгоджених дій, зловживання домінуючим становищем, контролю за концентраціями та державної допомоги. Завдяки цьому судова практика виступає важливим чинником забезпечення єдності та послідовності застосування конкурентного права на всій території Європейського Союзу. У багатьох випадках саме судова практика заповнює прогалини законодавства, адаптує правові норми до змін економічного середовища та нових форм ринкової поведінки [7].

При цьому рішення Суду справедливості ЄС¹ в ієрархії джерел регулювання конкурентного права займають не нижче місце, ніж первинне право, оскільки тлумачення Судом справедливості ЄС норм установчих договорів становить по суті невід'ємну їх частину [18, с. 24].

У процесі розвитку права Європейського Союзу акценти у рішеннях Суду ЄС як джерелах права економічної конкуренції зазнавали послідовної трансформації. На ранніх етапах судова практика була зосереджена на закріпленні базових принципів конкуренції та забезпеченні прямої дії норм установчих договорів, формуванні основних понять і захисті структури внутрішнього ринку. У подальший період Суд ЄС поступово змістив увагу на поглиблення економічного аналізу, оцінку фактичних наслідків ринкової поведінки та коригування адміністративної практики Європейської комісії.

Упродовж розвитку права Європейського Союзу акценти у рішеннях Суду ЄС як джерелах права економічної конкуренції зазнавали послідовної трансформації. На ранніх етапах судова практика була зосереджена на закріпленні базових принципів конкуренції та забезпеченні прямої дії норм установчих договорів, формуванні основних понять і захисті структури внутрішнього ринку, що знайшло відображення, зокрема, у рішеннях у справах *Consten and Grundig v Commission* (1966) [50], *Continental Can v Commission* (1973) [51] та *Hoffmann-La Roche v Commission* (1979) [52], у яких Суд визначив підходи до тлумачення заборон антиконкурентних угод і зловживання домінуючим становищем.

У подальший період Суд ЄС поступово змістив увагу на поглиблення економічного аналізу, оцінку фактичних наслідків ринкової поведінки та коригування адміністративної практики Європейської комісії, що проявилось у рішеннях у справах *United Brands v Commission* (1978) [53], *Michelin v Commission* (1983) [54].

У новітній період, особливо з 2010-х років і далі, судова практика дедалі більше орієнтується на адаптацію права економічної конкуренції до цифровізації, глобалізації та ускладнення форм ринкової влади (*Intel v Commission* (2017) [55], *Google Android* (2021) [56], *Fiat Chrysler* (2022) [57], *Qualcomm* (2024) [58]). Суд ЄС приділяє підвищену увагу стандартам доказування, процесуальним гарантіям і балансу між ефективністю конкурентного регулювання та правовою визначеністю, водночас розглядаючи конкуренцію як інструмент забезпечення економічної стійкості та

¹ Суд Справедливості Європейського Союзу – офіційна назва Суду ЄС як судової гілки Європейського Союзу

стратегічних інтересів ЄС. Таким чином, рішення Суду ЄС виступають не лише засобом тлумачення норм, а й ключовим чинником динамічного розвитку права економічної конкуренції Союзу.

У юридичній літературі до джерел права економічної конкуренції відносять також міжнародні угоди з третіми країнами та міжнародними організаціями, а також акти органів співробітництва, які створені на підставі цих угод [24, с. 190].

Угоди про співробітництво, укладені Європейським Союзом із третіми державами та інтеграційними об'єднаннями, набули помітного значення як похідне джерело права економічної конкуренції ЄС. Такі угоди, як правило, не встановлюють детальних матеріальних норм конкурентного права, однак закріплюють зобов'язання сторін щодо дотримання принципів добросовісної конкуренції, заборони антиконкурентних практик, контролю за державною допомогою та забезпечення ефективного правозастосування. Показовими у цьому контексті є Угода про торгівлю та співробітництво між ЄС і Великою Британією (2020) [59], Угода про економічне партнерство між ЄС і Японією (2018) [60], а також Всеосяжна економічна і торговельна угода між ЄС і Канадою (СЕТА, 2017) [61], які містять окремі розділи, присвячені конкуренції, державній допомозі та діяльності державних підприємств.

У 2026 році Європейський Союз суттєво активізував договірне регулювання зовнішньоекономічних відносин, зокрема шляхом укладення угод із країнами Південної Америки та Індією, що мають значення і для сфери економічної конкуренції. Зокрема, 17 січня 2026 року було підписано всеосяжну торговельну угоду між ЄС та державами об'єднання МЕРКОСУР¹ [62], а 27 січня 2026 року – історичну Угоду про вільну торгівлю з Індією (Free Trade Agreement, FTA) [63].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що система джерел права економічної конкуренції Європейського Союзу є складною, багаторівневою та динамічною, що зумовлено як особливостями правової природи ЄС, так і постійними трансформаціями економічного та геополітичного середовища. Основу цієї системи становлять норми первинного права, насамперед положення ДЄС і ДФЄС, які закріплюють засадничі правила конкуренції та визначають виключну компетенцію ЄС у сфері забезпечення функціонування внутрішнього ринку. Їх імплементація та розвиток здійснюються через акти вторинного права, серед яких провідну роль відіграють регламенти як інструмент прямої та уніфікованої дії, тоді як директиви виконують допоміжну, але важливу функцію гармонізації національних правопорядків і посилення інституційної спроможності держав-членів.

Водночас доведено, що сучасне право економічної конкуренції ЄС не обмежується лише класичними джерелами, а характеризується зростанням значення актів «м'якого права», судової практики Суду ЄС та міжнародних угод Союзу. Повідомлення, керівні принципи, рамкові положення, рекомендації й роз'яснення Європейської комісії, не маючи формально обов'язкової сили, фактично визначають стандарти правозастосування, забезпечують єдність тлумачення норм і підвищують правову визначеність для учасників ринку. Судова практика Суду ЄС, у свою чергу, виступає самостійним і впливовим джерелом розвитку конкурентного права, еволюціонуючи від формального тлумачення договірних норм до економічно орієнтованого та стратегічного підходу. У сукупності це свідчить про формування відкритої та адаптивної системи джерел права економічної конкуренції ЄС, яка, втім, і надалі перебуватиме у стані трансформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Поєдинок В., Гарагонич О. Регуляторне спрощення в праві Європейського Союзу. *Право України*. 2025. № 10. С. 45-58 URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_2025_12/pravo_2025_12-s4622.
2. Colomo P.I. *New EU Competition Law*. Bloomsbury Publishing Plc, 2023. 336 p.
3. Kena Zheng, Niels Philipsen, Regulation of Digital Markets with Competition Soft Law – A Law and Economics Perspective, *Journal of Competition Law & Economics*, Volume 21, Issue 3, September 2025, Pages 433–458. URL: <https://academic.oup.com/jcle/article/21/3/433/8113756>.
4. Viktoria H S E Robertson, The complementary nature of the Digital Markets Act and the EU antitrust rules, *Journal of Antitrust Enforcement*, Volume 12, Issue 2, July 2024, Pages 325–330. URL: <https://academic.oup.com/antitrust/article/12/2/325/7644331?login=false>.

¹ МЕРКОСУР – економічний союз держав Південної Америки, створений у 1991 році для розвитку вільної торгівлі та спільного митного простору. До основних учасників належать Аргентина, Болівія, Бразилія, Парагвай та Уругвай.

5. Cini, M., & Czulno, P. (2022). Digital Single Market and the EU Competition Regime: An Explanation of Policy Change. *Journal of European Integration*, 44(1), 41–57. URL: https://www.researchgate.net/publication/358432145_Digital_Single_Market_and_the_EU_Competition_Regime_An_Explanation_of_Policy_Change.
6. Íñiguez G. Competition in Times of Democratic Crisis: Domestic Judicial Reforms and the Effectiveness of EU Competition Law. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. 2024;26:30-47. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/cambridge-yearbook-of-european-legal-studies/article/competition-in-times-of-democratic-crisis-domestic-judicial-reforms-and-the-effectiveness-of-eu-competition-law/FBD2419444C8A6653AD4BEE87A89A71A>.
7. Lindeboom, Justin, Judicial Review in EU Competition Law (December 20, 2024). Johan van de Gronden, Catalin S. Rusu, Marc Veenbrink, Mariateresa Maggiolino and Sofia Oliveira Pais (eds), *Elgar Encyclopedia of Competition Law* (Edward Elgar Publishing, forthcoming). URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5186847>.
8. Смирнова К.В. Правове регулювання конкуренції в Європейському Союзі: теорія і практика: монографія. Одеса: Фенікс, 2017. 490 с.
9. Устименко В. Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості: монографія. Київ: Академперіодика, 2025. 452 с.
10. Швидка Т.І. Економічна конкуренція: сучасний стан законодавчого забезпечення та перспективи його модернізації : монографія. Харків: Право, 2020. 376 с.
11. Гарагонич О., Матвійчук А. Горизонтальна концентрація суб'єктів господарювання в Україні та Європейському Союзі: теоретико-правовий аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 5. Ч. 1. С. 354-363. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/342332>.
12. Петренко А.А. Джерела права Європейського Союзу: поняття та специфіка. *Альманах права*. 2024. Випуск 15. С. 391-398. URL: <https://almanahprava.org/assets/images/issues/15/almanac-15-ua.pdf>.
13. Кологойда О.В., Гарагонич О.В., Дорошенко Л.М. Корпоративне право Європейського Союзу: підручник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 392 с.
14. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. *OJ C 326*, 26.10.2012, pp. 47–390. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng.
15. Consolidated version of the Treaty on European Union. *OJ C 326*, 26.10.2012, pp. 13–390. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/teu_2012/oj.
16. Міжнародне економічне право. Загальна частина: підручник: у 2 т. / за ред. О.А. Музики-Стефанчук та В.В. Резнікової. Київ: Юрінком Інтер, 2026. Т. 1. 268 с.
17. Акіменко Ю., Форманюк В., Харитонов Р. Конкурентне право в ЄС та Україні: навч.-метод. посіб. Одеса : Фенікс, 2023. 104 с.
18. Комарова Т.В. Практика Суду Справедливості Європейського Союзу щодо захисту процесуальних прав суб'єктів конкуренції на внутрішньому ринку ЄС. *Журнал європейського і порівняльного права*. 2018. № 8. С. 23-41. URL: https://www.researchgate.net/publication/324983449_Praktika_Sudu_spravedlivosti_Evropejsogo_Souzu_ta_konstitucionalizacia_prava_ES.
19. Регулювання правовідносин у сфері контролю за концентраціями у законодавстві Європейського Союзу / під ред. О.О. Мережка. Київ, 2006. 119 с. URL: <https://just-dnipro.gov.ua/files/upload/files/15.pdf>.
20. Проскурня О.М. Світова та конкурентна політика країн Європейського Союзу: конспект лекцій. Харків: НТУ «ХПІ», 2020. 70 с. URL: https://web.kpi.kharkov.ua/bapm/wp-content/uploads/sites/28/2021/06/Lekzii_Svitova_polytika.pdf.
21. Смирнова К.В. Основи права конкуренції Європейського Союзу та «європеїзація» конкурентного права України: навч. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2021. 223 с.
22. Вовк Т.В., Перемот С.В. Система конкурентного законодавства Європейського Союзу. Правове регулювання правил конкуренції в Україні. Шляхи адаптації законодавства України. Київ: РВА «Тріумф», 2006. 416 с.
23. TOMÁŠEK, M., ŠMEJKAL, V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024, С. 18.

24. Смирнова К.В. Правовий порядок конкуренції в Європейському Союзі (новітні тенденції розвитку): дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2015. 500 с.
25. Commission Regulation (EU) 2022/720 of 10 May 2022 on the application of Article 101(3) of the Treaty on the Functioning of the European Union to categories of vertical agreements and concerted practices. *OJ L* 134, 11.5.2022, pp. 4–13 URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/teu_2012/oj.
26. Commission Regulation (EU) 2022/2455 of 8 December 2022 amending Regulation (EU) No 1217/2010 on the application of Article 101(3) of the Treaty on the Functioning of the European Union to certain categories of research and development agreements. *OJ L* 321, 15.12.2022, pp. 1–2 URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2455/oj/eng>.
27. Commission Regulation (EU) 2022/2456 of 8 December 2022 amending Regulation (EU) No 1218/2010 on the application of Article 101(3) of the Treaty on the Functioning of the European Union to certain categories of specialisation agreements. *OJ L* 321, pp. 3–4. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32022R2456>.
28. Council Regulation (EU) 2015/1588 of 13 July 2015 on the application of Articles 107 and 108 of the Treaty on the Functioning of the European Union to certain categories of horizontal State aid (codification). *OJ L* 248, 24.9.2015, pp. 1–8. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2015/1588/oj/eng>.
29. Commission Regulation (EU) 2023/2831 of 13 December 2023 on the application of Articles 107 and 108 of the Treaty on the Functioning of the European Union to de minimis aid. *OJ L*, 2023/2831, 15.12.2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2831/oj/eng>.
30. Council Regulation (EU) 2015/1589 of 13 July 2015 laying down detailed rules for the application of Article 108 of the Treaty on the Functioning of the European Union (codification). *OJ L* 248, 24.9.2015, pp. 9–29. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2015/1589/oj/eng>.
31. Commission Implementing Regulation (EU) 2023/914 of 20 April 2023 implementing Council Regulation (EC) No 139/2004 on the control of concentrations between undertakings and repealing Commission Regulation (EC) No 802/2004 (Text with EEA relevance). *OJ L* 119, 5.5.2023, pp. 22–102 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023R0914&qid=1756296671064>.
32. Council Regulation (EC) No 139/2004 of 20 January 2004 on the control of concentrations between undertakings (the EC Merger Regulation). *OJ L* 24, 29.1.2004, pp. 1–22. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2004/139/oj/eng>.
33. Directive (EU) 2019/1 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 to empower the competition authorities of the Member States to be more effective enforcers and to ensure the proper functioning of the internal market. *OJ L* 11, 14.1.2019, pp. 3–33. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1/oj/eng>.
34. Directive 2014/104/EU of the European Parliament and of the Council of 26 November 2014 on certain rules governing actions for damages under national law for infringements of the competition law provisions of the Member States and of the European Union. *OJ L* 349, 5.12.2014, pp. 1–19. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/104/oj/eng>.
35. Commission Directive 2006/111/EC of 16 November 2006 on the transparency of financial relations between Member States and public undertakings as well as on financial transparency within certain undertakings (Codified version). *OJ L* 318, 17.11.2006, pp. 17–25. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2006/111/oj/eng>.
36. Commission Notice on the definition of the relevant market for the purposes of Union competition law C/2024/1645. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C_202401645.
37. Commission Notice on the notion of State aid as referred to in Article 107(1) of the Treaty on the Functioning of the European Union. *OJ C* 262, 19.7.2016, pp. 1–50. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2016_262_R_0001.
38. Commission Notice on restrictions directly related and necessary to concentrations (2005/C 56/03). URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2005:056:0024:0031:EN:PDF>.
39. Communication from the Commission COMMISSION NOTICE Guidelines on vertical restraints 2022/C 248/01. *OJ C* 248, 30.6.2022, pp. 1–85. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2022_248_R_0001.

40. Смирнова К.В. Джелера права Європейського Союзу: новітні тенденції розвитку. *Право України*. 2017. № 6. С. 90-97. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_6_2017/pravo_6_2017_10.
41. Green Paper «Public Procurement in the European Union: Exploring the Way Forward» COM(96)583 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:51996DC0583>.
42. WHITE PAPER on modernisation of the rules implementing articles 85 and 86 of the EC Treaty – Commission programme № 99/027. OJ C 132, 12.5.1999, pp. 1–33. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_1999_132_R_0001_01.
43. Богачова Л.Л. Джерела європейського та національного права. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Випуск 24. С. 17-26. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/DergBud/24.pdf.
44. The EU’s integrated policy approach towards competitiveness: The interplay between state aid control and industrial policies, (2024), 61, *Common Market Law Review*, Issue 1, pp.1-12, URL: <https://kluwerlawonline.com/journalarticle/Common+Market+Law+Review/61.1/COLA2024001>.
45. Temporary Framework for State aid measures to support the economy in the current COVID-19 outbreak. 2020/C 91 I/01. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:C:2020:091I:FULL>.
46. Commission Temporary Crisis Framework for State Aid measures to support the economy following the aggression against Ukraine by Russia 2022/C 131 I/01. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.CI.2022.131.01.0001.01.ENG>.
47. Commission Temporary Crisis and Transition Framework for State Aid measures to support the economy following the aggression against Ukraine by Russia 2023/C 101/03. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3A0J.C_.2023.101.01.0003.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2023%3A101%3ATOC.
48. ECN Recommendation on the power to set priorities of 09 December 2013. URL: https://competition-policy.ec.europa.eu/system/files/2021-07/recommendation_priority_09122013_en.
49. Commission Notice on the notion of State aid, C/2016/2946. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2016_262_R_0001.
50. Judgment of the Court of 13 July 1966. *Établissements Consten S.à.R.L. and Grundig-Verkaufs-GmbH v Commission of the European Economic Community*. Joined cases 56 and 58-64.. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61964CJ0056>.
51. Judgment of the Court of 14 April 1975. *C-6/72-DEPE - Europemballage Corporation and Continental Can Company v Commission*. URL: https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/affair?lang=EN&sort=AFF_NUM-DESC&searchTerm=%226-72%22&publishedId=6-72.
52. Judgment of the Court of 13 February 1979. *Hoffmann-La Roche & Co. AG v Commission of the European Communities. Dominant position. Case 85/76*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61976CJ0085>.
53. Judgment of the Court of 14 February 1978. *United Brands Company and United Brands Continentaal BV v Commission of the European Communities. Chiquita Bananas. Case 27/76*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61976CJ0027>.
54. Judgment of the Court of 9 November 1983. *NV Nederlandsche Banden Industrie Michelin v Commission of the European Communities. Abuse of a dominant position – Discounts on tyre purchases. Case 322/81*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61981CJ0322>.
55. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 6 September 2017. *Intel Corp. v European Commission. Appeal – Article 102 TFEU – Abuse of a dominant position – Loyalty rebates – Commission’s jurisdiction – Regulation (EC) No 1/2003 – Article 19. Case C-413/14 P*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62014CJ0413>.
56. Arrêt du Tribunal du 10 novembre 2021 – *Google et Alphabet/Commission (Google Shopping) (Affaire T-612/17)1*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=CELEX:62017TJ0612>.
57. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 8 November 2022. *Fiat Chrysler Finance Europe and Ireland v European Commission. Joined Cases C-885/19 P and C-898/19 P*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62019CJ0885>.

58. Judgment of the General Court (First Chamber, Extended Composition) of 18 September 2024. Qualcomm, Inc. v European Commission. Case T-671/19. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62019TJ0671>.
59. Trade and Cooperation Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community, of the one part, and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, of the other part. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:02021A0430\(01\)-20211201](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:02021A0430(01)-20211201).
60. Agreement between the European Union and Japan for an Economic Partnership. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/agree_internation/2018/1907/oj/eng.
61. Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA) between Canada, of the one part, and the European Union and its Member States, of the other part. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/agree_internation/2017/37/oj/eng.
62. Partnership Agreement (EMPA) and the Interim Trade Agreement (iTA) of 17 January 2026. URL: https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/mercosur/eu-mercosur-agreement/text-agreement_en.
63. Free Trade Agreement: Conclusion of 27 January 2026. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/ip_26_184/IP_26_184_EN.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© *Гарагонич О.В., Повединок В.В., Кологойда О.В., 2026*
Стаття поширюється на умовах ліцензії СС ВУ 4.0

УДК 34:004.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.4>

ПРИНЦИПИ АДАПТИВНОГО НОРМОПРОЄКТУВАННЯ ЯК ОСНОВА РЕГУЛЯТОРНОЇ МОДЕЛІ ШІ В ЄС

Гудіма Т.С.,

*доктор юридичних наук, професор,
заступник завідувача відділу*

*ДУ «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова НАН України»
ORCID: 0000-0003-1509-5180*

Камишанський В.І.,

*доктор філософії (081 Право),
молодший науковий співробітник*

*ДУ «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова НАН України»
ORCID: 0000-0003-4220-8339*

Гудіма Т.С., Камишанський В.І. Принципи адаптивного нормопроекування як основа регуляторної моделі ШІ в ЄС.

У статті досліджено принципи адаптивного нормопроекування у сфері регулювання штучного інтелекту в Європейському Союзі та можливості їх імплементації в Україні. Вихідною тезою є те, що ризикоорієнтований підхід, закріплений у Регламенті (EU) 2024/1689 (AI Act), формує базову архітектуру пропорційного регуляторного втручання, однак сам по собі не забезпечує достатньої гнучкості в умовах швидкої технологічної еволюції. Встановлено, що Європейський Союз сформував цілісну систему регулювання штучного інтелекту, побудовану на чотирирівневій моделі ризиків, яка поєднує гарантії безпеки з підтримкою інновацій. Особливістю цієї моделі є системна трансформація етичних орієнтирів (прозорості, недискримінації, підзвітності та людського контролю) у юридично обов'язкові норми, що формують нормативну основу довіри до алгоритмічних систем. Дослідження дозволило виокремити ключові принципи адаптивного нормопроекування: принцип гнучкої ескалації, за якого закон закріплює базові цілі, а деталізація здійснюється через підзаконні акти та стандарти; принцип випробування і навчання, що реалізується через регуляторні пісочниці та експериментальні режими; принцип співврядування, який передбачає участь держави, бізнесу й наукової спільноти у формуванні регуляторної політики; принцип періодичної переоцінки ефективності норм відповідно до технологічного розвитку; принцип технологічної нейтральності та узгодженості, що забезпечує інтеграцію AI Act із суміжними актами цифрового регулювання та запобігає правовим колізіям. Сукупність цих принципів формує модель, яка поєднує стабільність базових засад із гнучкістю правового реагування. Практичне значення результатів полягає у можливості використання європейського досвіду для формування інституційної спроможності нагляду за ШІ, запровадження експериментальних режимів регулювання та інтеграції стандартів ризик-менеджменту в Україні у процесі зближення з Єдиним цифровим ринком ЄС. Водночас обґрунтовано, що адаптивне нормопроекування сприяє підвищенню регуляторної стійкості, забезпечує баланс між захистом основоположних прав і технологічним розвитком, а також створює передумови для формування довгострокової політики відповідального використання ШІ.

Ключові слова: штучний інтелект; AI Act; ризикоорієнтоване регулювання; адаптивне нормопроекування; цифрове право ЄС; регуляторні пісочниці; гармонізація законодавства, принципи.

Hudima T.S., Kamyshanskyi V.I. Principles of adaptive lawmaking as the basis of the EU AI regulatory model.

The article examines the principles of adaptive lawmaking in the regulation of artificial intelligence in the EU and the possibilities of their implementation in Ukraine. The starting premise is that the risk-based approach established in Regulation (EU) 2024/1689 (AI Act) forms the core architecture of proportionate regulatory intervention, yet by itself does not ensure sufficient flexibility in the context of rapid technological evolution. The study finds that the EU has developed a comprehensive system for regulating artificial intelligence based on a four-tier risk model that combines safety guarantees with support for innovation. A distinctive feature of this model is the systematic transformation of ethical principles (transparency, non-discrimination, accountability, and human oversight) into legally binding norms that constitute the regulatory foundation of trust in algorithmic systems. The research identifies key principles of adaptive lawmaking: the principle of flexible escalation, whereby legislation defines general objectives while detailed requirements are specified through secondary acts and standards; the principle of testing and learning, implemented through regulatory sandboxes and experimental regimes; the principle of co-governance, involving the participation of public authorities, business, and the scientific community in shaping regulatory policy; the principle of periodic reassessment of regulatory effectiveness in light of technological progress; and the principle of technological neutrality and coherence, ensuring the integration of the AI Act with related digital regulatory instruments and preventing legal fragmentation. Together, these principles form a model that combines the stability of fundamental legal foundations with flexibility of regulatory response. The practical significance of the findings lies in the possibility of applying the European experience to strengthen institutional capacity for AI oversight, introduce experimental regulatory mechanisms, and integrate risk-management standards in Ukraine in the context of gradual alignment with the EU Digital Single Market.

Key words: artificial intelligence; AI Act; risk-based regulation; adaptive law-making; EU digital law; regulatory sandboxes; legislative harmonization; principles.

Постановка проблеми. Штучний інтелект (ШІ) став одним із ключових чинників цифрової трансформації, що приносить значні економічні та соціальні вигоди, але водночас породжує нові правові та етичні виклики. У відповідь на стрімкий розвиток технологій ШІ, Європейський Союз (ЄС) сформував людиноцентричний підхід до їх регулювання, який базується на поєднанні стимулювання інновацій та забезпечення довіри і безпеки [1]. ЄС позиціонує свій підхід як орієнтир для формування глобальних стандартів. Вже прийнято низку нормативних актів, зокрема Регламент про штучний інтелект (AI Act [2]), а також суміжні акти цифрового регулювання, зокрема Акт про цифрові послуги (DSA [3]), Акт про цифрові ринки (DMA [4]) та Загальний регламент про захист даних (GDPR [5]). Ці заходи формують багатогранну систему регулювання цифрових технологій, що охоплює аспекти від безпеки та прозорості алгоритмів до відповідальності за шкоду, завдану ШІ. Особливістю європейського підходу до ШІ стало застосування ризикоорієнтованого регулювання. Це означає, що інтенсивність правових вимог диференціюється залежно від рівня ризику, який несе конкретне застосування ШІ [1]. Водночас, усвідомлюючи динамічність технологічного прогресу, європейські регулятори впроваджують принципи адаптивного нормопроекування, намагаючись зробити нормотворчий процес гнучким, здатним швидко реагувати на появу нових викликів і можливостей у цифровій сфері. Це відображено, зокрема, у механізмах на кшталт регуляторних «пісочниць» (sandboxes) для ШІ, розробці добровільних кодексів поведінки та залученні експертів з різних галузей до розробки політик. Таким чином, актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю проаналізувати, як ЄС регулює ШІ на нормативному рівні, які принципи ризикоорієнтованості і адаптивності закладено в це регулювання, та як забезпечується баланс між правом, етикою і технологіями в умовах швидкоплинної цифрової ери.

Метою статті є дослідження принципів і механізмів адаптивного нормопроекування у сфері правового регулювання штучного інтелекту в Європейському Союзі, аналіз їх ролі у формуванні гнучкої ризикоорієнтованої регуляторної моделі, а також обґрунтування можливостей використання європейського досвіду для гармонізації законодавства України з правом ЄС.

Стан опрацювання проблематики. У науці AI Act переважно описується як модель ризикоорієнтованого регулювання з дискусіями щодо відхилень від логіки ризику, політизації класифікації та прогалів стосовно open-source, GPAI і військових застосувань, що відображено у працях M. Ebers, I. Kusche та S. Arda [6–8]. Інституційні дослідження фіксують різні інтереси стейкхол-

дерів і потребу у «просторі навчання» між регуляторами, бізнесом і суспільством, на що вказують J. Tallberg, M. Lundgren, J. Geith, D. Lewis, M. Lasek-Markey, D. Golpayegani та H. Pandit [9–10]. Окремо розвивається підхід *adaptive regulation* (модульність, оновлюваність, експериментальні режими) та дискусія щодо дефініції ШІ й наглядових інструментів для непрозорих моделей, представлена у роботах T. Schrepel, D. Ahern, F. Sedeeq, P. Arman, I. Uhumuavbi, B. Judge, M. Nitzberg і S. Russell [11–15]. Загальний висновок літератури полягає у тому, що європейська модель сильна правозахисною орієнтацією, але потребує адаптивних механізмів оновлення норм.

Виклад основного матеріалу. ЄС закріпив чотирирівневу класифікацію ризиків і пропорційне регуляторне втручання, однак для «майбутньостійкості» додав інструменти адаптивності [1; 2]. По-перше, AI Act заохочує регуляторні «пісочниці» як формат контрольованого тестування інновацій у взаємодії з наглядовими органами (Recitals 138–139) [2]. По-друге, регулювання має адаптивний характер, що проявляється у передбаченому ст. 112 AI Act механізмі періодичної оцінки ефективності, перегляду переліків високоризикових систем і заборонених практик, розвитку гармонізованих стандартів та можливості внесення змін до Регламенту з урахуванням технологічного прогресу [2; 16]. По-третє, застосовуються інструменти співврядування та «м'якого права», зокрема добровільні ініціативи на кшталт AI Pact і кодекси практики для демонстрації відповідності [17; 27]. По-четверте, інституційна архітектура включає AI Office та координаційні механізми між державами-членами (AI Board), що підтримують уніфіковане тлумачення і швидке реагування [18–19]. По-п'яте, важливу роль відіграють гармонізовані стандарти, які можуть оновлюватися частіше за закон і створюють технічний канал адаптивності [16].

Таким чином, інструменти адаптивності, закладені в AI Act, демонструють здатність європейського законодавця поєднувати стабільність базових положень із можливістю гнучкого реагування на технічний прогрес. Водночас не менш важливою особливістю європейського підходу стало поступове інкорпорування етичних орієнтирів у правову систему. Те, що раніше існувало у формі рекомендацій та «м'якого права», нині набуває обов'язкової юридичної сили й стає складником нормативної конструкції регулювання ШІ. Одним із результатів цього процесу є закріплення у регламентах принципів, сформульованих у Настановах Групи високого рівня з питань ШІ (AI HLEG [20]), зокрема довіри, людського контролю, прозорості, недискримінації та підзвітності.

Передусім варто звернути увагу на принцип прозорості та пояснюваності, який є наріжним каменем довіри до алгоритмічних систем. AI Act передбачає численні вимоги щодо розкриття інформації про використання ШІ, обов'язку повідомляти користувачів про взаємодію з алгоритмічними системами, надання документації та інструкцій для високоризикових застосувань, забезпечення простежуваності алгоритмічних рішень та пояснення ключових параметрів їхньої роботи [1]. Подібні положення закріплено й у DSA, який зобов'язує великі онлайн-платформи пояснювати логіку функціонування рекомендаційних алгоритмів та надавати користувачам можливість відмови від персоналізованого контенту. Те, що донедавна існувало лише як етична рекомендація, сьогодні трансформувалося у юридичну норму, за недотримання якої передбачені санкції.

Логічним продовженням принципу прозорості є принцип підзвітності та відповідальності, оскільки прозорість рішень втрачає сенс без чіткого визначення суб'єктів, що несуть обов'язок за наслідки їхнього застосування. Європейське законодавство створює умови, за яких конкретні суб'єкти відповідають за роботу ШІ. У випадку високоризикових систем виробники та постачальники зобов'язані дотримуватися вимог якості, безпеки та неупередженості, проходити процедури оцінки відповідності й сертифікації, забезпечуючи можливість незалежного аудиту алгоритмів [1]. Водночас, прогалини у сфері цивільно-правової відповідальності заповнює проєкт AI Liability Directive [21], що спрощує потерпілим доведення причинно-наслідкового зв'язку між функціонуванням ШІ та завданою шкодою [22]. Таким чином, принцип підзвітності, який раніше переважав у сфері етики, нині інтегрований у правову систему як комплекс юридичних зобов'язань і правових засобів захисту.

Продовжуючи логіку прозорості та підзвітності, європейське регулювання інтегрує також принцип недискримінації, який безпосередньо пов'язаний із гарантіями прав людини. Якщо етичний дискурс вимагав упередженості у штучному інтелекті, то правові акти ЄС закріпили цю вимогу через заборону застосувань, що суперечать основоположним правам, зокрема соціального скорингу чи використання систем масового стеження без належних гарантій [16]. Додатково встановлено обов'язок забезпечувати якість і репрезентативність даних для високоризикових систем, що зменшує ймовірність дискримінаційних наслідків [1]. Це означає юридичне

зобов'язання розробників враховувати рівноправність на етапі проєктування й навчання моделей. Важливу роль відіграє і GDPR, який забороняє необґрунтовану профілюючу обробку персональних даних, підкріплюючи концепцію захисту приватності. У результаті права людини, зокрема недискримінація, приватність та право на справедливий суд, стали невід'ємними критеріями допустимості використання ШІ в ЄС, що підтверджує пріоритет безпечного та правомірного розвитку технологій у межах європейської політики.

Подальший аналіз свідчить, що трансформація етичних принципів у юридичні норми супроводжується також еволюцією самого процесу правотворення під впливом цифровізації. Традиційно законодавство відставало від технологічних змін, однак у сфері штучного інтелекту ЄС намагається мінімізувати цей розрив, формуючи регулювання на випередження масового впровадження найризикованіших технологій. Показовим є приклад AI Act, робота над яким розпочалася ще тоді, коли випадки завдання шкоди ШІ були поодинокими, але прогнозувалася їхня неминучість у майбутньому. Це підтвердилося стрімким поширенням генеративного ШІ у 2022–2023 роках [23]. Такий підхід превентивного нормотворення має очевидні переваги, адже дозволяє завчасно встановлювати правила функціонування ринку, проте водночас пов'язаний зі складністю прогнозування всіх можливих сценаріїв. Саме тому адаптивність стає ключовою вимогою. Законодавство, ухвалене сьогодні, повинно містити механізми постійного оновлення та перегляду з урахуванням нових даних і технологічних рішень.

Поряд із превентивним підходом важливим інструментом адаптивності є організація самого процесу нормотворення, який у ЄС ґрунтується на відкритості та залученні широкого кола стейкхолдерів. Цифровізація сприяла спрощенню комунікації, і ЄС максимально використав ці можливості у практиці розробки регуляцій. Так, перед ухваленням AI Act було проведено масштабні публічні консультації з участю представників бізнесу та громадянського суспільства (у 2020 році – щодо Білої книги, у 2021 – щодо проєкту Регламенту). Аналогічно, під час підготовки DSA та DMA Єврокомісія організувала відкриті опитування та здійснила оцінки впливу [1]. Такі інклюзивні підходи дозволяють враховувати широкий спектр позицій – від підприємницького середовища, яке висловлює занепокоєння надмірним регулюванням, до правозахисних організацій, що наполягають на посиленні гарантій. У результаті процес нормотворення стає більш прозорим і легітимним, а застосування цифрових інструментів участі забезпечує своєчасне коригування регуляторних пропозицій ще на етапі їх підготовки [16]. Показовим прикладом є зміна визначення поняття «штучний інтелект» у AI Act після критики експертної спільноти, коли з тексту було вилючено надто загальні програмні системи.

Ще одним виміром адаптивності є міждисциплінарність кадрового забезпечення. Оскільки ефективне регулювання штучного інтелекту потребує знань не лише у сфері права, але й інформаційних технологій та етики, ЄС формує експертні команди змішаного профілю. Так, до складу AI HLEG [20] увійшли науковці та практики з різних дисциплін, а новостворене Європейське управління з питань ШІ (AI Office) комплектується як юристами, так і спеціалістами з технічним бекграундом. Подібний підхід спостерігається і на національному рівні. Регулятори у державах-членах, наприклад координатори з цифрових послуг у межах DSA [1], залучають IT-експертів для аудиту алгоритмічних систем. Це свідчить про зміну парадигми нормотворення, коли розробка правил для цифрових технологій здійснюється не лише юристами, але й за активної участі інженерів та етичних фахівців. Такий підхід зменшує ризик ухвалення нефункціональних або застарілих норм і водночас сприяє формуванню спільного розуміння між технологічною спільнотою та законодавцями.

Адаптивність європейської моделі проявляється також у міжнародному вимірі. Оскільки цифрові технології мають транскордонний характер, ЄС активно співпрацює з іншими країнами та міжнародними організаціями у виробленні спільних принципів регулювання ШІ. Європейський підхід узгоджується з Принципами ОЕСР щодо ШІ 2019 року [24], які закликають до розробки надійних і людиноцентричних технологій, що поважають права людини і демократичні цінності. Багато положень AI Act фактично імплементують ці принципи у формі обов'язкових норм. ЄС також підтримав ухвалення Міжнародної рекомендації ЮНЕСКО з етики ШІ 2021 року та послідовно просуває ідею глобальних етичних стандартів [25]. При цьому через AI Act відбувається так званий «Брюссельський ефект», зокрема транснаціональні корпорації для збереження доступу до внутрішнього ринку ЄС, змушені імплементувати європейські вимоги, що нерідко простіше зробити у глобальному масштабі, ніж адаптуватися під різні національні юрисдикції. Отже,

попри критику завчасного втручання, проактивний і адаптивний підхід ЄС формує основу для майбутньої міжнародної гармонізації правил у сфері штучного інтелекту.

Результати аналізу демонструють цілісну картину європейської політики у сфері штучного інтелекту, яка поєднує нормативну строгість із гнучкістю. Одним із ключових аспектів є ефективність ризикоорієнтованого підходу. Поділ систем ШІ за рівнями ризику здебільшого оцінюється як компроміс між необхідністю регуляторного втручання та збереженням простору для інновацій [16]. Він дозволяє зосередити контрольні механізми там, де потенційна шкода є найбільшою, наприклад у сфері медицини чи правосуддя, не обтяжуючи водночас повсякденні застосування. Разом із тим постають питання практичної реалізації цього підходу.

По-перше, встановлення чітких меж між категоріями ризику може бути проблематичним, оскільки одні й ті самі системи можуть змінювати свій статус залежно від контексту використання. Наприклад, загальнопризначена мовна модель розглядається як обмежений ризик, однак у складі медичного інструмента вона стає елементом високоризикової системи. Врегулювання подібних випадків шляхом запровадження горизонтального шару правил для систем загального призначення [16] є інноваційною рисою AI Act, хоча залишається відкритим питання щодо виникнення «сірих зон».

По-друге, виклики виникають у сфері нагляду за виконанням вимог високоризиковими системами. Для ефективного контролю національні органи держав-членів повинні мати достатню експертизу та ресурси, аби здійснювати оцінку технічної документації, перевіряти якість навчальних даних і виявляти алгоритмічні ризики. Це вимагає залучення фахівців із різних дисциплін, зокрема юристів і спеціалістів з інформаційних технологій, а також належної координації на рівні ЄС. У цьому контексті ключову роль покликана відігравати Європейська рада з питань ШІ (AI Board), завданням якої є підтримка національних регуляторів, обмін експертизою та забезпечення уніфікованого тлумачення положень AI Act.

По-третє, успіх ризикоорієнтованого підходу значною мірою залежить від здатності забезпечити виконання (enforcement). Тут ЄС спирається на попередній досвід застосування GDPR, де поєднання високих штрафів та створення потужних регуляторів (наприклад, ірландської комісії із захисту даних [26]) продемонструвало реальність примусового забезпечення нових цифрових правил. В AI Act аналогічно передбачено значні санкції – до 7% глобального обороту підприємства за порушення, однак їх практичне застосування вимагатиме формування відповідної судової та адміністративної практики (Art. 99, AI Act).

По-четверте, дискусійним є питання періодичності оновлення переліку високоризикових застосувань. Хоча законодавець закріпив цей перелік у додатках до Регламенту, будь-яке його доповнення потребує повторної законодавчої процедури. Це створює ризик недостатньої гнучкості у випадку появи нових сфер застосування, що становлять потенційну загрозу, як-от використання ШІ у політичних процесах чи нові методи біометричного аналізу. Передбачений механізм перегляду через кілька років є кроком у напрямі адаптивності, однак потребує постійного моніторингу та оперативного реагування на технологічні зміни. Отже, ризикоорієнтований підхід у цілому можна розглядати як обґрунтований і системно виважений, проте його ефективність залежатиме від практичної реалізації (наявності ресурсів у регуляторів, злагодженої координації на рівні ЄС, належного застосування механізмів відповідальності та здатності своєчасно оновлювати нормативні положення).

Однак реалізація ризикоорієнтованого підходу неможлива без належної адаптивності самого процесу розробки норм. Адаптивність нормопроекування у сфері штучного інтелекту поєднує амбітні очікування та потенційні виклики реалізації. ЄС задекларував намір зробити регулювання гнучким і «майбутньостійким», заклавши у правову архітектуру низку інструментів, серед яких регуляторні пісочниці, добровільні кодекси, імплементаційні акти та створення AI Office. Втім ефективність цієї моделі залежатиме від практичного функціонування передбачених механізмів.

Регуляторні пісочниці залишаються відносно новим явищем у європейському праві. Досвід їх застосування у фінансових технологіях та блокчейн-проектах підтвердив їхню корисність, але масштаби впровадження були обмеженими. Для ШІ може знадобитися створення таких середовищ у багатьох державах-членах і секторах, що вимагатиме належної координації, інакше отримані результати ризикують залишитися фрагментарними. У цьому контексті AI Office здатне виконувати функцію централізованого накопичення і поширення знань.

Добровільні кодекси поведінки становлять інший елемент гнучкості, проте їхня дієвість значною мірою залежить від рівня участі приватного сектору. У випадку, якщо провідні розробники базових моделей добровільно приєднуються до їх виконання, ефективність регулювання суттєво зросте. Водночас відсутність гарантій всеосяжної участі, особливо з боку глобальних компаній поза юрисдикцією ЄС, залишається ризиком. Мотиваційним чинником може стати наближення строків обов'язкового застосування вимог AI Act, що спонукає компанії апробувати механізми завчасно.

Імплементативні акти щодо систем загального призначення також є проявом адаптивності, проте навколо них точаться дискусії. Критики зазначають, що надмірне делегування деталізації норм Європейській комісії може зменшити демократичний контроль, адже імплементативні акти ухвалюються у технократичному порядку. Разом із тим обов'язкове врахування експертних висновків і проведення оцінки впливу перед їх ухваленням покликане забезпечити належне обґрунтування та баланс між гнучкістю і легітимністю [16]. Загалом адаптивне нормопроекування в ЄС можна розглядати як масштабний експеримент, у межах якого вперше так широко запроваджено гнучкі інструменти технологічного регулювання. Від того, наскільки успішно буде їхня реалізація, залежить подальше поширення цієї моделі на інші сфери, зокрема регулювання криптовалют чи віртуальних середовищ. Таким чином, Європейський Союз створив необхідні передумови для адаптивності, тоді як практичні результати їх застосування визначатимуть ефективність та можливість тиражування цієї моделі у глобальному масштабі.

Баланс між регулюванням та інноваціями залишається одним із найбільш дискусійних аспектів європейської політики у сфері штучного інтелекту. Існує поширене застереження, що надмірне регулювання може стримувати розвиток нових технологій, особливо у сфері, де ключову роль відіграють стартапи та дослідницькі ініціативи. ЄС намагається уникнути такого ефекту, сповідуючи принцип «excellence and trust», який передбачає поєднання стимулювання технологічного розвитку із забезпеченням суспільної довіри [1; 16].

Запроваджений ризикоорієнтований підхід вже сам по собі захищає низькоризикові інновації від надмірного навантаження, концентруючи суворі вимоги лише на сферах із високим потенціалом шкоди. Водночас політична стратегія ЄС не обмежується встановленням правових бар'єрів, а включає й інструменти підтримки. Поряд із AI Act було започатковано низку ініціатив, спрямованих на розвиток інноваційного середовища, зокрема AI Innovation Package [28], програму InvestAI [29] для залучення інвестицій, а також спеціальні механізми підтримки стартапів у сфері штучного інтелекту. Це свідчить про намагання сформувати комплексний підхід, що поєднує регулювання із стимулюванням ринку. Практична ефективність такої моделі значною мірою залежатиме від реакції бізнесу. Індикатором стане динаміка руху капіталу й людського потенціалу. Збереження та зростання кількості AI-стартапів у Європі після набуття чинності Регламентом буде свідчити про правильний баланс, тоді як їх міграція до менш регульованих юрисдикцій стане сигналом дисфункції. Показовим є приклад взаємодії з великими компаніями. Якщо спершу окремі суб'єкти критикували жорсткі положення, то згодом почали активно співпрацювати з Європейською комісією над виробленням кодексів для generative AI, фактично визнаючи переваги чітких правил над станом правової невизначеності [9; 17].

Єдиний ринок також виступає вагомим стимулом для інновацій. Виконавши вимоги Регламенту, підприємство автоматично отримує доступ до всіх держав-членів ЄС. Крім того, відсутність регуляції несе власні ризики для інноваційного розвитку, зокрема суспільні скандали чи негативні інциденти (наприклад, аварії з використанням автопілотів або дискримінаційні алгоритми найму) можуть підірвати довіру та спричинити ще суворіші реакції. У цьому сенсі своєчасне та проактивне регулювання можна розглядати як превентивний захід, що запобігає більш жорстким сценаріям для індустрії. Таким чином, баланс між регулюванням та інноваціями має складний і багатовимірний характер. ЄС прагне підтримувати його шляхом постійного діалогу з інноваційним сектором, поєднуючи інструменти контролю з механізмами стимулювання розвитку, що саме по собі є проявом адаптивного стилю врядування.

Зрештою, пошук оптимального балансу між регулюванням і інноваціями неминуче підводить до ширшого питання – взаємозв'язку права, етики та технологій, адже саме ця триєдність визначає якість і стійкість європейської моделі. Європейський досвід демонструє, що право не може ефективно регулювати штучний інтелект у відриві від етичних та технологічних знань. Нормотворчість у цій сфері набуває трансдисциплінарного характеру, що особливо помітно у

включенні етичних принципів у нормативні акти. Етика перестає бути абстрактною орієнтацією й перетворюється на конкретні юридичні норми. Водночас і сама етика отримує новий статус, адже положення, що існували як «м'яке право», набувають підкріплення механізмами юридичного примусу.

Разом із тим, постає питання меж такого процесу. Чи всі етичні орієнтири доцільно переводити у юридично зобов'язуючу форму? Наприклад, принцип добродійності, що передбачає врахування суспільного блага, або вимога брати до уваги екологічний вплив декларуються, проте складно піддаються вимірюванню й, відповідно, формалізації у вигляді регуляторних зобов'язань. У таких випадках етика зберігає значення «вказівника напряму», не перетворюючись на конкретний нормативний припис. Не менш важливим є технологічний вимір. Використання технічних стандартів і залучення фахівців з інформаційних технологій посилює інструменти регулювання, проте потребує вироблення спільної мови між правниками та інженерами. Поняття на кшталт «robustness» (Art. 15) або «explainability» часто інтерпретуються по-різному у правничій та технічній спільноті, що створює комунікаційні й освітні виклики. Реакцією на цю проблему стали ініціативи на кшталт Європейської академії навичок у сфері ШІ (AI Skills Academy [1]), спрямовані на міждисциплінарну підготовку кадрів і посилення взаєморозуміння між різними професійними групами.

Поступово розвивається й ідея використання самих технологій для контролю за їхнім застосуванням. Йдеться про інструменти автоматизованого аудиту алгоритмів або системи моніторингу дотримання цифрових актів. Європейський Союз уже фінансує відповідні проекти у сфері RegTech, зокрема для забезпечення виконання положень DSA. У перспективі такі рішення можуть суттєво підвищити адаптивність правотворення, оскільки коригування норм відбуватиметься на основі даних, зібраних і проаналізованих у режимі реального часу. Внутрішня інтеграція правових, етичних і технологічних елементів водночас створює підґрунтя для зовнішньої проєкції європейської моделі. Європейський Союз дедалі активніше претендує на роль глобального законодавця стандартів у сфері штучного інтелекту [1]. Це породжує певні дискусії (для одних AI Act є необхідним еталоном регулювання, для інших – надмірно жорстким інструментом). Деякі країни, зокрема Велика Британія та США, обирають гнучкіші стратегії або моделі саморегулювання індустрії. Водночас прецедент GDPR довів, що коли один великий ринок установлює правила, транснаціональні компанії нерідко дотримуються їх і за межами відповідної юрисдикції.

Відтак можна прогнозувати, що протягом найближчих років окремі елементи ризикоорієнтованого підходу та принципи адаптивної регуляції, реалізовані в ЄС, трансформуються у базові орієнтири міжнародного права, як через укладення багатосторонніх договорів, так і шляхом фактичної гармонізації ринкових практик. Для європейських законодавців це означає додаткову відповідальність, оскільки результати їхнього регуляторного експерименту матимуть наслідки за межами Союзу. Саме тому перші роки імплементації AI Act і суміжних актів потребуватимуть особливо ретельного моніторингу, що дозволить своєчасно скоригувати регуляторний курс у разі виявлення недоліків.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що Європейський Союз уперше на наднаціональному рівні створив цілісну систему правового регулювання штучного інтелекту, побудовану на ризикоорієнтованому підході. Чотирирівнева модель, яка передбачає заборонені практики, високий ризик із суворими вимогами, обмежений ризик із підвищеними стандартами прозорості та мінімальний ризик без додаткових обмежень, становить унікальну законодавчу інновацію й водночас спробу забезпечити баланс між гарантіями безпеки та підтримкою інновацій. Особливість цього підходу полягає також у системній інтеграції етичних орієнтирів – прозорості, недискримінації, людського нагляду, підзвітності, які з площини рекомендацій і «м'якого права» перетворюються на юридично обов'язкові норми, формуючи нормативну основу довіри до ШІ.

Європейський досвід у сфері регулювання штучного інтелекту дозволяє виокремити кілька принципів адаптивного нормопроєктування, які мають універсальне значення для динамічних сфер права: принцип гнучкої ескалації (законодавство закріплює лише загальні цілі, тоді як деталізація вимог відбувається у підзаконних актах чи стандартах, що забезпечує актуальність без потреби повторного ухвалення закону); принцип випробування і навчання (використання механізмів експериментального регулювання, як-от пісочниці, для апробації нових рішень у контрольованому середовищі та корекції політики на підставі здобутих даних); принцип співврядування (залучення держави, бізнесу й наукової спільноти до формування і реалізації норм, що підвищує

легітимність та якість регулювання); принцип періодичної переоцінки (закріплення у правових актах обов'язковості регулярного аналізу ефективності та внесення змін залежно від науково-технічного прогресу); принцип технологічної нейтральності та узгодженості (формулювання норм у спосіб, який охоплює різні технології й водночас інтегрується з чинними актами, уникаючи правових колізій, як це відбувається у поєднанні AI Act з GDPR та галузевим законодавством). Сукупність цих положень створює модель, яка поєднує стабільність основних засад із гнучкістю реагування на розвиток технологій. Висновки цього дослідження мають прикладне значення як для європейських інституцій, так і для законотворців інших країн. Для органів ЄС важливо забезпечити належну інституційну спроможність до імплементації AI Act та суміжних актів (це передбачає прискорене формування Європейського управління з питань ШІ та національних компетентних органів, розробку детальних керівництв для бізнесу щодо виконання нових вимог, а також інформаційні кампанії для розробників і користувачів, що сприятимуть підвищенню їхньої обізнаності). Моніторинг ефективності має бути безперервним (збір статистики про інциденти, аудит відповідності, аналіз звернень постраждалих), що дозволить своєчасно застосовувати адаптивні механізми перегляду й уточнення законодавства. Для держав-членів ЄС ключовим завданням є гармонійна інтеграція європейських норм у національні правові системи (це включає підготовку суддів та регуляторів, визначення інституцій, відповідальних за нагляд за ШІ, а також можливе використання регуляторних пісочниць як інструменту для залучення інноваційного бізнесу). Ефективність AI Act значною мірою залежатиме від узгоджених дій національних органів, тому особливого значення набуває координація через AI Board. Для України результати дослідження мають цінність у контексті поступової інтеграції в Єдиний цифровий ринок ЄС (практичним кроком може стати створення при профільних міністерствах експертної групи з етики та права ШІ за аналогією з AI HLEG, а також системний аналіз національного законодавства у сфері захисту даних, електронних комунікацій і відповідальності на предмет його готовності до викликів ШІ). У глобальному контексті приклад ЄС фактично започаткував процес вироблення міжнародних правил для штучного інтелекту (концепція ризикоорієнтованого регулювання вже підтримана в рекомендаціях ОЕСР та G20, а тому посилення міжнародного діалогу і створення багатосторонньої платформи за участі держав, компаній, науковців і громадськості може сприяти уніфікації підходів і запобігти фрагментації правил).

На завершення слід підкреслити, що регулювання штучного інтелекту є безперервним процесом. Європейський Союз визначив фундаментальні принципи адаптивного нормопроєктування, проте їх успішність залежатиме від подальшого вдосконалення та практичного втілення. Оскільки технології змінюються надзвичайно швидко, право повинно зберігати здатність до оновлення, залишаючи незмінними базові цінності. Європейський підхід, який інтегрує право, етику і технології, може стати орієнтиром для міжнародної спільноти, показуючи, як забезпечити інновації з людським виміром, спрямовані на благо людей і підконтрольні суспільству.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. European approach to artificial intelligence. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/european-approach-artificial-intelligence>.
2. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 (Artificial Intelligence Act). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689>.
3. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 (Digital Services Act). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32022R2065>.
4. The Digital Markets Act. URL: https://digital-markets-act.ec.europa.eu/index_en.
5. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 (General Data Protection Regulation). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>.
6. Ebers M. Truly Risk-based Regulation of Artificial Intelligence: How to Implement the EU's AI Act. *European Journal of Risk Regulation*. 2025. Vol. 16, No. 2. P. 684–703. DOI: <https://doi.org/10.1017/err.2024.78>.
7. Kusche I. Possible harms of artificial intelligence and the EU AI Act: fundamental rights and risk. *Journal of Risk Research*. 2024. DOI: <https://doi.org/10.1080/13669877.2024.2350720>.

8. Arda S. Taxonomy to Regulation: A (Geo)Political Taxonomy for AI Risks and Regulatory Measures in the EU AI Act. 2024. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2404.11476>.
9. Tallberg J., Lundgren M., Geith J. AI regulation in the European Union: examining non-state actor preferences. *Business and Politics*. 2024. Vol. 26, No. 2. P. 218–239. DOI: <https://doi.org/10.1017/bap.2023.36>.
10. Lewis D., Lasek-Markey M., Golpayegani D., Pandit H. J. Mapping the regulatory learning space for the EU AI Act. 2025. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2503.05787>.
11. Schrepel T. Adaptive Regulation. 2025. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5416454>.
12. Ahern D. The new anticipatory governance culture for innovation: regulatory foresight, regulatory experimentation and regulatory learning. *European Business Organization Law Review*. 2025. Vol. 26, No. 2. P. 241–283. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40804-025-00348-7>.
13. Sedeeq F. S., Arman P. Human-Centric AI Governance: An Adaptive Public International Law Framework for Ethical and Inclusive AI Regulation in Public Health. *Journal of Law, Medicine & Ethics*. 2025. DOI: <https://doi.org/10.1017/jme.2025.10175>.
14. Uhumuavbi I. An Adaptive Conceptualisation of Artificial Intelligence and the Law, Regulation and Ethics. *Laws*. 2025. Vol. 14, No. 2. Art. 19. DOI: <https://doi.org/10.3390/laws14020019>.
15. Judge B., Nitzberg M., Russell S. When code isn't law: rethinking regulation for artificial intelligence. *Policy and Society*. 2025. Vol. 44, No. 1. P. 85–97. DOI: <https://doi.org/10.1093/polsoc/puae020>.
16. Artificial Intelligence Act: Council calls for promoting safe AI that respects fundamental rights. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/12/06/artificial-intelligence-act-council-calls-for-promoting-safe-ai-that-respects-fundamental-rights>.
17. AI Pact. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/ai-pact>.
18. European AI Office. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/ai-office>.
19. AI Board. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/ai-board>.
20. High-level expert group on artificial intelligence. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/expert-group-ai>.
21. Artificial intelligence liability directive. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/739342/EPRS_BRI\(2023\)739342_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/739342/EPRS_BRI(2023)739342_EN.pdf).
22. Liability Rules for Artificial Intelligence. URL: https://commission.europa.eu/business-economy-euro/doing-business-eu/contract-rules/digital-contracts/liability-rules-artificial-intelligence_en.
23. The state of AI in 2023: Generative AI's breakout year. URL: <https://www.mckinsey.com/capabilities/quantumblack/our-insights/the-state-of-ai-in-2023-generative-ais-breakout-year>.
24. AI principles. URL: <https://www.oecd.org/en/topics/sub-issues/ai-principles.html>.
25. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/recommendation-ethics-artificial-intelligence>.
26. The Data Protection Commission. URL: <https://www.dataprotection.ie/en>.
27. The General-Purpose AI Code of Practice. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/contents-code-gpai>.
28. AI Innovation Package. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/factpages/ai-innovation-package>.
29. EU launches InvestAI initiative to mobilise €200 billion of investment in artificial intelligence. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/eu-launches-investai-initiative-mobilise-eu200-billion-investment-artificial-intelligence>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДОРОВ'Я УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В СИСТЕМІ РЕЗІЛЬЄНТНОСТІ МІСТ

Кіріна Л.І.,
юрист,

*провідний економіст відділу економіко-правових проблем містознавства,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-9819-9534*

Кіріна Л.І. Правове забезпечення здоров'я учасників бойових дій в системі резильєнтності міст.

У статті досліджуються окремі питання правового забезпечення здоров'я учасників бойових дій в системі резильєнтності міст. Аргументовано, що здоров'я учасників бойових дій є досить важливою складовою загального процесу забезпечення резильєнтності міст, адже охоплюють й внутрішньоструктурні заходи, спрямовані на посилення бойової витривалості та успішну реінтеграцію ветеранів у цивільне життя, що прямо впливає на соціальну стабільність міст. Ключовими аспектами інтеграції здоров'я учасників бойових дій у систему резильєнтності міст слід визнати наступні: – медична та психологічна екосистема; – безпекове та інфраструктурне забезпечення міста; – забезпечення ментального здоров'я; – доступність та інклюзивність міського простору; – економічна резильєнтність та працевлаштування; – забезпечення соціальної згуртованості; – готовність до криз (кризовий менеджмент); – стабілізація демографічної ситуації; – нормативно-правове забезпечення.

Обґрунтовано, що забезпечення здоров'я ветерана є передумовою його активної громадянської діяльності. Коли місто інвестує в адаптацію учасників бойових дій, воно перетворює потенційну «групу ризику» на найбільш підготовлений та вмотивований актив міської громади, що є значним потенціалом для підвищення загальної системи резильєнтності міст до будь-яких негативних викликів і загроз, включаючи мілітарні, політичні, соціально-економічні, екологічні, техногенні.

Проведено групування законодавчих актів, що регулюють відносини у сфері забезпечення здоров'я учасників бойових дій. Аналіз цих законів виявив особливість, за якою пріоритет віддано приписам законодавства про оборону та соціальний захист. Натомість, на цьому рівні законодавство про охорону здоров'я, медичне, санітарне та фармацевтичне законодавство у питаннях щодо учасників бойових дій є вкрай обмеженим і фрагментарним з явно вираженим відсильним характером на підзаконний рівень. Систематизовано стратегічно-концептуальний та поточно-експериментальний підзаконні блоки правового забезпечення охорони здоров'я учасників бойових дій.

Ключові слова: правове забезпечення, здоров'я, резильєнтність міст, учасник бойових дій, реабілітація.

Kirina L.I. Legal protection of the health of combatants in the urban resilience system.

The article examines specific issues of legal protection of the health of combatants in the urban resilience system. It is argued that the health of combatants is a very important component of the overall process of ensuring urban resilience, as it includes internal structural measures aimed at strengthening combat endurance and the successful reintegration of veterans into civilian life, which directly affects the social stability of cities. The following should be recognized as key aspects of integrating the health of combatants into the urban resilience system: – medical and psychological ecosystem; – city security and infrastructure provision; – mental health provision; – accessibility and inclusiveness of urban space; – economic resilience and employment; – ensuring social cohesion; – crisis preparedness (crisis management); – stabilization of the demographic situation; – regulatory and legal support.

It has been proven that ensuring veterans' health is a prerequisite for their active civic engagement. When a city invests in the adaptation of combatants, it transforms a potential "risk group" into the most prepared and motivated asset of the urban community, which is a significant potential for increasing the overall resilience of cities to any negative challenges and threats, including military, political, socio-economic, environmental, and man-made ones.

Legislative acts regulating relations in the field of health care for combatants have been grouped. Analysis of these laws revealed a feature whereby priority is given to the provisions of legislation on defense and social protection. However, at this level, legislation on health care, medical, sanitary, and pharmaceutical issues concerning combatants is extremely limited and fragmented, with a clear tendency to refer to subordinate legislation. The strategic-conceptual and current-experimental subordinate blocks of legal support for the health care of combatants have been systematized.

Key words: legal support, health, resilience of cities, combatant, rehabilitation.

Постановка проблеми. В сучасному розумінні резильєнтність міст розглядається як здатність міської системи (інфраструктури, економіки, суспільства) витримувати шоки, швидко адаптуватися та відновлюватися після криз (війна, пандемії, природні катастрофи), зберігаючи при цьому дієву функціональність. Крім того, вона включає стале управління, інституційну спроможність та соціально-економічну стійкість, що забезпечує довгостроковий розвиток міста навіть під зовнішнім та внутрішнім тиском.

Водночас резильєнтність міста та здоров'я його населення є взаємозалежними категоріями, адже міцна інфраструктура, безпека та доступ до послуг підвищують життєстійкість мешканців, а здорове, ментально стійке населення забезпечує функціонування міської громади. Зокрема, цей сегмент стійкості підвищується через центри психосоціальної підтримки, соціальну згуртованість та стабілізацію демографії. Тож, створення «міст-фортець» потребує інтегрованого підходу, де фізична безпека поєднується з психічним благополуччям жителів.

Збройна агресія РФ проти України призвела до того, що станом на 01.09.2025 р. статус учасника бойових дій (далі – УБД) отримали понад 1,3 млн громадян. До 2022 р. цей статус отримали 556 467 осіб [1] з прогнозом збільшення кількості ветеранів до 5–6 мільйонів після кінця війни. Йдеться саме про осіб, які були внесені в Єдиний державний реєстр ветеранів війни як УБД [2]. При цьому, здоров'я останніх є одним з пріоритетів державної соціальної політики, що гарантує безплатне лікування, реабілітацію, протезування, щорічні медогляди та психологічну допомогу. Статус УБД забезпечує першочергове обслуговування в лікарнях та аптеках, зберігаючи ці пільги навіть після виходу на пенсію. Водночас, здоров'я УБД є й фундаментом стійкості міст, що забезпечується комплексною системою їх психологічної та фізичної реабілітації. Вона включає пункти контролю стресу, спеціалізовані заклади в тилу та взаємодію з цивільними службами міст для довгострокової підтримки, а нова нормативна база має уніфікувати систему охорони здоров'я (далі – СОЗ) УБД за стандартами НАТО.

Мета поданого матеріалу полягає в огляді, аналізі та систематизації актів нормативно-правового забезпечення здоров'я УБД як сегменту системи міської резильєнтності.

Стан опрацювання проблематики. Напряма, що досліджується, має міжгалузевий характер. Він був предметом вивчення для науковців у царині права, безпеки, економіки, медицини, соціальної сфери та інших галузей знань. Тож, не випадково, що ця тема висвітлювалася у достатній кількості публікацій, які здійснили зарубіжні Дж. Родін, Б. Уокер, Д. Солт, П. Холл С. Вільямс та вітчизняні дослідники Н. Азьмук, В. Близнюк, Л. Богуш, Н. Борисенко, Т. Бурлай, О. Винниченко, В. Воронков, В. Гесць, М. Дністрянський, Е. Лібанова, В. Лісовський, Т. Мамадова, О. Новікова, О. Пахненко, О. Позняк О. Тарасевич та інші. Зокрема, К. Спицька виокремила низку проблемних питань, що перебувають поза межами нормативно-правового поля, зокрема щодо осіб, зниклих безвісти, та військовополонених – УБД, відсутності загальноприйнятих стандартів (протоколів) соціально-психологічної реабілітації УБД [3, с. 177].

Є. Іванов справедливо зауважує, що соціально-психологічна адаптація УБД – це складний та довготривалий процес, який вимагає індивідуального та комплексного підходу. Важливо забезпечити доступ до підтримки та допомоги УБД та їх родинам не тільки під час першого етапу адаптації, але й на протязі всього життя. Важливою складовою соціальної відповідальності суспільства також є забезпечення підтримки та допомоги УБД у їхньому процесі адаптації та інтеграції в суспільство [4, с. 94-95].

В колективних публікаціях були розглянуті проблеми: – економіко-правових механізмів та національної моделі формування соціально-економічної резильєнтності українських міст [5]; – правового механізму визначення екологічної шкоди і збитків, завданих внаслідок російської збройної агресії [6]; – реабілітації УБД в Україні [7]; – правового захисту УБД та ветеранів війни [8].

Слід відмітити, що деякі інші проблеми, пов'язані із правовим регулюванням відносин забезпечення здоров'я міського населення, а саме: – правовим забезпеченням резильєнтності об'єктів медичної інфраструктури міста [9]; – правовими аспектами резильєнтності здоров'я міського населення [10], вже досліджувалися в попередніх статтях. Проте, актуальність обраної теми робить її перспективною для проведення наступних дослідницьких кроків, адже проблематика правового забезпечення здоров'я УБД в системі резильєнтності міст, не зважаючи на її важливість для загального питання національної стійкості, не була предметом окремого розгляду.

Вклад основного матеріалу. Національна модель соціально-економічної резильєнтності України функціонує як динамічна система багаторівневого врядування, у якій ключовим фактором успіху є взаємна довіра між суб'єктами управління, наукове обґрунтування рішень і прозорість політики. Її впровадження дозволяє перейти від фрагментарних заходів відновлення до цілісної політики стійкого розвитку, орієнтованої на довгострокову стабільність, конкурентоспроможність і безпеку українських міст [4]. Здоров'я УБД є досить важливою складовою цього загального процесу, адже охоплюють й внутрішньоструктурні заходи, спрямовані на посилення бойової витривалості та успішну реінтеграцію ветеранів у цивільне життя, що прямо впливає на соціальну стабільність міст. Йдеться не лише про питання соціальної справедливості, а й критичний фактор безпеки та стабільності всієї міської громади. При цьому ключовими аспектами інтеграції здоров'я УБД у систему резильєнтності міст слід визнати наступні:

Медична та психологічна екосистема: 1.1) здоров'я ветеранів має бути інтегроване в загальну муніципальну СОЗ, але з урахуванням специфіки; 1.2) психологічна стійкість УБД передбачає створення пунктів контролю бойового стресу на рівні бригад та мережі реабілітаційних центрів у тилу для глибокого відновлення; 1.3) в напрямі фізичної реабілітації необхідно тиражувати використання спеціалізованих програм, як-от проєкт «МВС Незламні», програма «Ветеранський спорт», національна мережа реабілітаційних центрів проєкту «Recovery», центри ментального здоров'я всеукраїнської мережі «Повернення» тощо для поранених військовослужбовців, правоохоронців та рятувальників; 1.4) спеціалізована підготовка кадрів передбачає навчання сімейних лікарів та терапевтів роботи з бойовою травмою (фізичною та психологічною); 1.5) дестигматизація ментального здоров'я обумовлює наявність міських кампаній, спрямованих на нормалізацію звернення за психологічною допомогою; 1.6) цифровізація послуг включає створення єдиного електронного кабінету ветерана для запису до лікарів та моніторингу стану здоров'я без зайвої бюрократії, створення єдиних цифрових платформ для ветеранів («Ветеран PRO» та ін.).

Доступність та інклюзивність міського простору: 2.1) місто має бути фізично та психологічно «дружнім» до ветеранів; 2.2) безбар'єрність передбачає створення універсального дизайну (пандуси, ліфти, тактильна навігація), що важливо для ветеранів з інвалідністю; 2.3) ветеранські хаби обумовлюють створення багатофункціональних центрів у кожному районі, де здоров'я, довілля та юридична допомога об'єднані в одному просторі; 2.4) психологічне розвантаження охоплює проєктування «зелених зон» та місць тиші, які допомагають у подоланні сенсорного перевантаження (актуально для осіб з посттравматичним стресовим розладом, далі – ПТСР); 2.5) використання допомоги профільних міжнародних інституцій (Всесвітній фонд екології та здоров'я «EcoHealth» тощо).

Економічна резильєнтність та працевлаштування: 3.1) трудова діяльність для УБД є одним з найкращих засобів реабілітації; 3.2) програми перекваліфікації – муніципальні гранти на навчання та адаптацію військового досвіду до цивільних професій; 3.3) підтримка ветеранського бізнесу – пільги на оренду комунального майна або менторська підтримка від міста; 3.4) корпоративна культура – робота з міськими роботодавцями щодо створення інклюзивних робочих місць.

Соціальна згуртованість (Social Cohesion): 4.1) резильєнтне місто має стати містом, де УБД відчуває себе частиною громади, а не окремою групою; 4.2) програми «Рівний-рівному» (використання принципу peer-to-peer, P2P) – підтримка ветеранських спільнот, де колишні військові допомагають новоприбулим адаптуватися; 4.3) залучення до управління – участь УБД у прийнятті міських рішень (консультативні ради при мерії тощо); 4.4) культурна інтеграція – заходи, що висвітлюють досвід УБД через мистецтво, спорт та освіту; 4.5) системний підхід – впровадження

алгоритмів співпраці між військовими психологами, цивільними фахівцями та ресурсами Міністерства у справах ветеранів України (далі – Мінветеранів).

Готовність до криз (кризовий менеджмент): 5.1) УБД являють собою величезний ресурс для резильєнтності міста у надзвичайних ситуаціях; 5.2) резерв цивільного захисту – залучення УБД до розробки планів безпеки міських громад, навчання населення тактичній медицині та діям у кризових ситуаціях; 5.3) моніторинг ризиків – система раннього виявлення УБД, що знаходяться у групі ризику (самотність, залежності), для вчасного втручання соціальних служб.

Нормативно-правове забезпечення: 6.1) трансформація нормативної бази щодо СОЗ УБД на найближчі роки від системи «пільг за посвідченням» до персоналізованого супроводу та цифровізації; 6.2) цифровізація та реформа Військово-лікарських комісій (далі – ВЛК) – масштабна цифровізація ВЛК з основним акцентом на можливості проходити огляд у цивільних закладах ОЗ (далі – ЗОЗ) та інтеграцію результатів в екосистему Армія+; 6.3) сервісна підтримка «Помічник ветерана» в ЗОЗ із супроводу УБД [11]; 6.4) повне масштабування пілотного проєкту «Простір турботи про ветерана», де УБД отримує медичну та психологічну допомогу за принципом «єдиного вікна» ще під час лікування [12]; 6.5) розробка підзаконних актів, що закріплюють роль психологічних служб у військових частинах та зменшують навантаження на медичні структури; 6.6) позачергове обслуговування Міністерство охорони здоров'я України (далі – МОЗ) ініціює зміни до ліцензійних умов медичної практики, щоб зробити надання допомоги ветеранам пріоритетним у всіх ЗОЗ не залежно від форми власності.

Отже, забезпечення здоров'я ветерана є передумовою його активної громадянської діяльності. Коли місто інвестує в адаптацію УБД, воно перетворює потенційну «групу ризику» на найбільш підготовлений та вмотивований актив міської громади, що є значним потенціалом для підвищення загальної резильєнтності системи до будь-яких негативних викликів і загроз. Наприклад, екологічні чинники, такі як забруднення повітря, води та ґрунтів внаслідок бойових дій, істотно впливають, в тому числі, й на здоров'я ветеранів, викликаючи хронічні захворювання та погіршуючи реабілітацію. Екологічна ситуація в промислових містах, погіршення якості повітря та води потребує комплексного підходу, а саме – екологічного моніторингу та спеціалізованих програм реабілітації через відповідні державні програми та цифрові платформи, спрямовані на супровід ветеранів, включаючи медичну допомогу, що враховує вплив навколишнього середовища [13, 14]. Основними аспектами впливу екології на здоров'я ветеранів вбачається: а) дихальна система – підвищений рівень забруднення повітря важко переноситься ветеранами, які отримали легеневі травми або контузії; б) загальний імунітет – екологічні чинники знижують здатність організму до відновлення; в) реабілітація – потреба у створенні екологічно чистих зон для реабілітації та відпочинку.

З метою забезпечення підтримки УБД та членів їх сімей, подальшої реадaptaції та реінтеграції ветеранів війни до мирного життя через відповідні проєкти утворені відповідні інституції. Зокрема, бюджетна установа «Український ветеранський фонд», створений наказом Міністерства у справах ветеранів від 22.07.2021 р. № 164 на підставі постанови КМУ від 14.07.2021 р. Український ветеранський фонд пропонує послуги цілодобової гарячої лінії Crisis Support Hotline для підтримки ветеранів та їхніх родин, а також безкоштовні онлайн-консультації Help24 з наркологом чи психологом.

У просторах турботи УБД можуть отримати необхідну інформацію, юридичну, адміністративну, соціальну та психологічну підтримку, а також консультації щодо усіх гарантій і можливостей для ветерана та його родини: – інформацію про права, пільги та реабілітаційні програми; – сприяння в оформленні/відновленні необхідних документів; – юридичні та психологічні консультації; – допомогу з соціальними питаннями та працевлаштуванням; – комунікаційну підтримку.

Зазначені заходи, ініціативи, проєкти, платформи здебільше мають відповідне правове забезпечення. Втім, його сучасна безсистемність характеризується наявністю суперечностей, дублюванням норм, прогалинами та хаотичністю прийняття актів. Це призводить до складнощів у застосуванні законів, правової невизначеності та утруднює ефективне міжгалузеве регулювання відповідних суспільних відносин. Основними ознаками є колізії, велика кількість неконсолідованих актів та недостатня систематизація, зокрема консолідація чи кодифікація, яка допомагає звести правові норми в логічно узгоджені акти, впорядкувати сукупність правових норм.

Для цього пропонується звести НПА у системні групи за юридичною силою в ієрархічну систему. До законодавчих актів, що регулюють певні види відносин у сфері забезпечення здоров'я УБД слід віднести закони України про:

статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту [15] – спрямований на захист ветеранів війни шляхом створення належних умов для підтримання здоров'я та активного довголіття, надання пільг, переваг та соціальних гарантій у процесі трудової діяльності відповідно до професійної підготовки і з урахуванням стану здоров'я;

соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей – розкриває право військовослужбовців на ОЗ, медичну допомогу та біологічне батьківство (материнство);

основи законодавства України про ОЗ – передбачає проведення експертною командою розгляду справи за участю особи (очно) з використанням методів і засобів телемедицини або за місцем перебування/лікування особи;

систему громадського здоров'я – передбачає повноваження центрального органу виконавчої влади (далі – ОВВ), що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері ОЗ, у сфері громадського здоров'я;

державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення – розкриває програму медичних гарантій;

лікарські засоби – дозволяє ввезення незареєстрованих в Україні лікарських засобів іноземних держав з метою медичного забезпечення (медичного застосування) військовослужбовців при відсічі і стримування збройної агресії;

основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні – встановлює окремі повноваження центрального ОВВ, що реалізує державну політику у сфері соціального захисту осіб з інвалідністю, ветеранів війни;

реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні – встановлює окремі повноваження центрального ОВВ, що реалізує державну політику у сфері соціального захисту осіб з інвалідністю та ветеранів війни;

реабілітацію у сфері ОЗ – регулює психологічну допомогу в роботі мультидисциплінарної реабілітаційної команди.

Аналіз вказаних законів виявив особливість правового регулювання відносин щодо ОЗ УБД, за якою пріоритет віддано приписам законодавства про оборону та соціальний захист. Натомість, на цьому рівні законодавство про ОЗ, медичне, санітарне та фармацевтичне законодавство у питаннях таких суб'єктів, як УБД, є вкрай обмеженим і фрагментарним з явно вираженим відсильним характером на підзаконний рівень.

Останній можна диференціювати на два основних блоки: 1) стратегічно-концептуальний; 2) поточно-експериментальний. До першого слід віднести стратегії та концепції про:

- *забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 р.* (розпорядження КМУ від 12.08.2022 р. № 752-р) – передбачає розроблення та ухвалення рекомендацій щодо врахування потреб жінок і чоловіків із числа ветеранів війни, зокрема УБД та осіб з інвалідністю внаслідок війни;

- *ветеранську політику на період до 2030 р.* (розпорядження КМУ від 29.11.2024 р. № 1209-р. – розкриває поняття «ветеран/ветеранка», вказує, що потреби УБД формуються під впливом участі у бойових діях – наслідки для фізичного та в деяких випадках психічного здоров'я, зміна професійних компетенцій, подекуди часткова або повна втрата конкурентоздатності в попередній цивільній професії, зміна майнового стану [16];

- *формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 р.* (розпорядження КМУ від 31.12.2024 р. № 1350-р) – передбачає формування системи повернення, як одного з інструментів ефективного розв'язання проблеми ментальних бар'єрів у сприйнятті роботодавцями учасників цієї системи, зокрема тих, які мають статус УБД або особи з інвалідністю внаслідок війни; реінтеграцію демобілізованих бойових медиків у цивільну СОЗ;

- *Державну цільову програму «Ветеран. Робота» на 2026-2027 рр.* (розпорядження КМУ від 23.10.2025 р. № 1163-р) – розкриває особливості державної політики у сфері підтримки ветеранів війни, яка має бути орієнтована на досягнення довгострокових результатів і передбачати узгоджені дії центральних та місцевих ОВВ, органів місцевого самоврядування, а також партнерство з громадянським суспільством і бізнесом [17];

- *розвиток СОЗ на період до 2030 р.* (розпорядження КМУ від 17.01.2025 р. № 34-р) – встановлює завдання із забезпечення комплексного врахування потреб ветеранів війни в наданні медичної допомоги та недопущення дублювання функцій та подвійного фінансування витрат на її організацію;

- вшанування пам'яті загиблих Захисників і Захисниць України та формування культури поваги і підтримки ветеранів війни до 2028 р. (розпорядження КМУ від 26.11.2025 № 1342-р) – передбачає здійснення спортивних заходів за участю ветеранів війни, залучення їх до фізкультурно-оздоровчої та спортивної діяльності.

Другий блок НПА є найбільш об'ємним, оскільки деталізує й конкретизує загальні заходи, передбачені актами стратегічно-концептуального характеру. Їх система наведена у табличному вигляді (таблиця 1.)

Таблиця 1

**Система НПА, що регулюють відносини у сфері ОЗ УБД,
як складової резильєнтності міст**

НПА	Група (вид) відносин
Загальні питання ОЗ УБД	
постанова КМУ від 05.04.2022 № 411	– направлення осіб із складових сил оборони та сил безпеки, постраждалих у зв'язку з військовою агресією, на лікування за кордон;
постанова КМУ від 23.02.2022 № 150	– надання медичної допомоги в ЗОЗ центральних ОВВ, які відповідно до закону здійснюють керівництво військовими формуваннями;
постанова КМУ від 10.09.2024 № 104	– надання в автоматичному режимі статусу УБД у період воєнного стану;
постанова КМУ від 16.02.1994 № 94	– надання пільг, передбачених Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»;
постанова КМУ від 23.10.2025 № 1365	– експериментальний проєкт (далі – ЕП) щодо надання послуг з довготривалого медичного догляду окремим категоріям осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України (далі – ТЦУ);
постанова КМУ від 15.04.2025 № 448	– надання послуг деякими категоріями фахівців окремим категоріям осіб, які захищали ТЦУ, членам сімей таких категорій осіб в ЗОЗ;
наказ МОЗ від 01.07.2024 № 1131	– консультативна підтримки ветеранів війни та осіб, на яких поширюється Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», які планують започаткувати бізнес у сфері ОЗ;
Реабілітація та санаторно-курортне лікування	
постанова КМУ від 03.01.2025 № 2	– ЕП щодо надання УБД та особам з інвалідністю внаслідок війни допомоги для занять фізичною культурою та спортом;
наказ МВС від 05.06.2025 № 384	– організація реабілітації та санаторно-курортного лікування в ЗОЗ Національної гвардії України;
наказ МВС від 13.04.2023 № 310	– організація санаторно-курортного лікування, медичної та медико-психологічної реабілітації в Державній прикордонній службі України;
наказ Держспецзв'язку від 0.09.2013 № 527	– забезпечення санаторно-курортним лікуванням у Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України;
постанова КМУ від 18.03.2024 № 307	– питання ментальної, спортивної, фізичної, психологічної реабілітації та професійної адаптації ветеранів війни, членів їх сімей та деяких інших категорій осіб;
постанова КМУ від 07.12.2023 № 1306	– забезпечення допоміжними засобами реабілітації;
Соціалізація і соціальний захист	
наказ Мінветеранів від 19.11.2024 № 375.	– взаємодія між структурними підрозділами, на які покладено функції з питань ветеранської політики, та структурними підрозділами з питань ОЗ щодо організації роботи, спрямованої на підтримку ветеранів війни під час лікування в ЗОЗ;
постанова КМУ від 18.10.2024 № 1205	– діяльність фахівців із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб;
постанова КМУ від 07.11.2025 № 1476	– ЕП щодо надання послуг з посилення спроможностей окремим категоріям осіб із обмеженнями життєдіяльності, які захищали ТЦУ;

постанова КМУ від 22.08.2025 № 1060	– ЕП щодо надання послуг з адаптації окремим категоріям осіб, які захищали ТЦУ;
постанова КМУ від 10.12.2024 № 1401	– ЕП із запровадження комплексної електронної публічної послуги з надання державної підтримки військовослужбовцям, особам, звільненим з військової служби, та членам їх сімей;
наказ Мінветеранів від 19.11.2024 № 375	– взаємодія між структурними підрозділами, на які покладено функції з питань ветеранської політики, та структурними підрозділами з питань ОЗ щодо організації роботи спрямованої на підтримку ветеранів війни та військовослужбовців під час лікування в ЗОЗ;
постанова КМУ від 15.09.2023 № 984	– ЕП з організації професійного навчання УБД та осіб з інвалідністю внаслідок війни в закладах професійної (професійно-технічної) освіти Державної служби зайнятості;
постанова КМУ від 27.12.2023 № 1396	– соціальний захист осіб, які мають особливі та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, ветеранів війни та осіб, що працюють в спеціальних умовах;
УБД з інвалідністю	
постанова КМУ від 16.12.2022 № 1393	– спільний проект щодо надання підтримки особам з інвалідністю внаслідок війни;
постанова КМУ від 07.11.2025 № 1442	– ЕП щодо призначення і виплати грошової компенсації за переобладнання (приспосовування) транспортних засобів для керування особами з інвалідністю внаслідок війни;
наказ Мінветеранів від 07.08.2025 № 641	– видачі посвідчень УБД та особи з інвалідністю внаслідок війни, нагрудних знаків і листів талонів на право одержання проїзних документів (квитків);
постанова КМУ від 04.02.2023 № 120	– питання соціального захисту осіб з інвалідністю;
Військово-лікарська експертиза	
постанова КМУ від 10.09.2025 № 1125	– ЕП щодо організації проходження лікарської, військово-лікарської експертизи особами із складових сил оборони та сил безпеки, які перебувають на тривалому лікуванні в іноземних ЗОЗ;
наказ СЗР від 23.07.2024 № 441	– військово-лікарська експертиза в Службі зовнішньої розвідки України;
наказ Міністра оборони України від 14.08.2008 № 402	– військово-лікарська експертиза в Збройних Силах України;
Спеціальні види медичних послуг і допомоги	
наказ МОЗ від 13.12.2023 № 2118	– організація надання психосоціальної допомоги населенню;
постанова КМУ від 29.11.2022 № 1338	– надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб;
наказ МОЗ від 26.12.2024 № 2180	– функціонування електронної черги з ендопротезування пацієнтів;
постанова КМУ від 26.11.2025 № 1610	– ЕП щодо надання послуг з корекції рубцевих змін шкіри після травм, опіків окремим категоріям осіб, які захищали ТЦУ;
постанова КМУ від 27.02.2024 № 212	– пілотний проект щодо зубопротезування та надання планової стоматологічної допомоги окремим категоріям осіб, які захищали ТЦУ;
Резильєнтність міських громад	
постанова КМУ від 19.11.2025 № 1505	– ЕП з організації надання комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості в територіальних громадах;
постанова КМУ від 03.10.2023 № 1049	– ЕП із запровадження комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості;

М. Давиденко, розглядаючи медичні пільги для УБД на 2026 р. згадує про [18]: – безплатне отримання ліків за рецептом; – першочергове безкоштовне (окрім коштовних металів) зубопротезування; – щорічне медичне обстеження та диспансеризацію з вузькими спеціалістами; – першочергове обслуговування в ЗОЗ та аптеках; – можливість компенсації за самостійний відпочинок;

– пріоритетну госпіталізацію. Також слід згадати й про: – безоплатне одержання виробів медичного призначення за рецептами лікарів; – безоплатну психологічну та медико-психологічну реабілітацію; – допомогу з тимчасовою непрацездатності у розмірі 100% середньої заробітної плати; – користування при виході на пенсію (незалежно від часу виходу на пенсію) чи зміні місця роботи поліклініками та госпіталями, до яких вони були прикріплені за попереднім місцем роботи.

В напрямку реабілітації УБД згадана вище Стратегія розвитку СОЗ фокусуватиметься на розширенні мережі реабілітаційних центрів та спрощенні доступу до протезування за державний кошт. Стратегію ветеранської політики передбачений перехід до проактивної підтримки УБД – коли держава сама пропонує послуги (реабілітацію, санаторне лікування) на основі даних реєстрів, а не очікує їх звернення. Зосередження на створенні єдиної цифрової екосистеми ветеранських послуг у партнерстві з Єдиним порталом державних послуг «Дія» дозволить отримувати допомогу автоматично або за простим запитом через застосунок, мінімізуючи бюрократію. До того ж, фахівці із супроводу УБД стануть частиною цієї екосистеми, допомагаючи з отриманням послуг, які ще не переведені в онлайн-формат.

Таким чином формується концепція «Цифрова держава для ветеранів», адже здоров'я УБД є фундаментом їхнього успішного повернення до цивільного життя, а державна підтримка спрямована на подолання фізичних травм та психологічних наслідків війни. Отже, у взаємодії відносин із забезпечення ОЗ УБД та укріплення системи резильєнтності міст ключовими факторами в сучасних умовах є: 1) безпекове та інфраструктурне забезпечення міста – якісні публічні послуги, безпечний простір та захищеність зменшують стрес та підвищують фізичне здоров'я, що є основою суспільної активності та стійкості міської громади [19]; 2) забезпечення ментального здоров'я – організація діяльності та забезпечення функціонування центрів життєстійкості [20] для надання психосоціальної допомоги, зниження тривожності та формування стресостійкості у кризових ситуаціях; 3) стабілізація демографічної ситуації – стійкість залежить від підтримки населення, тому заходи, що сприяють збереженню здоров'я (зменшення смертності, підтримка народжуваності), безпосередньо впливають на здатність міста функціонувати; 4) забезпечення соціальної згуртованості – інтеграція громади та запобігання її фрагментації є ключовими умовами системи резильєнтності міст.

Висновки. Отже, розгляд окремих аспектів правового забезпечення здоров'я УБД в системі резильєнтності міст дав можливість підсумувати наступне.

Аргументовано, що здоров'я УБД є досить важливою складовою загального процесу забезпечення резильєнтності міст, адже охоплюють й внутрішньоструктурні заходи, спрямовані на посилення бойової витривалості та успішну реінтеграцію ветеранів у цивільне життя, що прямо впливає на соціальну стабільність міст. Йдеться не лише про питання соціальної справедливості, а й критичний фактор безпеки та стабільності всієї міської громади. Ключовими аспектами інтеграції здоров'я УБД у систему резильєнтності міст слід визнати наступні: – медична та психологічна екосистема; – безпекове та інфраструктурне забезпечення міста; – забезпечення ментального здоров'я; – доступність та інклюзивність міського простору; – економічна резильєнтність та працевлаштування; – забезпечення соціальної згуртованості; – готовність до криз (кризовий менеджмент); – стабілізація демографічної ситуації; – нормативно-правове забезпечення.

Обґрунтовано, що забезпечення здоров'я ветерана є передумовою його активної громадянської діяльності. Коли місто інвестує в адаптацію УБД, воно перетворює потенційну «групу ризику» на найбільш підготовлений та вмотивований актив міської громади, що є значним потенціалом для підвищення загальної системи резильєнтності міст до будь-яких негативних викликів і загроз, включаючи мілітарні, соціально-економічні, екологічні, техногенні. Формування концепції «Цифрова держава для ветеранів» спрямоване й на здоров'я УБД, що є фундаментом їхнього успішного повернення до цивільного життя, подолання фізичних травм та психологічних наслідків війни.

Проведено групування законодавчих актів, що безпосередньо та/або опосередковано регулюють відносини у сфері забезпечення здоров'я УБД. До них віднесені закони України про: – статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту; – соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей; – основи законодавства України про ОЗ; – систему громадського здоров'я; – державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення; – лікарські засоби; – основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні; – реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні; – реабілітацію у сфері ОЗ. Аналіз цих законів виявив особливості, за якою пріоритет віддано приписам законодавства про оборону та соціальний захист. Натомість, на цьому рівні законодавство про

ОЗ, медичне, санітарне та фармацевтичне законодавство у питаннях щодо УБД є вкрай обмеженим і фрагментарним з явно вираженим відсильним характером на підзаконний рівень.

Сформовано стратегічно-концептуальний підзаконний блок правового забезпечення ОЗ УБД, до якого віднесені стратегії та концепції про: – забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 р.; – ветеранську політику на період до 2030 р.; – формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 р.; – Державну цільову програму «Ветеран. Робота» на 2026-2027 рр.; – розвиток СОЗ на період до 2030 р.; – вшанування пам'яті загиблих Захисників і Захисниць України та формування культури поваги і підтримки ветеранів війни до 2028 р.

Систематизовано поточно-експериментальний блок підзаконного регулювання відносини у сфері ОЗ УБД, як складової резильєнтності міст, за такими групами: – загальні питання ОЗ УБД; – реабілітація та санаторно-курортне лікування; – соціалізація і соціальний захист; – УБД з інвалідністю; – військово-лікарська експертиза; – спеціальні види медичних послуг і допомоги; – резильєнтність міських громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. В Україні кількість учасників бойових дій зросла до понад 1,3 млн: деталі. Юридична газета. (09.10.2025). URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/v-ukrayini-kilkist-uchasnikiv-bojovih-diy-zrosla-do-ponad-13-mln-detali.html#:~:text=>
2. Про Єдиний державний реєстр ветеранів війни: постанова Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 р. № 700. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700-2019-%D0%BF#Text>.
3. Спицька К. Правові засади соціального захисту учасників бойових дій в Україні. *Юридичний вісник*. 2022. № 2. С. 171-181. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2336>.
4. Іванов Є. Організація соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій: методи та прийоми. 2023. *Grail of Science*. № 26. С. 92–95. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.14.04.2023.012>.
5. Тарасевич О.В., Жилінська Л.О., Волкова А.О. Соціально-економічна резильєнтність українських міст: економіко-правові механізми та національна модель формування. *Ефективна економіка*. 2025. № 11. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2025.11.29>.
6. Кірін Р.С., Ботвінов Р.Г., Ревякіна Т.О. Проблеми правового механізму визначення екологічної шкоди і збитків, завданих внаслідок російської збройної агресії. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2023. № 4(28). С. 34-41. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2023-4\(28\)-34-41](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2023-4(28)-34-41).
7. Дуля А., Спіріна Т. До питання реабілітації учасників бойових дій в Україні. *Ввічливість. Humanitas*. 2024. № 1. С. 38–43. DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.1.6>.
8. Пінчук Р.С., Письменна О.П. Правовий захист учасників бойових дій та ветеранів війни. *Актуальні проблеми держави і права*. 2019. № 83. С. 175-183. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i83.130>.
9. Кіріна Л.І., Лига А.І. Правове забезпечення резильєнтності об'єктів медичної інфраструктури міста. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025, № 6, ч. 1. С. 494-504. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.76>.
10. Кіріна Л.І. Резильєнтність здоров'я міського населення: правові аспекти. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 13. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16740770>.
11. Деякі питання забезпечення діяльності фахівців із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 02.08.2024 р. № 881. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/881-2024-%D0%BF#Text>.
12. Деякі питання створення та забезпечення функціонування мережі державних ветеранських просторів: постанова Кабінету Міністрів України від 26.11.2025 р. № 1560. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-2025-%D0%BF#Text>.
13. Кірін Р.С., Духневич А.В. Вплив господарської діяльності на здоров'я людини: міжгалузевість правових засад. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2024. № 71. С. 78-86. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.71.16>.
14. Кірін Р.С. Зелене відновлення промисловості у контексті створення об'єктивних передумов для реалізації конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

- Гарантії дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини в умовах війни та повоєнної трансформації: кол. моногр. / за заг. ред. В.А. Устименка; НАН України, ДУ «ІЕПД імені В.К. Макутова НАН України». Електрон. дані. Київ, 2024. 404 с. С. 266-281.*
15. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.
 16. Про схвалення Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.11.2024 р. № 1209-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2024-%D1%80#Text>.
 17. Про схвалення Концепції Державної цільової програми «Ветеран. Робота» на 2026-2027 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.10.2025 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2025-%D1%80#Text>.
 18. Максим Давиденко. Які пільги дає статус УБД у 2026 році. *Engage*. (13.01.2026). <https://engage.org.ua/yaki-pilgy-daye-status-ubd-u-2026-rocz/#:~:text=>
 19. Кірін Р.С. Правове забезпечення комплексної резильєнтності міст України. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 13. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16657770>.
 20. Про організацію діяльності та забезпечення функціонування центрів життєстійкості: постанова Кабінету Міністрів України від 23.01.2024 р. № 83. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2024-%D0%BF#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Кіріна Л.І. , 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 34.16:347.736

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.6>

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АРБІТРАЖНОГО КЕРУЮЧОГО У СИСТЕМІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ПІДСТАВИ ТА ПОРЯДОК ПРИТЯГНЕННЯ

Мушенко В.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії права,
міжнародного права та приватного права,
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
ORCID: 0000-0003-0411-7567*

Бісюк О.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
директор Навчально-наукового інституту
міжнародних відносин та права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
ORCID: 0000-0002-1570-2721*

Мушенко В.В., Бісюк О.С. Дисциплінарна відповідальність арбітражного керуючого у системі юридичної відповідальності: підстави та порядок притягнення.

У статті досліджено питання проблематики правового регулювання відносин забезпечення правомірності у діяльності арбітражних керуючих шляхом притягнення зазначених суб'єктів до дисциплінарної відповідальності як елементу системи юридичної відповідальності у сучасній управлінській системі нашої держави. Встановлено, що юридичний механізм дисциплінарної відповідальності складається із правових норм, які передбачають підставу такої відповідальності, певний вид дисциплінарного стягнення, порядок його накладення, зняття та оскарження, а підставою притягнення до такої відповідальності є дисциплінарний проступок. Проаналізовано Кодекс України з процедур банкрутства, Порядок здійснення контролю за діяльністю арбітражних керуючих, Положення про Дисциплінарну комісію арбітражних керуючих та встановлено, що вони містять принципи та засади здійснення контролю за діяльністю арбітражних керуючих та притягнення їх до відповідальності. Встановлено, що процедура притягнення до дисциплінарної відповідальності розглядається як спосіб контролю та впливу публічних представницьких органів влади на суб'єктів незалежної професійної діяльності як за зверненням іншої особи, так самостійно ініційована контрольно-наглядовим органом. Охарактеризовано підстави та порядки проведення Мін'юстом планової та позапланової перевірки арбітражних керуючих та запропоновано п'ять груп підстав здійснення таких перевірок. Проаналізовано підстави для внесення до дисциплінарної комісії подання про притягнення арбітражного керуючого до дисциплінарної відповідальності та алгоритм роботи та повноваження такої комісії. Здійснено теоретико-правове узагальнення про те, що публічний вплив на арбітражних керуючих формується та реалізується виходячи із функцій державного регулювання як окремих напрямів управлінської діяльності держави для урегулювання суспільно-економічних відносин. Запропоновано внесення змін до п. 1 статті 19 КУзПБ щодо визначення процедури притягнення арбітражного керуючого до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарного проступку як системи основних положень, керівних ідей та принципів державної діяльності у сфері нормативно-правового забезпечення господарських відносин.

Ключові слова: арбітражний керуючий, дисциплінарна відповідальність, дисциплінарний проступок, дисциплінарна комісія, незалежна професійна діяльність, нормативно-правове регулювання, планова та позапланова перевірки, процедура, саморегулівна організація, юридична відповідальність.

Mushenok V.V., Bisiuk O.S. Disciplinary liability of an arbitration manager in the system of legal liability: grounds and procedure for bringing.

The article examines the issue of the legal regulation of relations to ensure legality in the activities of arbitration managers by bringing the specified subjects to disciplinary liability as an element of the system of legal liability in the modern management system of our state. It is established that the legal mechanism of disciplinary liability consists of legal norms that provide for the basis for such liability, a certain type of disciplinary penalty, the procedure for its imposition, removal and appeal, and the basis for bringing such liability is a disciplinary offense. The Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, the Procedure for Controlling the Activities of Arbitration Managers, the Regulations on the Disciplinary Commission of Arbitration Managers have been analyzed and it has been established that they contain the principles and foundations of controlling the activities of arbitration managers and holding them accountable. It has been established that the procedure for holding disciplinary liability is considered a method of control and influence of public representative bodies of power on subjects of independent professional activity both at the request of another person and independently initiated by the control and supervisory body. The grounds and procedures for conducting scheduled and unscheduled inspections of arbitration managers by the Ministry of Justice have been characterized and five groups of grounds for conducting such inspections have been proposed. The grounds for submitting a submission to the disciplinary commission on holding an arbitration manager accountable for disciplinary liability and the algorithm of the work and powers of such a commission have been analyzed. A theoretical and legal generalization has been made that public influence on arbitration managers is formed and implemented based on the functions of state regulation as separate areas of state management activity for the regulation of socio-economic relations. Amendments to clause 1 of article 19 of the Code of Civil Procedure are proposed to determine the procedure for bringing an arbitration manager to disciplinary liability for committing a disciplinary offense as a system of basic provisions, guiding ideas and principles of state activity in the field of regulatory and legal support of economic relations.

Key words: arbitration manager, disciplinary liability, disciplinary offense, disciplinary commission, independent professional activity, regulatory and legal regulation, scheduled and unscheduled inspections, procedure, self-regulatory organization, legal liability.

Постановка проблеми. Юридична відповідальність є одним із фундаментальних правових явищ, без якого не можливе існування права як нормативної системи. Чим більш складними стають суспільні відносини, що піддаються правовому регулюванню, тим чіткіше проявляється роль юридичної відповідальності у цьому процесі. Численні обмеження стосовно глобально-трансформаційних процесів обумовлюють необхідність існування ефективно працюючої системи забезпечення дотримання цих обмежень і досить часто за допомогою примусових засобів. Одним із елементів такої системи є юридична відповідальність.

Дисциплінарна відповідальність як один із видів юридичної відповідальності у вітчизняному праві характеризується встановленням карально-виховного впливу у сфері забезпечення правомірності трудових правовідносин. Узагальненням сутності такої відповідальності є обов'язок найманого працівника відповідати перед роботодавцем (власником або уповноваженим ним органом) за вчинену ним неправомірну поведінку (дисциплінарний проступок) і понести дисциплінарне стягнення у відповідності до норм чинного законодавства.

У сучасній системі регулювання суспільно-економічних відносин на діяльність арбітражного керуючого поширюються норми законодавства про притягнення його до дисциплінарної відповідальності у разі невиконання або неналежного виконання своїх обов'язків під час здійснення ним повноважень розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора, керуючого реструктуризацією або керуючого реалізацією.

Мета дослідження. Виходячи з окресленої вище проблематики та наявності різних позицій у царині правової науки, основною ідеєю даної статті є спроба дослідження дисциплінарної відповідальності як теоретико-правової категорії у системі юридичної відповідальності та особливостей сучасного стану нормативно-правового регулювання притягнення до дисциплінарної відповідальності арбітражного керуючого, а також надати пропозиції щодо удосконалення такого виду публічно-управлінських відносин.

Стан опрацювання проблематики. У наукових дослідженнях таких науковців та дослідників-практиків як Жураховська Л. [1]; Мітіна Н. [2]; Селіванов А. [3]; Тведохліб Ю. [4]; Гуртовий В.

[5], Донков С., Соколик Д., Мірошніченко А. [6] досліджено особливості нормативного регулювання діяльності арбітражних керуючих, а також певним чином розкрито питання застосування до нього заходів юридичної відповідальності (цивільно-правової, адміністративної, дисциплінарної, кримінальної).

Зокрема, більш детально досліджено особливості правового статусу та суспільного становища арбітражного керуючого у системі інституту банкрутства у наступних дослідженнях. Жураховська Л.В. характеризує правовий статус арбітражного керуючого та його правове становище у правовідносинах із питань банкрутства, а також визначає шляхи вдосконалення законодавства у сфері врегулювання арбітражного управління в інституті банкрутства [1]. Мітіна Н.І. характеризує арбітражного керуючого як суб'єкта різноманітних відносин, які мають різну галузеву належність, серед яких основними групами є господарські та трудові відносини [2],

Особливості притягнення арбітражних керуючих до різних видів юридичної відповідальності є об'єктом дослідницького інтересу сучасних фахівців-аналітиків. Зокрема, Гуртовий Володимир, як адвокат та член Комітету з питань банкрутства НААУ, зазначив про те, що питання відповідальності арбітражних керуючих ніколи не втрачає своєї актуальності, а регулярні зміни законодавства спонукають арбітражних керуючих коригувати свою діяльність, залишаючись в правовому полі. Незважаючи на активну роботу наукового та дослідницького загалу, залишається безліч проблеми щодо уникнення неправомірних дій арбітражних керуючих, які виникають під час провадження у справі про банкрутство [5].

Донков С., Соколик Д. та Мірошніченко А. пропонують результати дослідження наслідків застосування заходів дисциплінарної відповідальності арбітражних керуючих як одного з видів юридичної відповідальності у галузі неплатоспроможності та банкрутства. Дослідники визначають причиною вчинення дисциплінарних проступків арбітражним керуючим – неправомірне здійснення своєї професійної діяльності як публічно-правових функцій, що стосуються управління та реалізації активів підприємств-банкрутів задля погашення кредиторської заборгованості [6].

Зазначені вище та інші наукові і аналітичні розробки сприяють кращому розумінню проблематики правового регулювання відносин забезпечення правомірності у діяльності арбітражних керуючих. Проте потребує більш детального дослідження проблематика сутності дисциплінарної відповідальності як елементу системи юридичної відповідальності, а також порядку притягнення арбітражного керуючого до дисциплінарної відповідальності у сучасній управлінській системі нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Для забезпечення розбудови в Україні громадянського суспільства, важливим завданням законодавця є закріплення ефективного інституту юридичної відповідальності в усіх сферах суспільних відносин. Такий інститут повинен забезпечувати швидке реагування на неправомірну поведінкову діяльність будь-яких учасників зазначеного виду суспільних відносин та застосування справедливих юридичних санкцій за вчинені правопорушення.

Відповідно до статті 21 Кодексу України з процедур банкрутства від 18.10.2018 р. № 2597-VIII, арбітражні керуючі несуть за свої дії та бездіяльність цивільно-правову, адміністративну, кримінальну та дисциплінарну відповідальність у порядку і обсягах, встановлених законом [7].

Як слушно зазначає Гуртовий Володимир, найбільш поширеним видом відповідальності арбітражних керуючих, як суб'єктів незалежної професійної діяльності, є дисциплінарна відповідальність [5]. Юридичний механізм дисциплінарної відповідальності складається із правових норм, які передбачають підставу дисциплінарної відповідальності, певний вид дисциплінарного стягнення, порядок його накладення, зняття та оскарження. Підставою для притягнення будь-якого уповноваженого суб'єкта «до юридичної відповідальності є дисциплінарний проступок, склад якого традиційно включає суб'єкт, суб'єктивну сторону, об'єкт, об'єктивну сторону» [8, с. 160].

Основні засади дисциплінарної відповідальності арбітражного керуючого визначені такими нормативно-правовими актами: 1) Кодекс України з процедур банкрутства (надалі – КУзПБ) [7]; 2) Порядок здійснення контролю за діяльністю арбітражних керуючих, затвердженим наказом Міністерства юстиції України від 06.12.2019 № 3928/5 [9]; 3) Положення про Дисциплінарну комісію арбітражних керуючих, затвердженим наказом Міністерства юстиції України від 25.09.2019 № 2993/5 [10].

Вказаними актами визначено основні принципи та засади здійснення контролю за діяльністю арбітражних керуючих та притягнення їх до відповідальності у разі невиконання або неналежного виконання своїх обов'язків під час виконання будь-якого виду своїх повноважень:

1) розпорядника майна; 2) керуючого санацією; 3) ліквідатора; 4) керуючого реструктуризацією; 5) керуючого реалізацією.

Проведені дослідження дають підстави зазначити, що підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності арбітражного керуючого, згідно з нормами статті 19 КЗпПБ, є вчинення ним такого виду неправомірного діяння (дисциплінарного проступку): 1) зайняття діяльністю, несумісною з професійною діяльністю; 2) порушення правил професійної етики; 3) невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків; 4) невиконання статуту та рішень саморегулювальної організації арбітражних керуючих [7].

Поряд із характеристиками видів дисциплінарних проступків, КУЗПБ передбачає такі види дисциплінарних стягнень, які застосовуються до арбітражного керуючого: 1) попередження; 2) догана; 3) тимчасове зупинення права на здійснення діяльності арбітражного керуючого та позбавлення права на здійснення діяльності арбітражного керуючого [7].

Звернувши увагу на нормативно-правові характеристики видів дисциплінарних проступків та покарань за їх вчинення, здійснимо аналіз процедурних питань інституційної реалізації дисциплінарної відповідальності. Проведені дослідження дають підстави до узагальнення про те, що реалізація такого виду відповідальності повинна складатися з двох базових елементів: 1) здійснення контрольно-наглядової процедури за діяльністю арбітражного керуючого; 2) притягнення до дисциплінарної відповідальності арбітражного керуючого за наслідками вчинення ним дисциплінарного проступку. Тобто, зазначена процедура розглядається нами як універсальні правила для взаємодії органів публічних представницьких органів влади із суб'єктами незалежної професійної діяльності. Хоча, слід уточнити, що процедура притягнення до дисциплінарної відповідальності арбітражного керуючого може охоплювати як процедури за зверненням особи, так самостійно ініційовані контрольно-наглядовим органом перевірки правомірності його діяльності.

Повноваженням державного органу з питань банкрутства є встановлення порядку здійснення контролю за діяльністю арбітражних керуючих, перевірки організації їх роботи, дотримання ними вимог законодавства з питань банкрутства (абз. 7 ч. 1 статті 3) [7]. Таке повноваження отримало нормативно-правове закріплення шляхом затвердження Міністерством юстиції України (надалі – Мін'юст) Порядок здійснення контролю за діяльністю арбітражних керуючих (надалі – Порядок) [8].

Зазначеним Порядком встановлено, що контроль за діяльністю арбітражних керуючих здійснюється шляхом проведення планових і позапланових перевірок, процедурно-правовий механізм яких доцільно більш детально проаналізувати.

Отже, планова перевірка проводиться відповідно до плану проведення перевірок діяльності арбітражних керуючих, затвердженого наказом Мін'юсту, не більше одного разу на два роки за період з дати призначення господарським судом арбітражного керуючого розпорядником майна, керуючим санацією, ліквідатором, керуючим реструктуризацією, керуючим реалізацією у справі про банкрутство (неплатоспроможність), а у разі проведення попередньої планової перевірки – з дати початку її проведення.

Поряд із чітким закріпленням періодичності проведення планової перевірки за діяльністю арбітражного керуючого, у Положенні також містяться застереження щодо підстав не проведення такої перевірки (зупинення права на здійснення діяльності арбітражного керуючого на строк понад 30 днів), а також забороняється проведення повторної перевірки з питань, що вже перевірялися. Крім того, попередні періоди, що перевірялися раніше, не можуть бути предметом наступних перевірок, крім перевірки за зверненням фізичної чи юридичної особи [8].

Поряд із характеристикою визначених Положенням підстав проведення планової перевірки діяльності арбітражного керуючого, проаналізуємо наявні підстави для проведення позапланової перевірки, які нами розділено на шість груп.

Перша група – подання арбітражним керуючим письмової заяви до органу контролю про проведення перевірки за його бажанням.

Друга група – надходження звернення (скарги) від фізичних та/чи юридичних осіб щодо дій арбітражного керуючого з викладенням обставин невиконання або неналежного виконання ним покладених на нього повноважень, з яких вбачається необхідність здійснення контролю.

Третя група – неподання або подання не в повному обсязі арбітражним керуючим у встановлений строк документів: 1) обов'язкової звітності або виявлення недостовірних даних у документах обов'язкової звітності; 2) що підтверджують виконання розпорядження про усунення порушень,

виявлених за результатами проведення перевірки, в установлений органом контролю термін; 3) що не підтверджують виконання такого розпорядження в повному обсязі.

Четверта група – виявлення Мін'юстом або територіальним органом Мін'юсту в процесі реалізації повноважень у сфері банкрутства ознак невиконання або неналежного виконання арбітражним керуючим покладених на нього обов'язків.

П'ята група – невиконання арбітражним керуючим вимог рішень (ухвал, постанов) господарського суду у справах про банкрутство (неплатоспроможність).

Оскільки у разі виявлення під час перевірки діяльності арбітражного керуючого порушень норм законодавства державний орган з питань банкрутства може зупинити діяльність арбітражного керуючого та передати матеріали на розгляд дисциплінарної комісії для застосування до порушника дисциплінарного стягнення, то нами виділяється Шоста група проведення позапланової перевірки – встановлення Дисциплінарною комісією невідповідності висновків Акта перевірки вимогам законодавства та ініціювання здійснення додаткового контролю та ініціювання нею здійснення органами контролю додаткового контролю на підставі звернень фізичних та юридичних осіб, які надійшли на її розгляд [8; 9].

Звернувши увагу на підстави проведення планової та позапланової перевірок діяльності арбітражного керуючого, також зазначимо, що предметом таких перевірок є відповідність арбітражного керуючого вимогам, визначеним у КУЗПБ, а також додержання арбітражним керуючим вимог Конституції України, Господарського процесуального кодексу України, іншого законодавства з питань банкрутства та законодавства про оплату праці під час здійснення ним повноважень розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора, керуючого реструктуризацією, керуючого реалізацією у справах про банкрутство (неплатоспроможність) за період, що підлягає плановій перевірці, або при настанні підстав здійснення позапланової перевірки.

Для розгляду питання щодо притягнення арбітражного керуючого до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарного проступку утворюється дисциплінарна комісія у встановленому державним органом з питань банкрутства порядку. Зазначена комісія розглядає подання державного органу з питань банкрутства, саморегульованої організації арбітражних керуючих про притягнення арбітражного керуючого до дисциплінарної відповідальності. У разі надходження звернень фізичних і юридичних осіб щодо неправомірної діяльності арбітражних керуючих, направляє відповідні звернення на перевірку до державного органу з питань банкрутства чи саморегульованої організації арбітражних керуючих. Також дисциплінарна комісія приймає рішення на підставі подання державного органу з питань банкрутства чи саморегульованої організації арбітражних керуючих про застосування до арбітражного керуючого дисциплінарного стягнення, під час визначення якого враховується ступінь вини арбітражного керуючого, тяжкість вчиненого ним дисциплінарного проступку, а також те, чи застосовувалися раніше до арбітражного керуючого дисциплінарні стягнення (стаття 22) [7].

Проаналізуємо підстави для внесення до дисциплінарної комісії подання про притягнення арбітражного керуючого до дисциплінарної відповідальності:

- встановлення факту подання арбітражним керуючим у документах, які подаються для отримання свідоцтва на право здійснення такої діяльності, неправдивих відомостей;
- вчинення арбітражним керуючим протягом року після винесення припису чи розпорядження повторного порушення, аналогічного раніше вчиненому;
- невиконання арбітражним керуючим розпорядження в терміни, визначені органом контролю;
- відмова арбітражного керуючого в проведенні перевірки;
- грубе порушення законодавства під час виконання повноважень, що призвело до порушення прав та законних інтересів боржника та/або кредиторів боржника;
- встановлення за результатами перевірки неможливості виконувати арбітражним керуючим своїх повноважень (втрата громадянства України, набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо такої особи, встановлення факту зайняття діяльністю, несумісною з діяльністю арбітражного керуючого тощо).

Варто зазначити, що у разі виявлення під час перевірки діяльності арбітражного керуючого порушень норм законодавства державний орган з питань банкрутства може зупинити діяльність арбітражного керуючого та передати матеріали на розгляд дисциплінарної комісії для застосування до порушника дисциплінарного стягнення.

На засіданні дисциплінарної комісії приймаються рішення шляхом голосування простою більшістю голосів присутніх на засіданні членів комісії. За результатами розгляду питання порядку денного Комісія приймає одне з таких рішень: 1) застосування до арбітражного керуючого дисциплінарного стягнення на підставі подання структурного підрозділу Мін'юсту чи саморегульованої організації; 2) відхилення зазначеного вище подання; 3) ініціювання проведення позапланової перевірки, якщо вбачається необхідність проведення додаткового контролю; 4) скасування висновків акта планової або позапланової перевірки діяльності арбітражного керуючого за умови встановлення їх невідповідності вимогам законодавства; 5) ініціювання проведення повторної планової перевірки; 6) відмову в задоволенні звернення фізичної або юридичної особи щодо діяльності арбітражного керуючого.

За результатами засідання та за поданням дисциплінарної комісії, Державний орган з питань банкрутства застосовує до арбітражних керуючих дисциплінарні стягнення. Рішення про застосування дисциплінарного стягнення приймається протягом двох місяців з дня виявлення дисциплінарного проступку, але не пізніше одного року з дня його вчинення. Про застосування до арбітражного керуючого дисциплінарного стягнення вноситься запис до Єдиного реєстру арбітражних керуючих України.

Отже, досліджуючи засоби публічного впливу на арбітражних керуючих як суб'єктів вчинення дисциплінарних проступків, слід зазначити, що такий вплив «формується та реалізується виходячи із функцій державного регулювання як окремих напрямів управлінської діяльності держави» [10, с. 34]. Такі напрямки реалізуються з метою: 1) забезпечення соціальної спрямованості економіки нашої держави; 2) стимулювання важливих суспільно-економічних видів господарської діяльності; 3) забезпечення економічної безпеки суспільства; 4) «захисту прав і законних інтересів громадян від протиправних посягань у сфері трудових, соціальних, податкових та інших правовідносин» [11, с. 180].

Висновки. Правова природа державного нормативно-правового регулювання різного типу суспільних відносин відзначається детальною правовою регламентацією принципів форм і методів його здійснення. Виявлення фактів порушення норм чинного законодавства арбітражним керуючим можливо здійснити при проведенні планової перевірки його діяльності, або встановити за результатами проведення позапланової перевірки.

Запропоновано внесення змін до п. 1 статті 19 КУЗПБ щодо визначення процедури притягнення арбітражного керуючого до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарного проступку як системи основних положень, керівних ідей та принципів державної діяльності у сфері нормативно-правового забезпечення господарських відносин. На нашу думку, таке нормативно-правове удосконалення надасть змогу послідовно, комплексно й системно здійснювати державне регулювання діяльності арбітражного керуючого, а відповідно й сприяти розвитку інституту відновлення платоспроможності та забезпечувати економічне зростання України у цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жураковська Л.В. Теоретико-правовий аналіз правового статусу арбітражного керуючого та його становище в системі інституту банкрутства в Україні. *Юридичний вісник*. 2018. № 3. С. 31–39. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2018/7.pdf.
2. Мітіна Н.І. Правовий статус арбітражного керуючого за законодавством України. ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України». 2014. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c991101f-cfb0-4940-80cc-078d90e921e6/content>.
3. Селіванов А.О. Правосуб'єктність арбітражного керуючого в процедурі банкрутства (проблемні питання). *Санація та банкрутство*. 2010. № 1. С. 118–120.
4. Тведохліб Ю.В. Місце арбітражного управління при розгляді справ про банкрутство. *Санація та банкрутство*. 2014. № 2. С. 102–105.
5. Гуртовий В.С. Відповідальність арбітражних керуючих: новели законодавства, підстави та порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності. *HIGHER SCHOOL OF ADVOCACY*. 17.04.2020 р. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/5fd/a16/e58/5fda16e58cda3933706224.pdf>.
6. Донков С.П., Соколик Д.О., Мірошніченко А.М. Системні проблеми законодавства про дисциплінарну відповідальність арбітражних керуючих. *ПРАВО-JUSTICE*. 2020. № 11.

- URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/5fd/a16/e58/5fda16e58cda3933706224.pdf>.
7. Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>.
 8. Порядок здійснення контролю за діяльністю арбітражних керуючих: затверджене наказом Міністерства юстиції України від 06.12.2019 р. № 3928/5 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1228-19#Text>.
 9. Положенням про Дисциплінарну комісію арбітражних керуючих: затверджене наказом Міністерства юстиції України від 25.09.2019 р. № 2993/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1068-19#Text>.
 10. Курило В.І., Гоцуляк Є.М., Мушенко В.В. Провадження по справах про адміністративну відповідальність за невиконання податкового обов'язку. Монографія. Ніжин, 2015. 169 с.
 11. Галунько В.В. Публічний інтерес у адміністративному праві. *Форум права*. 2010. № 4. С. 178–182. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10gvvvp.pdf>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Мушенко В.В., Бісюк О.С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 338.24:347.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.7>

СУЧАСНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЩОДО МАЛОГО БІЗНЕСУ: ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Омаров А.М.

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри філософії

Харківського національного університету радіоелектроніки

ORCID: 0000-0001-8319-3917

Омаров А.М. Сучасна політика держави щодо малого бізнесу: господарсько-правовий аспект.

У статті здійснено комплексний господарсько-правовий аналіз сучасної державної політики України у сфері малого бізнесу в умовах воєнного стану та євроінтеграційних трансформацій. Досліджено теоретичні підходи до державного регулювання малого підприємництва в межах інституційної парадигми, що акцентує взаємозв'язок правових і економічних механізмів впливу. Обґрунтовано, що ефективність державної політики визначається не лише обсягом фінансової підтримки, а передусім якістю нормативно-правового забезпечення, стабільністю регуляторного середовища та інституційною узгодженістю публічної влади.

Проаналізовано положення Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва», а також Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва до 2027 року. Встановлено, що попри наявність системних цілей і стратегічних напрямів, значна частина нормативних приписів має загальний характер і потребує конкретизації через ефективні механізми реалізації та належне ресурсне забезпечення. Розглянуто інституційні зміни, зокрема створення Національної установи розвитку, а також роль міжнародних фінансових інструментів, включаючи Ukraine Investment Framework, у розширенні доступу малого бізнесу до фінансування та страхування воєнних ризиків.

Особливу увагу приділено трансформації фіскальної політики, цифровізації підприємницької діяльності та імплементації європейських стандартів фінансового контролю. Зроблено висновок, що сучасна модель регулювання потребує подальшої концептуалізації у напрямі формування системної господарсько-правової конструкції, здатної забезпечити поєднання публічних і приватних інтересів, підвищення стійкості малого бізнесу та його ролі у відновленні національної економіки. У статті обґрунтовується необхідність прийняття оновленої стратегії розвитку малого та середнього підприємництва з урахуванням воєнних і післявоєнних викликів, нормативного впорядкування механізмів формування економічної політики та інтеграції інноваційної політики як комплексного господарсько-правового інструменту структурної модернізації й підтримки інноваційного зростання малого бізнесу.

Ключові слова: малий бізнес; державна політика; господарсько-правове регулювання; державна підтримка; спеціальний правовий режим.

Omarov A.M. Current state policy on small business: economic and legal aspects.

The article provides a comprehensive economic and legal analysis of Ukraine's current state policy in the field of small business in the context of martial law and European integration transformations. It examines theoretical approaches to state regulation of small business within an institutional paradigm that emphasises the interconnection between legal and economic mechanisms of influence. It is argued that the effectiveness of state policy is determined not only by the amount of financial support, but above all by the quality of regulatory and legal support, the stability of the regulatory environment, and the institutional coordination of public authorities.

The provisions of the Law of Ukraine 'On the Development and State Support of Small and Medium-sized Enterprises' and the Strategy for the Recovery, Sustainable Development and Digital

Transformation of SMEs until 2027 are analysed. It has been established that despite the existence of systemic goals and strategic directions, a significant part of the regulatory provisions is of a general nature and needs to be specified through effective implementation mechanisms and adequate resource provision. Institutional changes are considered, in particular the creation of a National Development Agency, as well as the role of international financial instruments, including the Ukraine Investment Framework, in expanding small businesses' access to financing and insurance against military risks.

Particular attention is paid to the transformation of fiscal policy, the digitalisation of entrepreneurial activity and the implementation of European financial control standards. It is concluded that the current regulatory model needs further conceptualisation in the direction of forming a systematic economic and legal structure capable of ensuring the combination of public and private interests, increasing the sustainability of small businesses and their role in the recovery of the national economy. The article substantiates the need to adopt an updated strategy for the development of small and medium-sized enterprises, taking into account military and post-war challenges, regulatory streamlining of economic policy formation mechanisms, and integration of innovation policy as a comprehensive economic and legal tool for structural modernisation and support for innovative growth of small businesses.

Key words: small business; state policy; economic and legal regulation; state support; special legal regime.

Постановка проблеми. Сучасна державна політика у сфері малого бізнесу формується під впливом воєнних, економічних та євроінтеграційних викликів, що зумовлює необхідність переосмислення господарсько-правових засад її реалізації. Попри наявність законодавчо визначених цілей і стратегічних орієнтирів, зокрема у Законі України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва» та Стратегія відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва до 2027 року, чинна модель регулювання залишається фрагментарною й недостатньо узгодженою. Проблемними аспектами є декларативність окремих норм, обмеженість інструментів практичної реалізації програм підтримки, слабка адаптація регуляторних механізмів до потреб бізнесу в умовах воєнної нестабільності. Це актуалізує необхідність формування цілісної господарсько-правової концепції розвитку малого підприємництва.

Стан опрацювання проблематики: Питання формування та реалізації державної політики щодо малого бізнесу, а також її господарсько-правового забезпечення, висвітлені у працях вітчизняних учених, зокрема І.В. Щербака, В.І. Андрєєва, Г.О. Кубрака, І.В. Труш та інших. Водночас трансформація економічних відносин в умовах воєнного стану та євроінтеграційних процесів зумовлює необхідність подальшого теоретичного осмислення і систематизації відповідних підходів.

Метою статті є господарсько-правовий аналіз сучасної державної політики щодо малого бізнесу та визначення напрямів підвищення її ефективності в умовах воєнних і євроінтеграційних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Ефективна державна політика у сфері малого бізнесу повинна спиратися на чітку теоретичну основу, що поєднує регуляторні та інституційні інструменти. Невизначеність термінології й критеріїв державного впливу зумовлює потребу уточнення базових категорій як передумови формування комплексної концепції розвитку малого підприємництва в сучасних умовах [1; с. 1-2].

У зарубіжних наукових дослідженнях питання державного регулювання малого підприємництва переважно аналізується в межах інституційного підходу, з урахуванням взаємозв'язку правових і економічних механізмів. Так, Й.А. Шумпетер обґрунтовував необхідність активної ролі держави у стимулюванні підприємницької ініціативи як чинника інноваційного розвитку економіки [2]. Узагальнення підходів науковців З. Акса, Р. Хісріча, В.Б. Гартнера свідчить, що ефективність державного регулювання малого підприємництва зумовлюється не лише обсягом підтримки, а передусім якістю нормативно-правового забезпечення, стабільністю регуляторного середовища та інституційною узгодженістю публічної політики. У господарсько-правовому вимірі це означає необхідність формування системної моделі регуляторного впливу держави, заснованої на принципах правової визначеності, пропорційності, передбачуваності та балансу публічних і приватних інтересів [1].

Підвищення ефективності регулювання можливе через активне залучення представників бізнес-спільноти до розробки та апробації нормативних актів, впровадження пілотних проектів для

тестування нових політик, а також регулярну оцінку впливу регуляторних заходів на інноваційний потенціал та конкурентоспроможність малого бізнесу, що дозволяє адаптувати державну політику до динамічних потреб ринку та забезпечити ефективне поєднання публічних та приватних інтересів; при цьому, як слушно зазначає Д.В. Задихайло, одним із ключових завдань господарсько-правової політики є розробка сучасних критеріїв контролю за концентрацією суб'єктів господарювання для забезпечення балансу економічної влади та захисту конкурентного середовища [3; с. 14].

Перспективи розвитку малого бізнесу в Україні визначаються спроможністю держави забезпечити системне господарсько-правове регулювання підприємницької діяльності. Пріоритетним є вдосконалення нормативно-правової бази, зокрема податкового регулювання та механізмів страхування підприємницьких ризиків, що набуває особливого значення в умовах воєнної нестабільності. Важливим напрямом також є інституціоналізація об'єднань підприємців і мережевих форм співпраці, здатних посилити стійкість малого бізнесу [4; с. 77].

Попри системні виклики, зумовлені воєнною агресією, обмеженим доступом до фінансових ресурсів, кадровими проблемами та скороченням попиту, мале підприємництво в Україні продемонструвало здатність до адаптації та збереження господарської активності. Зростання використання цифрових інструментів у діяльності малих підприємств свідчить про трансформацію бізнес-моделей і наявність потенціалу подальшого розвитку.

За таких умов особливого значення набуває формування комплексної системи підтримки, що поєднує державну стратегічну політику, міжнародні фінансові програми та інституційні реформи. Розвиток цифровізації, розширення доступу до фінансування, стимулювання експорту та впровадження екологічно орієнтованих підходів можуть стати ключовими чинниками стійкого відновлення та модернізації малого бізнесу в Україні [5; с. 125].

Державна політика у сфері розвитку малого та середнього підприємництва в Україні, визначена Законом України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва» [6], спрямована на створення сприятливих умов для функціонування та розвитку малого і середнього підприємництва. Закон встановлює правові та економічні засади формування державної політики щодо таких підприємств. Водночас значна частина його положень має загальний характер і не супроводжується чіткими механізмами реалізації. Відсутність процедур оцінки ефективності програм, належного фінансування та регіональної адаптації обмежує практичну дію Закону, особливо в умовах воєнної нестабільності.

У 2024–2026 роках державна політика щодо малого та середнього підприємництва стикається з викликами воєнної агресії та структурної трансформації економіки в умовах євроінтеграції. Ключовим документом є Стратегія відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва до 2027 року, затверджена Кабінетом Міністрів України 30 серпня 2024 року [7], яка визначає мале та середнє підприємництво як основний елемент економічної стійкості.

Головним завданням державної політики є перехід від моделі виживання бізнесу до моделі сталого зростання, що реалізується через чотири стратегічні напрями: спрощення умов ведення підприємницької діяльності, стимулювання інновацій та цифровізації, розвиток людського капіталу та посилення експортного потенціалу. Стратегія наголошує на інклюзивності, зокрема інтеграції ветеранів, жінок, осіб з інвалідністю та внутрішньо переміщених осіб у підприємницьку діяльність, що є важливим елементом соціальної політики та підвищення економічної стійкості.

Для реалізації стратегічних цілей проведено інституційну реформу: Фонд розвитку підприємництва перетворено на Національну установу розвитку (НУР) [8], здатну консолідувати державні та міжнародні ресурси. Це дозволяє замість традиційного субсидування застосовувати гарантії, інвестиційне фінансування та технічну допомогу, підвищуючи ефективність регулювання.

Реалізація зазначених напрямів потребує належного правового забезпечення та узгодженості інституційних механізмів підтримки малого та середнього підприємництва. Такий підхід створює підґрунтя для формування динамічної та адаптивної моделі малого бізнесу, здатної протистояти зовнішнім шокам і сприяти відновленню економіки в постконфліктний період. Доцільно підтримати позицію О.П. Подцерковного про те, що виконання завдань, закріплених у Стратегії, ускладнюється сформованою останнім часом практикою представлення окремими державними органами, зокрема Державним агентством відновлення та розвитку інфраструктури України, про-

грам підтримки бізнесу, розроблених у стислий термін і без належного концептуального опрацювання [9; с. 10]. Водночас Г.О. Кубрак, поділяючи наведений підхід, наголошує, що інструмент нормативного програмування сам по собі не є неефективним. Його результативність залежить від змістовного наповнення програм – зокрема, від наявності конкретних, практично орієнтованих і своєчасних заходів підтримки, які узгоджуються з цілями їх розроблення та прийняття [10; с. 616-617].

Важливою складовою безпекової політики є розвиток страхування воєнних ризиків. План України для Ukraine Facility [11] передбачає залучення Експортно-кредитного агентства та міжнародних страхових компаній для покриття збитків, завданих активам бізнесу внаслідок бойових дій. Ukraine Investment Framework як інвестиційний механізм програми Ukraine Facility передбачає поєднання грантів, гарантій та кредитних інструментів для підтримки державних і приватних проєктів, зокрема малого та середнього підприємництва. Його правове значення полягає у створенні механізмів розподілу ризиків між державою та інвесторами. Водночас реалізація UIF ускладнюється низькою обізнаністю бізнесу, складністю процедур та недостатньою інституційною спроможністю підготовки проєктів. [12].

Сучасна політика держави щодо малого бізнесу супроводжується посиленням фінансової прозорості та імплементацією євроінтеграційних стандартів. Зміни у сфері податкового адміністрування, фінансового моніторингу та цифровізації формують нову модель господарсько-правового регулювання, що поєднує фіскальну дисципліну з поступовим переходом до ризикоорієнтованого нагляду. Зокрема, ініціатива щодо обов'язкової реєстрації фізичних осіб – підприємців платниками податку на додану вартість у разі перевищення річного обороту в 1 млн грн свідчить про зміну підходів держави до регулювання підприємницької діяльності та розширення податкової бази. Паралельно відбувається імплементація європейських фінансових стандартів, зокрема шляхом приєднання України до SEPA.

Чинна система державного регулювання та підтримки малого бізнесу в Україні має фрагментарний характер і потребує комплексного та системного вдосконалення. Існуючі програми не повною мірою відповідають актуальним потребам підприємництва, зокрема у частині доступу до фінансування, розвитку мікрофінансування, цифрової трансформації та інформаційно-консультаційної підтримки. Необхідними є спрощення процедур ведення бізнесу, запровадження стабільних і передбачуваних правил правового регулювання та активізація інноваційних інструментів підтримки. Створення сприятливого середовища можливе лише за умов комплексного підходу та узгодженої взаємодії держави, бізнесу і громадянського суспільства з урахуванням європейських стандартів та національних реалій [13].

Незважаючи на задекларовану підтримку підприємництва, чинна модель регулювання не забезпечує достатнього рівня системної підтримки малого бізнесу, особливо на прифронтових і деокупованих територіях. Фіскальні та адміністративні механізми залишаються переважно універсальними, без належного врахування територіального чинника та фактичного рівня ризику господарської діяльності. У цих умовах малий бізнес набуває нових соціально-економічних функцій, виходячи за межі суто приватного інтересу: він забезпечує базові потреби населення (переvezення, харчування, комунально-побутові послуги), сприяє екологічному відновленню, ліквідації наслідків воєнних дій та формуванню мінімальної інфраструктури життєзабезпечення. Таким чином, діяльність окремих суб'єктів малого підприємництва на постраждалих територіях набуває ознак публічного значення.

З огляду на це, доцільним видається формування спеціального господарсько-правового режиму для малого бізнесу, який здійснює діяльність на прифронтових та звільнених територіях, із можливістю суттєвих податкових преференцій або тимчасового звільнення від оподаткування. Водночас такі пільги не повинні мати універсального характеру, а мають перебувати у прямій залежності від наявності спеціальної правосуб'єктності, зумовленої суспільною значущістю відповідної діяльності. Йдеться про диференціацію суб'єктів малого підприємництва залежно від їх функціональної ролі у відновленні територій та задоволенні базових потреб населення.

Критеріями набуття такої спеціальної правосуб'єктності можуть бути: 1) територіальний критерій – провадження діяльності на офіційно визначених прифронтових або деокупованих територіях; 2) функціональний критерій – здійснення діяльності, що забезпечує життєво необхідні послуги або роботи (транспортне забезпечення, харчування, медико-соціальні послуги, енергозабезпечення, водопостачання, поводження з відходами, екологічне відновлення, будівельні та

ремонтні роботи критичної інфраструктури); 3) критерій соціальної спрямованості – орієнтація діяльності переважно на обслуговування місцевого населення; 4) критерій економічного масштабу – відповідність статусу малого підприємства та обмеження щодо обсягу доходу; 5) критерій добросовісності – відсутність податкової заборгованості та дотримання вимог законодавства.

Натомість суб'єкти малого бізнесу, діяльність яких не має безпосереднього значення для забезпечення життєдіяльності території, не повинні автоматично претендувати на такі пільги. Запровадження вибіркової моделі підтримки дозволило б поєднати принцип справедливості оподаткування з принципом публічного інтересу та сприяти відновленню економічної активності у найбільш уразливих регіонах.

Чинна стратегія розвитку малого та середнього підприємництва не повною мірою враховує виявлені системні недоліки регуляторної моделі та специфіку функціонування бізнесу в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення. У зв'язку з цим першочерговим завданням має стати розроблення нової, концептуально оновленої Стратегії, яка б комплексно враховувала інтереси держави та бізнесу, особливості діяльності суб'єктів господарювання на прифронтових і деокупованих територіях, потреби післявоєнної реконструкції, повернення громадян та відновлення трудового потенціалу. Важливим інструментом реалізації такого підходу має стати формування послідовної та ефективної економічної політики, здатної забезпечити узгодженість фіскальних, інституційних і правових механізмів підтримки малого підприємництва. На думку Д.В. Задихайла, формування та реалізація економічної політики держави потребують чіткої нормативної регламентації. Йдеться про законодавче визначення порядку розроблення стратегічних документів, механізмів їх оновлення та припинення дії, а також встановлення відповідальності за порушення процедур їх прийняття та виконання [14; с. 217]. Слід підкреслити, що інноваційна політика є одним із ключових напрямів сучасної економічної політики держави, оскільки визначає довгострокові орієнтири структурної модернізації та підвищення конкурентоспроможності економіки. У господарсько-правовому вимірі вона виступає інструментом правового забезпечення інноваційної діяльності та формування сприятливого регуляторного середовища, інтегруючи фінансові, податкові, інституційні й регуляторні механізми підтримки інноваційної активності суб'єктів господарювання. [15; с. 40]. У контексті розвитку малого бізнесу це означає необхідність створення спеціальних правових режимів стимулювання інновацій, розширення доступу до фінансування інноваційних проєктів, запровадження податкових стимулів та забезпечення стабільності правового середовища, що в сукупності формує передумови для переходу від моделі виживання підприємництва до моделі інноваційного зростання [17; с. 155].

Висновки. Таким чином, проведений господарсько-правовий аналіз сучасної державної політики щодо малого бізнесу в умовах воєнного стану та євроінтеграційних трансформацій засвідчив, що чинна модель регулювання має переважно універсальний характер і не враховує належною мірою територіальну диференціацію ризиків та функціональну роль суб'єктів малого підприємництва на прифронтових і деокупованих територіях. Попри запровадження окремих стимулюючих інструментів, система підтримки залишається фрагментарною та не інтегрованою у цілісну відновлювальну стратегію. В умовах воєнного стану окремі суб'єкти малого підприємництва набувають ознак підвищеної публічної значущості, оскільки забезпечують базові потреби населення та виконують функції відновлення інфраструктури. Така трансформація їх ролі створює підстави для перегляду традиційного підходу до визначення їх господарсько-правового статусу.

З метою підвищення ефективності державної політики доцільно запровадити спеціальний господарсько-правовий режим для суб'єктів малого підприємництва, які здійснюють діяльність на прифронтових і деокупованих територіях та мають відновлювальний або соціально орієнтований характер. Такий режим повинен мати вибіркового характеру і ґрунтуватися на чітких критеріях спеціальної правосуб'єктності, зокрема територіальному, функціональному, соціальному, економічному та критерію добросовісності. Це забезпечить поєднання принципів справедливості оподаткування та публічного інтересу у відновленні постраждалих регіонів.

У цьому контексті для досягнення поставлених завдань необхідним є прийняття оновленої Стратегії розвитку малого та середнього підприємництва, яка б відповідала умовам воєнного стану та післявоєнного відновлення, забезпечувала врахування особливостей діяльності на прифронтових і деокупованих територіях та узгоджувала фіскальні, інституційні й правові механізми

підтримки малого бізнесу з інноваційними орієнтирами економічного розвитку. концептуальне прийняття нової.

Отже, підвищення ефективності державної політики щодо малого бізнесу пов'язується з переходом від універсальної моделі регулювання до територіально та функціонально диференційованого господарсько-правового підходу, спрямованого на забезпечення відновлювального потенціалу підприємництва та його інтеграцію у стратегію структурної модернізації економіки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кади́ров Е.Е. Теоретичні засади розуміння категорій «державне регулювання малого підприємства». *European scientific journal of Economic and Financial innovation*. № 3 (17). 2025. URL: <https://www.journal.eae.com.ua/index.php/journal/article/view/571/434>.
2. Шумпетер Й.А. Праці вченого та література про нього з фондів Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича: бібліогр. покаж. / уклад.: Н.М. Загородна, М.П. Дячук; наук. ред. і авт. вступ. ст.: П.О. Нікіфоров, Б.Д. Сторощук. Чернівці. Рута, 2011. 136 с.
3. Задихайло Д.В. Правові засади формування та реалізації економічної політики держави: автореф. дис. ... док. юрид. наук. Харків, 2013. 31 с.
4. Пілевич Д.С. Державна допомога суб'єктам господарювання як чинник економічної політики держави в умовах воєнного стану. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. № 1 (41). 2025. URL: <http://ppeu.stu.cn.ua/article/view/329793/319303>.
5. Полторацька О. Розвиток малого бізнесу в Україні: сучасні виклики та перспективи. *Вчені записки Університету «КРОК»* №4 (80). 2025. С. 118-125. URL: <https://snku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/1137/1136>.
6. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22.03.2012 № 4618-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 3. Ст. 23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text>.
7. Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024–2027 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.08.2024. № 821-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-vidnovlennia-staloho-rozvytku-ta-tsufrovoi-transformatsii-maloho-i-s821300824>.
8. Статут Національної установи розвитку. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minfin-zatverdvyv-statut-natsionalnoi-ustanovy-rozvytku-zaversheno-transformatsiiu-frp>.
9. Подцерковний О.П. Щодо трансформації договірних та організаційних засобів державної економічної політики воєнного часу. *Право України*. 2023. №9. С. 9–23.
10. Кубрак Г.О. Перспективи державної підтримки суб'єктів малого бізнесу: правовий аспект. *Право і суспільство. Актуальні питання юридичної науки*. № 2. 2024. С. 615-623. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/2_2024/90.pdf.
11. План для реалізації Ukraine Facility 2024-2027. Програма підтримки економіки. <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua>.
12. Механізми фінансування інвестицій в Україні в рамках Ukraine Investment Framework (Ukraine Facility 2 pillar). URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/ukraine-investment-framework.pdf>.
13. Андрушків І.П., Матішинець В.М., Дучишин С.І. Малий бізнес в Україні: нормативне забезпечення та сучасний стан розвитку. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми економіки та управління»*. Вип. 9. № 2. 2025. С. 80-92. URL: <https://science.lpnu.ua/uk/semi/vsi-vyusky/volume-9-number-2-2025/malyu-biznes-v-ukrayini-normatyvne-zabezpechennya-ta>.
14. Задихайло Д.В. Економічна політика держави в системі правового і законодавчого забезпечення. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 3 (74). 2013. С. 214-221. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6432/1/Zaduxaylo_214.pdf.
15. Врублевська-Місюна К. М. Innovation policy as a component of state economic policy in modern economic conditions *Теорія і практика правознавства*. 2025. Вип. 2 № 28. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/346815>.

16. Врублевська-Місюна К.М. Формування цілісної інноваційної політики як умова стійкого розвитку економіки та АПК. Матеріали всеукр. круглого столу «Концептуальні засади розвитку земельного, аграрного та екологічного законодавства в умовах кліматичних змін». Харків. Право, 2025. 492 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Омаров А.М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 351.712:[35.08:172.2]

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.8>

ПРОЦЕДУРА ЗМЕНШЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕТИКИ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Остапенко Ю.І.,
*докторка юридичних наук,
доцентка кафедри господарського права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-5950-2927
e-mail: uliaostapenko24@gmail.com*

Остапенко Ю.І. Процедура зменшення корупційних ризиків як елемент етики публічної служби в системі державних закупівель.

У статті констатовано, що впровадивши ProZorro, наша країна зробила прорив у забезпеченні публічності закупівель. Однак зараз, коли наша країна змушена жити, працювати й розвиватися в умовах воєнної економіки, децентралізації та потреби у швидкому реагуванні на кризові ситуації, швидко реагувати на нові виклики, особливої ваги набуває саме вдосконалення електронної системи публічних закупівель, переосмислення архітектури, механізмів і стратегій у цій сфері.

Акцентовано на тому, що електронні закупівлі в Україні здійснюються через державну електронну систему ProZorro (prozorro.gov.ua), яка стала інструментом, за допомогою якого забезпечуються прозорість, ефективність й антикорупційний захист у сфері публічних закупівель. Вона охоплює весь життєвий цикл закупівель: від планування до оплати.

Доведено, що ProZorro слугує прикладом моделі відкритих даних, де вся інформація про закупівлі публікується у відкритому доступі. Це дозволяє учасникам ринку оперативно реагувати на оголошення, готувати пропозиції, а також здійснювати моніторинг і контроль. Окрему увагу приділено ключовим перевагам електронних закупівель.

Наголошено, що державні закупівлі слід розглядати як елемент публічного управління, тісно пов'язаний із бюджетною політикою, цифровою трансформацією, антикорупційною стратегією й довірою громадян. Крім того, зіставлено практики електронних закупівель України та країн ЄС, зокрема, з позицій прозорості, стійкості, стратегічних закупівель і публічного моніторингу. Проаналізовано конкретні приклади реалізації електронних закупівель у м. Харків, визначено чинники успіху.

Вивчено нормативну базу, а також інституційні повноваження й управлінські механізми у сфері закупівель.

Вказане в сукупності дозволило сформулювати обґрунтовані висновки щодо функціонування, переваг і викликів електронної системи публічних закупівель в Україні, а також надати рекомендації стосовно її вдосконалення відповідно до кращих європейських стандартів.

Ключові слова: влада, державні закупівлі, корупційні ризики, етика публічної служби.

Ostapenko Yu.I. Procedure for reducing corruption risks as an element of public service ethics in the public procurement system.

The article states that by implementing ProZorro, our country has made a breakthrough in ensuring the publicity of procurement. However, now, when our country is forced to live, work and develop in conditions of a war economy, decentralization and the need for a rapid response to crisis situations, to quickly respond to new challenges, it is the improvement of the electronic system of public procurement, rethinking the architecture, mechanisms and strategies in this area that is of particular importance.

It is emphasized that electronic procurement in Ukraine is carried out through the state electronic system ProZorro (prozorro.gov.ua), which has become a tool that ensures transparency, efficiency and

anti-corruption protection in the field of public procurement. It covers the entire procurement life cycle: from planning to payment.

It is proven that ProZorro serves as an example of an open data model, where all information about procurement is published in the public domain. This allows market participants to respond promptly to announcements, prepare proposals, and monitor and control. Special attention is paid to the key advantages of electronic procurement.

It is emphasized that public procurement should be considered as an element of public administration, closely related to budget policy, digital transformation, anti-corruption strategy and public trust. In addition, the practices of electronic procurement in Ukraine and the EU countries are compared, in particular, from the standpoint of transparency, sustainability, strategic procurement and public monitoring. Specific examples of the implementation of electronic procurement in Kharkiv are analyzed, and success factors are identified.

The regulatory framework, as well as institutional powers and management mechanisms in the field of procurement are studied.

All this together allowed us to formulate well-founded conclusions regarding the functioning, advantages and challenges of the electronic public procurement system in Ukraine, as well as to provide recommendations for its improvement in accordance with the best European standards.

Key words: government, public procurement, corruption risks, public service ethics.

Постановка проблеми. Нині, на тлі трансформацій у більшості секторів, введення й продовження режиму воєнного стану, економічної турбулентності, глобальних викликів і цифрової модернізації, ключовий інструмент належного управління бюджетними ресурсами виступає система державних закупівель. Від прозорості, підзвітності й технологічної зрілості цієї системи залежить не лише ефективність державних витрат, а й рівень довіри до владних інституцій. Україна, впровадивши ProZorro, здійснила прорив у забезпеченні публічності закупівель, однак нові виклики вимагають переосмислення архітектури, механізмів і стратегій у цій сфері.

Зараз, коли наша країна змушена жити, працювати й розвиватися в умовах воєнної економіки, децентралізації та потреби у швидкому реагуванні на кризові ситуації, саме вдосконалення електронної системи публічних закупівель особливої ваги набуває. Сьогодні конче необхідно забезпечити не тільки її дієвість й утримання досягнутого рівня прозорості, а й сталість її функціонування, включення екологічних і соціальних критеріїв, розвиток ризик-менеджменту, інституційну гнучкість і впровадження безпекових стандартів.

У той саме час електронна система закупівель має працювати на засадах етичного врядування із дотриманням принципів доброчесності, підзвітності й справедливості в усьому ланцюгу прийняття рішень. Вбачається, що мінімізувати зловживання й підвищити довіру до системи дозволять залучення громадянського суспільства, незалежний аудит, а також розвиток цифрових механізмів етичного контролю (йдеться про блокчейн, публічний моніторинг, інструменти whistleblowing).

Таким чином, ефективна система публічних закупівель в умовах кризової економіки виступає ключовим компонентом формування етично орієнтованої моделі державного управління, інструментом сталого розвитку, економії коштів і запобігання корупції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Передусім варто сказати, що останнім часом електронні публічні закупівлі як інструмент підвищення прозорості, ефективності й доброчесності публічного управління неодноразово ставали предметом наукового вивчення. Особливу увагу вчені приділяли сучасному стану, тенденціям розвитку, проблемам і напрямам покращення системи електронних державних закупівель в цілому. Значний внесок у дослідження застосування системи державних закупівель зробили І. Багнюк, В. Вареник, Л. Євчин, А. Іорданов, С. Колосок, О. Панченко, О. Ферчук.

Не можна оминати й того факту, що суттєве значення з точки зору розвитку концептуальних підходів до цифровізації закупівель мають публікації OECD, World Bank, Transparency International, SIGMA (зокрема, «OECD Methodology for Assessing Procurement Systems»; «Benchmarking Public Procurement 2021»; звіти EU Anti-Corruption Initiative), які, серед іншого, містять порівняльні аналізи країн, індикатори прозорості, інструменти ризик-менеджменту і стратегії щодо запровадження електронних платформ. За даними Світового банку, електронні закупівлі можуть на 10–20% зменшити витрати за рахунок конкуренції й автоматизації

Серед прикладних напрацювань особливу увагу привертають дослідження моделі ProZorro, проведені за підтримки EU4PFM, а також аналітичні огляди DOZORRO щодо ефективності громадського контролю.

Мета статті полягає в комплексному аналізі сучасного стану системи публічних закупівель в Україні, визначенні напрямів її вдосконалення відповідно до викликів сьогодення й кращих міжнародних практик.

Спираючись на поставлену мету, нам передусім доведеться вирішити такі завдання: проаналізувати еволюцію нормативної та інституційної бази електронних закупівель в Україні; оцінити вплив цифровізації на ефективність закупівельного процесу; виявити основні ризики чинної системи й те, у чому її вразливість, особливо в умовах війни; узагальнити кращі практики країн ЄС у сфері стратегічних й екологічних закупівель; сформулювати пропозиції щодо подальшої модернізації системи ProZorro на основі принципів good governance, інновацій та інклюзії.

Крім того, не можна оминати й інституційних, технологічних і нормативних засад функціонування системи електронних державних закупівель в Україні з позицій її вдосконалення відповідно до сучасних викликів.

Методи й інформаційна база дослідження. Всебічне дослідження системи електронних державних закупівель в Україні вимагає застосування комплексу методів, бо саме за такого підходу з'явиться можливість осмислити й досягнути окреслені проблеми цілісно.

Так, метод системного аналізу дозволив розглядати державні закупівлі як елемент публічного управління, тісно пов'язаний із бюджетною політикою, цифровою трансформацією, антикорупційною стратегією й довірою громадян. Метод кейс-стаді дав змогу проаналізувати конкретний приклад реалізації електронних закупівель у м. Харків і визначити чинники успіху.

За допомогою інституційного підходу проаналізовано нормативну базу, яку становлять Закон України «Про публічні закупівлі» й суміжні акти (станом на 2024 р.); Офіційна інформація з платформи ProZorro (prozorro.gov.ua), Dozorro (dozorro.org), Prozorro Market; Аналітичні огляди ДП «Прозорро», НАДС, Мінекономіки; Звіти Світового банку, OECD, EU4PFM, SIGMA; Бази відкритих даних TED (tenders electronic daily) і національних порталів електронних закупівель країн ЄС, а також інституційні повноваження й управлінські механізми у сфері закупівель.

Вказане в сукупності дозволило сформулювати обґрунтовані висновки щодо функціонування, переваг і викликів електронної системи публічних закупівель в Україні, а також надати рекомендації стосовно її вдосконалення відповідно до кращих європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу. Передусім наголосимо, що, попри наявність ґрунтовних напрацювань, досі залишаються недостатньо розробленими питання комплексного поєднання електронної платформи з екосистемою стратегічних закупівель, зокрема, щодо впровадження зелених критеріїв, оцінки життєвого циклу товарів, а також аналізу соціального впливу закупівель. Пояснюється це тим, що на сьогодні бракує аналітичних досліджень, завдяки яким ProZorro інтегрувалося б у ширший контекст державної цифрової трансформації, включаючи взаємозв'язок із системами фінансового контролю, електронного врядування й кібербезпеки.

Усе сказане підтверджує те, що перспективним напрямом слід визнати вивчення функціональної сторони електронних закупівель, їхніх ціннісних, інституційних і системних ролей в забезпеченні якісного врядування в Україні.

Пристаюючи до висвітлення питання, вкажемо, що через дію певних чинників, як-от економічна криза 2008–2009 років, наша країна, як і багато інших, змушена була вживати певних стабілізуючих заходів. Так, упродовж згаданого періоду для забезпечення макрофінансової стабільності й ефективного використання бюджетних коштів запроваджено заходи жорсткої економії. Кабінет Міністрів України і Міністерство фінансів розробили низку постанов і розпоряджень, згідно з якими обмежувалися державні видатки, зокрема, у частині непершочергових закупівель, витрати на відрядження, закупівлю автомобілів, ремонт приміщень, меблі, представницькі витрати тощо.

Крім того, у 2009 році уряд ініціював вжиття жорстких заходів контролю за використанням бюджетних коштів, зокрема, і зменшення загального фонду державного бюджету, посилення контролю за закупівлями, централізація закупівель для певних категорій товарів і послуг, оптимізація чисельності працівників бюджетної сфери. Вказане мало на меті забезпечити пріоритетне фінансування соціальної сфери, інфраструктури, освіти й охорони здоров'я. Варто додати, що в період економічної кризи 2014–2015 років, тобто з початком війни на сході України і втратою

частини промислового потенціалу, наслідком чого стала фінансова нестабільність, застосовано аналогічний підхід.

Однак на долю нашої країни у 2022 році випало важке випробування – повномасштабне вторгнення армії РФ до України. З огляду на це обов'язковим елементом державної політики стала жорстка бюджетна дисципліна. За такої ситуації витрати спрямовувалися переважно на оборону, соціальний захист, критичну інфраструктуру, гуманітарні програми, а також підтримку міжнародних зобов'язань, а отже, при плануванні й реалізації своїх видатків державні органи повинні дотримуватися вимог економності, ефективності й прозорості.

Продовжуючи виклад, наголосимо, що з 2015 р. державні закупівлі в Україні регулюються Законом України «Про публічні закупівлі» (звісно, зі змінами) [1]. Даним актом визначаються правові й організаційні засади здійснення закупівель за державні кошти. Так, відповідно до нього замовники зобов'язані здійснювати закупівлі з дотриманням принципів добросовісної конкуренції, відкритості, прозорості, недискримінації та ефективного використання бюджетних коштів. Основним інструментом проведення державних закупівель в Україні виступає система електронних закупівель ProZorro, яка забезпечує автоматизацію тендерного процесу, доступ усіх учасників до інформації, а також моніторинг процедур органами контролю (Держаудитслужба, Антимонопольний комітет тощо).

Зокрема, основними порогами і процедурами згідно з чинним законодавством є:

- до 50 тис. грн – закупівля без застосування електронної системи (пряма закупівля);
- від 50 тис. до 200 тис. грн (товари/послуги) або до 1,5 млн грн (роботи) – спрощена процедура закупівлі через ProZorro;
- від 200 тис. грн (товари/послуги) або від 1,5 млн грн (роботи) – відкриті торги;
- європейські пороги – міжнародні відкриті торги (із перекладом документації англійською).

Крім того, у виняткових випадках (відсутність конкуренції, надзвичайні ситуації, війна тощо) застосовується переговорна процедура [2].

Варто додати, що важливу роль відіграють й уповноважені особи (замість тендерного комітету) в окремих установах, а також контрольні механізми у вигляді автоматичного ризик-індикаторного моніторингу, оскарження через АМКУ, фінансового контролю й громадського моніторингу [3].

Як уже відзначалося, електронні закупівлі в Україні здійснюються через державну електронну систему ProZorro (prozorro.gov.ua), яка стала інструментом, за допомогою якого забезпечуються прозорість, ефективність й антикорупційний захист у сфері публічних закупівель. Вона охоплює весь життєвий цикл закупівель: від планування до оплати.

ProZorro, на наше переконання, слугує прикладом моделі відкритих даних, де вся інформація про закупівлі публікується у відкритому доступі. Це дозволяє учасникам ринку оперативно реагувати на оголошення, готувати пропозиції, а також здійснювати моніторинг і контроль. Ключовими перевагами електронних закупівель, як на нас, є: скорочення адміністративних витрат і часу на проведення процедур; підвищення конкуренції серед постачальників; мінімізація людського фактору й корупційних ризиків; доступність участі в закупівлях для МСП; зниження вартості товарів і послуг через прозору конкуренцію.

Заслужовує на увагу й те, що держава, розробляючи й проводячи політику у сфері цифровізації та електронного врядування, обов'язковими елементами системи визначає цифрові підписи, електронні кабінети, інтеграцію з іншими реєстрами як. Однак правову основу використання кваліфікованих електронних підписів, що прирівнюються до власноручних, забезпечує Закон України «Про електронні довірчі послуги» (2017) [4].

Більш того, з 2016 року ProZorro стало обов'язковою системою для всіх державних і комунальних установ, а в рамках цифрової трансформації країни були запущені такі ініціативи:

- ProZorro Market – онлайн-магазин для допорогових закупівель із типовими характеристиками товарів;
- ProZorro+.Emergency – платформа для швидких закупівель у період воєнного стану;
- DoZorro – громадський моніторинговий портал, який дозволяє подавати скарги й аналізувати закупівлі;
- Інтеграція з e-Data, Казначейством, держреєстрами (ЄДР, ДРФО) для забезпечення цілісності інформації.

Як підсумок, впровадження електронної системи, за даними ДП «ProZorro», дозволило досягти:

- економії бюджету понад 30 млрд грн тільки у 2024 році;
- більше 300 тисяч зареєстрованих постачальників;
- щоденного проведення понад 1 000 тендерів;
- середнього зниження ціни на товари/послуги на 10–15%;
- активної участі громадських організацій і ЗМІ в контролі закупівель [5].

Не менш важливо й те, що система має потужну освітню складову: створено Академію ProZorro, випущено довідники, проводяться інтерактивні курси, вебінари для замовників і постачальників.

Таким чином, Україна створила ефективну модель електронних публічних закупівель, яка не лише відповідає міжнародним стандартам, а й є прикладом прозорої державної цифровізації. Вона стала предметом вивчення в інших країнах для повторного застосування. Попри те, що за неї (і це впливає з наведеного) зберігається єдина централізована, на відміну від багатьох країн світу, система закупівель, яка дозволяє вільно долучатися і державним замовникам, і приватним постачальникам. До речі, ProZorro набула міжнародного визнання, а Україна отримала премію Open Government Awards [6].

Як свідчать дані й рейтинги, наша країна, саме завдяки вжиттю згаданих вище заходів і запровадженню чітких процедур, в останні роки посідає одне з провідних місць у світі за рівнем прозорості державних закупівель, це, до речі, визнається міжнародними партнерами, йдеться про ЄС, Світовим банком та USAID [7].

Однак найважливіше те, як вона діє на практиці. Час довів, наскрізна цифровізація закупівельного процесу суттєво підвищує його ефективність, прозорість і підзвітність. Однак для повного розкриття потенціалу електронної системи публічних закупівель ProZorro вона має бути інтегрована в ширшу цифрову екосистему довіри. Враховуючи це, вбачається, що перспективним інструментом, здатним забезпечити незмінність, цілісність і достовірність даних у системі закупівель, виступає технологія розподіленого реєстру (блокчейн). Пояснимо свою точку зору. По-перше, вона дозволяє усунути низку структурних проблем публічних закупівель, які роками залишалися нерозв'язаними. По-друге, завдяки децентралізованому механізму ведення записів неможливо без відповідного консенсусу серед незалежних учасників системи (нод) внести будь-які зміни до даних, пов'язаних із закупівлею. По-третє, кожна дія починаючи з оголошення тендера і закінчуючи укладенням договору фіксується і захищається криптографічним підписом, що унеможливує фальсифікації, змови учасників чи підміну рішень. Вважаємо, що усе наведене слід визнати перевагами технології розподіленого реєстру. Як і те, що за її допомогою забезпечується повної простежуваність усього ланцюга постачання. Кожен етап (як-от публікація оголошення, подання пропозицій, вибір переможця, підписання контракту, виконання і приймання робіт) може бути токенований і верифікований як цифровий актив, тобто зберігається цифровий слід усіх транзакцій і не існує можливості ретроспективного втручання.

Більш того, Україна на сьогодні вже має позитивний досвід пілотного впровадження блокчейн-технологій у публічних закупівлях. Зокрема, в рамках експериментального проєкту використовувалася інноваційна система Vitbon, розроблена харківськими фахівцями. Зауважимо, що вона ґрунтується на концепції токенованих забезпечених активів, що являють собою не об'єкти біржової торгівлі, а структуровані інструменти управління даними й зобов'язаннями. Завдяки такому підходу з'являється можливість для формалізації закупівельного процесу у вигляді блокчейн-середовища з високим рівнем довіри, безпеки й автоматизації.

Запровадження подібної моделі в масштабі держави, звісно, потребує нормативного врегулювання, технічної адаптації та широкої комунікаційної кампанії, однак є й потенційні вигоди: зниження корупційних ризиків, підвищення економії. З огляду на це всі зусилля, безумовно, виправдовують [8].

Для ілюстрації практичного застосування блокчейн-рішень у публічних закупівлях розглянемо умовну ситуацію із будівництвом школи. У рамках запропонованої моделі на базі технології Vitbon у системі імітується спеціальний цифровий актив, що репрезентує інвестиційний проєкт і містить у собі всю необхідну інформацію: технічне завдання, бюджет, строки виконання, очікувані результати. Потенційні підрядники, бажаючи взяти участь у тендері, придбавають цей цифровий актив за внутрішній токен Vitbon, що фактично засвідчує їхню фінансову спроможність і технічну готовність до реалізації проєкту. Далі, у випадку перемоги, за допомогою смарт-контракту здійснюється автоматичний розподіл бюджетних коштів відповідно до графіка виконання робіт, підтвердження етапів і контрольних точок.

Виконання проєкту контролюється в реальному часі за допомогою інтеграції з IoT-датчиками: ці пристрої фіксують фактичне виконання робіт на будівельному майданчику, відповідність строкам і обсягам. Кожен такий факт генерує підтвержену криптографічно транзакцію у блокчейн-мережі і формує незмінний аудиторський слід.

Завдяки відкритому доступу до блокчейн-реєстру *Bitbon* будь-який громадянин, представник ЗМІ чи контролюючого органу може відстежити весь цикл витрат: від першої транзакції до фінального приймання робіт. Це створює безпрецедентний рівень прозорості, підзвітності й громадського контролю.

Як бачимо, нашій країні вдалося розробити інституційно стійку й технологічно відкриту систему електронних закупівель, що за низкою параметрів (прозорість, доступ до даних, громадський контроль) перевищує стандарти багатьох країн ЄС.

Водночас Україні є ще над чим працювати, що вдосконалювати. Передусім доречно активніше впроваджувати багатокритеріальні підходи до оцінки тендерів і стратегії «зелених» закупівель. Вважаємо, що джерелом адаптації наступного етапу цифрової трансформації державного сектора в Україні може стати європейський досвід у сфері стратегічного публічного замовлення. Йдеться, зокрема, про таке.

1. Єдиною обов'язковою для всіх типів процедур, крім форс-мажорних випадків (воєнний стан, національна безпека тощо), повинна стати електронна форма закупівель, а всі винятки варто погодити з Мінекономіки та фіксувати в окремому реєстрі. Виходячи з цього як рекомендацію можемо запропонувати поетапну інтеграцію всього циклу закупівель, тобто від планування до оплати, в платформу *ProZorro*. Зрозуміло, що для цього необхідно ухвалити уніфікований закон про публічні закупівлі з урахуванням норм ЄС, *UNCITRAL* і рекомендацій *OECD*.

2. Слід у кожному центральному органі виконавчої влади (ЦОВВ) або органі місцевого самоврядування (ОМС) створювати спеціальні координаційні групи, які відповідатимуть за впровадження, моніторинг і розвиток електронної закупівельної системи. У даному випадку керівництво таких груп звітуватиме перед вищим керівництвом. Не можна оминати й того, що критично важливою на початковому етапі реалізації проєкту буде лідерська підтримка, а етичне лідерство має стати основою для прийняття управлінських рішень, забезпечуючи чесність і прозорість на всіх етапах.

3. Необхідно забезпечити централізовану видачу через механізми взаємодії між НАЗК, Мінцифри та ДП «Дія» кваліфікованого електронного підпису (КЕП). У разі участі іноземних постачальників доцільно передбачити можливість взаємного визнання електронних сертифікатів із закордонними сертифікаційними центрами. Окрему увагу слід приділити єдиному електронному маркетплейсу для державних закупівель (*ProZorro Market*), що має функціонувати на принципах недискримінації, добросовісності й рівного доступу.

4. Перед масштабуванням нових інструментів (наприклад, стратегічні закупівлі чи штучний інтелект у моніторингу) варто проводити пілотні проєкти. З огляду на сказане обов'язковими елементами мають бути освітні програми для користувачів (замовників, постачальників, аудиторів), які включають етичну компоненту: вивчення принципів добросовісної поведінки, уникнення конфлікту інтересів, антикорупційні практики. Задля цього рекомендуємо розбудувати мережу центрів підтримки і функціональний *Help Desk* із збором і аналізом звернень як індикатор етичного клімату в системі.

5. Дотримання міжнародних стандартів інформаційної безпеки (зокрема, *ISO/IEC 27001*) й українського законодавства – це обов'язковий елемент. Допоможуть в цьому аудит-трейли, шифрування документів, двофакторна автентифікація, відкриття тендерних пропозицій лише у зазначений час, періодичний незалежний аудит системи. Крім того, етичним зобов'язанням перед суспільством щодо захисту інтересів платників податків має стати забезпечення цілісності даних.

6. У випадку обмеженої технічної спроможності доцільно реалізовувати модулі системи на умовах державно-приватного партнерства (ДПП), як це зроблено у *ProZorro*. Водночас інфраструктура зберігання даних, реєстри та верифікаційні служби як базові елементи мають залишатися під повним контролем держави. Етична відповідальність за безпеку й доступ до даних не може бути делегована приватним структурам без належного контролю.

Як бачимо, нині, коли на кожному етапі впровадження системи змінюються фокуси, бо проєктування вимагає технічного й нормативного супроводу, а експлуатація – управлінської компетенції, сталих людських ресурсів й етичного врядування, успіх електронної системи публічних

закупівель в Україні залежить не лише від технічного функціоналу, а й від здатності органів влади адаптуватися до нових викликів. Саме гнучкість, відкритість, системне оновлення й довіра громадян – ось ключ до стійкого розвитку української моделі електронних закупівель

Висновки. Удосконалення системи державних закупівель в Україні має стратегічне значення для забезпечення економічної ефективності, доброчесності й прозорості публічного управління. Станом на сьогодні у цифровізації сфери публічних закупівель Україна продемонструвала вражаючі результати, зокрема, завдяки системі ProZorro, яка вже стала міжнародним прикладом для повторного впровадження.

Проте сучасні виклики, пов'язані з воєнним станом, кібербезпекою, потребами стратегічних закупівель, інклюзією малого бізнесу, вимагають реформ.

Вбачається, що надання системності, стратегічне бачення розвитку й очікуваного результату, політична підтримка в подальшому електронних закупівель дозволять: мінімізувати вплив людського чинника; підвищити гнучкість і швидкість процедур; інтегрувати соціальні, екологічні й інноваційні критерії у практику публічних закупівель; досягти більшої довіри громадян і бізнесу до держави.

Урахування наданих у статті рекомендацій сприятиме побудові не лише ефективної інфраструктури закупівель, а й стійкої інституційної моделі, що відповідає європейським принципам good governance.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. Дата оновлення 12.10.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text> (дата звернення: 07.10.2025).
2. ProZorro – система електронних публічних закупівель України. URL: <https://prozorro.gov.ua/> (дата звернення: 09.10.2025).
3. Методичні рекомендації щодо застосування поняття контроль: затв. Антимонопольним комітетом України. URL: <https://amcu.gov.ua/npras/metodichni-rekomendaciyi-shchodo-zastosuvannya-ponyattya-kontrolyu> (дата звернення: 07.10.2025).
4. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. Дата оновлення 17.07.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 07.10.2025).
5. Public Procurement Digital Transformation, Key Indicators and Case Studies of Prozorro Users in 2024. URL: <https://drive.google.com/file/d/1458fA7mHnCfxBk8jn0RNBixecpHnyH3n/view> (дата звернення: 07.10.2025).
6. Prozorro – одна з найбільш прозорих електронних систем закупівель у світі. URL: <https://mtu.gov.ua/news/34685.html?PrintVersion> (дата звернення: 09.11.2025).
7. Науменко Д., Акуленко Л. Перевірка готовності до переговорів про вступ: як Україна виконує Угоду про асоціацію з ЄС. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/06/19/7163733>.
8. Кудь О.О. Методологічний підхід до формування механізму модернізації системи публічного управління на основі децентралізованих інформаційних платформ. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*. 2022. Вип. 21(50). С. 160–220. DOI: [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-21\(50\)-160-22](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-21(50)-160-22).

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Остапенко Ю.І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.78:341.24:339.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.9>

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ У МІЖНАРОДНИХ КОМЕРЦІЙНИХ ВІДНОСИНАХ

Попко Є.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного приватного права
Навчально-наукового Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
ORCID: 0000-0002-7417-7584
e-mail: yevgenpopko@gmail.com*

Попко Є.В. Культурні цінності як об'єкт права власності у міжнародних комерційних відносинах.

Стаття присвячена комплексному аналізу культурних цінностей як особливого об'єкта права власності у міжнародних комерційних відносинах. У дослідженні розкривається специфіка правового статусу культурних цінностей у системі приватноправових і публічно-правових відносин, що виникають у процесі їх створення, обігу, відчуження, переміщення через державні кордони та збереження. Автор виходить з міждисциплінарного підходу, поєднуючи норми міжнародного публічного права, міжнародного приватного права, цивільного та митного законодавства, а також положення міжнародних конвенцій у сфері охорони культурної спадщини.

У статті аналізуються міжнародно-правові механізми захисту культурних цінностей та об'єктів світової спадщини, зокрема питання їх збереження, реституції та запобігання незаконному обігу. Особлива увага приділяється співвідношенню принципу територіального суверенітету держави з правом приватної власності на культурні об'єкти, а також проблемам колізійного регулювання правовідносин щодо таких об'єктів. Досліджуються підходи різних правових систем до визначення обсягу цивільної оборотоздатності культурних цінностей та встановлення обмежень щодо їх відчуження.

У роботі окреслено проблеми термінологічної невизначеності понять «культурна цінність» та «культурна спадщина», проаналізовано їх нормативне закріплення у міжнародних договорах та національних правопорядках. Автор обґрунтовує необхідність вироблення єдиного доктринального підходу до кваліфікації культурних цінностей як об'єктів цивільних прав, з урахуванням їх соціальної, історичної та естетичної значущості. Окремо розглядаються питання переходу права власності на культурні цінності, включаючи добросовісне набуття, реституцію, повернення незаконно вивезених об'єктів, а також наслідки порушення імперативних норм держави походження.

У статті порушується питання доцільності розробки спеціальних правових режимів обігу культурних цінностей у міжнародній торгівлі, що поєднували б ефективний захист публічних інтересів із гарантіями прав приватних власників та учасників арт-ринку. Зроблено висновок про відсутність термінологічної єдності та системності регулювання у сфері культурних цінностей, фрагментарність міжнародно-правових механізмів їх захисту, а також недостатність правових гарантій для власників і добросовісних набувачів. Обґрунтовується необхідність гармонізації законодавства, удосконалення колізійних норм і формування збалансованої моделі правового регулювання, яка враховувала б як інтереси держави, так і потреби міжнародного цивільного обороту.

Ключові слова: культурні цінності, культурна спадщина, об'єкт цивільних прав, цивільний оборот, право власності, міжнародний правовий захист.

Popko E.V. Cultural values as an object of property rights in international commercial relations.

The article is devoted to a comprehensive analysis of cultural property as a special object of property rights in international commercial relations. The study reveals the specifics of the legal

status of cultural property in the system of private and public law relations arising in the process of its creation, circulation, alienation, movement across state borders, and preservation. The author takes an interdisciplinary approach, combining the norms of international public law, international private law, civil and customs legislation, as well as the provisions of international conventions in the field of cultural heritage protection.

The article analyzes international legal mechanisms for the protection of cultural property and world heritage sites, in particular issues of their preservation, restitution, and prevention of illegal circulation. Particular attention is paid to the relationship between the principle of territorial sovereignty of the state and the right of private ownership of cultural objects, as well as to the problems of conflict of laws regulation of legal relations concerning such objects. The article examines the approaches of different legal systems to determining the scope of civil turnover of cultural values and establishing restrictions on their alienation.

The work outlines the problems of terminological uncertainty of the concepts of “cultural value” and “cultural heritage” and analyzes their normative consolidation in international treaties and national legal systems. The author justifies the need to develop a unified doctrinal approach to the classification of cultural property as objects of civil rights, taking into account their social, historical, and aesthetic significance. Separately, the article considers issues of transfer of ownership of cultural values, including bona fide acquisition, restitution, return of illegally exported objects, as well as the consequences of violating the mandatory norms of the state of origin.

The article raises the question of the advisability of developing special legal regimes for the circulation of cultural property in international trade, which would combine effective protection of public interests with guarantees of the rights of private owners and participants in the art market. It concludes that there is a lack of terminological unity and consistency in the regulation of cultural property, that international legal mechanisms for its protection are fragmented, and that legal guarantees for owners and bona fide acquirers are insufficient. The need to harmonize legislation, improve conflict-of-law rules, and develop a balanced model of legal regulation that would take into account both the interests of the state and the needs of international civil circulation is justified.

Key words: cultural values, cultural heritage, object of civil rights, civil turnover, property rights, international legal protection.

Постановка проблеми. Культурні цінності представляють собою особливий об’єкт правового регулювання в силу своєї багатоаспектної природи: - це унікальні твори мистецтва, - це привабливий об’єкт інвестування; – це об’єкти цивільних прав власності; – це об’єкти культурного надбання як національного так й світового рівня. У сфері міжнародних комерційних відносин щодо культурних цінностей існує ряд проблем, що вимагають уваги законодавців, правознавців, експертів тощо. Перш за все, це проблеми у визначенні термінологічних понять та їх уніфікація в національному законодавстві; існує необхідність з’ясувати на які об’єкти поширюється особливий режим захисту, митних пільг тощо; необхідно дослідити правові наслідки кваліфікації культурних цінностей з різних підстав, наприклад, віднесення об’єкта до музейних предметів означає необхідність державної реєстрації угод з ним. При регулюванні майнових прав на культурні цінності слід звертати увагу на співвідношення приватних та суспільних інтересів. На сучасному ринку культурні цінності – товар, але такий, який представляє для усього суспільства не менший інтерес, ніж для власника.

Реалізація майнових прав у відповідності з їх цивільно-правовою природою вимагає розробки чи удосконалення вже існуючих правил і процедур та їх дотримання з урахуванням суспільних потреб, рекомендацій ЮНЕСКО, інших міжнародних організацій у тому числі й об’єднань колекціонерів, з метою збереження історичного і культурного спадку, його збереження. Мова йде не тільки й навіть не стільки про обмеження майнових прав у традиційному розумінні (встановлення заборон), а про захист інтересів усіх суб’єктів цивільно-правових відносин, дотримання їх приватних прав, а також захист інтересів усього суспільства.

До середини ХХ ст. культурні цінності не забезпечувались широким правовим захистом. Розуміння особливостей правового обороту культурних цінностей з’явилося ще в епоху Ренесансу, коли твори мистецтва стали сприйматися як особливі об’єкти, до цього часу режим особливого захисту поширювався тільки на предмети, які володіли особливою релігійною цінністю. Відмітимо, що у цей час правове регулювання обороту культурних цінностей розвивалося за рахунок

норм приватного права, права власності. Воєнні конфлікти послужили передумовою для розвитку правового захисту культурних цінностей, а з плином часу вимога про контроль за оборотом культурних цінностей з'явилась у нормах міжнародного права, поштовхом до чого стали події Другої світової війни. Першочергово вимагалась розробка норм про титул на культурні цінності та повернення вивезених протягом двох світових війн творів мистецтва з різних куточків світу власникам. Одночасно у доктрині міжнародного права обґрунтовувалась необхідність формування категорії права власності на культурні цінності й виділення її в окремий вид власності. Це пов'язано з тим, що багато категорій культурних цінностей такі як танці, фольклор, мова і навіть кухня корінного населення, випадають з цивільно-правового регулювання. При цьому їх, безумовно, можна віднести до нематеріальних благ.

Культурні цінності включають різноманітні пам'ятки минулого, артефакти, твори мистецтва та інші предмети, що мають історичну, археологічну, мистецьку або культурну цінність. Навіть будучи у власності фізичних чи юридичних осіб, ці об'єкти підлягають державному контролю та обмеженням, що зумовлені їхнім значенням для суспільства та необхідністю збереження для майбутніх поколінь. Категорії культурних цінностей світового значення включені до Списку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО.

Мета статті – здійснити комплексний міжнародно-правовий аналіз культурних цінностей як особливого об'єкта права власності у міжнародних комерційних відносинах.

Аналіз джерел. У законодавстві і науковій літературі поняття культурних цінностей трактується різнопланово. Професор Р.А. Майданік пише, що «одним із особливих видів речей та об'єктів права власності є культурні цінності» [1]. Так, вони являються об'єктом права власності, хоча їхній статус ускладнюється особливим захистом з боку держави, вони перебувають під особливою охороною держави, що передбачає обмеження на їхнє відчуження, пошкодження та переміщення. Специфіка культурних цінностей як об'єктів цивільних прав (правовідносин) обумовлена їх важливістю для суспільного інтересу і, відповідно, необхідністю забезпечення їх збереженості, зокрема у багатьох країнах національним законодавством забороняється чи обмежується можливість вивезення предмету культури за межі держави. В останньому випадку вимагається отримання дозволу офіційних властей.

Так, культурна цінність – це особливий об'єкт правового регулювання, до якого не можна автоматично застосовувати загальні норми про правове становище рухомих речей, оскільки майновий обіг культурних цінностей відрізняється від обороту іншого рухомого майна. Обороти таких предметів підлягає спеціальному регулюванню, із введенням ряду заборон і обмежень. До того ж культурні цінності є об'єктами зобов'язальних відносин, у чому проявляється специфіка договірних зобов'язань пов'язаних з оборотом культурними цінностями, а право власності у цій сфері підлягає різним обмеженням виходячи із суспільного інтересу, художньої, історичної й у цілому культурної значимості таких об'єктів. Культурні цінності функціонують як капітал та/чи спадок, часто виступаючи культурним продуктом у цивільному обороті.

Виклад матеріалу. Культурні цінності являються специфічними об'єктами цивільних прав, що мають унікальний характер, це рухомі й нерухомі речі, створені людиною і мають значення для широкого кола суб'єктів цивільного права. Нерухомими культурними цінностями являються об'єкти, переміщення яких є неможливим без їх знецінювання і втрати їх археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, художнього, наукового чи художнього значення. До рухомих культурних цінностей належать речі, які можна вільно переміщувати у просторі, й які мають археологічне, естетичне, етнологічне, історичне, наукове чи художнє значення. За наявності численних міжнародних угод та наявності відмінностей національних правових систем існують численні колізії. Це стосується проблемних питань, зокрема, чи належать до культурних цінностей пам'ятники та інші види нерухомого майна; як визначається вік речі; яким чином встановлюється цінність предмету тощо. Безперечно, для юридичної практики у сфері міжнародного приватного права питання кваліфікації культурних цінностей є неймовірно складним, оскільки пов'язані з ними міжнародно-правові визначення («рідкісний», «особливо цінний», «значний», «представляє цінність», «унікальний» тощо) роблять предмет регулювання неконкретним і процесуально вимагають обов'язкового експертного забезпечення.

У міжнародному правовому полі сформовані й діють у наш час норми, що комплексно регулюють правове становище, оборот та захист культурних цінностей. Правове регулювання цих відносин має складну структуру, до якої входять принципи і норми міжнародного права як публічного

так й приватного характеру. Як зазначає Р.А. Майданик, «правова охорона культурних цінностей забезпечується значною кількістю внутрішньо-національних і міжнародних правових актів» [2].

Міжнародно-правовий комплекс, що регулює зазначені відносини, включає наступні елементи: а) імперативний принцип – принцип «права кожної людини користуватися культурними цінностями» й супутні норми, що регулюють право людини на культурні цінності. Реалізація цього принципу дозволяє пропорційними засобами обмежувати право власності на культурні цінності заради підтримання необхідної і невідкладної потреби збереження суспільного порядку; б) норми міжнародного публічного права, що регламентують ввезення і вивезення культурних цінностей (експортний контроль), які розглядаються як рухомі й нерухомі речі матеріального світу; в) норми приватного права, які охоплюють питання встановлення права власності, заключення договорів і переходу прав на культурні цінності [3].

Міжнародний нормативно-правовий механізм правового регулювання обігу культурних цінностей здатен забезпечити кожній людині реальне право на користування досягненнями культури, що знаходяться у власності окремих осіб і беруть участь у міжнародному економічному обігу культурних цінностей. Професор Р.А. Майданик звертає увагу, що «у міжнародному праві діє близько 70 спеціальних нормативно-правових актів універсального та регіонального значення, які регулюють питання правового режиму культурних цінностей – поняття, види, порядок обігу та охорони» [2], проте, не дивлячись на численність нормативно-правових актів у даній сфері, однозначне визначення поняття культурних цінностей так й не було сформовано.

Перш за все, слід відмітити, що в існуючих міжнародно-правових актах і наукових дослідженнях, присвячених об'єктам культури, використовуються два терміни – «культурний спадок» (*cultural heritage*) та «культурна власність» (*cultural property*). Останній термін частіше за все перекладається на українську мову як «культурні цінності». Але поняття «культурний спадок» та «культурна власність» відображають не стільки різну термінологію, скільки різні правові і соціальні концепції. Як пише Р.А. Майданик, «законодавство і доктрина не забезпечили єдності у використанні термінології щодо терміну «культурні цінності». Поряд із цим терміном використовують близькі до нього поняття «культурна спадщина», «культурні блага», «досягнення культури», «об'єкти культури», «пам'ятки історії та культури», «об'єкти культурного надбання», «національне культурне надбання», «унікальні цінності», «антикваріат» [2]. Поряд з цими термінами у міжнародно-правових актах використовуються й такі суміжні категорії, як «культурне надбання», «національні скарби» (*cultural treasure, national treasure*), «об'єкти культури», або «культурні об'єкти» (*cultural objects*), «культурні товари» (*cultural goods*), «предмети, що мають культурну цінність» (*objects of cultural value*), «предмети мистецтва» (*art objects, objects of art*), «твори мистецтва» (*artworks*), «твори культури» (*cultural conserves*), «культурні реліквії» (*cultural relics*), «антикваріат» (*antiques*) тощо [4]. Крім міжконвенційної відповідності термінів, важливе значення має й міжмовна (інтерлінгвістична) їх відповідність. Так, англomовний термін «культурна власність» дослівно не використовується в автентичних версіях міжнародно-правових актів, що викладені на офіційних мовах ООН.

Базовими категоріями, що застосовується у нормах міжнародно-правових актів зазначеної сфери, слід вважати: «культурні цінності», «культурну спадщину», «об'єкти культури» («культурні об'єкти»), та «предмети, що мають культурну цінність». Зазначені терміни є центральними поняттями, які охоплюються сферою дії основних міжнародно-правових актів, незважаючи на те, що їх розмежування як у законодавстві України, так і у міжнародному праві відсутнє [5]. Результатом такого термінологічного розмаїття склалась ситуація, як пише Т.В. Дуденко, «є відсутність чіткого розуміння, що саме є культурними цінностями, які правові ознаки їм властиві» [6].

Доречно відзначити, що сучасна доктрина міжнародного приватного права питанням правової кваліфікації понять у сфері міжнародно-правової охорони та обігу об'єктів культури не приділяє достатньої уваги. Більшість ґрунтовних наукових джерел, присвячених аналізу юридичній термінології у цій царині, стосуються міжнародного публічного права, адміністративного або ж кримінального права, сфери регулювання яких, як правило, і стосуються основні міжнародно-правові акти. Поряд із цим відзначимо, що для цілей правового регулювання указаних приватних відносин з іноземним елементом питання підстав та способу правової кваліфікації основних юридичних категорій у цій сфері мають не менше, а подекуди й найголовніше значення. Нині законодавство зарубіжних держав, а також України у галузі охорони та обігу об'єктів культури за своїми цілями, змістом та сферою захисту суттєво відрізняється, а численні універсальні міжнародні договори,

які, навпаки, повинні були б узгодити весь термінологічний апарат у відповідній сфері, такого завдання на міжнародно-правовому рівні не вирішують. По-перше, в міжнародних конвенціях або угодах (договорах) немає універсального поняття «культурні цінності», яке охоплювало б усі об'єкти, які підпадають під це визначення. Як у міжнародному, так і в національному праві відсутня термінологічна єдність. Це може призвести до збільшення числа правових колізій та прогалин, що в подальшому може негативно позначитися на правозастосовчій практиці. По-друге, кожна міжнародна конвенція дає визначення культурних цінностей, виходячи із специфіки тих правовідносин, які вона покликана врегулювати. Кожна міжнародна конвенція чи рекомендація – як і більшість внутрішніх законодавчих актів – може надавати свій перелік матеріальних об'єктів (предметів), що до них відносяться, який не є універсальним, а застосовується для мети кожної з цих конвенцій або рекомендацій або ж конкретного законодавчого акту [7] і, отже, характеризується різним ступенем деталізації окремих категорій предметів, що відносяться до культурних цінностей. Можливо із-за відсутності єдиної доктрини у міжнародному праві на даний момент не існує загальноприйнятої дефініції поняття «культурні цінності». Кожен нормативно-правовий акт міжнародного, регіонального чи національного рівня приводить лише ряд ознак, що дозволяють визначити предмет як культурну цінність.

Ідея «культурної спадщини всього людства» була вперше закріплена у Конвенції *«Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту»* від 14 травня 1954 р. (Гаазька конвенція). Слід відмітити, що ідея всезагального спадку людства у міжнародному праві з'явилася давно. Термін був запозичений у родоначальника теорії міжнародного права голландського філософа, юриста й державного діяча Гуго Гроція [8] та введений у сучасний обіг у 1967 р. при напрацюванні документів, посвячених правовому регулюванню морського дна та його надр, Арвідом Пардо, представником Мальти в ООН. Згодом концепція «культурної спадщини всього людства» була закріплена в Конвенції *«Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини»* від 16 листопада 1972 р. [9] і згодом підтверджена в Конвенції ЮНЕСКО *про охорону і заохочення розмаїття форм культурного самовираження* від 20 жовтня 2005 р. [10], а також у ряді рекомендацій ЮНЕСКО.

У Гаазькій конвенції (ст. 1) дається наступне визначення: культурними цінностями незалежно від їх походження і власника вважаються:

а) цінності, рухомі чи нерухомі, які мають велике значення для культурного спадку кожного народу, такі як пам'ятники архітектури, мистецтва чи історії, релігійні чи світські, археологічні розташування, археологічні ансамблі, які в якості таких представляють історичний чи художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного чи археологічного значення, а також наукові колекції чи важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій цінностей, зазначених вище;

б) будівлі, головним і дійсним призначенням яких являється збереження чи експонування рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а), такі як музеї, великі бібліотеки, сховища архівів, а також укриття, призначені для збереження у випадку збройного конфлікту рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а);

в) центри, в яких існує значна кількість культурних цінностей, зазначених в пунктах (а) і (б), так звані «центри зосередження культурних цінностей» [11]. Відмітимо, що в Гаазькій конвенції головними ознаками культурних цінностей вважаються ті, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу та представляють історичний чи художній інтерес, чи мають археологічне значення.

14 листопада 1970 р. у рамках ЮНЕСКО була схвалена Конвенція *«Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності»* (Паризька конвенція), у якій у ст. 1 дається визначення культурних цінностей та покладається на держави-учасниці обов'язок по протидії незаконному обороту культурних цінностей. Під культурними цінностями розуміються «цінності релігійного чи світського характеру, які розглядаються кожною державою як такі, що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки та які відносяться до перерахованих нижче категорій:

а) рідкісні колекції і зразки флори й фауни, мінералогії, анатомії та предмети, що представляють інтерес для палеонтології;

б) цінності, що стосуються історії, включаючи історію науки і техніки, історію воєн і суспільств, а також пов'язані з життям національних діячів, мислителів, вчених і артистів та із значними національними подіями;

- в) археологічні знахідки (включаючи звичайні і таємні) та археологічні відкриття;
- г) складові частини розчленованих художніх й історичних пам'ятників та археологічних місць;
- д) старовинні предмети більше ніж 100-літньої давнини, такі як надписи, карбовані монети і печатки;
- е) етнологічні матеріали;
- ж) художні цінності, такі як:
 - полотна, картини і малюнки у цілому ручної роботи на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів (за виключенням малюнків і промислових виробів, оздоблених від руки);
 - оригінальні вироби скульптурного мистецтва з будь-яких матеріалів;
 - оригінальні гравюри, естампи та літографії;
 - оригінальні художні підбірки і монтажі з будь-яких матеріалів;
- з) рідкісні рукописи та інкунабули, старовинні книги, документи і видання, що представляють особливий інтерес (історичний, художній, науковий, літературний тощо), окремо чи в колекціях;
- і) поштові марки, податкові та аналогічні ним марки, окремо чи в колекціях;
- й) архіви, включаючи фоно-, фото- і кіноархіви;
- к) меблі більше ніж 100-літньої давнини і старовинні музичні інструменти» [12].

Зазначимо, що в Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. не тільки дається перелік категорій культурних цінностей, що підпадають під її дію, а й міститься певний часовий критерій при згадуванні старовинних предметів більше ніж 100-річної давнини, який, проте, використовується тільки з метою застосування Конвенції.

У Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» 1972 р. головною ознакою культурної цінності являється її «видатна універсальна цінність» (ст. 1) [9], проте Конвенція не уточнює, що слід розуміти під даним критерієм. Як відмітив у своїй лекції професор із Сомалі *Абдулкарім Ахмед Юсуф* [13], до Конвенції про всесвітню спадщину 1972 р. основною концепцією являлась ідея «культурної власності», яка, по суті, втілювала ідею одного основоположних прав людини – права приватної власності. Культурна власність, як і будь-яка інша власність, підлягає абсолютному захисту від посягань третіх осіб. При цій конструкції на державу покладається лише позитивний обов'язок створення умов для можливого захисту прав власника предметів культури. На відміну від початкового підходу концепція «культурної спадщини всього людства», що утвердилась у ХХ ст., спрямована на закріплення відповідальності всіх держав у справі захисту і збереження об'єктів, що підпадають під дане визначення. Держава стає зобов'язаним суб'єктом стосовно предметів культури. При цьому питання власності і обсягу прав і обов'язків власника відходять на другий план. Більше того, поняття «культурна спадщина» ширше, ніж поняття «культурна власність», і включає не тільки речі, але й нематеріальні об'єкти. Таким чином, згідно нових підходів поняття «культурна спадщина» стає родовим поняттям на міжнародному рівні і відображає загальну тенденцію глобалізації в міжнародній спільноті, що тягне за собою серйозні зміни у правовому регулюванні прав власності на предмети культури.

Конвенція УНІДРУА «Про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності», ухвалена в Римі 24 червня 1995 р. (Римська конвенція) [14] спрямована на боротьбу із незаконною торгівлею культурними цінностями шляхом встановлення мінімального зводу правових норм, спільних для держав-учасниць, з метою сприяння збереженню і захисту культурних цінностей. Римська конвенція містить поняття культурних цінностей (ст. 2), визначає строки давності для пред'явлення вимог про повернення даних об'єктів (ст. 3), а також встановлює компенсаційний характер вилучення об'єктів для добросовісних володільців викрадених (ст. 4) чи незаконно вивезених (ст. 6) культурних цінностей. Римська конвенція має на меті зупинити торгівлю викраденими цінностями шляхом введення приватно-правового механізму їх повернення. Ця Конвенція базується на положеннях Гаазької конвенції «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» 1954 р. та Паризької конвенції ЮНЕСКО 1970 р. та являється результатом кількох десятиліть розвитку правових механізмів захисту культурної власності і міжнародного приватного права. Конвенція УНІДРУА 1995 р. не мала на меті замінити собою Конвенцію ЮНЕСКО 1970 р., не дивлячись на зв'язок між ними. Конвенції доповнювали одна одну, в них використовується ідентичне визначення культурної власності, однак одна з них передбачала публічно-правові (Конвенція ЮНЕСКО), а друга – приватно-правові механізми захисту (Конвенція УНІДРУА). Конвенція 1995 р. дозволяє вимагати повернення більш широкого кола об'єктів, ніж Конвенція ЮНЕСКО, оскільки не вимагає, щоб об'єкти знаходились в державній власності, мали інвентарний

номер і володіли статусом особливо важливих. Конвенції ЮНЕСКО та УНІДРУА базуються на визнанні концепції «належної обачності» (*due diligence*), визначеної шляхом посиленого контролю за походженням культурних цінностей. Ця концепція передбачає ретельну перевірку для виявлення й оцінки ризиків, що включає аналіз правових, фінансових та інших аспектів об'єкта інвестування чи контрагента.

При реалізації положень Римської конвенції 1995 р. виникли серйозні проблеми, першою з яких став конфлікт інтересів власника, що втратив культурну цінність, та її добросовісного покупця. Становище добросовісного покупця відрізняється у різних національних правових системах. Якщо країни загального права слідують принципу «*nemo dat*», який не дозволяє добросовісному покупцеві утримувати викрадену культурну цінність, то країни цивільного права нерідко дозволяють йому зберігати володіння річчю. Згідно Конвенції, володілець викраденого об'єкта повинен повернути його, що суперечить праву країн романо-германської сім'ї. Разом з тим, Конвенція встановлює, що добросовісний володілець має право на розумну компенсацію, що представляє новачку для країн загального права. Умовою отримання компенсації являється розумне невідання володільця про те, що культурна цінність була викрадена, і доказ ним прояву належного піклування при її придбанні. Розумність компенсації означає, що судді будуть брати до уваги і платоспроможність власника культурних цінностей, тобто компенсація не обов'язково повинна бути співрозмірною ціні, сплаченій добросовісним покупцем при їх купівлі.

Друга проблема для застосування Конвенції пов'язана з національним експортним законодавством, яке має строго територіальну дію і суттєво відрізняється у різних країнах. Конвенція УНІДРУА вимагає повернення нелегально вивезеної культурної цінності тільки у тому випадку, коли її вивезенням був суттєво порушений один із перерахованих у Конвенції інтересів. Інтереси передбачають збереженість предмету, наукову чи історичну інформацію, цілісність складної речі, традиційне використання місцевим населенням. Неможливість довести суттєве порушення хоча б одного з цих інтересів тягне за собою відмову на вимогу повернення культурної цінності. Конвенцією ЮНЕСКО це питання вирішується інакше. Вона вимагає від країн-учасниць прийняття законодавства, яке забороняє музеям придбання будь-яких нелегально вивезених з інших країн культурних цінностей.

Існують й інші проблеми, пов'язані з недоліками Конвенції УНІДРУА. Наприклад, в Конвенції вказано, що вона поширюється тільки на вимоги «міжнародного характеру», проте цей термін чітко не визначений, й незрозуміло, чи підпадають під дію випадки, коли викрадений і вивезений із країни об'єкт у результаті неодноразових перепродаж знову з'явився у цій країні, як це було у відомій справі *Winkworth v Christie Manson and Woods Ltd*. Ця справа, предметом якої стали скульптури, викрадені у позивача в Англії, а згодом перевезені в Італію, розглядалась у Верховному суді Англії у 1980 р. В Італії скульптури були добросовісно придбані відповідачем, громадянином Італії, яким перевіз їх назад в Англію і виставив на продаж в Аукціонному Домі «Christie's». Позивач, який дізнався про аукціон, подав позов до суду на покупця скульптур та на Дім «Christie's» з метою заблокувати продаж скульптур і заявити про своє право власності. Суд, пославшись на принцип місця знаходження речі (*lex rei sitae*), підтвердив дійсність угоди по продажу скульптури у відповідності зі ст. 1153 Цивільного кодексу Італії [15].

Питання правового захисту об'єктів – культурних цінностей – від незаконного обороту детально регламентований по лінії Євросоюзу. Так, були прийняті Європейська культурна конвенція ухвалена Радою Європи 19 грудня 1954 р. (м. Париж), Європейська конвенція про правопорушення стосовно культурних цінностей від 23 червня 1985 р. (м. Дельфи), Конвенція про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями, ухвалена Радою Європи 19 травня 2017 р. (м. Нікосія), Конвенція про захист архітектурного спадку Європи від 3 жовтня 1985 р. (м. Гранада) та інші.

У даних кодифікованих актах дається достатньо широке розуміння терміну «культурні цінності». Оскільки виділити універсальне поняття для всіх правових систем практично неможливо, то необхідно відмітити їх головні характерні ознаки – наявність певної цінності для нації, зв'язок з історією й культурним багатством, а також як зазначено у Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» 1972 р. [9], їх унікальність і незамінність.

В усіх міжнародних правових актах різного рівня визначення культурних цінностей побудовані на поєднанні двох способів вираження суті цього явища: 1) шляхом використання сутнісних ознак, що відрізняють культурні цінності від інших предметів; 2) шляхом використання внутрішньо-системних ознак, що відображають класифікацію цих предметів, поділ культурних цінностей

на види і категорії. Обидві групи ознак (сутнісні і класифікаційні) не завжди можуть збігатися в офіційних тлумаченнях поняття культурних цінностей, що містяться у міжнародно-правових актах. До того ж, під час визначення культурних цінностей відповідно до норм різних конвенцій застосовуються лише деякі характеристики об'єкта правового регулювання. Тому питання тлумачення поняття культурних цінностей, виявлення їх основних ознак (критеріїв правової охорони), класифікації, а також визначення правового режиму їх охорони в основному відноситься до компетенції держав, що позбавляє зазначене поняття правової визначеності, оскільки дозволяє державі формувати списки культурних цінностей у відповідності з мінливими національними культурними, соціальними і політичними контекстами.

Норми міжнародно-правових актів у подальшому конкретизуються у рамках національного законодавства, так як держави-учасниці міжнародних угод беруть на себе зобов'язання закріпити положення про захист культурних цінностей у своєму внутрішньому законодавстві. У національних законодавствах ряду країн були імплементовані визначення культурної цінності, закріплені в міжнародно-правових актах універсального і регіонального характеру. Так, в Законі Швейцарії «Про міжнародний оборот культурних цінностей» від 20 червня 2003 р. законодавець фактично відтворив визначення культурних цінностей, дане в ст. 1 Конвенції ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» від 14 листопада 1970 р., згідно якої культурними цінностями вважаються «цінності релігійного чи світського характеру, які розглядаються кожною державою як такі, що представляють значення для археології доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки» й діється перелік таких цінностей. У багатьох країнах світу національним законодавством встановлені категорії культурних цінностей, що не підлягають вивезенню з країни. Вивезення ж культурних цінностей, не віднесених до цих категорій, повинен здійснюватися відповідно до рішення про можливість їх вивезення, що приймається компетентним державним органом. Культурні цінності, заявлені до вивезення, підлягають обов'язковій експертизі. При прийнятті рішення про можливість вивезення культурних цінностей видається свідоцтво на право їх вивезення. Передбачаються умови тимчасового вивезення і тимчасового ввезення культурних цінностей. Таким чином, законом встановлені ряд обмежень для власників культурних цінностей. Держави повинні контролювати вивезення культурних цінностей і дозволяти вивезення їх лише після зняття заперечень зі сторони компетентних органів країни-експортера.

Державна реєстрація угод з культурними цінностями, перелік яких встановлює національне законодавство, являється одним із значимих елементів правового регулювання у сучасному цивільному праві й використовується для позначення, забезпечення і захисту публічних та приватних інтересів у сфері дії цивільного права. Порушення форми зазначених угод тягне за собою їх недійсність, а не оспорюваність. Особливо чітко ця тенденція прослідковується у нормах європейського права, оскільки законодавство Євросоюзу про повернення переміщених культурних цінностей містить вимогу про ведення реєстрів культурних цінностей і контроль за їх переміщенням в усіх державах-членах ЄС, зокрема на виконання цих вимог у 1998 р. було змінено законодавство ФРН, однак до цього німецькому суспільству пройшли широкі дискусії з цього питання. Наприклад, у німецькій правовій доктрині на підставі справи про гамбурзький міський друк 1993 р. і правових спорів, що виникли в їх результаті, був зроблений висновок: предмети, що представляють історичний чи культурний інтерес у приватному праві, не можуть розглядатися інакше, ніж будь-які рухомі речі, проте їх оборот обмежений й для обмеження обігу таких цінностей у законодавстві закріплено, що вони повинні бути внесені до державного реєстру.

Оскільки культурні цінності різняться за своїм значенням для історико-культурної спадщини країн походження й окремі цінності складають невід'ємну частину матеріальної культури держави, мають особливе значення для її розвитку, для таких культурних цінностей встановлюється особливий правовий режим шляхом їх включення в охоронні реєстри (списки) держави; вони наділяються підвищеною охороноздатністю, у тому числі в питаннях абсолютної можливості їх витребування з чужого незаконного володіння незалежно від строків давності.

Закони про культурні цінності багатьох країн визнають можливість передачі цих об'єктів у власність держави. При цьому допускається експропріація і заборона на експорт предметів культури. Питання експропріації можуть бути не пов'язані з виплатою компенсації за вилучені культурні цінності. Існують лише окремі рішення національних судів, що визнають експропріацію

культурних цінностей, які знаходяться у приватній власності, без дотримання відповідної компенсації незаконною.

Правовий статус культурних цінностей в Україні також регулюється численними нормативними актами, що визначають порядок їхнього обліку, збереження, використання та захисту. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. [16] регулює управління охороною культурної спадщини, державну реєстрацію об'єктів, встановлює особливості здійснення права власності на пам'ятки та особливості охорони об'єктів всесвітньої спадщини та інше.

Висновки. Не дивлячись на те що загального правового поняття культурних цінностей у наш час не існує, аналіз нормативних актів дозволяє виділити кілька основоположних ознак, по яким предмет, що являється об'єктом міжнародно-правового регулювання, може бути віднесений до категорії «культурні цінності»: універсальність, тобто предмет представляє загальносвітовий інтерес (має цінність для всіх народів); неповторність (неможливо створити абсолютно ідентичний зразок); висока художня цінність, а також особливий правовий режим, який передбачає нормативне регулювання відносин, об'єктом яких є культурні цінності. Культурні цінності мають часовий вимір: до них відносяться ті предмети матеріального світу, які створені зазвичай більше ніж 100 (150) років тому, а також вартісний вимір: як об'єкти матеріального світу (речі) вони підлягають майновій оцінці.

На міждержавному рівні культурними цінностями визнаються унікальні твори, що мають універсальну цінність і значення для науки, літератури, мистецтва, історії, археології тощо, що має узагальнений характер й надає можливість кожній державі самостійно визначати, які об'єкти належать до визначення «культурна цінність».

На даний час відсутнє чітке розмежування між культурними цінностями як особливим видом речей та іншими видами майна, у зв'язку з чим до даних предметів застосовуються загальні правила міжнародного приватного права, які застосовуються до майна у цілому, не дивлячись на те, що дані предмети мають особливу природу і володіють зовсім особливим значенням. Культурні цінності мають подвійну природу як об'єкти приватно-правового обороту, адже вони можуть являтися як об'єкт права кожної людини на користування так й виступати в економічному обороті майном – власністю окремих осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Майданик Р.А. Речове право: підручник. К.: Алерта, 2019. 1102 с. С. 573.
2. Майданик Р.А. Речове право: підручник. К.: Алерта, 2019. 1102 с. С. 575.
3. Carducci Vince. View all authors and affiliations / *Culture Jamming: A Sociological Perspective*, Volume 6, Issue 1. P. 70-74. / URL: <https://doi.org/10.1177/1469540506062722>.
4. Carman J. *Archaeology and Heritage: An Introduction* / London; New York: Leicester University Press, 2002. 240 p. P. 21.
5. Курило Т.В. Проблеми реалізації законодавства України про охорону культурної спадщини та деякі шляхи їх подолання // *Право України*. 2003. № 3. С. 125–128; Литовченко Л.А. Проблемні питання конституційно-правового регулювання охорони культурної спадщини в Україні. // *Право і суспільство*, 2010, № 1. С. 16–23.
6. Дуденко Т.В. Цивільно-правова охорона прав на культурні цінності та їх оборотоздатність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; кер. роботи І.В. Спасибо-Фатєєва; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 220 с. С. 10.
7. Кот С.І. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури. // *Праці Центру пам'яткознавства*. 2011. Вип. 20. С. 10–26.
8. Гроцій Г. Про право війни та миру: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6806>.
9. Конвенція «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» від 16 листопада 1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text.
10. Конвенція ЮНЕСКО про охорону і заохочення розмаїття форм культурного самовираження від 20 жовтня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008#Text.
11. Конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» від 14 травня 1954 р. (Гаазька конвенція) URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU54K01U>.
12. Конвенція «Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» від 14 листопада 1970 р. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_186.

13. Абдулқаві Ахмед Юсуф. Legal Aspects of Trade Preferences for Developing States: A study in the influence of development needs on the evolution of international law 1982. (Правові аспекти торговельних преференцій для країн, що розвиваються: дослідження впливу потреб розвитку на еволюцію міжнародного права, 1982).
14. Конвенція «Про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності» (Римська конвенція) від 24 червня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_590#Text.
15. Case Winkworth v. Christie, Manson and Wood [Electronic resource] / *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/58/058-19741220-JUD-01-00-EN.pdf>.
16. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. (нова редакція від 30 серпня 2025 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Попко Є.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.10>

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ СОЛІДАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАДОВОЛЕННЯ ВИМОГ КРЕДИТОРІВ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД

Порада С.В.,
*аспірант кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
адвокат, АО «Греца і Партнери»
ORCID 0009-0008-5929-3764
e-mail: s.porada.lawyer@gmail.com*

Порада С.В. Становлення і розвиток інституту солідарної відповідальності за незадоволення вимог кредиторів у справах про банкрутство: національний та іноземний досвід.

Вказується, інститут солідарної відповідальності у справах про банкрутство є спробою законодавця зняти «корпоративну вуаль» з недобросовісних власників бізнесу. Його формування відбувалося на тлі системних кризових явищ: виведення активів, масових банкрутств фінансових установ та неефективного корпоративного управління, пов'язаних зі становленням ринкової економіки в Україні. Внаслідок цього справи про банкрутство перетворилися на інструмент формального припинення діяльності юридичної особи без задоволення вимог кредиторів.

У статті досліджено еволюцію інституту солідарної відповідальності у справах про банкрутство, актуальну судову практику щодо його застосування, а також проведено порівняння з німецьким та британським правом.

Основну увагу зосереджено на новій концепції солідарної відповідальності, яка запроваджена Кодексом України з процедур банкрутства. Проаналізовано два етапи формування практики Верховного Суду стосовно застосування нової концепції солідарної відповідальності. Перший етап правозастосування характеризувався буквальною тлумаченням норми частини 6 статті 34 КУЗПБ та реалізовувався у два етапи: визнання порушення та подальше індивідуальне стягнення коштів на користь кредиторів. На другому етапі Верховний Суд сформував позицію, що солідарна відповідальність у справах про банкрутство є винятковим деліктним механізмом, який застосовується в одному провадженні (встановлення порушення і стягнення), а кошти стягуються на користь боржника з їх перерахуванням до ліквідаційної маси. Розмір шкоди визначається через недостатність ліквідаційної маси для задоволення вимог кредиторів.

Дослідження іноземного досвіду у Німеччині та Великій Британії показало, що аналоги солідарної відповідальності у таких країнах також визначаються дотриманням принципу конкурсного імунітету, визначенням боржника (ліквідаційної маси) як потерпілої особи від недобросовісних дій менеджменту.

У статті також сформульовано пропозиції щодо усунення диспропорції між текстом частини 6 статті 34 КУЗПБ та судовою практикою, визначення етапу покладення солідарної відповідальності, можливості страхування відповідальності менеджменту.

Ключові слова: солідарна відповідальність; банкрутство; конкурсна процедура; конкурсний імунітет; ліквідаційна маса; деліктна відповідальність; загроза неплатоспроможності; неплатоспроможність; відповідальність менеджменту.

Porada S.V. Formation and development of the institution of joint liability for non-satisfaction of creditors' claims in bankruptcy proceedings: national and foreign experience.

It is indicated that the institution of joint and several liability in bankruptcy cases is an attempt by the legislator to remove the «corporate veil» from unscrupulous business owners. Its formation took place

against the background of systemic crisis phenomena: asset withdrawal, mass bankruptcies of financial institutions and ineffective corporate governance associated with the formation of a market economy in Ukraine. As a result, bankruptcy cases have become a tool for the formal termination of the activities of a legal entity without satisfying the claims of creditors.

The article analyses the evolution of the institution of joint and several liability in bankruptcy proceedings and the current judicial practice of its application, as well as provides a comparative overview of German and British law. The research focuses on the new concept of joint and several liability introduced by the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures and examines two stages in the formation of the Supreme Court's approach to its application.

The first stage was characterised by a literal interpretation of Part 6 of Article 34 of the Code and was implemented through a two-step mechanism: establishment of the breach and subsequent individual recovery of funds in favour of creditors. At the second stage, the Supreme Court formulated the position that joint and several liability in bankruptcy proceedings constitutes an exceptional tort-based mechanism applied within a single set of proceedings, with recovery carried out in favour of the debtor and subsequent transfer of funds to the liquidation estate. The amount of damage is determined by the insufficiency of the liquidation estate to satisfy creditors' claims.

The analysis of foreign experience demonstrates that the German and British models similarly rely on the principle of collective insolvency proceedings and recognise the debtor's estate as the injured party resulting from management's bad-faith conduct. The article also formulates proposals aimed at eliminating the imbalance between statutory regulation and judicial practice, clarifying the stage of imposing joint and several liability, and considering the possibility of insuring management liability.

Key words: joint and several liability; bankruptcy; insolvency proceedings; collective insolvency immunity; liquidation estate; tort liability; threat of insolvency; insolvency; management liability.

Постановка проблеми. Інститут солідарної відповідальності у справах про банкрутство є черговою спробою законодавця зняти «корпоративну вуаль» з недобросовісних власників бізнесу. Формування законодавчого підходу щодо солідарної відповідальності відбувалося з урахуванням системних кризових явищ, зокрема щодо виведення активів [1], масових банкрутств фінансових установ [2] та неефективного корпоративного управління. Всі ці процеси були пов'язані із становленням ринкової економіки в Україні. У результаті цього, справи про банкрутство (відновлення платоспроможності) замість механізму захисту прав кредиторів та можливості боржника «перезапустити» свій бізнес-проект перетворилися на інструмент формального припинення діяльності юридичної особи без задоволення вимог кредиторів.

Метою цього дослідження є аналіз еволюції інституту солідарної відповідальності у справах про банкрутство шляхом дослідження його генези у нормативних актах, які регулювали процедури неплатоспроможності. Для розуміння практичної сторони інституту слід проаналізувати актуальне правозастосування Верховного Суду. Для повноти дослідження слід врахувати іноземний досвід країн із систем континентального та англо-саксонського права. Результатом дослідження має бути обґрунтування напрямів удосконалення законодавчого регулювання.

Стан опрацювання проблематики характеризується фрагментарністю наукових дослідження та перевагою практикоорієнтованого підходу. Комплексні практичні проблеми, які би поєднували аналіз деліктної природи солідарної відповідальності, конкурсність процедури банкрутства та порівняння з іноземним досвідом залишаються поодинокими. Ключові концепції сформовані практикою Верховного Суду. У науковій доктрині питання солідарної відповідальності активно розглядається у праці Пригузи П.Д., Васьковського О.В., Жукова С., Беяневич О.

Виклад основного матеріалу. Первинна редакція Закону України «Про банкрутство» від 14.05.1992 [3] не містила прямих положень про солідарну відповідальність посадових осіб боржника.

У редакції Закону № 784-XIV від 30.06.1999 уперше закріплено, що власник майна боржника (або уповноважена особа), керівник, голова ліквідаційної комісії (ліквідатор), які не подали заяву про банкрутство при недостатності майна, несуть солідарну відповідальність за незадоволені вимоги кредиторів. Однак, сфера застосування таких положень стосувалася тільки випадків, коли юридична особа ліквідується за рішення засновників. Також заявити вимоги було можливо тільки щодо обов'язкових платежів і зборів (податків, єдиного соціального внеску).

Законом № 4212-VI від 22.12.2011 викладена нова редакція Закону «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Збережено ідею солідарної відповідаль-

ності, але розширено процедурні рамки: суд під час ліквідаційної процедури мав встановлювати факт порушення власником майна, керівником, ліквідатором обов'язку щодо звернення до суду. Водночас залишалося обмеження щодо застосування такого типу відповідальності тільки при самостійному прийнятті власниками рішення про ліквідацію юридичної особи. Це значною мірою обмежувало реалізацію на практиці цього інституту. Щобільше, це фактично нівелювало превентивну функцію солідарної відповідальності.

Кодексом України з процедур банкрутства (Закон № 2597-VIII від 18.10.2018, чинний з 21.10.2019) введено принципово новий підхід до розуміння інституту солідарної відповідальності. Частиною 6 статті у первинній редакції передбачалося, що керівник боржника зобов'язаний у місячний строк подати заяву про відкриття провадження при загрозі неплатоспроможності боржника; за порушення такого строку — солідарна відповідальність за незадоволення вимог кредиторів [6]. Законом № 2971-IX від 20.03.2023 (чинний з 15.04.2023) розширено склад суб'єктів відповідальності до органів управління боржника (а не лише керівника) [7]. Законом № 3985-IX від 19.09.2024 (чинний з 01.01.2025) передбачено перехід від «превентивної» моделі (реакція на загрозу неплатоспроможності) до реактивнішої (реакція на настання неплатоспроможності) як підстави для покладення солідарної відповідальності [8].

Тенденція законодавчого регулювання інституту солідарної відповідальності у банкрутстві від 1999 до 2025 року демонструє поступове розширення кола суб'єктів та підстав відповідальності – від вузьких і декларативних норм до комплексного механізму, що переходить від превентивної до реактивної моделі реагування на неплатоспроможність юридичної особи. Однак, постає питання яким чином задекларовані законодавцем механізми реалізовувалися на практиці. Очевидно, що суспільні тенденції та законодавче регулювання найбільш показово поєднуються у судовій практиці.

Судовий підхід до тлумачення підстав солідарної відповідальності у редакції Закону № 784-XIV від 30.06.1999 викладено, зокрема у постанові Вищого господарського суду України від 14.11.2007 у справі № 2-2516/04, де вказано, що за змістом статті 51 Закону власник майна боржника (уповноважений ним орган), керівник боржника, голова ліквідаційної комісії (ліквідатор) несуть солідарну відповідальність у разі, якщо:

- вимоги кредиторів не були задоволені в результаті ліквідації боржника, проведеної не за правилами цього Закону;
- названими посадовими особами не було подано заяву про порушення провадження у справі про банкрутство боржника до господарського суду;
- ліквідація суб'єкта господарювання проведена за загальними нормами господарського законодавства [9].

Правозастосування солідарної відповідальності у редакції Закону № 4212-VI від 22.12.2011 викладено, наприклад, у постанові Верховного Суду від 07.03.2018 у справі № 910/21139/13, яке фактично стало продовженням попередніх підходів до тлумачення природи солідарної відповідальності. Важливим у вказаному правозастосуванні буде реалізований механізм покладення солідарної відповідальності шляхом стягнення коштів з відповідальних осіб на користь кредиторів.

При цьому, Верховний Суд зазначив, що оскільки частина 6 статті 51 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (редакція яка була чинна до 19.01.2013), не містить відсилань на часткову відповідальність керівника боржника, ліквідаційної комісії (ліквідатора), які порушили вимоги частини 1 вказаної статті, то солідарна відповідальність покладається на зазначених осіб, які порушили процедуру банкрутства до боржника, що ліквідується власником, **в повному обсязі** по незадоволених вимогах за грошовими зобов'язаннями, включно з обов'язковими платежами та зборами [10].

Правозастосування Верховного Суду щодо сучасних положень Кодексу України з процедур банкрутств фактично розділилося на два етапи у підходах до тлумачення порядку покладення солідарної відповідальності. Для розуміння причин зміни Верховним Судом підходів слід проаналізувати, чим вони обумовлені та які правові наслідки мали для учасників провадження у справі про банкрутство.

На першому етапі формування судової практики Верховного Суду слід звернутися до постанови Верховного Суду від 15.01.2021 у справі № 910/2971/20 [11]. У вказаній постанові Верховний Суд сформулював наступний «тест», який підлягав вирішенню судами при покладенні солідарної відповідальності. Це тест зводився до встановлення доведеності двох юридичних фактів:

- порушення керівником місячного строку для звернення із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство;
- наявність у боржника протягом цього строку (й більше) ознак загрози неплатоспроможності.

Поняття «загроза неплатоспроможності» Верховний Суд витлумачив як сукупність двох юридичних фактів:

- існування у боржника щонайменше перед двома кредиторами зобов'язань, строк виконання яких настав;
- розмір всіх активів боржника є меншим, ніж сумарний розмір зобов'язань перед всіма кредиторами боржника.

Важливо, що Верховний Суд підкреслив, що такий майновий стан має характеризуватися такою тезою як **«очевидно не здатний забезпечити задоволення вимог виконання зобов'язань перед всіма кредиторами»**. Відповідно одночасна наявність вищевказаних юридичних фактів зумовлювала матеріальну підставу для покладення солідарної відповідальності на менеджмент боржника. Практичне застосування такого підходу потребувало конкретизації критеріїв оцінки активів та пасивів боржника.

Певну ясність у це питання вносять постанови Верховного Суду від 09.06.2022 у справі № 904/76/21 та від 06.10.2022 у справі № 903/988/20 [12, 13], в яких стан загрози неплатоспроможності ототожнено із об'єктивним банкрутством, тобто критичним моментом з настанням якого боржник через зниження вартості чистих активів став нездатним у повному обсязі задовольнити вимоги кредиторів, у тому числі і щодо сплати обов'язкових платежів. Тобто у таких постановках Верховний Суд оперував поняттями чистих активів, що є конкретним числом, яке відображено у підсумку розділу I «Власний капітал» [13] пасиву балансу боржника. Відповідно до розміру чистих активів слід співвідносити розмір поточних зобов'язань боржника. Якщо розмір чистих активів є нижчим, то у контексті відповідного правозастосування Верховного Суду можна стверджувати про наявність у боржника ознак загрози неплатоспроможності.

Тут слід звернути увагу, що поняття «загрози неплатоспроможності» має наслідком такі категорії як «поточна неплатоспроможність» та «критична неплатоспроможність». Такі категорії встановлюються відповідно до Методичних рекомендацій щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства, затверджених наказом Міністерства економіки України від 19.01.2006 № 14. При цьому, якщо з фінансової звітності боржника випливала наявність таких станів боржника (які за своєю природою є гіршими фінансовими станами, аніж «загроза неплатоспроможності»), то автоматично можна було стверджувати про очевидну нездатність боржника задовольнити вимоги усіх своїх кредиторів. Також важливо зазначити, що при оцінці дотримання керівником місячного строку звернення до суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство Верховний Суд (постанова від 09.06.2022 у справі № 904/76/21 [13]) застосовував презумпцію наявності вини керівника.

Завершальним елементом першого етапу формування Верховним Судом підходу став двоетапний механізм покладення солідарної відповідальності:

- спочатку встановлення ухвалою суду факту порушення керівником місячного строку звернення до суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство;
- подальше звернення кредиторами своїх вимог до солідарного боржника на підставі вищевказаної ухвали шляхом подання окремих заяв про стягнення.

Такий підхід відображав буквально тлумачення відповідної норми Кодексу. Разом з тим, дотримання балансу втручання у право власності менеджменту, засади конкурсної процедури та ряд інших питань, які раз за разом піднімалися у судових справах, зумовили перегляд Верховним Судом своїх підходів та початок нового етапу для інституту солідарної відповідальності у справах про банкрутство.

Перший кроком формування нової концепції солідарної відповідальності стала постанова Верховного Суду від 04.09.2025 у справі № 908/3236/21 [16]. Нове судове розуміння солідарної відповідальності було відображено у наступних висновках:

- засади конкурсного (колективного) процесу йдуть у розріз із можливістю кредитора задовольнити свої вимоги індивідуально поза таким процесом за рахунок солідарної відповідальності менеджменту боржника;

- солідарна відповідальність (як й субсидіарна) має деліктну природу та вживається у КУзПБ в іншому значенні, аніж у Цивільному кодексі України;
- критерій загрози неплатоспроможності слід трактувати як стабільний негативний майновий стан боржника;
- питання порушення менеджментом обов'язку щодо звернення до суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство має вирішуватися в одному провадженні з питанням стягнення коштів (відступ від двохетапної процедури через призму ефективного способу захисту);
- первинним потерпілим суб'єктом від неправильних (недобросовісних) дій менеджменту є боржник, тому кошти стягуються саме на користь боржника з подальшим їх перерахуванням до ліквідаційної маси.

В основу такого підходу Верховного Суду покладено питання узгодження можливості кредиторів задовольнити свої вимоги індивідуально із принципом конкурсного імунітету. Минулий же підхід Верховний Суд на разі вважає таким, що суперечить принципу правової визначеності, оскільки він створював неясність щодо правових наслідків для кредиторів, боржника і менеджменту. Попередній підхід дозволяв покладати всю відповідальність за борги боржника на менеджмент навіть за наявності майна у ліквідаційній масі, що ставало несправедливим для інших кредиторів, які не звернулися (або звернулися пізніше) з питанням стягнення коштів із менеджменту боржника. Це створювало ситуацію, коли окремі кредитори могли отримати перевагу в отриманні задоволення своїх вимог, а інші кредитори залишалися у менш вигідному становищі. При цьому, деліктна природа солідарної відповідальності, на думку Верховного Суду, має зумовлювати наслідки у вигляді збитків. Таким чином, збитки у цій категорії справ ототожнюються з розміром непогашених вимог кредиторів.

Окремо слід звернути увагу, що новий підхід Верховного Суду передбачає відступ від буквального тлумачення норми ч. 6 статті 34 КУзПБ. Верховний Суд використав метод теологічного тлумачення зважаючи на мету конкурсного процесу. Водночас видається обґрунтованим такий підхід Верховного Суду прив'язувати до застосування норми прямої статті 8 Конституції України в аспекті принципу правової визначеності (як елементу принципу верховенства права). Така прив'язка покликана усунути невизначеність правових наслідків покладення солідарної відповідальності за процедурою згідно з минулим підходом Верховного Суду, зокрема щодо погашення вимог кредиторів поза конкурсною процедурою, наслідків позаконкурсного погашення для комітету кредиторів, наслідків для менеджменту, з якого стягнуто грошові кошти.

Розвиток цієї позиції Верховного Суду відображено у постанові від 04.03.2025 у справі № 908/1244/22 [17], де вказано як передумову покладення солідарної відповідальності необхідність дослідження та встановлення обставин щодо виявлених у боржника в процедурі ліквідації майнових активів (грошових коштів, рухомого та нерухомого майна, майна/коштів, внесених до статутного капіталу боржника тощо) з метою їх реалізації задля задоволення вимог кредиторів. Тим самим суд чітко пов'язав кваліфікацію порушення менеджменту з фактом недостатності ліквідаційної маси.

Деталізація такої позиції в аспекті доведення розміру збитків як елементу складу цивільного правопорушення викладена у постанові Верховного Суду від 07.10.2025 у справі № 902/1302/22. Верховний Суд вказує, що достатність майна боржника, що включається до складу ліквідаційної маси і спрямовується на задоволення вимог кредиторів боржника, виключає застосування солідарної відповідальності у справі про банкрутство (з урахуванням її деліктної природи в розумінні вказаної норми), оскільки в такому випадку відсутні негативні наслідки, завдані кредиторам боржника внаслідок неправомірної бездіяльності його керівника (органу управління). Водночас у разі недостатності майна/активів боржника для погашення всієї сукупності грошових вимог кредиторів, розмір солідарної відповідальності керівника (органу управління) боржника в разі допущення ним відповідного порушення належить визначати, виходячи з різниці між сумою вимог кредиторів і ліквідаційною масою, яка саме й становитиме розмір непогашених вимог кредиторів, тобто розмір заподіяної ним шкоди.

У цих висновках Суд виходить з того, що визначення зазначеної суми збитків кредиторів можливо лише після завершення реалізації об'єктів, включених до ліквідаційної маси банкрута, та розрахунків з кредиторами на підставі проведення такої реалізації у ліквідаційній процедурі, тому звернення із заявою про покладення солідарної відповідальності на винних осіб та задово-

лення такої заяви судом до встановлення факту недостатності майна боржника за результатами погашення грошових вимог кредиторів є передчасним [18].

На разі саме такий тест покладення солідарної відповідальності сформований у судовій практиці. Вказане свідчить про те, що притягнення керівників до солідарної відповідальності є винятковим механізмом відновлення порушених прав кредиторів [19]. Саме така правова думка сформована у практиці Верховного Суду. Тобто логіка розвитку інституту солідарної відповідальності в Україні зводиться до поступового розширення кола суб'єктів та підстав покладення відповідальності, від вузьких норм до комплексного механізму, від превентивної до реактивної моделі реагування не недобросовісні дії менеджменту.

Маючи розуміння щодо українських реалій розвитку відповідного інституту варто приділити увагу іноземному досвіду. Автор вважає релевантність дослідження відповідного іноземного досвіду визначити через вид протиправної поведінки, яка лягає в основу складу цивільного правопорушення, що є підставою для покладення солідарної відповідальності.

У континентальній системі права слід звернути увагу на Кодекс про неплатоспроможність Німеччини (Insolvenzordnung) [20]. У розділ 15а такого кодексу передбачено, що члени керівного органу мають подати заяву про порушення справи про неплатоспроможність:

- у випадку виникнення неплатоспроможності (Zahlungsunfähigkeit) не пізніше 3 тижнів з такого моменту;
- у випадку виникнення надмірної заборгованості (Überschuldung) не пізніше 6 тижнів з такого моменту.

У розділі 15b такого кодексу передбачено, що члени керівного органу та ліквідатор юридичної особи не можуть здійснювати платежі від імені юридичної особи після того як вона стала неплатоспроможною або має надмірну заборгованість. Відповідальність члена керівного органу настає за сукупності наступних умов:

- наявний факт неплатоспроможності або надмірної заборгованості;
- відповідно у керівника виник обов'язок подати заяву про порушення справи про неплатоспроможність;
- керівник не подав вчасно заяву й здійснював виплати після настання факту неплатоспроможності або факту надмірної заборгованості;
- відповідні виплати зменшили майнову масу боржника і не були виправдані з погляду поведінки розсудливого та сумлінного керівника, зокрема не входили до звичайного господарського процесу.

Реалізація відповідальності залежить від суб'єкта звернення й наявності відкритого провадження у справі про неплатоспроможність. Якщо провадження у справі про неплатоспроможність відкрито, то із заявою звертається керуючий з питань неплатоспроможності й стягнення здійснюється до ліквідаційної маси. Якщо у відкритті провадження про неплатоспроможність відмовлено через недостатність майна для процедури банкрутства (тобто встановлено неплатоспроможність), то кредитори в окремих провадженнях можуть звертатися до керівників із позовами про відшкодування збитків. Розмір відповідальності визначається у межах шкоди, заподіяної боржнику, що, як правило, визначається сумою неправомірних виплат, але може бути обмежена розміром фактично понесених кредиторами збитків [21].

Окремо слід зазначити, що неподання заяви про порушення провадження про неплатоспроможність є кримінальним правопорушенням за німецьким законодавством. Крім того, у німецькій практиці склалася ситуація, що зазвичай відповідні збитки кредиторів покривають за рахунок страхування цивільної відповідальності членів керівного органу юридичної особи.

В англо-саксонській системі права аналог типу порушення, яке є предметом дослідження у цій статті, передбачений правом Англії та Уельсу. Аналогію інституту солідарної відповідальності можна виділити у секції 214 Insolvency Act 1986 (Закон про неплатоспроможність) [22]. Вказаний акт містить поняття «wrongful trading», яке передбачає покладення відповідальності на керівника боржника за наступних умов:

- компанія фактично перейшла у стан ліквідації (insolvent liquidation) або адміністрації (insolvent administration);
- у певний момент до початку процедури ліквідації керівник знав або повинен був дійти висновку, що не існує розумної перспективи уникнути неплатоспроможної ліквідації;
- ці положення поширюються й на так званих «тіньових» директорів;

- після настання критичного моменту керівник не вжив всіх можливих заходів, які могла і повинна була вжити розумно сумлінна особа з урахуванням об'єктивних факторів (посада, функції) та суб'єктивних факторів (реальні знання і досвід директора) з метою мінімізації потенційних майнових втрат для кредиторів.

Відповідальність застосовується у процедурі ліквідації або введення тимчасової адміністрації. Заяву подає ліквідатор або адміністратор. Також відповідальність має колективний (конкурсний) характер, що спрямований на поповнення активів компанії. Розмір відповідальності визначається дискреційно судом виходячи, зокрема з:

- чистого збільшення дефіциту активів компанії у період між «критичним моментом» й початком процедури ліквідації;
- реального погіршення майнового стану кредиторів через продовження діяльності компанії;
- причинного зв'язку між діями (бездіяльністю) керівника та зростанням розміру збитків.

Цікавим для дослідження поняття “no reasonable prospect that the company would avoid insolvent liquidation” (відсутність розумної перспективи уникнути неплатоспроможної ліквідації). При дослідженні цього поняття автор звертається до думки Andrew Keay [23], який стверджує, що вказане питання є найбільш проблемним, адже воно:

- не ототожнюється з фактичним станом неплатоспроможності;
- не зводиться до формального тесту активи/пасиви;
- передбачає оціночне судження директора у конкретний момент часу.

Така конструкція схожа на період, коли українське законодавство як критерій покладення солідарної відповідальності передбачало поняття наявності «загрози неплатоспроможності». Andrew Keay наголошує, що вказаний критерій передбачає:

- суб'єктивний елемент, що директор знав про стан підприємства;
- об'єктивний елемент, що директор повинен був зрозуміти як розумно сумлінний керівник у схожих правовідносинах.

Разом з цим, не вимагається бути абсолютно впевненим у неминучості ліквідації, а достатньо, що позитивний прогноз більше не може вважатися розумним і обґрунтовується тільки сподіваннями. Andrew Keay підкреслює, що відповідна норма не може карати керівника за невдалу, але раціональну спробу врятувати бізнесу. Як наявність розумної перспективи Andrew Keay виділяє наявність реального плану реструктуризації, доступу до фінансування, підтримки основних кредиторів.

Порівняння української, німецької та британської моделей персональної відповідальності менеджменту свідчить про наявність спільної ознаки розглядати таку відповідальність як певний винятковий деліктний інструмент поповнення ліквідаційної маси. Водночас такі підходи вказують на важливість саме превентивної функції солідарної відповідальності. Верховний Суд у своїх підходах зближується із британськими та німецькими підходами, зокрема в аспекті дотримання конкурсного імунітету, визначення потерпілої сторони від дій недобросовісного менеджменту, визначення розміру шкоди через призму недостатності ліквідаційної маси.

Висновки. Інститут солідарної відповідальності у справах про банкрутство хоч й був передбачений у законодавстві з 1999 року, але на практиці недоліки законодавчого регулювання не дозволяли повноцінно застосовувати такий механізм. Сутнісно нове розуміння інституту солідарної відповідальності пов'язане із прийняттям Кодексу України з процедур банкрутства, який запропонував повністю нову концепцію інституту: керівник боржника при виникненні загрози неплатоспроможності має у місячний строк звернутися до суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство.

Надалі змінами було розширено суб'єктів відповідальності (до членів органу управління) та змінено підставу солідарної відповідальності на наявність неплатоспроможності (замість загрози). Нова концепція потребувала нового тлумачення, у першу чергу судового. На першому етапі формування практики Верховного Суду солідарна відповідальність менеджменту боржника обумовлювалася доведенням порушення керівниками обов'язку своєчасного звернення до суду за наявності загрози неплатоспроможності (перевищення зобов'язань над чистими активами) та реалізовувалася за двоетапною процедурою з подальшим (в окремому провадженні) індивідуальним стягненням коштів кредиторами.

Другий же етап формування підходу до солідарної відповідальності у практиці Верховного Суду розглядає солідарну відповідальність менеджменту як винятковий деліктний, що може

застосовуватися тільки при доведенні наявності складу цивільного правопорушення (зокрема шкоди у вигляді недостатності ліквідаційної маси для задоволення вимог кредиторів) в одному провадженні шляхом стягнення коштів на користь боржника з подальшим їх перерахуванням до ліквідаційної маси. Вказане має наслідком наближення розуміння солідарної відповідальності до концепції субсидіарної відповідальності, а також пріоритетності конкурсної процедури на механізмом «зняття корпоративної вуалі».

Напрямок розвитку практики Верховного Суду відповідає тенденціям німецького та британського права, які також концентрують наслідки порушення менеджментом обов'язку звернення до суду із заявою про неплатоспроможність у площині шкоди для конкурсної маси, дотримання конкурсної процедури. Тобто наразі розвиток інституту солідарної відповідальності у справах про банкрутство спрямовується на відшукування балансу між інтересами кредиторів, боржника та менеджменту.

Водночас з метою усунення диспропорції між текстом частини 6 статті 34 КУЗПБ та актуальної судової практикою слід на законодавчому рівні передбачити, що стягнення шкоди у порядку покладення солідарної відповідальності здійснюється безпосередньо на користь боржника з подальшим включення коштів до ліквідаційної маси. Зважаючи на деліктну природу солідарної відповідальності та визначення шкоди як недостатності ліквідаційної маси, слід нормативно визначити, що питання покладення солідарної відповідальності має вирішуватися за наслідками ліквідаційної процедури та реалізації наявного майна боржника.

З урахуванням німецького досвіду доцільно на нормативному або рекомендаційному рівні розглянути питання страхування цивільної відповідальності менеджменту, що дозволить зменшити надмірний персональний ризик керівництва. Також залишається неврегульованим питання розподілу солідарної відповідальності між кількома керівниками. В цьому аспекті доцільно передбачити право регресної вимоги керівника, що виконав солідарний обов'язок, до інших солідарних боржників.

Вирішення вказаних питань дозволить підвищити рівень правової визначеності та наблизить законодавче регулювання до реальних потреб розвитку суспільних відносин та дисциплінування менеджменту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Справа ПриватБанку. Національне антикорупційне бюро України: офіційний вебсайт. URL: <https://nabu.gov.ua/news/sprava-pryvatbanku/> (дата звернення: 14.10.2025).
2. Інформація про банки з 2014 року. Національний банк України: офіційний вебсайт. URL: <https://bank.gov.ua/ua/supervision/reorganizat-liquidat/reorganiz-history> (дата звернення: 14.10.2025).
3. Про банкрутство: Закон України від 14 травня 1992 р. № 2343-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 31. Ст. 440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.
4. Про внесення змін до Закону України «Про банкрутство»: Закон України від 30 червня 1999 р. № 784-XIV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 42. Ст. 378. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.
5. Про внесення змін до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»: Закон України від 22 грудня 2011 р. № 4212-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 32–33. Ст. 413. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.
6. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 20 березня 2023 р. № 2971-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 62. Ст. 207. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.
8. Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуриза-

- ції: Закон України від 19 вересня 2024 р. № 3985-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2025. № 8. Ст. 16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.
9. Постанова Вищого господарського суду України від 14.11.2007 у справі № 2-2516/04. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/1241577> (дата звернення: 16.11.2025).
 10. Постанова Верховного Суду від 07.03.2018 у справі № 910/21139/13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72692452> (дата звернення: 25.11.2025).
 11. Постанова Верховного Суду від 15.06.2021 у справі № 910/2971/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97903200> (дата звернення: 25.11.2025).
 12. Постанова Верховного Суду від 09.06.2022 у справі № 904/76/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106477436> (дата звернення: 25.11.2025).
 13. Постанова Верховного Суду від 06.10.2022 у справі № 903/988/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106774339> (дата звернення: 25.11.2025).
 14. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 19: наказ Міністерства фінансів України від 07 липня 1999 р. № 163, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 23 липня 1999 р. за № 499/3792 / Міністерство фінансів України. *Офіційний вісник України*. 1999. № 30. Ст. 205. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.
 15. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства: наказ Міністерства економіки України від 19 січня 2006 р. № 14 / Міністерство економіки України. *Українська інвестиційна газета*. 2006. № 12.
 16. Постанова Верховного Суду від 04.09.2024 у справі № 908/3236/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122021182> (дата звернення: 25.11.2025).
 17. Постанова Верховного Суду від 04.03.2025 у справі № 908/1244/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125804523> (дата звернення: 25.11.2025).
 18. Постанова Верховного Суду від 07.10.2025 у справі № 902/1302/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130859339> (дата звернення: 25.11.2025).
 19. Васьковський О. Притягнення керівників чи засновників боржника до солідарної, субсидіарної відповідальності як винятковий механізм відновлення порушених прав кредиторів. *Юридична практика*. 22 грудня 2025 р. URL: <https://pravo.ua/pryutiahnennia-kerivnykiv-chy-zasnovnykiv-borzhnya-do-solidarnoi-subsydiarnoi-vidpovidalnosti-ie-vyniatkovym-mekhanizmom-vidnovlennia-porushenykh-prav-kredytoriv-oleh-vaskovskyi/> (дата звернення: 08.01.2026).
 20. Insolvenzordnung (InsO): Gesetz über das Insolvenzverfahren vom 5. Oktober 1994 (Кодекс про неплатоспроможність Федеративної Республіки Німеччина). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/inso/> (дата звернення: 24.12.2025).
 21. Laskos T. § 15b Insolvenzordnung (InsO): Zahlungen bei Zahlungsunfähigkeit und Überschuldung. In: GmbHG-Kommentar / Hrsg. von Göler (Online-Ausgabe). URL: <https://gmbhg.kommentar.de/Abschnitt-5/15b-Insolvenzordnung-InsO-Zahlungen-bei-Zahlungsunfaehigkeit-und-Ueberschuldung-Verjaehrung> (дата звернення: 24.12.2025).
 22. Insolvency Act 1986 (с. 45) of 25 July 1986. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1986/45/contents> (дата звернення: 07.01.2026).
 23. Keay A. Wrongful trading: problems and proposals. *Northern Ireland Legal Quarterly*. 2000. Vol. 65, № 1. P. 63–79. URL: <https://scispace.com/pdf/wrongful-trading-problems-and-proposals-2bmbotqqz.pdf> (дата звернення: 07.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

УДК 346.91

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.11>

ЯКІСТЬ СУДОВИХ РІШЕНЬ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ (НА ПРИКЛАДІ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА)

Резнікова В.В.,
*член-кореспондент Національної академії правових наук України,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри економічного права
та економічного судочинства
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0149-0710*

Хотинська-Нор О.З.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри юстиції
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4480-6677*

Притика Ю.Д.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри цивільного процесу
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-5992-1144*

Резнікова В.В., Хотинська-Нор О.З., Притика Ю.Д. Якість судових рішень у контексті європейських стандартів (на прикладі господарського судочинства).

У статті висвітлено питання якості судових рішень як невід'ємного показника якості та ефективності правосуддя в державі з позиції європейських стандартів у площині господарського судочинства.

Основу дослідження склали ключові у цій сфері документи різних органів Ради Європи: Європейської комісії з ефективності правосуддя, Консультативної ради європейських суддів, Європейського суду з прав людини, які тривалий час приділяють значну увагу питанню якості судових рішень.

Зауважено, що якість судових рішень це інтегральна, багатовимірна характеристика судового акта, що відображає ступінь його відповідності правовим, логічним, процесуальним, етичним і комунікативним стандартам правосуддя, забезпечує ефективну реалізацію функцій судової влади та гарантує дотримання принципів верховенства права, справедливості та правової визначеності.

Багатовимірність досліджуваної категорії полягає у наявності кількох взаємопов'язаних аспектів: нормативного, раціонального, процесуального, комунікативного, соціального, функціонального та аксіологічного. В науці процесуального права поняття якості судового рішення набуває системного значення в межах концепції ефективного правосуддя, яка поєднує формальні процесуальні гарантії та змістовну обґрунтованість.

Якість судового рішення перебуває у взаємозалежному зв'язку з ефективністю господарського судочинства: якість є змістовним ядром ефективності, що забезпечує законність, передбачуваність і довіру; ефективність є організаційною передумовою якості, що гарантує належні умови для обґрунтованого, справедливого судового рішення.

Узагальнення позицій різних європейських інституцій дозволило зробити висновок, що європейські стандарти спонукають розглядати та оцінювати якість судових рішень крізь призму

таких елементів як: ясність і доступність мотивування (clarity and reasoning); правильність застосування права (legal accuracy); повнота розгляду аргументів сторін (fair hearing and responsiveness); послідовність і передбачуваність практики (coherence and consistency); виконуваність рішень (enforceability).

Утім, євроінтеграція України в сучасних умовах передбачає не лише формальне наближення до стандартів, сформованих згадуваними у цій публікації інституціями, але й системну трансформацію правосуддя в аспектах доступності, передбачуваності, мотивованості та виконуваності судових актів.

Ключові слова: судові рішення, якість судового рішення, судочинство, правосуддя, європейські стандарти судочинства, право на справедливий суд.

Rieznikova V.V., Khotynska-Nor O.Z., Prytyka Yu.D. The quality of judicial decisions in the context of European standards (using the example of commercial litigation).

The article highlights the issue of the quality of judicial decisions as an integral indicator of the quality and efficiency of justice in the state from the perspective of European standards in the field of commercial litigation.

The research was based on key documents in this area from various bodies of the Council of Europe: the European Commission for the Efficiency of Justice, the Consultative Council of European Judges and the European Court of Human Rights, which have long paid significant attention to the issue of the quality of judicial decisions.

It is noted that the quality of judicial decisions is an integral, multidimensional characteristic of a judicial act, reflecting the degree of its compliance with legal, logical, procedural, ethical and communicative standards of justice. The quality of judicial decisions ensures the effective implementation of the functions of the judiciary and guarantees compliance with the principles of the rule of law, justice, and legal certainty.

The multidimensionality of the studied category lies in the presence of several interrelated aspects: normative, rational, procedural, communicative, social, functional, and axiological. In the science of procedural law, the concept of the quality of a judicial decision acquires systemic significance within the concept of effective justice, which combines formal procedural guarantees and substantive validity.

The quality of a judicial decision is interdependent with the efficiency of commercial litigation: quality is the substantive core of efficiency, ensuring legality, predictability and trust; efficiency is an organizational prerequisite for quality, guaranteeing the proper conditions for a well-founded, fair judicial decision.

A generalization of the positions of various European institutions led to the conclusion that European standards encourage us to consider and evaluate the quality of judicial decisions through the prism of such elements as: clarity and reasoning; legal accuracy; fair hearing and responsiveness; coherence and consistency; enforceability.

However, Ukraine's European integration in modern conditions involves not only a formal approximation to the standards formed by the institutions mentioned in this publication, but also a systemic transformation of justice in terms of accessibility, predictability, motivation, and enforceability of judicial acts.

Key words: court decision, quality of court decision, judicial proceedings, justice, European standards of judicial proceedings, right to a fair trial.

Постановка проблеми. Успіх реалізації Україною євроінтеграційного курсу значною мірою залежить від виконання зобов'язань щодо укріплення в державі верховенства права, фундамент якого складає ефективне функціонування правосуддя. У Дорожній карті з питань верховенства права, яка є стратегічним документом, «що визначає комплекс реформ у межах переговорного процесу щодо членства України в ЄС за переговорними Розділом 23 «Судова влада та основоположні права» та Розділом 24 «Юстиція, свобода і безпека» [1] серед іншого акцентовано на необхідності подальшого розвитку інструментів, спрямованих на забезпечення якості та ефективності правосуддя.

Якість та ефективність правосуддя постійно перебувають у полі зору Ради Європи, різні органи якої тривалий час розвивають і модифікують ключові для цієї царини підходи, що трансформуються у відповідні стандарти, з урахуванням вимог часу та досягнень суспільного розвитку. Особли-

ва увага відводиться питанням якості судового рішення, яке фіналізує процес вирішення судового спору та реалізацію судової влади, слугуючи віддзеркаленням реального стану її функціонування.

В Україні, її правовій доктрині якість судового рішення стала дискутуватися відносно недавно з огляду на пострадянське минуле нашої правової системи, в якому культивувалися лише категорії законності та обґрунтованості судового рішення, його законної сили. Європейські ж цінності правосуддя поступово визначили нові орієнтири, які спонукають і нині приділяти їм особливу увагу.

Мета дослідження полягає в узагальненні підходів органів Ради Європи до розуміння якості судових рішень як категорії та вимірів її оцінки з наступною їх екстраполяцією на сферу національного господарського судочинства.

Виклад основного матеріалу. Якість судового рішення – це системна характеристика, що відображає відповідність судового акту критеріям законності, обґрунтованості, логічної послідовності, передбачуваності, ясності викладення, реалістичності виконання та правової визначеності, а також його здатність забезпечити відновлення порушеного права і запобігти подальшим спорам. Треба зауважити, що це і міждисциплінарна категорія, – на межі процесуального права, правової методології, судової етики та теорії державного управління. У сучасній правовій науці ця дефініція формується не як суто формальна, а як аксіологічна, тобто така, що відображає цінності верховенства права, справедливості та довіри до суду.

Якість судового рішення – це інтегральна, багатовимірна характеристика судового акта, що відображає ступінь його відповідності правовим, логічним, процесуальним, етичним і комунікативним стандартам правосуддя, забезпечує ефективну реалізацію функцій судової влади та гарантує дотримання принципів верховенства права, справедливості й правової визначеності. Інтегральність означає, що «якість» не зводиться до формальної законності чи відсутності процесуальних порушень. Це поєднання юридичної коректності, аргументованості, зрозумілості й результативності рішення. Багатовимірність полягає у наявності кількох взаємопов'язаних вимірів: нормативного (відповідність матеріальному та процесуальному праву, стандартам Конвенції про захист прав людини і практиці ЄСПЛ); раціонального (логічна послідовність і мотивованість правових висновків); процесуального (дотримання гарантій справедливого судового розгляду); комунікативного (зрозумілість і переконливість для адресатів рішення – сторін і суспільства); соціального (спроможність забезпечити передбачуваність судової практики, довіру до правосуддя, стабільність правовідносин). Функціональний аспект якості полягає у здатності судового рішення: вирішувати спір справедливо та остаточно; бути виконуваним і зрозумілим; запобігати подібним конфліктам у майбутньому через ясність тлумачення права; зміцнювати авторитет судової влади та посилювати правову визначеність у державі. Аксеологічний (ціннісний) вимір якості охоплює: справедливість (змістова відповідність рішень морально-правовим принципам); верховенство права (рішення ґрунтується не лише на законі, а й на його меті та цінностях); довіру до суду як суспільний критерій правосуддя. В науці процесуального права поняття якості судового рішення набуває системного значення в межах концепції ефективного правосуддя, яка поєднує формальні процесуальні гарантії та змістовну обґрунтованість.

Якість судового рішення господарського суду – це, у свою чергу, стрижень ефективності господарського судочинства, оскільки саме через якість рішень реалізуються принципи законності, правової визначеності, передбачуваності та довіри до судової влади. Висока якість рішень господарських судів не лише забезпечує правовий захист учасників господарських відносин, а й стабілізує економічне середовище, знижує ризики бізнесу, підвищує інвестиційну привабливість держави та формує правову культуру ділового обороту.

Якість судового рішення та ефективність господарського судочинства – це взаємозалежні категорії: якість є змістовним ядром ефективності, що забезпечує законність, передбачуваність і довіру; ефективність є організаційною передумовою якості, що гарантує належні умови для обґрунтованого, справедливого судового рішення. Високоякісне судове рішення перетворює ефективність правосуддя з формального (процесуального) показника на реальну спроможність суду відновити порушене право та забезпечити справедливість, що відповідає європейському баченню судочинства як служіння суспільству, а не лише застосування закону.

У господарському процесі взаємозв'язок між якістю судового рішення та ефективністю судочинства – не просто теоретичний, а причинно-функціональний: якість рішень є вимірником, наслідком і передумовою ефективності всієї судової системи.

ГПК України (ст.2) [2] пов'язує «ефективний захист» не з абстрактною діяльністю господарського суду як інституції, а з конкретним результатом – судовим рішенням, яким завершується судовий розгляд, оскільки не існує ефективного господарського судочинства без якісного фінального акта господарського суду (судового рішення). І навпаки: рішення, яке є формально ухваленим, але не забезпечує захист порушеного, невизнаного або оспорюваного права, законного інтересу фізичної чи юридичної особи, держави (тому що, наприклад, воно юридично уразливе, нелогічне, невиконуване або прийняте з порушенням розумних строків тощо), не досягає мети і свідчить про неефективність судочинства. Це співзвучно загальній моделі правосуддя за Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Суд, здійснюючи правосуддя «на засадах верховенства права», зобов'язаний забезпечити кожному право на справедливий суд (ст. 2) [3]. У господарському спорі це означає не лише формальне ухвалення рішення, а й забезпечення такого рівня мотивованості, законності й передбачуваності судового рішення, який відповідає стандарту справедливого суду. Таким чином, взаємозв'язок «якісне рішення ↔ ефективне судочинство» закладено вже на рівні базової телеології процесуального права.

У господарському судочинстві ефективність – це не лише швидкість чи економічність процесу. Відповідно до підходів Європейської комісії з ефективності правосуддя (СЕРЕJ (European Commission for the Efficiency of Justice)) [4], ефективність охоплює три основні виміри: доступність і своєчасність правосуддя; якість процедур; якість результату, тобто самого судового рішення, які взаємно детермінують одне одного. СЕРЕJ, таким чином, інтегрує ці три виміри в єдину рамку ефективності, де швидкість без якості процедур і якості рішення – псевдо-ефективність; а висока якість рішення без доступності й своєчасності – неповноцінна ефективність. Звідси випливає, що якість судового рішення є завершальною ланкою ефективності судочинства, оскільки саме воно: закріплює правовий результат процесу; забезпечує виконання судового захисту; демонструє суспільству спроможність суду вирішувати спори обґрунтовано, передбачувано та справедливо.

Всі сучасні документи СЕРЕJ на сьогодні включають якість рішення до поля свого регулювання. Так, Керівні принципи щодо якості судового розгляду СЕРЕJ (2025) 8 (“Guidelines on the Quality of Jurisdictional Debate”) [4] прямо називають п'ять рівнів підвищення якості, і п'ятим рівнем визначено саме судові рішення і комунікацію суду з учасниками (“court decision itself and the court’s communication with litigants”). Документ також підкреслює, що якісне правосуддя потребує якісних письмових матеріалів і ясної юридичної мови, оскільки це знижує ризик помилок і апеляцій та підвищує спроможність судді ухвалювати більше рішень без втрати якості, тобто напряду пов'язує якість рішення з процесуальною економією. Сюди додається інфраструктура прозорості рішень: Керівні принципи щодо онлайн-публікації судових рішень СЕРЕJ(2024)9 (“Guidelines on the online publication of judicial decisions”) встановлюють стандарти добору, публікації та доступу до судової практики онлайн [5]. Відкритість і відтворюваність мотивів – функція якості результату, яка забезпечує передбачуваність і зменшує транзакційні витрати для учасників обороту. Нарешті, оцінювальні звіти СЕРЕJ послідовно застерігають від редукції ефективності до «швидкості»: «Disposition Time – критичний показник¹, але він не відображає якість рішень, доступ до правосуддя чи справедливість процедур» [6]. Отже, якість судового рішення є самостійним та невід'ємним елементом ефективності в методології СЕРЕJ.

Як зазначено у Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів (КРЕС/ССJE), якість правосуддя визначається не кількістю розглянутих справ, а якістю судових рішень та довірою суспільства до них [7]. КРЕС визначає «якість судового рішення» як складову ширшої категорії «якість правосуддя». Базова установка Висновку № 11 така: якісне судові рішення – це

¹ Disposition Time – “Середній строк розгляду справ” або “Показник тривалості розгляду справ”. В офіційних перекладах документів СЕРЕJ найчастіше вживається перший варіант – «Середній строк розгляду справ (Disposition Time)». Це один із ключових показників ефективності судочинства, який використовується Європейською комісією з ефективності правосуддя (СЕРЕJ). Суть показника: показує середній час (у днях або місяцях), необхідний суду для розгляду та завершення справи. Формула розрахунку (за методикою СЕРЕJ): $\text{Disposition Time} = (\text{Pending Cases} / \text{Resolved Cases}) \times 365$, де: Pending Cases – кількість нерозглянутих справ на кінець року; Resolved Cases – кількість справ, завершених протягом року; 365 – кількість днів у році (для переведення в середню тривалість у днях). Значення показника: відображає ефективність і своєчасність правосуддя; дає змогу порівнювати продуктивність судових систем різних країн або юрисдикцій; оптимальне значення залежить від типу справ (цивільні, адміністративні, кримінальні, господарські).

таке, що «досягає правильного результату... і робить це справедливо, швидко, ясно та остаточно»; мотивованість і аналітичність – базові вимоги як аспект права на справедливий суд за ст. 6 ЄКПЛ. Водночас КРЄС наголошує: оцінювання «внутрішньої» якості окремого рішення можливе насамперед через процедури оскарження, а отже підхід до якості не може підмінити незалежність судді чи легітимні механізми перегляду. КРЄС виокремлює зрозумілість, логічність і ясність викладу як невід’ємні характеристики якісного рішення: суд має чітко показати шлях, логіку правового міркування, належно відреагувати на ключові доводи сторін і пояснити відхилення доказів. Це забезпечує «юридичну визначеність для сторін» і формує прецедентний орієнтир, здатний попереджувати подальші спори. Якість не зводиться до правильності результату: її визначає і справедливість процедури, зокрема змагальність, повага до процесуальних прав, прозорість слухання і розумний строк. КРЄС також обґрунтовує активну роль судді у менеджменті справи (case management) як інструмент досягнення якості без жертвування строками; законодавець має збалансувати прискорені процедури з гарантіями сторін [8]. КРЄС підкреслює залежність якості судочинства від якості законодавства, стабільності процесуального підґрунтя, достатності ресурсів (штату, помічників, технічної підтримки), які прямо корелюють із можливістю судді приділяти час аналітичній частині рішення. За дефіциту ресурсів «ефективне функціонування судової системи для досягнення якісного продукту буде неможливим». Висновок КРЄС № 7 «Правосуддя та суспільство» розкриває, навіщо рішення має бути написане «людською мовою»: комунікація судів, доступність і прозорість підсилюють легітимність правосуддя [9]. КРЄС рекомендує активні моделі взаємодії з суспільством, що не перетворюють суд на «медійний майданчик», але роблять процес і результати зрозумілими й відтворюваними. Якісно мотивоване рішення – центральний канал відповідальної комунікації суду зі сторонами і суспільством. Висновок КРЄС № 14 присвячений інформаційним технологіям у правосудді: технології мають покращувати доступ, забезпечувати прозорість та якість комунікації без утисків незалежності, змагальності чи рівності сторін [10]. Для рішення це означає: стандартизовані шаблони структури, електронні сервіси публікації та пошуку практики, зрозуміле електронне повідомлення мотивів – тобто все, що підвищує ясність і відтворюваність аргументації, задану у Висновку КРЄС № 11 (2008) [7].

Висновок КРЄС № 17 розмежовує оцінювання якості правосуддя (судової системи) та оцінювання роботи судді: будь-які механізми мають не порушувати незалежності й не зводитись до бюрократичного контролю [11]. Якість рішень пропонується оцінювати на основі принципів ЄКПЛ, поєднуючи якісні та кількісні індикатори й обов’язково за участю суддівського самоврядування; роль вищих судів – забезпечення ясної, узгодженої і сталої практики як «рамки якості». Ці положення віддзеркалюють заключні рекомендації Висновку КРЄС № 11 (2008) (про багатофакторну оцінку, провідну роль вищих судів і неприпустимість підміни якості «менеджерськими» метриками).

Звернімося також до аналізу ключових правових позицій Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо якості судового рішення як складової права на справедливий суд (п.1 ст. 6 ЄКПЛ). Логіка ЄСПЛ вибудовується навколо трьох взаємопов’язаних вимірів:

- (1) обов’язок суду надавати мотиви;
- (2) обов’язок відповідати на вирішальні доводи та належно оцінювати докази;
- (3) забезпечення правової визначеності, ясності та виконаності результату.

Ці підходи формують мінімальні стандарти «якісного судового рішення» в розумінні ЄКПЛ.

ЄСПЛ послідовно виходить з того, що п.1 ст. 6 Конвенції «покладає на суди обов’язок наводити підстави та мотиви своїх рішень», утім цей обов’язок не слід тлумачити як необхідність давати детальну відповідь на кожен довід чи аргумент сторони; обсяг і глибина мотивування залежать від характеру рішення та обставин справи. Ці принципи були сформульовані та багаторазово підтверджені у справах *Van de Hurk v. the Netherlands* [12] та *Ruiz Torija v. Spain* [13], а також підтверджені у справі *García Ruiz v. Spain* [GC] [14]. У підсумку ЄСПЛ вимагає такого рівня мотивування, який дозволяє сторонам зрозуміти логіку правозастосування та проконтролювати відсутність свавілля. У справі *Hiro Balani v. Spain* ЄСПЛ додатково підкреслив, що формальне повторення норм без застосування їх до фактичних обставин не відповідає стандарту мотивованості; рішення має демонструвати зв’язок між нормою, фактами та висновком [15].

Український контекст відображено, зокрема, у справах *Pronina v. Ukraine* [16] та *Seryavin and Others v. Ukraine* [17], де ЄСПЛ констатував порушення саме через недостатність мотивування та ігнорування ключових доводів – попри загальне правило, що суд не зобов’язаний відповідати на кожен аргумент без винятку.

Класична формула з рішення ЄСПЛ у справі *Kraska v. Switzerland* [18]: право на справедливий розгляд включає обов'язок суду провести належне дослідження поданих сторонами тверджень, доводів і доказів; інакше кажучи, мотиви мають засвідчувати, що суд справді почув сторони. Цю тезу ЄСПЛ розвиває, уточнюючи, що хоча «не потрібно» відповідати на кожен довід чи аргумент, суд повинен дати конкретну й виразну відповідь на ті аргументи, які є вирішальними для результату спору. Такий підхід чітко простежується у справі *Boldea v. Romania* (відсутність відповіді на сутнісні доводи – порушення) [19]. ЄСПЛ також наголошує, що обов'язок мотивування варіюється залежно від типу провадження, але ядро залишається незмінним: адресат рішення має розуміти, які і чому його вирішальні доводи відхилені і на підставі яких критеріїв оцінено докази.

Якість рішення – це також його інтегрованість у послідовну судову практику. ЄСПЛ не вимагає абсолютної єдності судової практики, однак внутрішня суперечливість рішень, особливо у межах однієї вищої інстанції, за відсутності дієвих механізмів гармонізації, підриває правову визначеність і може порушувати п.1 ст.6 ЄКПЛ. У справі *Beian v. Romania* (№1) [20] ЄСПЛ пов'язав несталість прецедентної практики з принципом правової визначеності, а у справі *Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey* [GC] [21] окреслив критерії допустимих розбіжностей і позитивні зобов'язання держави запроваджувати механізми узгодження, забезпечення єдності судової практики.

На господарське судочинство це має прямий вимір: рішення повинні бути не лише мотивованими, а й передбачуваними в межах загальних підходів вищих судових інстанцій; інакше зростає ризик свавільного правозастосування та порушення принципу процесуальної економії через численні оскарження. Також право на суд було б ілюзорним, якби остаточне рішення залишалося невиконаним. Отже, виконання є невід'ємною частиною «справедливого суду» у розумінні п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Це класично сформульовано у справі *Hornsby v. Greece* [22]. Висновок із цього очевидний: якісне судове рішення – це таке, що не лише юридично вмотивоване і зрозуміле, а й придатне до виконання; нечіткість резолютивної частини чи внутрішні суперечності підривають цей критерій якості. З урахуванням наведеного, «якість судового рішення» у розумінні ЄСПЛ – це: достатність і релевантність мотивів, які дозволяють зрозуміти логіку рішення і перевірити її на відсутність свавілля; належна реакція на вирішальні доводи і реальна оцінка доказів; забезпечення ясності результату навіть у специфічних (спрощених) формах процесу; послідовність практики та механізми узгодження як умова правової визначеності; виконуваність рішення як частина «права на суд». Ці елементи у своїй сукупності і становлять ядро практики ЄСПЛ щодо якості судових рішень.

Висновки. Ураховуючи викладене вище, констатуємо, що європейські стандарти визначають якість судових рішень крізь призму таких елементів: ясність і доступність мотивування (*clarity and reasoning*); правильність застосування права (*legal accuracy*); повнота розгляду аргументів сторін (*fair hearing and responsiveness*); послідовність і передбачуваність практики (*coherence and consistency*); виконуваність рішень (*enforceability*).

Утім, євроінтеграція України в сучасних умовах передбачає не лише формальне наближення до стандартів, сформованих згадуваними у цій публікації інституціями, але й системну трансформацію правосуддя в аспектах доступності, передбачуваності, мотивованості та виконуваності судових актів. Однак, цей процес вимагає врахування національного контексту, що перспективізує предмет наших наступних публікацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дорожня карта з питань верховенства права: затв. Кабінетом Міністрів України 14.05.2025 р. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovenstva_prava_2.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
2. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1798-12> (дата звернення: 11.01.2026).
3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1402-19> (дата звернення: 11.01.2026).
4. Guidelines on the Quality of Jurisdictional Debate: European Commission for the Efficiency of Justice. 05.06.2025. URL: <https://rm.coe.int/cepej-2025-8-en-guidelines-on-the-quality-of-jurisdictional-debate/1680b6959d> (дата звернення: 11.01.2026).
5. Guidelines on the online publication of judicial decisions: European Commission for the Efficiency of Justice. 18.11.2024. URL: <https://rm.coe.int/cepej-2024-9-guidelines-on-the-online-publication-of-judicial-decision/1680b2d0de> (дата звернення: 11.01.2026).

6. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European judicial systems – CEPEJ Evaluation Report (2024 edition, data 2022). 2024. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/rizne/PREMS_116124GBR_CEPEJ_report_2022_24.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
7. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
8. Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn6_2004.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
9. Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство». URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_7_2005.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
10. Висновок № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів «Судочинство та інформаційні технології». URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_14_2011_2011_11_9.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
11. Висновок № 17 (2014) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи про оцінювання роботи суддів, якості правосуддя та повагу до незалежності судової влади. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/no17_of_pereklad.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
12. Van de Hurk v. the Netherlands: Judgment of 19 April 1994, Series A no. 288. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57878> (дата звернення: 11.01.2026).
13. Ruiz Torija v. Spain: Judgment of 9 December 1994, Series A no. 303-A. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57909> (дата звернення: 11.01.2026).
14. García Ruiz v. Spain: Judgment of 21 January 1999, appl. no. 30544/96. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58907> (дата звернення: 11.01.2026).
15. Hiro Balani v. Spain: Judgment of 9 December 1994, Series A no. 303-B. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57910> (дата звернення: 11.01.2026).
16. Pronina v. Ukraine: Judgment of 18 July 2006, appl. no. 63566/00. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76457> (дата звернення: 11.01.2026).
17. Seryavin and Others v. Ukraine: Judgment of 10 February 2010, appl. no. 4909/04. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-103279> (дата звернення: 11.01.2026).
18. Kraska v. Switzerland: Judgment of 19 April 1993, Series A no. 254-B. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57828> (дата звернення: 11.01.2026).
19. Boldea v. Romania: Judgment of 15 February 2007, appl. no. 19997/02. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-2849> (дата звернення: 11.01.2026).
20. Beian v. Romania (№ 1): Judgment of 6 December 2007, appl. no. 30658/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83822> (дата звернення: 11.01.2026).
21. Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey: Judgment of 20 October 2011, appl. no. 13279/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107156> (дата звернення: 11.01.2026).
22. Hornsby v. Greece: Judgment of 19 March 1997, appl. no. 18357/91. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58020> (дата звернення: 11.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

УДК 346.24

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.12>

РОЛЬ КОМІТЕТІВ НАГЛЯДОВОЇ РАДИ В СИСТЕМІ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ

Спиридонова К.С.,
доктор філософії
ORCID: 0000-0003-0139-7583

Спиридонова К.С. Роль комітетів наглядової ради в системі корпоративного управління акціонерних товариств.

У статті досліджено правовий статус, функціональне призначення та практичну роль комітетів, що утворюються в складі наглядових рад акціонерних товариств. Актуальність теми зумовлена оновленням законодавства України у сфері корпоративного управління, зокрема прийняттям нової редакції Закону України «Про акціонерні товариства» та подальшими змінами 2025 року, що спричинило трансформацію підходу до ролі рекомендацій, що надаються комітетами у складі наглядових рад.

У межах дослідження проаналізовано основні завдання комітетів та виділено переваги (підвищення якості рішень, ефективність контролю, поглиблена експертиза) та потенційні недоліки (ускладнення комунікації, можливість блокування рішень, додаткові витрати). Запропоновано визначення комітетів, під якими слід розуміти спеціалізовані підгрупи, що утворюються у складі наглядової ради та формуються з членів наглядової ради, які мають відповідні знання, компетенцію, досвід та фахову підготовку з того чи іншого напрямку діяльності наглядової ради.

Під час проведення комплексного дослідження проаналізовано норми українського законодавства, що регулюють роботу комітетів наглядових рад, законодавство ряду зарубіжних країн (Великої Британії, Польщі, Німеччини, Сполучених Штатів Америки) та керівні принципи Організації економічного співробітництва та розвитку щодо корпоративного управління. Розглянуто міжнародні стандарти щодо створення комітетів, їх складу, вимог до незалежності членів і процедур прозорості.

Досліджено законодавчі вимоги до комітетів в частині їх складу та обов'язковості створення в окремих випадках. Проаналізовано новели законодавства 2025 року, які встановлюють обов'язковість прийняття рішень наглядовою радою виключно на підставі пропозицій відповідних комітетів. Обґрунтовано висновок про те, що такий законодавчий підхід може призводити до надмірної формалізації процедури прийняття рішень, обмеження дискреційних повноважень наглядової ради та виникнення ризиків блокування її діяльності. У зв'язку з цим аргументовано необхідність перегляду зазначеного підходу з метою забезпечення балансу між підвищенням експертної ролі комітетів та збереженням автономії й колегіальної відповідальності наглядової ради.

Ключові слова: корпоративне управління, наглядова рада, акціонерне товариство, аудиторський комітет, номінаційний комітет, комітет з призначень.

Spyrydonova K.S. The role of Supervisory Board committees in the corporate governance system of joint-stock companies.

The article examines the legal status, functional purpose, and practical role of committees established within the supervisory boards of joint-stock companies. The relevance of the topic is driven by the recent updates to Ukrainian corporate governance legislation, in particular the adoption of the new version of the Law of Ukraine "On Joint Stock Companies" and the subsequent amendments introduced in 2025, which have transformed the approach to the role of recommendations issued by supervisory board committees.

Within the framework of the study, the main tasks of supervisory board committees are analyzed, and their advantages (improved quality of decision-making, enhanced oversight efficiency, and deeper

expertise) as well as potential drawbacks (complicated communication, the possibility of decision-making deadlocks, and additional costs) are identified. The article proposes a definition of committees as specialized subgroups established within the supervisory board and composed of its members who possess the relevant knowledge, competence, experience, and professional qualifications in a particular area of the supervisory board's activity.

In conducting this comprehensive research, the author analyzes the provisions of Ukrainian legislation governing the work of supervisory board committees, as well as the legislation of several foreign jurisdictions (the United Kingdom, Poland, Germany, and the United States of America) and the OECD Principles of Corporate Governance. International standards concerning the establishment of committees, their composition, requirements for members' independence, and transparency procedures are also examined.

The study further explores legislative requirements regarding the composition of committees and the mandatory establishment of certain committees in specific cases. Particular attention is given to the 2025 legislative amendments introducing the requirement for supervisory boards to adopt decisions exclusively on the basis of proposals submitted by the relevant committees. It is substantiated that such a legislative approach may lead to excessive formalization of decision-making procedures, restriction of the supervisory board's discretionary powers, and risks of blocking its activities. In this regard, the necessity of revising this approach is argued in order to ensure a proper balance between strengthening the expert role of committees and preserving the autonomy and collective responsibility of the supervisory board.

Key words: corporate governance, Supervisory Board, joint-stock company, audit committee, nomination committee, appointments committee.

Постановка проблеми. Питання ефективної системи корпоративного управління на сьогоднішній день залишається актуальним, адже це є одним з основних завдань реформування українського законодавства на шляху до євроінтеграції та імплементації рекомендацій ОЕСР і найкращих світових практик. Питання діяльності комітетів наглядової ради, як одного з елементів корпоративного управління, не було предметом ґрунтовних наукових досліджень. У той же час тенденції змін у законодавстві дозволяють висувати про підвищення ролі комітетів та значного збільшення ваги рекомендацій комітетів під час прийняття наглядовою радою рішень. Питання обмеження дискреції наглядової ради у прийнятті рішень без попередніх пропозицій відповідних комітетів потребує дослідження, адже для забезпечення оперативного та якісного виконання наглядовою радою своїх функцій механізм прийняття рішень має бути чітким, обґрунтованим та зрозумілим.

Таким чином, існує необхідність комплексного аналізу ролі комітетів наглядової ради, оцінки ефективності чинного правового регулювання та вироблення пропозицій щодо його вдосконалення з урахуванням кращих міжнародних практик.

Метою статті є дослідження правового статусу комітетів наглядової ради акціонерного товариства та їх місця в системі корпоративного управління, визначення особливостей у правовому регулюванні їх діяльності та виявлення існуючих недоліків, проведення порівняльного аналізу законодавства зарубіжних країн в частині регулювання діяльності комітетів, обґрунтування необхідності зміни у законодавстві з метою вдосконалення роботи наглядової ради.

Стан опрацювання проблематики. Питання діяльності наглядових рад неодноразово було предметом досліджень вчених, що спеціалізуються на проблемах корпоративного права та корпоративного управління (Бондар Т.В., Гарагонич О.В., Кологойда О.В., Лукач І.В., Смітюх А.В., Спасибо-Фатєєва І.В., Щербина В.С. та інші вчені). При цьому проблематика створення та діяльності комітетів наглядових рад на сьогоднішній день не була предметом окремих наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Комітети наглядової ради є одним з ключових елементів системи корпоративного управління. Під комітетами розуміються спеціалізовані підгрупи, що утворюються у складі наглядової ради та формуються з членів наглядової ради, які мають відповідні знання, компетенцію, досвід та фахову підготовку з того чи іншого напрямку діяльності наглядової ради. Розглядаючи профільні питання, віднесені до компетенції комітету, окремі члени наглядової ради, які мають відповідну кваліфікацію, отримують можливість глибоко опрацювати певні питання та надати наглядовій раді відповідні рекомендації. Попередній розгляд того чи іншого питання профільним комітетом дозволяє іншим членам наглядової ради отрима-

ти компетентні висновки від фахівців, що сприяє виконанню наглядовою радою своїх функцій. Крім того, поділ на комітети дозволяє ефективно використовувати час членів наглядової ради та створює можливість для більш частих зустрічей задля вирішення того чи іншого вузького спеціалізованого питання. Окремі вчені підкреслюють, що комітети є потенційним механізмом подолання притаманних наглядовій раді недоліків, а саме, невиконання своїх фідучіарних обов'язків через обмежене знання внутрішніх особливостей компанії [1]. Завдяки меншій кількості членів та можливості проводити частіші засідання в колі вузьких спеціалістів з того чи іншого питання діяльність комітетів позитивно впливає як на якість прийнятих наглядовою радою рішень, так і на загальну результативність роботи компанії. Робота комітетів є вочевидь динамічнішою за роботу наглядової ради, а спеціалізована експертиза є вкрай необхідною з огляду на те, що члени наглядової ради не залучені до роботи компанії щоденно і не втручаються в операційну діяльність.

Незважаючи на очевидні переваги, діяльність комітетів може мати і недоліки. Як зазначається в робочих паперах ОЕСР комітети можуть ускладнювати комунікацію в середині наглядової ради та створювати додаткові витрати для компанії (витрати для проведення засідань, для залучення експертів чи консультантів для підтримки роботи комітету). Також існує ризик того, що окремі члени комітетів можуть стратегічно приховувати або маніпулювати інформацією [2].

Кожна наглядова рада самостійно визначає необхідність створення комітетів у своєму складі, їх кількість та спеціалізацію (крім випадків, коли створення тих чи інших комітетів є обов'язковим відповідно до вимог законодавства). Комітети можуть створюватися як постійні, так і тимчасові для роботи над конкретним проектом або для вирішення окремої задачі (*ad hoc*). Зазвичай, створення комітетів є доцільним у наглядових радах, що мають у своєму складі п'ять та більше 5 членів, частина з яких є незалежними.

У світовій практиці корпоративного управління прийнято створювати такі три комітети, як аудиторський, номінаційний та комітет з винагороди. Крім того, останнім часом набувають популярності такі комітети як стратегічний, інвестиційний, комітет з ризиків, комітет з корпоративно-го управління та комітет з етики.

Перші комітети у складі наглядових рад почали створюватися з 1940-х років, і з плином часу їх роль не тільки поступово зростала, а й призвела до введення законодавчих вимог щодо обов'язковості тих чи інших комітетів.

Тенденції до встановлення на законодавчому рівні обов'язковості створення окремих комітетів прослідковуються з початку 2000 років. Однією з ключових подій в цьому напрямку стало прийняття у 2002 році в США Закону Сарбейнса-Окслі (*Sarbanes-Oxley Act*), яким було запроваджено обов'язок для публічних компаній мати аудиторські комітети. Задана тенденція була активно підтримана іншими країнами, зокрема, Європейська комісія у лютому 2005 році рекомендувала створення в усіх державах-членах трьох традиційних комітетів як ключового елементу системи корпоративного управління. У рекомендаціях Європейська комісія також зазначає, що комітети створюються в першу чергу для полегшення роботи наглядової ради, але в принципі ці комітети не повинні бути заміною безпосередньо наглядової ради. Окремо слід зауважити, що рекомендації також містять положення про те, що наглядовій раді не слід перешкоджати делегувати частину її повноважень щодо ухвалення рішення до комітетів, коли вона вважає за потрібне й коли це відповідає національному законодавству, хоча наглядова рада залишається повністю відповідальною за рішення, прийняті в межах її компетенції [3]. Отже, роль комітетів може виходити за межі надання порад і рекомендацій та передбачати прийняття рішень з питань, що будуть делеговані комітетам наглядовою радою.

Якщо звернутися до досвіду зарубіжних країн, то у Великій Британії діяльність комітетів наглядової ради регулюється Кодексом корпоративного управління Великої Британії [4]. Кодекс визначає, що наглядова рада створює номінаційний комітет, аудиторський комітет та комітет з винагороди. Номінаційний комітет відповідає за процес призначень, забезпечення наявності плану наступництва для членів наглядової ради та інших керівних посад та за нагляд за формуванням кадрового резерву для наступництва. Більшість членів комітету має бути незалежними. Аудиторський комітет має повністю складатися з незалежних директорів. При цьому, аудиторський комітет не може очолюватися головою наглядової ради, а мінімальна кількість його членів має бути три особи (або дві особи для невеликих компаній). Також висуваються вимоги до актуального фінансового досвіду принаймні у одного з членів комітету.

Законодавство Німеччини передбачає можливість створення у складі наглядової ради окремих комітетів з метою підготовки окремих питань до обговорення та нагляду за виконанням рішень наглядової ради, однак, створення таких комітетів не є обов'язковим [5]. Єдиним випадком, коли законодавство вимагає створення комітету є вимога статті 107 Закону про акціонерні компанії про те що в компаніях, що становлять суспільний інтерес, обов'язково створюється Аудиторський комітет. Якщо наглядова рада складається не більш ніж із трьох членів, вона одночасно виконує функції аудиторського комітету [6].

Німецький кодекс корпоративного управління рекомендує створення трьох комітетів - аудиторського, з питань номінацій та з питань винагороди. При цьому, окремо передбачені вимоги щодо членів та голови аудиторського комітету, зокрема, принаймні один член цього комітету повинен мати експертизу у сфері бухгалтерського обліку, а щонайменше один інший член – експертизу у сфері аудиту. Експертиза у сфері бухгалтерського обліку має полягати у спеціальних знаннях і досвіді застосування принципів бухгалтерського обліку, систем внутрішнього контролю та управління ризиками, а експертиза у сфері аудиту – у спеціальних знаннях і досвіді проведення аудиту фінансової звітності. Бухгалтерський облік і аудит також охоплюють звітність зі сталого розвитку, а також її аудит і надання впевненості. Голова наглядової ради не повинен очолювати аудиторський комітет [7].

Законодавство Польщі з 2009 року передбачає, що наглядові ради польських публічних компаній зобов'язані призначати аудиторський комітет, який має налічувати щонайменше три члени, серед яких повинен бути незалежний директор із кваліфікацією у сфері бухгалтерського обліку або фінансового аудиту. Крім того, якщо наглядова рада складається лише з п'яти членів (мінімальна кількість за законом), завдання аудиторського комітету можуть виконуватися колегіально всією радою [8].

У Сполучених Штатах Америки кожен закон про корпорації штату дозволяє наглядовій раді створювати комітети. Якщо інше не передбачено Законом, установчими документами або внутрішнім регламентом, комітет ради може складатися з одного директора. Це враховує ситуації, коли лише один директор може бути присутнім або доступним для прийняття термінового рішення, а також випадки, коли недоцільно або незручно формувати комітет із більш ніж одного члена, або коли лише один член ради є незаінтересованим чи незалежним щодо певного питання. Проте, ряд питань можуть вирішуватися виключно за наявності як мінімум двох членів наглядової ради (вирішення питання щодо підтримання похідного позову, схвалення правочину з конфліктом інтересів директора, визначення допустимості відшкодування тощо).

Цікавим є те, що більшість законів штатів обмежують повноваження комітетів на законодавчому рівні (чого немає в українському законодавстві та законодавстві більшості Європейських країн). Згідно зі статтею 8.25 Модельного закону про корпорації (Model Business Corporation Act), кожен комітет може здійснювати повноваження наглядової ради у межах, визначених радою директорів або в статуті корпорації чи внутрішніх правилах, проте комітет не може:

- санкціонувати або затверджувати розподіл прибутку (виплати), за винятком випадків, коли це здійснюється відповідно до формули чи методу або в межах лімітів, установлених наглядовою радою;
- затверджувати або виносити на розгляд акціонерів питання, які підлягають обов'язковому затвердженню акціонерами;
- заповнювати вакантні посади в наглядовій раді або її комітеті;
- ухвалювати, змінювати або скасовувати внутрішні положення (регламенти) [9].

Слід зазначити, що підхід, закладений в Модельному законі про корпорації, відрізняється від підходу українського законодавця адже дозволяє комітету не тільки здійснювати попереднє вивчення того чи іншого питання та готувати його до розгляду на засіданні наглядової ради, а й дає можливість делегувати комітету прийняття рішень, що є в компетенції наглядової ради.

Відповідно до статті 76 Закону України «Про акціонерні товариства» (далі – Закон) наглядова рада може утворювати постійні чи тимчасові комітети з числа її членів для попереднього вивчення і підготовки до розгляду на засіданні питань, що належать до компетенції наглядової ради. До складу комітетів наглядової ради повинні входити не менше трьох членів ради. Висновки комітетів розглядаються наглядовою радою в порядку, передбаченому цим Законом для прийняття рішень наглядової ради [10]. Тобто, національне законодавство України не передбачає можливості

делегувати комітету повноваження щодо ухвалення рішень, віднесених до компетенції наглядової ради.

Також законодавством України визначено випадки, коли створення комітетів є обов'язковим, а саме:

1. Публічні акціонерні товариства, товариства - підприємства, що становлять суспільний інтерес, а також акціонерні товариства, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток, паїв) прямо або опосередковано належать державі, обов'язково утворюють комітет з питань аудиту, комітет з питань визначення винагороди посадовим особам акціонерного товариства і комітет з питань призначень. Комітет з винагород та комітет з питань призначень можуть бути об'єднані.

2. Державні банки в обов'язковому порядку утворюють комітет з питань аудиту, комітет з питань ризиків та комітет з питань призначень та винагород посадовим особам.

3. Професійні учасники ринків капіталу та організованих товарних ринків, які є підприємствами, що становлять суспільний інтерес, або системно важливими професійними учасниками (крім банків) утворюють комітет з питань аудиту, комітет з питань визначення винагороди посадовим особам професійного учасника, комітет з питань призначень, комітет з управління ризиками. Комітет з питань аудиту і комітет з управління ризиками можуть бути об'єднаними. Комітет з питань призначень і комітет з винагород можуть бути об'єднаними.

4. Системно важливі професійні учасники ринків капіталу, які є банками, утворюють комітет з питань аудиту, комітет з питань визначення винагороди посадовим особам професійного учасника, комітет з питань призначень, комітет з управління ризиками. Комітет з винагород та комітет з питань призначень можуть бути об'єднаними.

Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» № 4196-IX від 09.01.2025 року було внесено важливі зміни до статті 76 Закону України «Про акціонерні товариства» [11]. Якщо раніше положення про те, що наглядова рада приймає рішення з питань, попередньо підготовлених комітетом, виключно на підставі та в межах пропозиції відповідного комітету, оформлених відповідним проектом рішення наглядової ради, стосувалося виключно публічних акціонерних товариств, то з моменту набрання чинності Законом № 4196-IX, а саме, з 28 серпня 2025 року, вказана вимога поширюється на всі акціонерні товариства. У разі відсутності пропозиції комітету наглядова рада не має права приймати рішення з питань, що готуються комітетами для розгляду наглядовою радою. Статутом акціонерного товариства може бути передбачено, що ця вимога не застосовується у разі, якщо більшість членів наглядової ради становлять незалежні директори. Крім того відповідно до статті 77 Закону, будь-які пропозиції щодо призначення посадових осіб товариства, призначення яких належить до компетенції наглядової ради відповідно до закону чи статуту акціонерного товариства, мають бути попередньо погоджені комітетом з питань призначень. Отже, законодавець фактично обмежує наглядову раду у прийнятті рішень, що віднесені до компетенції комітетів та рішень щодо призначення посадових осіб. На думку автора, роль комітетів полягає в тому, щоб сприяти роботі наглядової ради, а не створювати додаткові бар'єри та перешкоди. Автор повністю погоджується з тим, що викладено в керівних принципах ОЕСР в частині того, що комітети мають виконувати наглядові та дорадчі функції, у той час як має бути чітке усвідомлення того, що рада в цілому залишається повністю відповідальною за ухвалені рішення [12]. У той же час, практичне застосування нових норм законодавства фактично створило механізм, за якого наглядова рада позбавлена можливості оперативного прийняти рішення в межах власної компетенції. Відповідно до статті 76 Закону, наглядова рада акціонерного товариства приймає рішення з питань, попередньо підготовлених комітетом, виключно на підставі та в межах пропозиції відповідного комітету, оформлених відповідним проектом рішення наглядової ради. Мотивоване рішення наглядової ради про відхилення пропозиції комітету надається наглядовою радою комітету для повторної підготовки комітетом пропозиції. Таким чином, члени того чи іншого комітету фактично отримують можливість блокувати прийняття рішень всією наглядовою радою. До прикладу, якщо наглядова рада складається з семи членів, а рішення приймаються простою більшістю, то за наявності чотирьох голосів «за» рішення з того чи іншого питання було б прийнятим. Одночасно з цим, якщо до складу комітету входить троє членів наглядової ради, які проти прийняття рішення, комітет своїми рекомендаціями унеможливить прийняття рішення, або, як мінімум,

затягне у часі прийняття рішення з огляду на необхідність повернення питання для підготовки повторної пропозиції.

Слід зазначити, що законодавство провідних європейських країн не містить таких жорстких обмежень для прийняття наглядовою радою рішень. Відповідно до статті 124 Закону про акціонерні компанії рекомендація аудиторського комітету є обов'язковою під час формування наглядовою радою пропозиції щодо обрання зовнішнього аудитора. Більше того, така вимога стосується тільки компаній, що становлять суспільний інтерес.

Враховуючи вищевикладене, на нашу думку законодавцю варто переглянути запропонований Законом підхід щодо механізму прийняття наглядовою радою рішень на підставі рекомендацій відповідного комітету.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, вбачається необхідність у подальшому дослідженні правового регулювання створення та функціонування комітетів наглядових рад. Ефективна система корпоративного управління, серед іншого, має забезпечувати органам управління можливість виконувати свої функції максимально оперативно та якісно. Одним з основних завдань законодавця є підсилення переваг роботи комітетів і мінімізація недоліків. З огляду на це автор приходить до висновку, що зміни у законодавстві, спрямовані на істотне посилення ролі комітетів шляхом встановлення обов'язковості прийняття рішень наглядовою радою виключно на підставі пропозицій відповідних комітетів, можуть свідчити про надмірну формалізацію процедури прийняття рішень та створення певних бар'єрів, що може негативно вплинути на оперативність діяльності наглядової ради та суперечити загально визнаному принципу колегіальної відповідальності цього органу. З огляду на те, що подібна практика не притаманна ряду провідних європейських країн, які є лідерами в сфері корпоративного управління, вбачається доцільним перегляд положень законодавства в цій частині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kolev, Kalin; Wangrow, David B.; Barker, Vincent L. III; and Schepker, Donald J. Board Committees in Corporate Governance: A Cross-Disciplinary Review and Agenda for the Future. 2019. Management Faculty Research and Publications. 330. URL: https://epublications.marquette.edu/mgmt_fac/330.
2. The role of board-level committees in corporate governance. Marie-Estelle Rey. OECD Corporate Governance Working Papers No. 24. 2022. URL: https://www.oecd.org/en/publications/the-role-of-board-level-committees-in-corporate-governance_8a97a3f6-en.html.
3. Рекомендація Комісії про роль невиконавчих директорів або наглядових директорів лістингованих компаній і про комітети (наглядової) ради № 2005/162/ЄС від 15 лютого 2005 року. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/documents/pro-roly-nevikonavtchih-direktoriv-abo-naglyadovih-direktoriv-listingovanih-kompany-komteti-naglyadovo-radi/>.
4. Klaus J. Hopt. The German Supervisory Board. Max Planck Institute for Comparative and International Private Law. URL: <https://ssrn.com/abstract=4234039>.
5. UK Corporate Governance Code 2024 dated 22 January 2024. URL: <https://www.frc.org.uk/library/standards-codes-policy/corporate-governance/uk-corporate-governance-code/>.
6. Stock Corporation Act of 6 September 1965 (Federal Law Gazette I, p. 1089), as last amended by Article 18 of the Act of 23 October 2024 (Federal Law Gazette 2024 I, no. 323). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_aktg/englisch_aktg.html.
7. German Corporate Governance Code (as amended on 28 April 2022, convenience translation). URL: https://www.ecgi.global/sites/default/files/codes/documents/220627_german_corporate_governance_code_2022.pdf.
8. Leszek Bohdanowicz. Managerial Ownership, Supervisory Board Committees and Substitution. *Contemporary Problems in Corporate Governance*. 2016. № 2016:3. p. 28. URL: www.diva-portal.org/smash/get/diva2:915816/FULLTEXT02.pdf.
9. Model Business Corporation Act (updated through April 25, 2025). URL: https://www.americanbar.org/content/dam/aba/administrative/business_law/corplaws/mbca-202504.pdf.
10. Про акціонерні товариства: Закон України від 27 липня 2022 року № 2465-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2023, № 18-19, ст. 81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n930>.

11. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09 січня 2025 року № 4196-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2025, №№ 28-29, ст. 94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#top>.
12. OECD (2023), G20/OECD Principles of Corporate Governance 2023, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/ed750b30-en>. URL: https://www.oecd.org/en/publications/g20-oecd-principles-of-corporate-governance-2023_ed750b30-en.html.

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Спиридонова К.С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.1:347.73:339.137

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.13>

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ САНАЦІЇ ДО ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО ТА ПРЕВЕНТИВНОЇ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ

Хорунжий Ю.А.,

старший партнер адвокатського об'єднання

«Юридична фірма «Аріо»

ORCID: 0009-0008-6885-3081

e-mail: kh_julian@ario.law

Хорунжий Ю.А. Порівняльний аналіз санації до відкриття провадження у справі про банкрутство та превентивної реструктуризації.

Статтю присвячено комплексному аналізу співвідношення санації до відкриття провадження у справі про банкрутство (досудової санації) та превентивної реструктуризації в контексті оновлення законодавства України про неплатоспроможність і імплементації Директиви (ЄС) 2019/1023 Європейського Парламенту та Ради від 20 червня 2019 року про превентивні механізми реструктуризації, списання боргів та позбавлення прав, а також про заходи для підвищення ефективності процедур реструктуризації, неплатоспроможності та списання боргів, та про внесення змін до Директиви (ЄС) 2017/1132 (Директива ЄС 2019/1023). Досліджено правову природу, процедурні особливості та практичні проблеми застосування досудової санації, які зумовлюють її обмежену ефективність у запобіганні банкрутству підприємств, зокрема складність погодження планів із кредиторами, тривалість процедур та недостатню зацікавленість учасників у використанні цього механізму. Особливу увагу приділено аналізу превентивної реструктуризації як нового правового інституту, запровадженого Кодексом України з процедур банкрутства з 1 січня 2025 року, та оцінці її потенціалу щодо усунення ключових недоліків досудової санації. На основі порівняльного аналізу встановлено, що превентивна реструктуризація забезпечує більш гнучкий, проактивний та економічно доцільний механізм відновлення платоспроможності боржника, сприяє збереженню бізнесу, зниженню ризиків втрати активів і підвищенню правової визначеності для учасників процедури, а також створює умови для раннього реагування на фінансові труднощі суб'єктів господарювання. Особливо підкреслюється значення участі суду як гаранта балансу інтересів сторін та важливості запровадження сучасних підходів до переговорних процедур між боржником і кредиторами. Зроблено висновок про доцільність подальшого розвитку превентивної реструктуризації як ключового інструменту запобігання неплатоспроможності в Україні, а також необхідність удосконалення правозастосовної практики, підвищення обізнаності суб'єктів господарювання щодо нових можливостей фінансового оздоровлення та формування стабільного механізму збереження економічно життєздатних підприємств.

Ключові слова: досудова санація, санація до відкриття провадження у справі про банкрутство, превентивна реструктуризація, неплатоспроможність, банкрутство, план реструктуризації, кредитори, боржник, Директива ЄС 2019/1023.

Khorunzhyi J.A. The relationship between pre-insolvency sanation and preventive restructuring.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the correlation between sanation prior to the opening of bankruptcy proceedings (pre-trial rehabilitation) and preventive restructuring in the context of updating Ukrainian insolvency legislation and implementing Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of restructuring, insolvency and debt discharge procedures, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive EU 2019/1023). The legal nature, procedural features, and practical problems of applying pre-trial rehabilitation, which determine its limited effectiveness in preventing enterprise bankruptcy, are examined, in particular the complexity of approving restructuring plans with creditors, the duration of procedures, and the insufficient interest of

participants in using this mechanism. Special attention is paid to the analysis of preventive restructuring as a new legal institution introduced by the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures as of 1 January 2025, as well as to assessing its potential to eliminate the key shortcomings of pre-trial rehabilitation. Based on a comparative analysis, it is established that preventive restructuring provides a more flexible, proactive, and economically viable mechanism for restoring the debtor's solvency, promotes business preservation, reduces the risks of asset loss, increases legal certainty for participants in the procedure, and creates conditions for early response to financial difficulties of business entities. Particular emphasis is placed on the role of the court as a guarantor of the balance of interests between the parties and on the importance of introducing modern approaches to negotiation procedures between debtors and creditors. It is concluded that further development of preventive restructuring is advisable as a key instrument for preventing insolvency in Ukraine, along with the need to improve law enforcement practice, increase awareness among business entities regarding new financial recovery opportunities, and establish a stable mechanism for preserving economically viable enterprises.

Key words: pre-insolvency sanation, sanation prior to the opening of bankruptcy proceedings, preventive restructuring, insolvency, bankruptcy, restructuring plan, creditors, debtor, Directive (EU) 2019/1023.

Постановка проблеми. Фінансова стабільність підприємств, особливо малого та середнього підприємництва (МСП), залишається однією з ключових проблем сучасної економіки не тільки в Україні, а й у Європі. Зокрема, цьому питанню присвячено значну увагу безпосередньо в Директиві ЄС 2019/1023 [1]. Так, до таких загроз віднесено втрату робочих місць, ноу-хау, накопичення неплатоспроможних кредитів, складності для підприємців щодо звільнення від «безнадійних» боргів, нерівні умови доступу до кредитування тощо. Як вказано в пункті 11 Преамбули Директиви ЄС 2019/1023, перешкоди для здійснення основних свобод не обмежуються виключно міжнародними ситуаціями. Зростаючий зв'язок внутрішнього ринку, на якому вільно циркулюють товари, послуги, капітал та праця, і який має все сильніший цифровий аспект, означає, що дуже мало підприємств є чисто національними, якщо врахувати всі відповідні елементи, такі як клієнтська база, ланцюг постачання, обсяги діяльності, інвестори та капіталовкладення. Навіть чисто національні випадки неплатоспроможності можуть мати вплив на функціонування внутрішнього ринку ЄС через так званий «доміно-ефект» неплатоспроможності, при якому неплатоспроможність боржника може спричинити інші випадки неплатоспроможності в ланцюгу постачання.

В силу євроінтеграційних процесів зазначені проблеми є або набувають неабиякого значення й для України. Однак, в Україні існують й додаткові фактори, які впливають на актуальність згаданої проблеми, а саме обставини, викликані повномасштабною агресією РФ, структурні зміни ринку та обмежений доступ до фінансування. Втрата платоспроможності суб'єктами господарювання має не лише приватно-правові, а й значні соціально-економічні наслідки, пов'язані зі зменшенням податкових надходжень, скороченням робочих місць та зниженням інвестиційної привабливості держави. У цьому контексті особливої актуальності набуває пошук ефективних правових механізмів запобігання банкрутству та збереження життєздатного бізнесу.

В свій час в національному законодавстві таким механізмом розглядалася досудова санація, яка мала на меті запровадити ефективний механізм запобігання банкрутству шляхом відновлення платоспроможності боржника без відкриття провадження у справі про банкрутство. Проте правозастосовна практика свідчить, що цей інструмент не зміг набути широкого поширення в силу цілого комплексу проблем, зокрема, через не достатньо ефективну правову імплементацію міжнародного досвіду аналогічних механізмів, слабку комунікаційну політику Уряду, внаслідок якої поінформованість бізнесу про цей механізм була вкрай низькою, складність ініціювання та здійснення процедури досудової санації, відсутність інструментів забезпечення прав боржника, у тому числі щодо впливу на переговори з кредиторами тощо.

Суттєві зміни у підходах до врегулювання неплатоспроможності відбулися у зв'язку з імплементацією Директиви ЄС 2019/1023 та запровадженням у Кодексі України з процедур банкрутства інституту превентивної реструктуризації. З 1 січня 2025 року український бізнес отримав можливість ініціювати процедуру фінансового оздоровлення на стадії загрози неплатоспроможності, поєднуючи судовий захист з мінімальним рівнем судового втручання та розширеними можливостями врегулювання з кредиторами.

У науковій літературі та практиці питання співвідношення досудової санації та превентивної реструктуризації залишається дискусійним та мало розкритим. З одного боку, обидва інститути мають спільну мету – запобігання банкрутству, а з іншого – істотно відрізняються за механізмами реалізації, процесуальними гарантіями та ефективністю досягнення результату. Це зумовлює необхідність їх ґрунтовного порівняльного аналізу та оцінки того, чи здатна превентивна реструктуризація усунути практичні проблеми, притаманні досудовій санації.

Незважаючи на наявність у національному законодавстві України інституту досудової санації та практика її застосування засвідчує обмежену ефективність цього механізму у запобіганні неплатоспроможності підприємств. Формальна спрямованість на відновлення платоспроможності не супроводжувалася створенням належних процесуальних прав та гарантій для боржника та кредиторів.

Ситуація ускладнюється тим, що досудова санація, з одного боку, не забезпечує боржнику ефективного захисту від примусового стягнення на стадії розробки плану досудової санації та з часу припинення дії мораторію до затвердження плану досудової санації, а з іншого – залежить виключно від волевиявлення кредиторів, які, хоча й зацікавлені у фінансовому оздоровленні боржника, однак віддають перевагу ризику та можливості застосування інших правових механізмів стягнення, що призводить до блокування процедури.

Як наслідок, ті боржники, які хоч і володіють інформацією про наявність інституту досудової санації, однак часто опиняються перед вибором між затягуванням кризової ситуації або негайним переходом до процедур банкрутства, що суперечить цілям економічної стабільності та збереження бізнесу.

Зазначене мало наслідком вкрай низьку кількість процедур досудової санації, які були здійснені, починаючи з 2019 року.

Запровадження інституту превентивної реструктуризації у зв'язку з імплементацією Директиви ЄС 2019/1023 актуалізувало питання переосмислення ролі традиційних реструктуризаційних механізмів. Водночас залишається відкритим питання, чи наявна в національному законодавстві новела щодо превентивної реструктуризації врахували всі негативні системні та практичні недоліки, які не дозволили досудовій санації стати ефективним інструментом попередження неплатоспроможності.

Метою цієї статті є дослідження правової природи досудової санації та превентивної реструктуризації, аналіз їх процедурних особливостей і практичних недоліків, а також визначення ролі превентивної реструктуризації як сучасного інструменту запобігання неплатоспроможності боржника в Україні. Для досягнення поставленої мети використано методи формально-юридичного, порівняльно-правового та системного аналізу.

Стан опрацювання проблематики. Питання превентивної реструктуризації як інструменту запобігання неплатоспроможності стали предметом активних наукових дискусій у вітчизняній правовій доктрині протягом останніх років. Теоретичний і практичний аналіз окремих аспектів цього інституту здійснювався низкою українських учених, серед яких особливу увагу привертають дослідження Я. Гринчишина [8], В. Дерлюка [9, 13], Л. Завідної [11], І. Миколайчука [11], Є. Намлієвої [11], О. Кононова [2, 3], Р. Полякова [17, 18, 19], В. Поєдинок [16], І. Коваленка [16], В. Філатова [25, 26] та інших.

У наукових працях зазначених авторів превентивна реструктуризація розглядається крізь призму порівняльно-правового аналізу систем неплатоспроможності окремих європейських держав, зокрема Німеччини, а також досліджуються механізми захисту прав кредиторів, формування класів кредиторів, особливості судових процедур у справах про неплатоспроможність, переваги та ризики раннього втручання у фінансову кризу боржника. Значна увага приділяється також проблемам імплементації превентивної реструктуризації в національне законодавство, оцінці її відповідності європейським стандартам та недосконалості традиційних засобів досудового врегулювання заборгованості.

Узагальнюючи результати цих досліджень, більшість українських науковців доходять висновку про необхідність модернізації національної системи неплатоспроможності у напрямі пріоритету відновлення платоспроможності боржника над ліквідацією, розширення можливостей позасудового врегулювання та подальшої гармонізації законодавства України із правом Європейського Союзу. При цьому окремі автори, зокрема О. Кононов і Я. Гринчишин, аналізували концепцію превентивної реструктуризації ще до прийняття Закону України № 3985-ІХ, що дозволило сформулювати доктринальні підходи до цього інституту до його нормативного закріплення.

Водночас у науковій літературі досі відсутній комплексний аналіз превентивної реструктуризації у зіставленні з досудовою санацією як праобразом цього інституту. Питання їх співвідношення, ефективності, процесуальних відмінностей та здатності превентивної реструктуризації усунути практичні проблеми досудової санації залишаються недостатньо дослідженими. Особливої актуальності набуває оцінка подальшої імплементації до національного законодавства рамок, визначених Директивою ЄС 2019/1023 [1], метою якої є створення доступних і ефективних систем раннього попередження неплатоспроможності, адаптованих до національних особливостей правового регулювання.

Саме заповнення цієї наукової прогалини — шляхом порівняльного аналізу досудової санації та превентивної реструктуризації з урахуванням оновленого законодавства та судової практики 2025 року — і зумовлює актуальність та наукову новизну цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. В умовах зростання фінансових ризиків для суб'єктів господарювання особливої актуальності набувають правові механізми раннього реагування на загрозу неплатоспроможності та банкрутства. Законодавство України у сфері банкрутства зазнало суттєвої трансформації, що відобразилося у впровадженні нового механізму запобігання неплатоспроможності замість неефективного механізму досудової санації.

Так, у період з 21 квітня 2019 року по 1 січня 2025 року, тобто з моменту набрання чинності Кодексом України з процедур банкрутства, стаття 5 КУзПБ передбачала єдиний спеціальний механізм досудового реагування — досудову санацію боржника [12]. Зазначений інститут був спрямований на відновлення платоспроможності боржника до відкриття провадження у справі про банкрутство шляхом затвердження судом плану санації за участю кредиторів, проте на практиці застосовувався обмежено та не повною мірою відповідав підходам раннього попередження неплатоспроможності.

З 1 січня 2025 року в Україні розпочав дію новий правовий інститут — превентивна реструктуризація, запроваджений Законом України від 19 вересня 2024 року № 3958-IX «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації». Вказані зміни спрямовані на гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами та формування ефективної системи раннього втручання, яка дозволяє боржнику зберегти контроль над господарською діяльністю та уникнути формального банкрутства [1, 22].

Таким чином, співвідношення досудової санації, що діяла в межах попередньої редакції статті 5 КУзПБ та превентивної реструктуризації, як нового інституту, становить окремий науковий і практичний інтерес, а оцінка їх ефективності потребує подальшого ґрунтовного доктринального аналізу.

Досудова санація

Досудова санація — це процедура фінансового оздоровлення підприємства-боржника до відкриття справи про банкрутство, що дозволяє відновити його платоспроможність через розробку та затвердження судом плану реструктуризації боргів з кредиторами, пропонує розстрочку, відстрочку чи списання частини зобов'язань без ліквідації, і мав бути гнучким інструментом для збереження бізнесу та робочих місць на відміну від судової санації чи банкрутства. Важливою характеристикою досудової санації є те, що вона застосовується лише до боржників — юридичних осіб та зазначена процедура доступна лише неплатоспроможним боржникам.

Як зазначає Р. Поляков, дана форма запобігання банкрутству (санація до відкриття провадження у справі про банкрутство) передбачає часткове використання класичних інструментів конкурсного процесу, зокрема заборону на відкриття справи про банкрутство, введення мораторію на задоволення вимог кредиторів тощо. При цьому власник підприємства зберігав контроль над управлінням суб'єктом господарювання та мав можливість врегулювати фінансові проблеми з кредиторами без ініціювання процедури банкрутства, використовуючи окремі переваги конкурсного провадження [18, с. 51].

Застосування досудової санації передбачає дотримання низки процедурних вимог. Ініціатива її запровадження належить боржнику, що зумовлює необхідність ухвалення відповідного рішення його засновниками (учасниками, акціонерами). Умовно, зазначену процедуру можна поділити на такі стадії:

Розробка боржником плану досудової санації;

Скликання зборів кредиторів щодо розгляду плану досудової санації;

Розгляд плану досудової санації на зборах кредиторів;

У разі схвалення зборами кредиторів плану досудової санації – звернення до господарського суду з заявою про затвердження плану досудової санації;

Прийняття / відмова у прийнятті господарським судом заяви про затвердження плану досудової санації;

Розгляд судом заяви про затвердження плану досудової санації та, як наслідок, – затвердження або відмова у затвердженні плану санації;

У разі затвердження судом плану досудової санації – виконання плану санації;

Розгляд та затвердження господарським судом звіту про виконання плану санації.

Ключовим елементом досудової санації є план санації, який доповнюється ліквідаційним аналізом з метою обґрунтування економічної доцільності запропонованих заходів. На стадії розробки плану санації ініціатива боржника про намір провести процедуру досудової санації носить конфіденційний характер та вона відома лише обмеженому колу осіб, визначених боржником. Зазвичай – це окремі посадові особи боржника, зовнішні юридичні та фінансові радники, а також окремі кредитори з пулу наближених до боржника. Це, як правило, або «дружні» до боржника кредитори, або кредитори заінтересовані стосовно боржника (які не мають права голосу при голосуванні за схвалення плану досудової санації), щодо яких боржник всілякими методами надає ознак незаінтересованих. Вказане є наслідком того, що передчасне відкриття боржником інформації про заплановану процедуру досудової санації матиме наслідком можливість для «не дружніх» кредиторів або заблокувати процедуру досудової санації, або вчинити інші дії щодо стягнення з боржника боргу: стягнення у виконавчому провадженні, подання позову до суду, звернення до господарського суду з заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство тощо.

За загальним правилом, до плану досудової санації підлягають включенню вимоги всіх кредиторів боржника за виключенням кредиторів першої та другої черги задоволення вимог кредиторів.

Таким чином, боржник до скликання зборів кредиторів намагається створити умови щодо максимальної підтримки плану досудової санації кредиторами з пулу «наближених», розраховуючи, що й інші, принаймні окремі, незаінтересовані кредитори підтримають план досудової санації на зборах кредиторів.

Окрему категорію кредиторів становлять забезпечені кредитори, з якими обговорення заходів досудової санації, як правило, здійснюється до скликання зборів кредиторів, оскільки, в силу статусу цих кредиторів їх вплив на процедуру досудової санації є визначальним.

Таким чином, в силу нормативного регулювання процедури досудової санації план досудової санації готується боржником без попередніх консультацій з незабезпеченими незаінтересованими кредиторами та буде обговорений з більшістю кредиторів під час проведення зборів кредиторів.

План санації вважається схваленим зборами кредиторів за умови його підтримки більшістю голосів кредиторів у кожній категорії незабезпечених кредиторів та 2/3 голосів у кожній категорії забезпечених кредиторів.

Внесення змін до плану санації на зборах кредиторів хоча й законом не було заборонено, однак, де-факто, є не можливим, оскільки збори кредиторів розглядають саме план санації, який було їм надіслано разом з письмовим повідомленням про проведення зборів кредиторів. Відповідно, у разі внесення змін до плану санації до чи під час проведення зборів кредиторів, боржник зобов'язаний скликати нові збори кредиторів та надіслати кожному кредитору оновлену версію плану санації.

Розглядаючи заяву боржника про затвердження плану санації господарський суд розглядає план санації на відповідність вимогам КУЗПБ. Відповідно до усталених правових позицій Верховного Суду, суд здійснює формальну перевірку заяви про затвердження плану санації на предмет дотримання відповідності вимогам законодавства щодо форми, змісту, наявності всіх необхідних додатків. Тобто, суд вивчає план санації на предмет відповідності вимогам КУЗПБ лише, так би мовити, за «зовнішніми ознаками».

Господарський суд, у разі прийняття заяви про затвердження плану санації, розглядає її не пізніше одного місяця. Однак, зазначений строк є радше декларативним, оскільки в силу процесуальної протидії «незадоволених» кредиторів розгляд цього питання, враховуючи оскарження будь-яких судових рішень суду першої інстанції, розтягується на більш тривалий термін.

Важливою нормою досудової санації була норма абзацу другої частини восьмої статті 5 КУЗПБ, згідно якої господарський суд зобов'язаний заслухати кожного присутнього на засіданні креди-

тора, який має заперечення щодо плану санації, навіть якщо такий кредитор проголосував за схвалення плану санації [12]. Тобто, будь-який кредитор, який до засідання суду не висував заперечень проти плану санації або ж взагалі проігнорував збори кредиторів наділений правом під час судового розгляду плану санації подати суду свої заперечення на цей план. На відмінності цього підходу у процедурі превентивної реструктуризації зупинюсь нижче.

Відповідно до частини восьмої статті 5 КУЗПБ, господарський суд постановляє ухвалу про відмову в затвердженні плану санації, якщо:

при схваленні плану санації були допущені порушення законодавства, що могли вплинути на результат голосування загальних зборів кредиторів;

кредитор, який не брав участі в голосуванні або проголосував проти схвалення плану санації, доведе, що в разі ліквідації боржника у порядку, визначеному цим Кодексом, його вимоги були б задоволені в розмірі, що перевищує розмір вимог, які будуть задоволені відповідно до умов плану санації;

боржником були надані недостовірні відомості, що є суттєвими для визначення успішності плану санації [12].

Тобто, підставами для відмови у затвердженні плану санації є обставини проведення боржником зборів кредиторів або ж невиконання досудової санації в порівнянні з ліквідаційною процедурою, або встановлена судом неможливість виконання плану санації.

Однак, не дивлячись на виключність підстав для відмови у затвердженні плану санації, судами в окремих випадках розширювались зазначені виключні підстави та господарські суди відмовляли у затвердженні плану санації з інших підстав. Так, зокрема, у справі № 910/3368/24 Касаційний господарський суд відмовив у затвердженні плану санації, де-факто, з підстави невідповідності плану санації вимогам КУЗПБ. Однак, відповідність плану санації вимогам КУЗПБ повинно вирішуватись на стадії прийняття заяви про затвердження плану санації. В той же час, на цій стадії судові засідання не проводиться та суд оцінює план санації на відповідність вимогам закону лише за «зовнішніми ознаками» [24].

Враховуючи зазначене, досудова санація характеризується як низкою переваг, так і певними недоліками. До її переваг належать оперативність ухвалення управлінських рішень, простота, можливість списання значної частини податкового боргу та інших обов'язкових платежів, збереження контролю боржника над власним бізнесом і активами, а також відносно незначні судові витрати. Крім цього, Віталій Нестор відносить до переваг досудової санації також: швидкість процедури в суді (якщо все обмежується першою інстанцією), строк санації визначає сам боржник, вибір кредиторів чиї вимоги будуть задоволені, мораторій на виконання вимог кредиторів, списання безнадійної заборгованості перед державними органами (податковий борг) та можливість захисту прав кредиторів (контроль через план санації або оскарження в суді) [10].

Водночас істотними недоліками досудової санації, на мою думку, є відсутність належного правового регулювання процедури в частині повноважень суду, прав та обов'язків боржника та кредиторів, чіткої правової процедури, неможливість безпечно для боржника обговорення плану санації на стадії його підготовки, захист боржника від кредиторів та обмежена гнучкість процедури, яка не передбачає можливості внесення змін до плану санації на стадії його розгляду зборами кредиторів.

Важливо зазначити, що протягом дії інституту досудової санації, передбаченого статтею 5 Кодексу України з процедур банкрутства, офіційна державна статистика щодо його застосування фактично не формувалася. Це зумовлено відсутністю у законодавстві обов'язку боржника інформувати Міністерство юстиції України про початок або перебіг процедури досудової санації, а також відсутністю повноважень і обов'язку Міністерства юстиції України щодо збирання та агрегування відповідних даних з будь-яких джерел.

У зв'язку з цим аналіз практики застосування досудової санації можливий лише на підставі опосередкованих даних, зокрема повідомлень, оприлюднених на офіційному вебсайті Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду [14].

Так, за період дії процедури досудової санації відповідно до КУЗПБ (стаття 5) з 21 квітня 2019 року по 1 січня 2025 року, тобто майже за п'ять років, було оприлюднено 77 унікальних оголошень про проведення зборів кредиторів щодо затвердження плану досудової санації (без урахування додаткових повідомлень). При цьому кількість боржників, які ініціювали такі збори, була меншою, оскільки окремі суб'єкти господарювання проводили збори неодноразово. Показовим прикладом є ПрАТ «Харківський тракторний завод» [14].

Крім цього, з 21.04.2019 по 01.01.2025 господарськими судами було постановлено 39 ухвал про прийняття до розгляду заяв про затвердження плану санації до відкриття провадження у справі про банкрутство. Водночас, частина боржників неодноразово зверталася до суду з відповідними заявами, що також зменшує реальну кількість учасників процедури.

Для порівняння, за час дії Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (стаття 5) у період з 18 січня 2013 року по 21 квітня 2019 року (майже шість років) було проведено 75 зборів кредиторів та судами постановлено 28 аналогічних ухвал, що свідчить про відсутність істотного зростання використання цього інструменту після набрання чинності КУЗПБ.

Різниця між кількістю проведених зборів кредиторів (77) та кількістю ухвал про прийняття заяв до розгляду (39) у межах КУЗПБ пояснюється тим, що 38 планів досудової санації не були підтримані кредиторами, що унеможливило їх подальше судове затвердження.

Загалом, протягом майже п'яти років дії КУЗПБ судами було затверджено лише 8 планів досудової санації, які не були скасовані в апеляційному чи касаційному порядку. Таким чином, середній показник становив менше двох затверджених планів на рік.

З огляду на те, що інститут досудової санації функціонував у національному праві понад шість років (з урахуванням дії попереднього Закону), за цей час бізнес-спільнота мала б бути обізнаною з відповідним механізмом, а рівень його застосування — зростати в певній прогресії за умови ефективності, зрозумілості та відповідності процедури досудової санації інтересам як боржника, так і кредиторів. Проте наведені статистичні дані свідчать про вкрай обмежену практичну результативність цього інструменту.

У зв'язку з вказаним, процедура досудової санації не стала тим механізмом, який був достатньо ефективним в подоланні фінансової неспроможності суб'єктів господарювання.

Превентивна реструктуризація як новий інструмент запобігання неплатоспроможності

Імплементация Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 [1] та, як наслідок, запровадження превентивної реструктуризації в національне законодавство України, стали складовою виконання зобов'язань у межах ініціативи Європейського Союзу «Ukraine Facility» [15]. Зазначена ініціатива була впроваджена Регламентом Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 29 лютого 2024 року № 2024/792 [4] та конкретизована Планом України, схваленим Кабінетом Міністрів України 18 березня 2024 року розпорядженням № 244-р. Реалізація відповідних зобов'язань відбулася у вересні 2024 року шляхом прийняття Закону України від 18 вересня 2024 року № 3985-ІХ, яким внесено зміни до Кодексу України з процедур банкрутства та інших законодавчих актів з метою імплементации Директиви 2019/1023 [23]. Відповідно до зазначеного Закону механізм превентивної реструктуризації набув чинності з 1 січня 2025 року. Також, зазначений Закон припинив дію процедури досудової санації.

Запроваджена в Україні процедура превентивної реструктуризації має багатоступеневий характер та охоплює низку послідовних стадій, кожна з яких виконує самостійну функцію і суттєво впливає на подальший перебіг процесу [23]. Процедура розпочинається з ініціювання, що здійснюється виключно боржником шляхом звернення до суду із відповідною заявою. По аналогії з процедурою досудової санації, для ініціювання превентивної реструктуризації необхідна згода вищого органу управління юридичної особи.

Однак, на відміну від досудової санації, превентивна реструктуризація може здійснюватись крім юридичних осіб також і щодо фізичних осіб – підприємців. Проте, більш вагомою відмінністю нової процедури стало те, що превентивна реструктуризація застосовується як щодо неплатоспроможних боржників, так і щодо боржників, які на момент звернення до суду є платоспроможними, однак, можуть стати неплатоспроможними за умови не здійснення превентивної реструктуризації (загроза неплатоспроможності). Тобто, нова процедура виконує більш вагому для економіки держави місію, а саме – превенцію, недопущення неплатоспроможності суб'єкта господарювання.

Більше того, вказаним Законом виправлено одну з фундаментальних помилок як КУЗПБ, так і попередніх редакцій закону в частині дефініцій «неплатоспроможність» та «загроза неплатоспроможності». Так, в попередній редакції закону неплатоспроможність – неспроможність боржника виконати після настання встановленого строку грошові зобов'язання перед кредиторами не інакше, як через застосування процедур, передбачених цим Кодексом. Можна констатувати, що зазначена дефініція не відповідає принципу правової визначеності та якості закону, оскільки від-

сутні будь-які кількісні, якісні чи будь-які інші показники, за яких виникає неплатоспроможність. Сам факт невиконання грошового зобов'язання ще не є достатнім доказом неплатоспроможності (це може бути пов'язано, наприклад, з касовим розривом). Будь-яке прострочення боржника не є свідченням неплатоспроможності та може вирішуватись іншими інструментами, передбаченими цивільним законодавством. Також, не можливо взагалі надати оцінку як те чи інше прострочене зобов'язання може бути вирішене не інакше як через застосування процедур КУзПБ.

Згідно частини шостої статті 34 КУзПБ (в редакції до 01.01.2025), загроза неплатоспроможності виникає, якщо задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами (загроза неплатоспроможності), та в інших випадках, передбачених цим Кодексом.

В той же час, з логічного трактування зазначених термінів, загроза неплатоспроможності повинна передувати неплатоспроможності. Однак, якщо проаналізувати ці дефініції закону в редакції до 01.01.2025, то можна прийти до цілком обґрунтованого висновку, що загроза неплатоспроможності настає після виникнення та існування ознак неплатоспроможності з огляду на те, що неможливість боржника задовольнити вимоги одного або кількох кредиторів при наявності інших кредиторів перед якими виконання зобов'язань стане неможливим більш ніж однозначно свідчить про наявність не загрози, а вже стабільної неплатоспроможності.

Крім цього, поняття «загроза неплатоспроможності» в редакції закону до 01.01.2025 у взаємозв'язку з обов'язком боржника у місячний строк звернутися до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство у разі виникнення загрози неплатоспроможності нівелювало всі інші можливості позасудового врегулювання заборгованості (досудова санація, фінансова реструктуризація чи договірна реструктуризація).

Варто також звернути увагу на те, що в процедурі превентивної реструктуризації, план не є документом, який не може бути змінено під час процедури, а навпаки, законодавець в частині четвертій статті 33-15 КУзПБ визначає, що сторони превентивної реструктуризації не зв'язані концепцією превентивної реструктуризації або можуть відступити від пропозицій плану превентивної реструктуризації, якщо це необхідно для досягнення успіху в переговорах та подальшого схвалення плану превентивної реструктуризації [12]. Тобто, підготовлений боржником план превентивної реструктуризації є лише першою пропозицією кредиторам щодо умов майбутньої реструктуризації, відправною точкою в майбутніх переговорах боржника з кредиторами.

Більше того, в процедурі превентивної реструктуризації боржник, який є суб'єктом мікропідприємництва та суб'єктом малого підприємництва, має право подати разом із заявою про відкриття процедури превентивної реструктуризації концепцію превентивної реструктуризації. Концепція плану превентивної реструктуризації не покладає на боржника тягар доказування перспективності плану та необхідності залучення зовнішніх консультантів або ж витрачання внутрішніх ресурсів боржника на доведення перспективності плану та дотримання критерію найкращих інтересів кредиторів.

Наступним етапом є відкриття процедури превентивної реструктуризації, яке здійснюється господарським судом у разі дотримання встановлених законодавством вимог. Суд у п'ятиденний строк розглядає подану заяву та постановляє ухвалу про відкриття процедури, одночасно застосовуючи заходи основні захисту боржника, призначаючи адміністратора реструктуризації (у разі необхідності), а також визначаючи дату та місце проведення заключного судового засідання. Таке засідання має відбутися не раніше двох і не пізніше шести місяців з дня відкриття процедури, до якого боржник зобов'язаний подати на затвердження суду план превентивної реструктуризації, схвалений кредиторами [12]. За аналогією з процедурою досудової санації, суд на цій стадії розглядає план превентивної реструктуризації на відповідність КУзПБ лише за «зовнішніми ознаками».

Після відкриття процедури розпочинається стадія переговорів між боржником та кредиторами, які можуть здійснюватися за участю адміністратора реструктуризації. Метою переговорного процесу є досягнення консенсусу щодо змісту плану реструктуризації та конкретних заходів фінансового оздоровлення. Законодавство допускає можливість відступу від первинних пропозицій боржника, що забезпечує гнучкість процедури та створює умови для вироблення взаємоприйнятних рішень. Формат переговорів не є жорстко визначеним і може включати як індивідуальні зустрічі, так і колективні обговорення на зборах кредиторів. На моє переконання, це є одним з ключових переваг процедури, оскільки не покладає ані на боржника, ані на кредиторів надто формалізованих вимог щодо процесу узгодження плану.

Важливим елементом процедури превентивної реструктуризації є можливість застосування судом додаткових заходів захисту боржника, які полягають в зупиненні виконавчих дій або забороні стягнення на предмет застави. У відповідності з Директивою ЄС 2019/1023 такі заходи в будь-якому разі не можуть тривати більше ніж 6 місяців, що дозволяє боржнику отримати додаткові важелі у переговорах з кредиторами та, з іншої сторони, не покладає на кредиторів надмірний тягар щодо забезпечення власних інтересів.

Стадія схвалення плану превентивної реструктуризації передбачає скликання зборів кредиторів, які можуть бути проведені боржником не пізніше ніж за сім календарних днів до дати заключного судового засідання. План вважається схваленим за умови його підтримки всіма сформованими класами кредиторів. У разі відсутності одностайної підтримки всіма класами боржник не позбавлений можливості продовжити переговори або звернутися до суду із заявою про крос-класове затвердження плану, що дозволяє запобігти блокуванню процедури окремими групами кредиторів.

Крос-класове затвердження плану превентивної реструктуризації є ключовим елементом процедури, оскільки тяжіє над кредиторами у вигляді Дамоклевого меча, якщо кредитори займатимуть занадто непоступливу й економічно не розумну позицію щодо можливості схвалення плану превентивної реструктуризації. Тобто, сама по собі можливість досягнути можливості затвердження судом плану превентивної реструктуризації, «нехтуючи» позицією певного класу кредиторів, впливатиме на «принциповість» позиції таких кредиторів.

Важливим нововведенням є можливість боржника самостійно визначати кредиторів, які залучені до превентивної реструктуризації, хоча ця дискреція боржника й обмежена певними нормативними вимогами. Також, важливою новелою, порівняно з досудовою санацією є деталізація класів (категорій в досудовій санації) кредиторів. КУзПБ чітко поділив кредиторів на класи, які частково є відмінними від черговості задоволення вимог кредиторів у процедурі банкрутства та надавши боржнику можливість визначення додаткових суб-класів кредиторів в межах визначених класів.

Подальший етап полягає у судовому розгляді та затвердженні плану превентивної реструктуризації. Господарський суд здійснює перевірку плану на відповідність вимогам Кодексу України з процедур банкрутства та, у разі виявлення порушень, може відмовити у його затвердженні. За відсутності таких порушень, а також за наявності передбачених законом умов, суд затверджує план шляхом постановлення відповідної ухвали, яка підлягає офіційному оприлюдненню.

Варто зазначити, що превентивна реструктуризація усуває недолік досудової санації в частині підстав для відмови у затвердженні плану, а саме перевірки у судовому засіданні за участі сторін плану на відповідність вимогам КУзПБ. Більше того, на відміну від досудової санації, заперечувати в заключному засіданні суду проти плану превентивної реструктуризації з підстав не відповідності плану критерію найкращих інтересів кредиторів, а також наявності очевидних підстав вважати, що план превентивної реструктуризації не має розумної перспективи бути виконаним та запобігти неплатоспроможності або забезпечити життєздатність боржника (пункти 4 та 5 частини першої та частина друга статті 33-22 КУзПБ) можуть лише кредитори, які були присутні на зборах кредиторів та голосували проти плану.

Необхідно також зазначити, що на відміну від досудової санації, КУзПБ встановлює та більш чітко регламентує механізм реструктуризації. Зокрема, законодавець визначив граничний строк процедури – 12 місяців.

Водночас у наукових підходах іноді не проводиться чітке розмежування між строком процедури превентивної реструктуризації та строком виконання (здійснення) реструктуризаційних заходів, який законодавцем прямо не обмежений і триває протягом періоду, визначеного у затвердженому судом плані превентивної реструктуризації.

Так, зокрема Поляков Р.Б. у своєму дослідженні „KEJSERENS NYE KLÆDER“, АБО «НОВА» ПРЕВЕНТИВНА ПРОЦЕДУРА В УКРАЇНІ» зазначає: «Проте в Україні справи про банкрутство (неплатоспроможність) тягнуться роками, а іноді – десятиліттями, далеко не завжди розв'язуючи проблеми неплатоспроможності боржника. А тут, у превентивній реструктуризації, боржник за пів року – рік одразу стає платоспроможним. Хіба це не диво?! Невже це дійсно якась дивовижна правова конструкція, яка, як еліксир, майже за мить робить якісний стрибок у фінансовому лікуванні боржника? Що в ній такого конструктивного, що дасть змогу боржнику, та що там боржнику – людству, взагалі забути про конкурсний процес?» [19, с. 409].

На мою думку, у наведеному підході має місце певне змішування різних за своєю правовою природою часових меж превентивної реструктуризації. Зокрема, 12-місячний строк, який обчислюється з дня відкриття процедури до затвердження судом плану превентивної реструктуризації або її дострокового закриття, не завжди тотожний безпосередньому строку виконання заходів реструктуризації. Останній може як збігатися з моментом затвердження судом відповідного плану (у разі передбачення ним укладення договорів реструктуризації, що набирають чинності одночасно з таким затвердженням), так і тривати протягом більш тривалого, заздалегідь не визначеного судом періоду – у випадку реалізації реструктуризаційних заходів безпосередньо на умовах плану превентивної реструктуризації.

Реалізація плану превентивної реструктуризації супроводжується перманентним судовим та кредиторським контролем. Боржник або адміністратор реструктуризації (у разі його призначення) зобов'язаний щомісячно звітувати перед судом про стан виконання затвердженого плану. Завершення процедури відбувається у разі повного виконання плану реструктуризації, однак закон передбачає можливість її дострокового припинення з інших підстав, зокрема у випадку невиконання плану або припинення діяльності боржника [6].

Враховуючи викладене, важливими нововведеннями процедури превентивної реструктуризації є можливість дотримання боржником режиму конфіденційності під час розробки плану превентивної реструктуризації, запровадження стадії переговорів боржника з кредиторами після отримання судового захисту. Запровадження заходів захисту боржника, зокрема тимчасового зупинення примусового стягнення, відіграє ключову роль у забезпеченні ефективності превентивної реструктуризації, оскільки надає боржнику необхідний часовий та організаційний ресурс для стабілізації фінансового стану та проведення результативних переговорів з кредиторами. Водночас можливість крос-класового затвердження плану виступає важливим інструментом запобігання зловживанню правом з боку окремих груп кредиторів і сприяє досягненню балансу інтересів усіх учасників процедури [20].

Переваги превентивної реструктуризації

Аналіз процедури превентивної реструктуризації дозволяє виокремити низку її істотних переваг. Насамперед, йдеться про збереження функціонуючого бізнесу, що позитивно впливає не лише на економічний стан самого боржника, а й на стабільність економічного середовища загалом. Важливою перевагою є також мінімізація фінансових витрат, оскільки превентивна реструктуризація ґрунтується на домовленостях сторін та дозволяє уникнути тривалих і затратних судових процедур, притаманних класичному банкрутству. У порівнянні з ліквідаційними процедурами, де активи нерідко реалізуються за заниженою вартістю, превентивна реструктуризація дає змогу зменшити втрати як для боржника, так і для кредиторів [21]. Хоча, залишається очевидним, що процедура превентивної реструктуризації є дорожчою за процедуру досудової санації з огляду на більшу залученість суду до процедури.

Суттєвими перевагами превентивної реструктуризації є її гнучкість та можливість впливу на кредиторів можливістю крос-класового затвердження плану превентивної реструктуризації. Умови реструктуризації формуються безпосередньо в процесі переговорів між боржником і кредиторами, що дозволяє швидко адаптуватися до змін фінансової ситуації та знаходити оптимальні шляхи подолання кризи. Крім того, успішне застосування превентивної реструктуризації сприяє збереженню ділової репутації підприємства, оскільки добровільне та своєчасне врегулювання боргових зобов'язань свідчить про відповідальну поведінку боржника та підтримує довіру контрагентів, що, своєю чергою, запобігає знеціненню його активів. Також, однією з ключових переваг процедури є належне правове регулювання процедури, яке відповідає на ключові питання сторін.

Недоліки превентивної реструктуризації

Водночас, незважаючи на значний потенціал, превентивна реструктуризація в Україні супроводжується низкою ризиків та проблем. Однією з ключових є можливість зловживання боржником своїм правом на ініціювання процедури, що може використовуватися не з метою реального фінансового оздоровлення, а для затягування часу або нав'язування кредиторам невігідних умов. Однак, на відміну від загальної прокредиторської спрямованості судових процедур банкрутства, процедура превентивної реструктуризації є доволі проборжниковською, що в повній мірі відповідає моделі, закладеній Директивою ЄС 2019/1023, яка має на меті саме збереження бізнесу. У зв'язку з цим, ризик зловживання бізнесом, шляхом ініціювання «безперспективної» процедури

превентивної реструктуризації є прийнятним, оскільки таке зловживання обмежено короткими строками та іншими процесуальними запобіжниками.

Окремою проблемою є недостатній рівень розвитку систем раннього попередження неплатоспроможності. Хоча Кодекс України з процедур банкрутства визначає загрозу неплатоспроможності як фінансово-господарський стан, за якого боржник протягом наступних дванадцяти місяців не зможе виконувати свої грошові зобов'язання у встановлені строки, практична реалізація цього підходу ускладнюється браком ефективних механізмів моніторингу та аналізу фінансового стану підприємств [12]. Розміщення Міністерством юстиції України переліку інструментів раннього попередження на офіційному вебсайті є позитивним кроком, однак саме по собі не гарантує їх практичного застосування, особливо у сфері малого та середнього бізнесу, де відчувається дефіцит ресурсів і належної мотивації.

Крім того, ефективність інструментів раннього попередження значною мірою залежить від якості фінансової звітності, стабільності зовнішнього середовища та здатності підприємств оперативно реагувати на отримані аналітичні сигнали. Економічні кризи, законодавчі зміни чи інші форс-мажорні обставини можуть істотно знизити результативність навіть добре вибудованих систем моніторингу.

Одним з найважливіших недоліків, навіть через рік запровадження реформи у життя, залишається (по аналогії з досудовою санацією) недостатня комунікація Уряду з бізнесом щодо наявності інституту превентивної реструктуризації, що є прямим обмеженням доступу до неї.

Суттєвим недоліком процедури превентивної реструктуризації є її процедурна складність, у зв'язку високим рівнем нормативної регламентованості, що істотно ускладнює її самостійне застосування боржником без залучення професійних консультантів (арбітражних керуючих, адвокатів, фінансових радників). Превентивна реструктуризація передбачає чітко визначені етапи, процесуальні строки та вимоги до змісту плану, дотримання яких є критичним для успіху процедури. У результаті, це може обмежувати доступ до нового інструменту для малого та середнього бізнесу, для якого витрати на професійний супровід є суттєвими. Для подолання цієї перешкоди край необхідним є дієвість інструментів раннього попередження, а не формальне розміщення на веб сайті інформації про такі інструменти, поширення практики застосування превентивної реструктуризації та стабільні правові позиції судів апеляційної та касаційної інстанцій.

Узагальнюючи, слід зазначити, що імплементація Директиви ЄС 2019/1023 в Україні загалом відповідає європейським підходам. Однак, процедура превентивної реструктуризації за своїм змістом і формою наближається до «міні-банкрутства», що супроводжується процесуальною жорсткістю. З іншої сторони, недостатнє регламентування процедури ставить перед її учасниками більше питань ніж відповідей, що «відлякує» більш організований бізнес. Відсутність чітких керівних принципів щодо інструментів раннього попередження та їх формалізована реалізація знижують проактивний потенціал цієї процедури [5].

У зв'язку з цим доцільним є подальший моніторинг практики застосування превентивної реструктуризації та внесення змін до законодавства з метою усунення виявлених недоліків.

Варто зазначити, що Україна, імплементуючи Директиву ЄС 2019/1023 пішла шляхом внесення відповідних змін до КУзПБ, тобто, зробивши превентивну реструктуризацію частиною «банкрутного» законодавства. Натомість, частина ЄС (зокрема, Німеччина, Австрія) імплементувала Директиву ЄС 2019/1023 шляхом запровадження нового інституту національного законодавства (за аналогією як в Україні було запроваджено фінансову реструктуризацію згідно Закону України «Про фінансову реструктуризацію»). На моє переконання, ці країни, з урахуванням українського контексту, обрали більш вигідний та перспективний шлях, оскільки в Україні все, що стосується банкрутства є певною «чорною міткою» для контрагентів.

Порівняльний аналіз досудової санації та превентивної реструктуризації

З метою узагальнення результатів проведеного дослідження та систематизації ключових відмінностей між досудовою санацією і превентивною реструктуризацією доцільним є застосування порівняльного підходу. Хоча основні засади зазначених процедур вже були проаналізовані, однак хочу зупинитись на ключових позитивно-негативних відмінностях. Саме такий підхід дозволяє наочно продемонструвати спільні риси та принципові розбіжності зазначених правових інститутів, а також оцінити їх функціональне призначення в системі процедур відновлення платоспроможності боржника. У зв'язку з цим у **таблиці 1** наведено порівняльну характеристику досудової санації та превентивної реструктуризації за ключовими критеріями, зокрема нормативним

регулюванням, моментом застосування, роллю суду, участю кредиторів, рівнем гнучкості плану, наявністю механізмів захисту боржника та потенційними ризиками практичного застосування.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика досудової санації та превентивної реструктуризації

Критерій порівняння	Досудова санація	Превентивна реструктуризація
Нормативне регулювання	Кодекс України з процедур банкрутства	Кодекс України з процедур банкрутства з урахуванням змін, внесених Законом № 3985-ІХ
Мета застосування	Відновлення платоспроможності боржника	Недопущення (запобігання) виникненню неплатоспроможності або відновлення платоспроможності боржника
Суб'єкт процедури	Юридичні особи	Юридичні особи та фізичні особи - підприємці
Момент застосування	З моменту виникнення неплатоспроможності боржника	За наявності загрози неплатоспроможності
Ініціатор процедури	Боржник за рішенням засновників (учасників, акціонерів)	Боржник за рішенням засновників (учасників, акціонерів) з можливістю ініціювання процедури кредиторами
Можливість звернення до суду без плану	Відсутня	Можливо звернутись до суду з концепцією реструктуризації
Переговори з кредиторами	Майже неможливі	Ключовий елемент процедури
Роль суду	Обмежена: суд затверджує план санації	Активна: суд відкриває процедуру, застосовує заходи захисту, затверджує план, розглядає заяви (клопотання) сторін
Участь кредиторів	Кредитори мають схвалити план до звернення до суду	Кредитори залучаються після відкриття процедури та беруть участь у переговорах
Схвалення плану	Категоріями кредиторів	За класами кредиторів; можливе крос-класове затвердження
Гнучкість плану	Негативна, зміни до плану до його затвердження судом - не допускаються	Висока, план може коригуватися в процесі переговорів
Захист боржника	Низькі спеціальні механізми захисту від примусового стягнення	Передбачено основні та додаткові заходи захисту боржника
Управління боржником	Боржник зберігає контроль над управлінням та активами	Боржник зберігає контроль над управлінням та активами
Фінансування	Обмежені стимули для залучення нового фінансування	Передбачений захист нового фінансування
Ризик зловживань	Високий, але залежить від позиції кредиторів	Підвищений ризик зловживання правом ініціювання боржником
Репутаційний ефект	Нейтральний	Переважно позитивний за умови успішної реалізації
Результат процедури	Відновлення платоспроможності або ініціювання банкрутства	Виконання плану або перехід до процедур банкрутства

Порівняльний аналіз досудової санації та превентивної реструктуризації свідчить про різну концептуальну спрямованість зазначених правових інститутів, незважаючи на їх спільну мету

– забезпечення платоспроможності боржника. Досудова санація традиційно орієнтована на врегулювання вже наявних фінансових труднощів боржника за умов досягнення попередньої згоди кредиторів, тоді як превентивна реструктуризація має виразно проактивний характер і спрямована на реагування на загрозу неплатоспроможності ще до її фактичного настання.

Принциповою відмінністю між цими процедурами є роль суду. Якщо у досудовій санації суд фактично виконує функцію формального контролю за затвердженням уже погодженого плану, то у процедурі превентивної реструктуризації суд виступає активним учасником процесу, забезпечуючи баланс інтересів сторін, застосовуючи заходи захисту боржника та контролюючи дотримання процедурних гарантій. Саме судовий компонент превентивної реструктуризації значною мірою компенсує недоліки досудової санації, пов'язані з відсутністю механізмів захисту від примусового стягнення та тиску з боку окремих кредиторів.

Водночас істотною перевагою досудової санації залишається мінімальний рівень судового втручання, що знижує витрати та процесуальне навантаження. Превентивна реструктуризація, навпаки, характеризується процедурною складністю, що може стримувати її застосування, особливо суб'єктами мікропідприємництва та малого підприємництва.

Окремої уваги заслуговує питання гнучкості плану. У досудовій санації схвалений кредиторами план санації до затвердження його судом змінити не можливо. Натомість превентивна реструктуризація допускає та стимулює коригування плану в ході переговорів, а також передбачає механізм крос-класового затвердження, що істотно знижує ризик блокування процедури з боку окремих груп кредиторів.

Таким чином, превентивна реструктуризація фактично усуває всі практичні проблеми досудової санації, зокрема, в аспектах гнучкості, судового захисту та стимулювання переговорного процесу.

Практичні проблеми досудової санації та механізми їх подолання шляхом превентивної реструктуризації

Попри нормативне закріплення досудової санації як інструменту запобігання банкрутству, її практичне застосування в Україні тривалий час залишалось обмеженим. Аналіз правозастосовної практики та доктринальних джерел свідчить, що досудова санація не змогла (та й не могла) повною мірою виконати превентивну функцію, на яку вона формально була орієнтована. Основні проблеми цього інституту мають як процедурний, так і концептуальний характер.

Першою суттєвою проблемою досудової санації є безумовна залежність від абсолютної згоди кредиторів. Кредитори, усвідомлюючи слабку процесуальну позицію боржника, часто використовують це як інструмент тиску або взагалі блокують санацію, розраховуючи на більш вигідне задоволення вимог у процедурі банкрутства. У результаті досудова санація нерідко виявляється недоступною саме тоді, коли вона є найбільш потрібною.

Другою проблемою є відсутність ефективних заходів захисту боржника на підготовчому етапі. Після прийняття боржником рішення про застосування досудової санації до моменту подання заяви про затвердження плану санації боржник залишається вразливим до примусового стягнення, арештів майна та блокування рахунків. Це позбавляє досудову санацію ключової переваги – можливості стабілізувати фінансовий стан і вести переговори з кредиторами в умовах тимчасового «процесуального захисту».

Третьою системною вадою досудової санації є її низька гнучкість. Законодавство не передбачає повноцінного механізму коригування плану санації до затвердження його судом, навіть якщо кредитори готові підтримати такий план з певними змінами у моделі реструктуризації. Боржник в такому разі повинен ініціювати нову процедуру досудової санації. Така жорсткість суперечить самій природі реструктуризації, яка вимагає адаптивності та можливості оперативного реагування на ринкові виклики.

Крім того, досудова санація характеризується надто обмеженим рівнем судової підтримки, що створює парадоксальну ситуацію: з одного боку, суд майже не залучений, а з іншого – саме від суду залежить остаточне затвердження плану.

Запровадження процедури превентивної реструктуризації значною мірою спрямоване на усунення зазначених недоліків. Насамперед, превентивна реструктуризація дозволяє боржнику оперативно відкрити процедуру превентивної реструктуризації, в окремих випадках навіть без розробки плану, а лише з концепцією реструктуризації. Це принципово змінює баланс сил, надаючи боржнику можливість діяти проактивно, ще на стадії загрози неплатоспроможності.

Важливою перевагою превентивної реструктуризації є запровадження судових заходів захисту боржника вже на етапі відкриття процедури, зокрема тимчасового обмеження примусового стягнення. Такий механізм створює необхідний «перепочинок» для ведення переговорів, розробки реалістичного плану реструктуризації та залучення інвесторів, що було практично неможливим у межах досудової санації.

На відміну від досудової санації, превентивна реструктуризація характеризується вищим рівнем гнучкості, зокрема можливістю перегляду початкових умов плану, застосування механізму крос-класового затвердження та адаптації заходів реструктуризації до конкретної фінансової ситуації боржника. Це відповідає європейським підходам, закладеним у Директиві ЄС 2019/1023 [1], і підвищує шанси на затвердження плану судом.

Окремо слід відзначити, що превентивна реструктуризація знижує стигматизаційний ефект, притаманний класичним процедурам банкрутства та навіть досудовій санації. Можливість врегулювання боргових проблем без формального визнання неплатоспроможності позитивно впливає на ділову репутацію підприємства, зменшує ризик знецінення активів і підвищує інвестиційну привабливість бізнесу.

На відміну від досудової санації, процедура превентивної реструктуризації, що діє з 1 січня 2025 року, демонструє більш позитивну динаміку вже на початковому етапі. Так, у період з 01.01.2025 по 01.01.2026 господарськими судами було відкрито 8 процедур превентивної реструктуризації.

Крім цього, у 2025 році судами було затверджено 2 плани превентивної реструктуризації, що вже перевищує середньорічний показник затверджених планів досудової санації за весь період дії КУзПБ. З урахуванням відсутності сталої судової практики та успішних кейсів на момент запровадження нового інституту, такі показники можуть бути оцінені як **досить обнадійливі**.

Таким чином, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що превентивна реструктуризація не лише доповнює, а фактично усуває ключові практичні проблеми досудової санації, трансформуючи підхід до запобігання банкрутству з реактивного на проактивний. Водночас ефективність цього інституту в Україні значною мірою залежатиме від подальшого розвитку судової практики, удосконалення інструментів раннього попередження неплатоспроможності та формування культури добросовісних переговорів між боржниками і кредиторами.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що інститути досудової санації та превентивної реструктуризації, попри спільну мету – запобігання банкрутству та відновлення платоспроможності боржника, мають принципово різну правову природу, функціональне наповнення та практичну ефективність. Аналіз чинного законодавства України, судової практики 2025 року та результатів імплементації Директиви ЄС 2019/1023 засвідчує еволюцію підходів до врегулювання фінансових труднощів підприємств у бік превентивних, гнучких та економічно доцільних механізмів.

Досудова санація, яка історично розглядалася як основний позасудовий інструмент фінансового оздоровлення боржника, на практиці виявила низку суттєвих обмежень. Надмірна залежність від попередньої згоди кредиторів, відсутність ефективних заходів захисту боржника до звернення до суду, низький рівень гнучкості плану санації та високі ризики його незатвердження зумовили обмежене застосування цього інституту в реальному секторі економіки. У багатьох випадках досудова санація не виконувала превентивної функції, а лише відкладала перехід до процедури банкрутства.

Запровадження превентивної реструктуризації в Україні з 1 січня 2025 року стало відповіддю на ці системні проблеми та важливим етапом гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами. Превентивна реструктуризація закріплює принцип проактивного втручання у фінансову кризу, надаючи боржнику можливість ініціювати процедуру на стадії загрози неплатоспроможності, отримати судовий захист, вести переговори з кредиторами в умовах процесуальної стабільності та формувати гнучкий план реструктуризації, орієнтований на збереження бізнесу.

Порівняльний аналіз засвідчує, що превентивна реструктуризація не лише розширює інструментарій боржника, а й сприяє більш збалансованому врахуванню інтересів усіх учасників процедури. Механізми крос-класового затвердження плану, обмеження примусового стягнення, мінімізація судового втручання та підвищені вимоги до прозорості фінансової інформації створюють умови для конструктивного діалогу між боржником і кредиторами, знижують транзакційні витрати та ризики втрати активів.

Водночас дослідження показує, що ефективність превентивної реструктуризації в Україні не є автоматично гарантованою. Ключовими викликами залишаються недостатній розвиток інстру-

ментів раннього попередження неплатоспроможності, ризику зловживань з боку боржників, обмежена управлінська та фінансова спроможність малого і середнього бізнесу, а також потреба у формуванні сталої судової практики. У цьому контексті особливої ваги набуває роль правозастосовних органів, професійних учасників процедур неплатоспроможності та корпоративного управління.

Отже, превентивна реструктуризація в сучасних умовах виступає не просто альтернативою досудовій санації, а якісно новим правовим механізмом, здатним усунути її практичні недоліки та забезпечити реальне відновлення платоспроможності підприємств. Подальший розвиток цього інституту має бути спрямований на вдосконалення механізмів раннього реагування, підвищення правової визначеності та формування довіри до процедур реструктуризації як ефективного інструменту збереження бізнесу, економічної стабільності та інвестиційної привабливості України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency). *Official Journal of the European Union*. 26.6.2019. L 172/18. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32019L1023>.
2. Kononov O. Post-war economic recovery of Ukraine: what role could the EU Preventive Restructuring Directive 2019/1023 play for the Ukrainian small and medium-sized enterprises? *American Bankruptcy Law Journal*. 2023. Vol. 97(4). P. 757–835. URL: <https://www.ablj.org/post-war-economicrecovery-of-ukraine-what-role-could-theeu-preventive-restructuring-directive2019-1023-play-for-the-ukrainian-smalland-medium-sized-enterprises-html>.
3. Kononov O. Ukrainian Preventive Restructuring: First Transposition of Directive (EU) 2019/1023 by a NonMember State. *European Insolvency and Restructuring Journal*. 2024. Vol. 3. P. 1–38. URL: <https://eirjournal.com/article/view/18605>.
4. Regulation (EU) 2024/792 of the European Parliament and of the Council of 29 February 2024 establishing the Ukraine Facility. *Official Journal of the European Union*. 29.2.2024. Series L. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj>.
5. Боярчуков М. Імплементована Директива ЄС у банкрутних процедурах: основні зміни. *Юридична газета online*. 15 листопада 2024. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/implementovana-direktiva-es-u-bankrutnih-procedurah-osnovni-zmini.html>.
6. Боярчуков М. Превентивна реструктуризація в теорії та практиці. Частина 1. *Юридична газета online*. 16 грудня 2024. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/preventivnarestруктуризациа-v-teoriyi-ta-prakticichastina-1.html>.
7. Вечірко І.О. Процесуальні аспекти застосування процедури превентивної реструктуризації боржника. Current issues of the world economy, international economic relations and international communications amidst the formation of a new world order and polarization of the world : International scientific-practical conference, м. Riga, Latvia, 24 берез. 2025 р. Ужгород, 2025. С. 244–248. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-534-1-43>.
8. Гринчишин Я. Превентивна реструктуризація як новий тренд законодавства про неплатоспроможність. *Облік і фінанси*. 2021. № 2(92). С. 51–60. URL: <https://journals.indexscopernicus.com/api/file/viewByFileId/1334306>.
9. Дерлюк В.Д. Санація як альтернатива банкрутству. *Ірпінський юридичний часопис*. 2024. Вип. 2(15). С. 95–109. DOI: [https://doi.org/10.33244/2617-4154-2\(15\)-2024-95-109](https://doi.org/10.33244/2617-4154-2(15)-2024-95-109)
10. Досудова санація: діалог боржника і кредиторів на фоні війни. *pravo.ua*. URL: <https://pravo.ua/dosudova-sanatsiia-dialoh-borzhnyka-i-kredytoriv-na-foni-viiny/> (Дата звернення: 27.01.2026).
11. Завідна Л., Миколайчук І., Намлієв Є. Реструктуризація бізнесу як стратегія адаптації підприємства до змін в умовах війни. *International Interdisciplinary Scientific Journal «Expert»*. 2024. Vol. 1, Issue 3. С. 5–28. DOI: <https://doi.org/10.62034/2815-5300/2024-v1-i3-001>.
12. Кодекс України з процедур банкрутства : Кодекс України від 18.10.2018 № 2597-VIII: станом на 26 груд. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 14.01.2026).

13. Крикун В.Б., Дерлюк В.Д. Превентивна реструктуризація як правовий механізм запобігання фінансової неспроможності. *New Ukrainian Law*. 2025. № 2. С. 88–97. URL: <https://doi.org/10.51989/nul.2025.2.11> (дата звернення: 14.01.2026).
14. Офіційний вебсайт Верховного Суду України. Оглядова сторінка «ОГПОВ». Верховний Суд (supreme.court.gov.ua). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/og_pov/ (дата звернення: 20.01.2026).
15. План для реалізації Ukraine Facility 2024-2027. Програма підтримки економіки. UA. Ukraine Facility. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua>.
16. Посидинок В.В., Коваленко І.В. Відповідальність директорів у процедурах неспроможності (банкрутства) за законодавством ЄС та окремих держав-членів ЄС. *Економіка та право*. 2021. № 1. С. 48–60. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2021.01.048>.
17. Поляков Р.Б. Порівняльно-правова характеристика досудової санації за правом України та Німеччини. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2022. № 3 (77). С. 23–40. DOI: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2022.3.3>.
18. Поляков Р. Б. Порівняльно-правові аспекти регулювання процедури банкрутства в Німеччині та Україні : монографія. Чернівці : Технодрук, 2021. 256 с. ISBN 978-617-7611-87-4.
19. Поляков Р.Б., Поляков Б.М. *Kejserens Nye Klæder*“, або «Нова» превентивна процедура в Україні. *Право І Суспільство*. 2025. Т. 2, № 5. С. 405–417. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.5.2.52>.
20. Право на другий шанс: в Україні запроваджують європейський механізм превентивної реструктуризації боргів бізнесу / ARIO LAW, 01.08.2024. URL: https://ario.law/press_center/pravo-na-druhyj-shans-v-ukraini-zaprovadzhuiut-ievropejskyj-mekhanizm-preventyvnoi-restrukturyzatsii-borhiv-biznesu.
21. Превентивна реструктуризація заборгованості: як ця процедура може допомогти бізнесу. *Mind.ua*, 2026. URL: <https://mind.ua/openmind/20273674-preventivna-restrukturizaciya-zaborgovanosti-yak-sya-procedura-mozhe-dopomogti-biznesu>.
22. Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації: Закон України від 19.09.2024 № 3958-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3985-20#Text>.
23. Про затвердження Дорожньої карти щодо діяльності з розбудови потенціалу для підтримки впровадження Кодексу України з процедур банкрутства: Наказ Міністерства юстиції України від 26.09.2023 № 3427/5. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/09/29/20230929154536-82.pdf>.
24. Справа №123/8735/00 (реєстр. № 123873500) / Єдиний державний реєстр судових рішень України. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123873500> (Дата звернення: 27.01.2026).
25. Філатов В.А. Забезпечення доступу мікро- та малих підприємств боржників до процедур банкрутства в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 206–210. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/48>.
26. Філатов В. Шляхи ефективного застосування процедур банкрутства. *Юридична Газета online*. 2024. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/bankrutstvo-i-restrukturizaciya/shlyahi-efektivnogo-zastosuvannyaaprocedur-bankrutstva.html>.
27. Хорунжий Ю. Банкрутів стане менше? Україна на вимогу ЄС розробляє реформу сфери неплатоспроможності. *Економічна правда*. 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/09/26/704737>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Хорунжий Ю.А., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.14>

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ КЕРУЮЧОГО САНАЦІЄЮ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО

Циганович О.В.,
*аспірант Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України
ORCID: 0009-0009-6959-2191
e-mail: tsyhanovycholeksandr@gmail.com*

Циганович О.В. Правове становище керуючого санацією у справі про банкрутство.

У статті досліджуються особливості правового становища керуючого санацією у справі про банкрутство. Метою дослідження є розкриття особливостей правового регулювання статусу керуючого санацією у справі про банкрутство, аналіз судової практики застосування відповідних законодавчих положень судами, виявлення потенційних ризиків та прогалин у цій сфері.

Наголошено, що участь керуючого санацією у справі про банкрутство притаманна лише для юридичних осіб, у справах про неплатоспроможність фізичних осіб приймає участь керуючий реструктуризацією. Загалом, зміст прав та обов'язків керуючого реструктуризацією, в цілому, об'єднує в собі обсяг прав та обов'язків розпорядника майна та керуючого санацією у справі про банкрутство юридичної особи.

Аргументовано, що керуючий санацією у процедурі банкрутства наділяється як загальними правами та обов'язками, визначеними для арбітражного керуючого у ст. 12 Кодексу України з процедур банкрутства, так і особливими правами та обов'язками, обумовленими специфікою його правового становища у процедурі санації.

Проаналізовано судову практику в частині надання господарським судом оцінки діям керуючого санацією та застосування до нього відповідальності у вигляді відсторонення від виконання обов'язків керуючого санацією.

Досліджено особливості взаємодії керуючого санацією з керівництвом боржника та з кредиторами. Встановлено, що фактично, керуючий санацією стає одноособовим керівником боржника, який продовжує здійснювати господарську діяльність боржника із головною метою – відновити платоспроможність боржника. Наголошено, що успіх процедури санації залежить від майстерності та професіоналізму арбітражного керуючого, який повинен діяти як повноцінний антикризовий менеджер, що намагається врятувати підприємство-боржника. Помилки ж, допущені керуючим санацією, можуть суттєво впливати на ефективність та тривалість процедур банкрутства, що викликає необхідність підтримання контролю за його діяльністю.

Аргументовано, що погодившись на введення процедури санації, кредитори та керуючий санацією мають працювати як один механізм (одне ціле), головною метою якого є відновлення платоспроможності боржника.

Ключові слова: банкрутство, неплатоспроможність, Кодекс України з процедур банкрутства, санація, арбітражний керуючий, керуючий санацією.

Tsyhanovych O.V. The legal status of the reorganization manager in bankruptcy proceedings.

The article examines the specific features of the legal status of the reorganization manager in bankruptcy proceedings. The purpose of the study is to reveal the peculiarities of the legal regulation governing the status of a reorganization manager in bankruptcy cases, to analyze judicial practice regarding the application of the relevant legislative provisions by courts, and to identify potential risks and gaps in this field.

It is emphasized that the participation of a reorganization manager in bankruptcy proceedings is only typical for legal entities, whereas in insolvency cases involving individuals, a restructuring manager

takes part. In general, the scope of rights and obligations of a restructuring manager combines the rights and obligations of both the assets manager and the reorganization manager in bankruptcy proceedings involving a legal entity.

It is argued that a reorganization manager in bankruptcy proceedings is entitled to both the general rights and obligations defined for an arbitration manager under Article 12 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures with special rights and obligations arising from the particularities of their legal status within the reorganization procedure.

Judicial practice is analyzed with regard to the commercial court's assessment of the actions of the reorganization manager and the application of liability measures in the form of suspension from duty of a reorganization manager.

The study explores the specifics of interaction between the reorganization manager, the management authorities of the debtor, and creditors. It is established that, in practice, the reorganization manager becomes the sole executive authority of the debtor, who continues the debtor's business activities with a main purpose – to restore the debtor's solvency. It is emphasized that the success of the reorganization procedure depends on the skills and professionalism of the insolvency practitioner, who must act as a full-fledged crisis manager seeking to rescue the debtor enterprise. Errors committed by the reorganization manager may significantly affect the efficiency and duration of bankruptcy proceedings which makes it necessary to maintain control of their actions.

It is argued that by agreeing to the introduction of the reorganization procedure, creditors and the reorganization manager must operate as a single mechanism (as one whole), with the primary objective of restoring the debtor's solvency.

Key words: bankruptcy, insolvency, Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, reorganization, arbitration manager, reorganization manager.

Постановка проблеми. Одним із ключових учасників кожної справи про банкрутство (неплатоспроможність) є арбітражний керуючий, який, володіючи відповідними професійними знаннями та навичками, повинен забезпечити дотримання балансу інтересів кредиторів та боржника у справі. На кожному етапі справи про банкрутство арбітражний керуючий виконує відповідну роль, будучи при цьому наділеним відповідними правами та обов'язками. Під час застосування до боржника процедури санації арбітражний керуючий виконує роль керуючого санацією, від якого багато в чому залежить результативність такої судової процедури. У зв'язку з цим, дослідження особливостей правового становища керуючого санацією у справі про банкрутство видається доцільною не лише з наукової, але й з практичної точки зору.

Отже, **метою** дослідження є розкриття особливостей правового регулювання статусу керуючого санацією у справі про банкрутство, аналіз судової практики застосування відповідних законодавчих положень судами, виявлення потенційних ризиків та прогалин у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Питанням правового регулювання процедур банкрутства присвятили свої наукові дослідження чимало українських вчених та практиків, серед яких варто відзначити: О. Беяневич, О. Бірюкова, А. Бутирського, І. Бутирську, А. Данілова, Б. Дерев'янка, В. Джуна, В. Дутку, Ю. Кабенюк, Л. Ніколенко, Б. Полякова, Р. Полякова, П. Пригузу, В. Радзівілюк, Я. Рябцеву, Ю. Татік та інших. Праці зазначених науковців присвячені як процедурі банкрутства загалом, так і окремим аспектам застосування до неплатоспроможного боржника заходів, передбачених Кодексом України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ). Серед дисертаційних досліджень, присвячених окремим аспектам статусу арбітражного керуючого у справі про банкрутство, слід вказати на дисертації Я. Рябцевої на тему «Правовий статус арбітражного керуючого» (2006 р.) [1], Ю. Кабенюк на тему «Правове регулювання арбітражного управління в процедурі банкрутства в Україні» (2018 р.) [2], А. Данілова на тему «Правове регулювання діяльності арбітражного керуючого в Україні» (2021 р.) [3]. Разом з тим, актуальним видається дослідження особливостей правового статусу керуючого санацією у справі про банкрутство у контексті актуального нормативно-правового регулювання та судової практики.

Виклад основного матеріалу. Комплексність процедур банкрутства і різнобічна спрямованість інтересів сторін змушує законотворців займатися пошуком нових та удосконаленням наявних способів регулювання неплатоспроможності, які мають на меті задоволення інтересів усіх учасників процедур банкрутства – як боржника та кредиторів, так і держави [4, с. 50]. З кінця ХХ ст. відновлювальні процедури стали основою правового регулювання відносин неспромож-

ності, що зумовило необхідність участі у справі про банкрутство професійних суб'єктів, метою участі яких у справі є не лише пропорційне задоволення вимог кредиторів, але і, за можливості, відновлення платоспроможності боржника [5, с. 133]. Як зазначає В. Дутка, правове регулювання статусу арбітражного керуючого у справі про банкрутство завжди зазнає змін, які є реакцією законодавця на виклики того чи іншого часу [6, с. 70]. В. Богатир вказує, що правовий статус арбітражного керуючого тривалий час залишався предметом вивчення вченими та практиками; вимоги до його освіти, професійних якостей, стажу роботи, відсутності конфлікту інтересів із керівниками та/або власниками майна боржника чи кредиторів періодично змінювалися. І поступово з кожною новою редакцією та з новими змінами до законодавства про банкрутство усе більше професійною ставала діяльність арбітражного керуючого [7, с. 17].

Правовому регулюванню статусу арбітражного керуючого у справі про банкрутство присвячено, перш за все, окрему книгу КУзПБ – а саме: книгу другу, іменовану «Арбітражний керуючий». Ст. 12 КУзПБ регламентує права та обов'язки арбітражного керуючого, які є загальними і не залежать від судової процедури, що застосовується до неплатоспроможного боржника, і, відповідно, ролі, в якій арбітражний керуючий виступає у справі (розпорядник майна, керуючий санацією, керуючий реструктуризацією, ліквідатор, керуючий реалізацією чи адміністратор превентивної реструктуризації). Особливості ж правового статусу арбітражного керуючого, залежно від ролі, в якій він виступає, знаходимо у відповідних положеннях КУзПБ, які регламентують застосування до боржника окремих судових процедур. Так, що стосується судової процедури санації боржника, ст. 50 КУзПБ, яка врегульовує введення процедури санації, у ч.ч. 5 та 6 визначає особливі права та обов'язки, якими наділяється тільки керуючий санацією. Отже, окрім прав, передбачених ст. 12 КУзПБ, керуючий санацією також має право:

- звертатися до господарського суду в передбачених цим Кодексом та Господарським процесуальним кодексом України випадках;
 - розпоряджатися майном боржника відповідно до плану санації та з урахуванням обмежень, встановлених законодавством;
 - укладати від імені боржника цивільно-правові, трудові та інші правочини (договори);
 - подавати заяви про визнання правочинів (договорів), укладених боржником, недійсними.
- Серед особливих обов'язків керуючого санацією передбачено наступні:
- прийняти в господарське відання майно боржника;
 - відкрити спеціальний рахунок для проведення санації та розрахунків з кредиторами;
 - забезпечити ведення боржником бухгалтерського обліку і статистичного звіту та фінансової звітності;
 - здійснювати заходи щодо стягнення на користь боржника дебіторської заборгованості, а також стягнення заборгованості з осіб, які відповідно до закону або договору несуть з боржником субсидіарну чи солідарну відповідальність;
 - розглядати вимоги конкурсних кредиторів;
 - заявляти в установленому порядку заперечення щодо заявлених до боржника вимог конкурсних кредиторів;
 - повідомляти у десятиденний строк з дня постановлення господарським судом відповідної ухвали орган, уповноважений управляти державним майном, про своє призначення, закінчення виконання плану санації, звільнення від обов'язків;
 - повідомляти орган, уповноважений управляти державним майном, про реалізацію плану санації щодо боржника – державного підприємства або господарського товариства, у статутному капіталі якого більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі;
 - надавати господарському суду на його вимогу інформацію про виконання плану санації;
 - на період санації виступати представником сторони (власника) у колективному договорі;
 - щокварталу звітувати перед комітетом кредиторів та судом про виконання плану санації;
 - здійснювати інші передбачені законодавством повноваження.

Щодо обов'язку керуючого санацією розглядати вимоги конкурсних кредиторів, слід погодитися із зауваженням А. Данілова, який обґрунтовано зазначає, що законодавцем при прийнятті КУзПБ було допущено помилку в частині визначення виду кредиторів, чії вимоги розглядаються арбітражним керуючим – керуючим санацією [3, с. 113]. Дійсно, вимоги конкурсних кредиторів заявляються, а, відповідно, і розглядаються арбітражним керуючим на етапі розпорядження майном боржника, а під час застосування процедури санації до боржника, в останнього можуть виникнути хіба поточні кредитори.

Участь керуючого санацією у справі про банкрутство притаманна лише для юридичних осіб, у справах про неплатоспроможність фізичних осіб приймає участь керуючий реструктуризацією. Загалом, зміст прав та обов'язків керуючого реструктуризацією, в цілому, об'єднує в собі обсяг прав та обов'язків розпорядника майна та керуючого санацією у справі про банкрутство юридичної особи.

Специфічних обов'язків у керуючого санацією передбачено чимало, і це обумовлено важливістю ролі арбітражного керуючого на даному етапі. Адже по суті саме на даній стадії справи про банкрутство вирішується ключове питання – чи вдасться зберегти боржника як господарюючого суб'єкта, чи доведеться визнати його банкрутом і вводити ліквідаційну процедуру. І тут багато чого залежить від майстерності та професіоналізму арбітражного керуючого, який повинен діяти як повноцінний антикризовий менеджер, що намагається врятувати підприємство-боржника. Помилки ж, допущені керуючим санацією, можуть суттєво впливати на ефективність та тривалість процедур банкрутства.

Так, показовим у цьому аспекті є приклад із судової практики. Ухвалою Господарського суду Дніпропетровської області від 12 червня 2019 р. затверджено план санації боржника у справі № 904/794/14, який передбачає відновлення виробничої діяльності боржника за участі інвесторів; заміщення активів; частковий продаж майна боржника або укладення мирової угоди. Центральний апеляційний господарський суд, оцінюючи дії керуючого санацією, встановив, що помилкові дії керуючого санацією щодо звернення до правоохоронних органів із заявою про виконання ухвали суду про зняття арешту із заставного майна, замість звернення до суб'єкта державної реєстрації прав та їх обтяжень з такою вимогою, призвели до того, що впродовж трьох років це майно не могло бути реалізоване шляхом проведення аукціону внаслідок наявності у Державному реєстрі запису про його арешт. Тривале невиконання рішення комітету кредиторів про виділ та продаж заставного майна банкрута, затвердженого ухвалою господарського суду, є порушенням права заставного кредитора отримати задоволення своїх грошових вимог за рахунок заставного майна, що є підставою для відсторонення арбітражного керуючого від виконання обов'язків керуючого санацією [8].

Процедура банкрутства є наслідком здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, внаслідок якої суб'єкт підприємництва не здатний виконати свої грошові зобов'язання перед іншими особами (неспроможність) [9, с. 192]. При цьому часто банкрутство є результатом умисних дій керівництва боржника, яке «готувалося» до процедури банкрутства задовго до відкриття провадження у справі, і переслідує у такій справі єдину мету – чим швидше домогтися визнання боржника банкрутом та звільнення від боргів, залишивши кредиторів ні з чим. Очевидно, що такий боржник не буде зацікавлений у процедурі санації, тому у такому випадку арбітражний керуючий може зіштовхуватися з перешкоджанням з боку боржника його діяльності. Тому непоодинокими є випадки, коли керуючому санацією доводиться працювати в умовах конфлікту з керівництвом боржника. Але якщо у процедурі розпорядження майном арбітражному керуючому могло бути складно отримати повний доступ до підприємства, очолюваного керівником, то тут, відповідно до приписів ст. 50 КУзПБ, з моменту постановлення ухвали про введення процедури санації:

члени виконавчого органу (керівник) боржника звільняються з посади у порядку, визначеному законодавством;

управління боржником переходить до керуючого санацією;

зупиняються повноваження органів управління боржника - юридичної особи щодо управління та розпорядження майном боржника, повноваження органів управління передаються керуючому санацією, крім повноважень, передбачених планом санації.

Органи управління боржника протягом 15 днів з дня прийняття рішення про введення процедури санації та призначення керуючого санацією зобов'язані здійснити передачу керуючому санацією бухгалтерської та іншої документації боржника, його печаток, штампів, матеріальних та інших цінностей.

Відповідно до ч. 2 ст. 10 КУзПБ арбітражний керуючий з моменту постановлення ухвали (постанови) про призначення його керуючим санацією або ліквідатором до моменту припинення здійснення ним повноважень прирівнюється до службової особи підприємства-боржника. Тобто, фактично, керуючий санацією стає одноособовим керівником боржника, який продовжує здійснювати господарську діяльність боржника із однією метою – відновити платоспроможність боржника.

Така концентрація в руках керуючого санацією по суті всієї влади над підприємством-боржником дозволяє арбітражному керуючому отримати реальний вплив на всі процеси, що відбуваються як всередині підприємства, так і на взаємовідносини підприємства-боржника з іншими суб'єктами.

З цього приводу слушною є теза Ю. Татік, висловлена нею у дисертаційному дослідженні, про те, що арбітражний керуючий концентрує в своїх руках усю повноту влади над боржником у процедурі санації. Від його компетентності та добросовісності багато в чому залежить успіх відновлення платоспроможності. Керуючий, продовжує дослідниця, балансує між інтересами боржника та кредиторів. З одного боку, він діє в інтересах боржника (формально керуючий захищає майнові права боржника як юридичної особи), але кінцева мета – задоволення вимог кредиторів, тому всі дії спрямовані на максимізацію конкурентної маси та погашення боргів [10, с. 77].

Варто зазначити, що обсяг прав керуючого санацією викликає раціональне занепокоєння з точки зору потенційних зловживань, які у розрізі практики справ про банкрутство є непоодинокими і досить шкідливими як для самого процесу відновлення платоспроможності, так і для репутації відповідних процедур в цілому. Для подолання даних ризиків законодавець у абз. 2 ч. 4 ст. 28 КУз-ПБ передбачає низку підстав для відсторонення арбітражного керуючого за клопотанням учасника провадження у справі або за власною ініціативою, зокрема у разі:

- невиконання або неналежного виконання обов'язків, покладених на арбітражного керуючого;
- зловживання правами арбітражного керуючого;
- подання до суду неправдивих відомостей;
- відмови арбітражному керуючому в наданні допуску до державної таємниці або скасування раніше наданого допуску, якщо такий допуск є необхідним для виконання обов'язків, визначених цим КУзПБ;
- припинення діяльності арбітражного керуючого;
- тимчасового зупинення права на здійснення діяльності арбітражного керуючого на строк понад 30 днів;
- наявності реального чи потенційного конфлікту інтересів.

Окремо визначене право комітету кредиторів в будь-який час звернутися до господарського суду з клопотанням про відсторонення арбітражного керуючого від виконання повноважень незалежно від наявності таких підстав.

Питання відсторонення керуючого санацією як за ініціативою комітету кредиторів, так і за поданням учасника провадження, уже знайшло вираження в судовій практиці. Так, ухвалою Господарського суду міста Києва у справі № 925/674/21 від 21.11.2024р. арбітражний керуючий був відсторонений від виконання обов'язків керуючого санацією за заявою підприємства-учасника справи (що потребувало обґрунтування наявності підстав для її задоволення). Суд констатував зловживання керуючим санацією своїми правами та неналежне виконання покладених на нього обов'язків, зокрема, керуючим санацією безпідставно не було враховано виконання заявником плану санації, та те, що внаслідок повного виконання плану санації, керуючий санацією повинен був передати усе майно та корпоративні права боржника на користь цього ж заявника. Означене ж, на думку суду, свідчило про те, що дії керуючого санацією зовсім не направлені на реалізацію та забезпечення прав кредиторів у судових процедурах банкрутства, підвищення як їх впливу на саму процедуру та їх відповідальність, прискорення строків проведення такої процедури шляхом подання зборам кредиторів та суду на затвердження звіту керуючого санацією [11].

Іншим прикладом слугує ухвала Господарського суду Запорізької області у справі № 908/802/20 від 06.10.2025 р., якою арбітражного керуючого відсторонено від виконання обов'язків керуючого санацією на підставі безпосередньо рішення комітету кредиторів. У даній справі господарський суд доходить висновку, що відсторонення арбітражного керуючого від виконання повноважень ліквідатора за клопотанням комітету кредиторів (а не просто учасника провадження, як у попередньому прикладі) є окремою підставою для відсторонення та не потребує доведення наявності підстав для відсторонення, необхідного у разі відсторонення арбітражного керуючого господарським судом за клопотанням учасника провадження у справі або за власною ініціативою, тому дослідженню у даному випадку підлягає лише дотримання порядку волевиявлення комітету кредиторів з цього питання [12].

Такі повноваження суттєво знижують ризик зловживань, одночасно, однак, викликаючи занепокоєння щодо добросовісності використання комітетом кредиторів настільки необмеженого права на

користь процедурі санації. Як вказує Ю. Кабенюк, часто кредитори боржника не є зацікавленими в очікуванні відновлення платоспроможності боржника, їх цікавить тільки задоволення своїх вимог. Вони сприймають процедуру банкрутства досить болісно [2, с. 127]. У таких ситуаціях керуючому санацією теж непросто працювати, оскільки комітет кредиторів або окремі кредитори можуть своєю процесуальною поведінкою всіляко перешкоджати діяльності такого арбітражного керуючого.

Однак, тут варто зазначити, що рішення про введення процедури санації приймається саме кредиторами і якщо вони вже прийняли відповідне рішення, то вони: 1) мають бачення розвитку справи про банкрутство (попередній план санації); 2) надають перевагу реабілітаційним процедурам у справі про банкрутство; 3) усвідомлюють ризики, які несе процедура санації (наприклад, довготривалість).

За таких умов очевидним є те, що, погодившись на введення процедури санації, кредитори та керуючий санацією мають працювати як один механізм (одне ціле), головною метою якого є відновлення платоспроможності боржника, використовуючи визначені законодавцем механізми контролю і запобігання зловживанням.

Висновки. Таким чином, керуючий санацією у процедурі банкрутства наділяється як загальними правами та обов'язками, визначеними для арбітражного керуючого у ст. 12 КУЗПБ, так і особливими правами та обов'язками, обумовленими специфікою його правового становища у процедурі санації. Фактично, керуючий санацією стає одноособовим керівником боржника, який продовжує здійснювати господарську діяльність боржника з однією метою – відновити платоспроможність боржника. Враховуючи обсяг наданих прав, успіх процедури санації залежить від майстерності та професіоналізму арбітражного керуючого, який повинен діяти як повноцінний антикризовий менеджер, що намагається врятувати підприємство-боржника. Вартість помилок, допущених керуючим санацією, є суттєвою, адже вони можуть впливати на ефективність та тривалість процедур банкрутства і, як наслідок – як на обсяг задоволених вимог кредиторів, так і на долю підприємства. Погодившись на введення процедури санації, кредитори та керуючий санацією мають працювати як один механізм (одне ціле), головною метою якого є відновлення платоспроможності боржника, використовуючи у разі необхідності існуючі механізми контролю та запобігання зловживанням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рябцева Я.Г. Правовий статус арбітражного керуючого: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2006. 18 с.
2. Кабенюк Ю.В. Правове регулювання арбітражного управління в процедурі банкрутства в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Інститут економіко-правових досліджень НАН України. Київ, 2018. 242 с.
3. Данілов А.І. Правове регулювання діяльності арбітражного керуючого в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. 260 с.
4. Деревянко Б.В., Циганович О.В. Окремі аспекти досудової санації як виду реструктуризації суб'єктів господарської діяльності. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2024. № 1 (47). С. 49–59. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-47-1-49-59>.
5. Бутирська І.А. Історія становлення регламентації правового становища учасників справи про банкрутство. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 65. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. С. 127–133.
6. Дутка В.В. Актуальні питання правового регулювання статусу арбітражного керуючого у справі про банкрутство. *Право і суспільство*. 2023. № 5. С. 66–71. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.5.11>.
7. Богатир В.К. Ліквідаційна процедура – заключна процедура у справах про банкрутство: монографія. В.К. Богатир; за ред. докт. юрид. наук, професора Б.В. Деревянко. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 210 с. URL: <https://repository.ndipp.gov.ua/handle/765432198/209> (дата звернення: 01.02.2026).
8. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 04 квітня 2024 р. у справі № 904/794/14. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118217036> (дата звернення: 01.02.2026).

9. Бутирський А.А. Правова природа засобів відновлення платоспроможності боржника. *Вісник господарського судочинства*. 2006. № 3. С. 190–196.
10. Татік Ю.М. Судова процедура санації боржника: дис. ... доктора філософії: 081 Право / Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України». Київ, 2025. 207 с.
11. Постанова Господарського суду міста Києва від 11 грудня 2024 р. у справі № 925/674/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123673306> (дата звернення: 01.02.2026).
12. Постанова Господарського суду Запорізької області від 6 жовтня 2025 р. у справі № 908/802/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130753460> (дата звернення: 01.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 05.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Циганович О.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.15>

ДОГОВІРНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ: ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Швидка Т.І.,

*докторка юридичних наук, професорка,
доцентка кафедри господарського права,
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
адвокат
ORCID: 0000-0002-6152-2705
e-mail: Raketa7770@gmail.com*

Швидка Т.І. Договірні та організаційно-правові інструменти реалізації економічної політики держави: господарсько-правовий аспект.

У статті здійснено комплексний господарсько-правовий аналіз договірних та організаційно-правових інструментів реалізації економічної політики держави в умовах трансформації національної економіки, євроінтеграційних процесів та реформування системи господарського законодавства. Обґрунтовується положення про те, що ефективна економічна політика держави не обмежується використанням публічно-правових регуляторних механізмів, а реалізується також через систему господарсько-правових засобів, які забезпечують узгодження публічних економічних інтересів із приватною ініціативою суб'єктів господарювання.

Зазначається, що в сучасних умовах економічна політика держави набуває багатовимірного характеру, поєднуючи стратегічні цілі соціально-економічного розвитку з правовими інструментами їх досягнення. У цьому контексті господарське право розглядається не лише як регулятор господарських відносин, а як нормативна основа реалізації економічної політики, що забезпечує системність і передбачуваність правового впливу держави на економічні процеси.

У статті проаналізовано поняття та зміст економічної політики держави з позицій господарського права та обґрунтовано доцільність її розгляду як самостійного об'єкта господарсько-правового регулювання. Акцентовано увагу на механізмі реалізації економічної політики у сфері господарювання, який включає нормативні, інституційні, договірні та організаційно-правові елементи. Доведено, що саме поєднання цих елементів забезпечує гнучкість і адаптивність економічної політики та дозволяє реалізовувати її без надмірного адміністративного втручання.

Особливу увагу приділено ролі договірних інструментів у механізмі реалізації економічної політики держави. Розкрито господарсько-правову природу договору як засобу координації економічних інтересів суб'єктів господарювання та держави. Підкреслюється, що договірні конструкції виконують стабілізаційну та стимулюючу функції, сприяючи формуванню передбачуваного правового середовища та підвищенню ефективності господарської діяльності.

У статті також звертається увага на значення організаційно-правових елементів у механізмі реалізації економічної політики держави, які визначають загальні моделі участі суб'єктів у господарському обороті та умови здійснення господарської діяльності. Наголошується, що трансформація господарського законодавства та процеси декодифікації актуалізують проблему збереження системності правового регулювання, зокрема у частині узгодженості договірних і організаційно-правових засобів впливу на економічні процеси.

У підсумку зроблено висновок, що договірні та організаційно-правові інструменти реалізації економічної політики держави мають розглядатися як взаємопов'язані елементи єдиного господарсько-правового механізму. Ефективність такого механізму залежить від їх нормативної визначеності, узгодженості та здатності забезпечувати баланс між публічними економічними інтересами держави і автономією суб'єктів господарювання в умовах сучасних економічних трансформацій.

Ключові слова: економічна політика держави; господарське право; господарсько-правове регулювання; договірні інструменти; організаційно-правові форми; суб'єкти господарювання; механізм реалізації економічної політики; публічні та приватні інтереси; декодифікація господарського законодавства.

Shvydka T.I. Contractual and organizational-legal instruments for the implementation of state economic policy: an economic law perspective.

The article provides a comprehensive economic-law analysis of contractual and organizational-legal instruments for the implementation of state economic policy in the context of the transformation of the national economy, European integration processes, and reforms of economic legislation. It substantiates the position that effective state economic policy is not limited to the use of public-law regulatory mechanisms but is also implemented through a system of economic-law instruments that ensure the coordination of public economic interests with the private initiative of economic entities.

It is emphasized that under contemporary conditions state economic policy acquires a multidimensional character, combining strategic objectives of socio-economic development with legal instruments for their achievement. In this context, economic law is considered not only as a regulator of economic relations but also as a normative foundation for the implementation of state economic policy, ensuring the systemic nature and predictability of the state's legal influence on economic processes.

The article analyzes the concept and content of state economic policy from the standpoint of economic law and substantiates the expediency of its consideration as an independent object of economic-law regulation. Particular attention is paid to the mechanism for implementing economic policy in the sphere of economic activity, which includes normative, institutional, contractual, and organizational-legal elements. It is proven that the combination of these elements ensures the flexibility and adaptability of economic policy and allows for its implementation without excessive administrative interference.

Special emphasis is placed on the role of contractual instruments in the mechanism of state economic policy implementation. The economic-law nature of contracts is revealed as a means of coordinating the economic interests of economic entities and the state. It is highlighted that contractual arrangements perform stabilizing and stimulating functions, contributing to the formation of a predictable legal environment and increasing the efficiency of economic activity.

The article also addresses the significance of organizational-legal elements in the mechanism of state economic policy implementation, which determine the general models of participation of economic entities in economic turnover and the conditions for conducting economic activity. It is noted that the transformation of economic legislation and the processes of decodification actualize the problem of preserving the systemic coherence of legal regulation, particularly with regard to the coordination of contractual and organizational-legal instruments influencing economic processes.

In conclusion, it is argued that contractual and organizational-legal instruments for the implementation of state economic policy should be considered as interrelated elements of a unified economic-law mechanism. The effectiveness of this mechanism depends on their normative certainty, coherence, and ability to ensure a balance between the public economic interests of the state and the autonomy of economic entities in the context of contemporary economic transformations.

Key words: state economic policy; economic law; economic-law regulation; contractual instruments; organizational-legal forms; economic entities; mechanism of economic policy implementation; public and private interests; decodification of economic legislation.

Постановка проблеми. Реалізація економічної політики держави у сфері господарювання традиційно пов'язується з використанням публічно-правових інструментів державного регулювання. Водночас в умовах трансформаційної економіки, євроінтеграційних процесів і реформування господарського законодавства зростає значення господарсько-правових інструментів, які забезпечують гнучкість і адаптивність державного впливу на економічні процеси.

Особливу роль у цьому контексті відіграють договірні конструкції та організаційно-правові форми суб'єктів господарювання, через які держава опосередковано впливає на економічну поведінку учасників ринку та забезпечує баланс приватних і публічних інтересів. Водночас у науковій доктрині зазначені інструменти переважно досліджуються фрагментарно, без комплексного аналізу їх місця у механізмі реалізації економічної політики держави.

Додаткової актуальності проблема набуває у зв'язку з процесами декодифікації господарського законодавства та переглядом ролі Господарського кодексу України, що посилює ризик втрати системності правового регулювання. За таких умов постає об'єктивна потреба у формуванні цілісного господарсько-правового підходу до договірних та організаційно-правових інструментів як складових механізму реалізації економічної політики держави.

Метою статті є обґрунтування договірних та організаційно-правових інструментів як взаємопов'язаних елементів господарсько-правового механізму реалізації економічної політики держави, а також визначення їх ролі у забезпеченні ефективного правового впливу на економічні процеси в умовах трансформації господарського законодавства.

Актуальність теми. В умовах трансформації національної економіки, зумовленої євроінтеграційними процесами, воєнним станом та реформуванням системи господарського законодавства, особливої актуальності набуває питання ефективної реалізації економічної політики держави. Вирішення цього завдання потребує використання не лише публічно-правових, а й господарсько-правових інструментів, здатних забезпечити системний і гнучкий вплив на економічні процеси.

Процеси декодифікації господарського законодавства та перегляд ролі Господарського кодексу України актуалізують проблему збереження системності правового регулювання господарських відносин, що зумовлює необхідність комплексного господарсько-правового дослідження договірних та організаційно-правових інструментів реалізації економічної політики держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика економічної політики держави та механізмів її реалізації достатньо широко представлена у вітчизняній господарсько-правовій доктрині. У працях Д.В. Задихайла, В.С. Щербини, О.А. Подцерковного, Б.М. Полякова та інших учених розкривається системний характер економічної політики держави, аналізується її правове забезпечення, а також роль господарського права у формуванні стратегічних напрямів економічного розвитку та державного впливу на економічні процеси.

Окрім аспекти договірної регулювання господарських і корпоративних відносин, а також питання правового статусу суб'єктів корпоративних відносин і системи організаційно-правових форм суб'єктів господарювання висвітлювалися у працях О. Беянович, О. Вінник, О. Гарагонич, Л. Дорошенко, В. Жорнокуй, О. Кібенко, О. Кологойда, І. Лукач, А. Смітюха, І. Спасибо-Фатєєвої, Л. Щербакової, В. Щербини та інших науковців. Водночас у наукових дослідженнях відсутній комплексний господарсько-правовий підхід до аналізу договірних та організаційно-правових інструментів як взаємопов'язаних елементів механізму реалізації економічної політики держави, що зумовлює актуальність і наукову новизну даного дослідження.

Вклад основного матеріалу. Економічна політика держави є багаторівневим явищем, що охоплює сукупність цілей, пріоритетів та інструментів державного впливу на економічні процеси з метою забезпечення сталого розвитку, ефективного функціонування ринків і узгодження публічних та приватних інтересів у сфері господарювання. У господарсько-правовому вимірі вона не зводиться лише до програм чи управлінських рішень, а має нормативно оформлений характер і визначає рамки правового впливу держави на господарську діяльність.

Зміст економічної політики формується через взаємопов'язані елементи: стратегічні орієнтири економічного розвитку, пріоритети державного втручання та комплекс правових, організаційних і договірних інструментів їх реалізації. Вона відображає бажану модель економічного розвитку і водночас окреслює допустимі межі автономії суб'єктів господарювання.

Для господарсько-правового аналізу принциповим є відмежування економічної політики від державного управління та державного регулювання економіки. Державне управління пов'язується з організаційно-розпорядчою діяльністю органів публічної влади, тоді як державне регулювання охоплює сукупність адміністративних, фінансових і контрольних заходів впливу на суб'єктів господарювання. Натомість економічна політика має ширший зміст: вона формує стратегічні орієнтири розвитку економіки та загальні правила взаємодії держави і бізнесу, реалізуючись через поєднання публічно-правових і приватноправових (у тому числі господарсько-правових) механізмів. Саме в цій площині економічна політика постає як самостійний об'єкт господарсько-правового регулювання та потребує системного нормативного забезпечення.

Господарсько-правовий підхід дозволяє розглядати економічну політику як правову категорію, що опосередковує економічні процеси через правові форми та інструменти. Як зазначає Д.В. Задихайло, у межах такого підходу економічна політика набуває нормативного виміру, стаючи еле-

ментом господарського правопорядку та визначаючи умови здійснення господарської діяльності, правовий статус суб'єктів господарювання і допустимі моделі їх поведінки на ринку [6].

Реалізація економічної політики у сфері господарювання здійснюється через багаторівневий механізм, що поєднує нормативні, інституційні та договірні елементи й забезпечує трансформацію стратегічних цілей у конкретні правові та організаційні форми впливу на економічні процеси.

Нормативний елемент включає систему законодавчих і підзаконних актів, які закріплюють цілі, пріоритети та інструменти державного впливу на господарську діяльність. Ефективність цього елемента визначається не кількістю норм, а їх системністю, узгодженістю та відповідністю стратегічним завданням економічного розвитку.

Інституційний елемент представлений системою органів державної влади та інших публічних інституцій, діяльність яких спрямована на формування і реалізацію економічної політики, координацію економічних процесів та забезпечення виконання нормативних приписів. Інституційний вплив держави у сфері господарювання є похідним від нормативної основи та реалізується у взаємозв'язку з правовими формами впливу на економіку.

Важливе місце у механізмі реалізації економічної політики посідають договірні інструменти, які забезпечують опосередкований і гнучкий вплив на економічну поведінку суб'єктів господарювання. Господарські договори, у тому числі корпоративні, сприяють координації приватних інтересів із публічними цілями економічного розвитку, формуванню передбачуваного правового середовища та стимулюванню інвестиційної активності.

Роль господарського права полягає у формуванні правової рамки, що поєднує публічні та приватні інструменти впливу на економічні процеси й забезпечує узгодженість між нормативними приписами, інституційною діяльністю та договірними механізмами. Саме через норми господарського права економічна політика інтегрується у правопорядок і трансформується у правила поведінки суб'єктів господарювання.

Взаємодія публічних і приватних інструментів зумовлює необхідність балансу між державним втручанням і автономією волі суб'єктів господарювання. Надмірна імперативність може стримувати економічну активність, тоді як абсолютизація приватноправових механізмів — звужувати можливості держави реалізовувати стратегічні напрями економічного розвитку. Відтак господарсько-правовий механізм реалізації економічної політики має забезпечувати оптимальне поєднання публічних і приватних засобів регулювання з урахуванням цілей економічної безпеки, сталого розвитку та ефективного функціонування ринкової економіки.

У сучасних умовах розвитку ринкової економіки *договір виходить за межі традиційного розуміння як виключно правової форми врегулювання приватних інтересів сторін і набуває значення господарсько-правового інструменту реалізації економічної політики держави*. Через використання договірних конструкцій держава здійснює опосередкований вплив на економічну поведінку суб'єктів господарювання, формуючи умови функціонування ринків, забезпечуючи стабільність господарського обороту та сприяючи досягненню стратегічних економічних пріоритетів.

Господарський договір у цьому контексті виступає формою поєднання приватноправових засад автономії волі сторін із публічно-правовими цілями економічного розвитку. На відміну від цивільно-правового підходу, який зосереджується переважно на індивідуальних інтересах учасників договірних відносин та еквівалентності майнового обміну, *господарсько-правовий підхід дозволяє розглядати договір як інструмент координації економічних інтересів, що має значення для функціонування відповідного ринку або галузі економіки в цілому*.

У межах реалізації економічної політики держави договір виконує низку взаємопов'язаних функцій, зокрема регулятивну, стабілізаційну та стимулюючу. Регулятивна функція проявляється у встановленні правил поведінки учасників господарських відносин відповідно до визначених державою економічних пріоритетів. Стабілізаційна функція полягає у забезпеченні передбачуваності господарських зв'язків і зниженні рівня економічних ризиків, тоді як стимулююча функція реалізується через створення договірних умов, що заохочують інвестиційну активність, інноваційну діяльність та розвиток підприємництва.

Застосування договірних механізмів як інструментів реалізації економічної політики дозволяє державі відійти від домінування імперативних форм регулювання та використовувати більш гнучкі моделі впливу, які враховують специфіку окремих ринків, галузей і суб'єктів господарювання. Такий підхід відповідає сучасним європейським моделям правового регулювання економіки, у яких ключовою є ідея поєднання публічних і приватних інструментів правового впливу.

Договірні та організаційно-правові інструменти реалізації економічної політики держави не можуть розглядатися ізольовано, оскільки вони утворюють єдину систему господарсько-правових засобів впливу на економічні процеси. Їх ефективність зумовлюється не автономним функціонуванням кожного з інструментів, а ступенем їх узгодженості та взаємодії у межах загального механізму правового регулювання господарської діяльності.

Організаційно-правові форми суб'єктів господарювання створюють структурну основу реалізації економічної політики держави, визначаючи модель участі суб'єктів у господарському обороті, механізми управління, відповідальності та розподілу ризиків. Водночас договірні інструменти, зокрема господарські та корпоративні договори, забезпечують функціональне наповнення цієї структури, конкретизуючи правила поведінки суб'єктів господарювання та адаптуючи їх до умов конкретних економічних відносин.

У науковій літературі звертається увага на те, що відносини між суб'єктом господарювання та його структурними підрозділами, які виникають у процесі внутрішнього управління, належать до внутрішніх організаційно-господарських відносин. Так, А.Г. Бобкова та А.М. Захарченко обґрунтовують, що такі відносини мають комплексний характер і можуть охоплювати не лише організаційні, а й окремі майнові елементи [10, с. 72]. Відповідно, внутрішньогосподарські договори, незважаючи на їх переважно організаційне спрямування, можуть виконувати також стимулюючу функцію, зокрема шляхом визначення особливих умов оплати праці або порядку використання отриманих доходів.

Ефективність застосування внутрішньогосподарських договірних механізмів значною мірою залежить від їх змістовного наповнення та належного забезпечення виконання. У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Т.В. Бондар та А.С. Красноноса, які підкреслюють зростаючу роль сучасних методів мотивації персоналу як складової ефективного управління підприємствами, зокрема фінансових, освітніх, організаційних та технологічних стимулів [11]. Застосування таких механізмів у межах внутрішньогосподарських договорів може розглядатися як додатковий інструмент реалізації економічних пріоритетів суб'єкта господарювання.

Особливої актуальності питання договірних та організаційно-правових інструментів набувають у зв'язку з трансформацією господарського законодавства, втратою чинності Господарського кодексу України [1] та започаткуванням процесу рекодифікації цивільного законодавства. У цьому контексті заслуговує на увагу Законопроект № 14056 [3], яким пропонується оновлення положень Цивільного кодексу України, зокрема щодо визначення корпоративних відносин і суб'єктного складу носіїв корпоративних прав. Запропоновані зміни мають істотний вплив на правове регулювання договірних та організаційно-правових аспектів господарської діяльності, що зумовлює необхідність їх господарсько-правового осмислення з точки зору забезпечення системності правового впливу на економічні процеси та реалізації економічної політики держави.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що економічна політика держави у сфері господарювання є самостійним об'єктом господарсько-правового регулювання, який потребує системного нормативного забезпечення та комплексного правового аналізу. Вона реалізується не лише через публічно-правові механізми державного управління та регулювання, а й через сукупність господарсько-правових інструментів, що забезпечують узгодження стратегічних цілей економічного розвитку з економічною поведінкою суб'єктів господарювання.

Обґрунтовано, що механізм реалізації економічної політики держави у сфері господарювання має багаторівневий характер і включає нормативні, інституційні та договірні елементи, взаємодія яких забезпечує гнучкість і адаптивність правового впливу на економічні процеси. У цьому механізмі господарське право виконує системоутворюючу функцію, інтегруючи публічні та приватні інструменти у єдину правову модель реалізації економічної політики.

Доведено, що договірні та організаційно-правові інструменти утворюють взаємопов'язану систему господарсько-правових засобів, ефективність якої залежить від рівня їх узгодженості та нормативної визначеності. Саме поєднання структурних і функціональних правових механізмів дозволяє державі реалізовувати економічну політику без надмірного адміністративного втручання, забезпечуючи баланс між автономією суб'єктів господарювання та публічними інтересами.

Наголошено, що в умовах трансформації господарського законодавства та процесів декодифікації особливої значущості набуває збереження системності господарсько-правового регулювання як передумови ефективної реалізації економічної політики держави. Фрагментація правового регулювання договірних і організаційно-правових інструментів може негативно впливати на

передбачуваність господарського обороту та ускладнювати досягнення стратегічних економічних цілей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
3. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 від 21 вересня 2025 р. <https://ips.ligazakon.net/document/ji13613a?an=2>.
4. Гарягонич О.В. Суб'єкти корпоративних відносин: теоретико-правові аспекти. *Право України*. 2021. № 6. С. 26–45. DOI: 10.33498/louu-2021-06-026.
5. Жорнокуй В.Г. Засновники в. учасники підприємницьких товариств: сучасний стан законодавства та правової доктрини. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2024. № 64. С. 105–116. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/wp-content/uploads/2024/11/zbirnyk-tez-yurydychna-klinika_osin_2024.pdf.
6. Задихайло Д. В. Правові засади формування та реалізації економічної політики держави : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04. Харків, 2013. 38 с.
7. Марущак Я.С. Корпоративні права та обов'язки за законодавством України та Європейського Союзу: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 485 с.
8. Смірнов Г.Ю. Корпоративні права: особливості здійснення та захисту: дис. ... докт. філософії. Київ, 2023. 261 с.
9. Смітнюх А.В. Корпоративні права та корпоративні паї (частки): теоретико-правові аспекти: монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 662 с.
10. Бобкова А.Г., Захарченко А.М. Види організаційно-господарських відносин. *Право України*. 2019. № 8. С. 65–76. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2019-08-065>.
11. Бондар Т.В., Краснонос А.С. Сучасні методи мотивації персонал. *Економіка та суспільство*. 2023. № 57. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-57-114>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Швидка Т.І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.16>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ МАТЕРИНСТВА У ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ: ДОСВІД ФРН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Андрушко А.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова,
адвокат,
член Комітету та Центру трудового права
Національної асоціації адвокатів України
ORCID: 0000-0002-0346-7234*

Петренко М.О.,
*старший викладач кафедри мовознавства
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0001-9771-3661*

Андрушко А.В., Петренко М.О. Правове регулювання охорони материнства у трудових відносинах: досвід ФРН та перспективи імплементації в Україні.

У статті здійснено ґрунтовний порівняльно-правовий та науково-прикладний аналіз сучасної системи правового захисту материнства в сфері трудових відносин на прикладі однієї з найбільш розвинених і системно виважених моделей Європи – Закону про охорону материнства Федеративної Республіки Німеччина (Mutterschutzgesetz – MuSchG) у його чинній редакції станом на 2025 рік. Автори детально розглядають ключові елементи німецького механізму охорони материнства: заборону звільнення вагітних та жінок у післяпологовий період (включаючи розширений захист до 4 місяців після викидня або мертвонародження), чітко регламентовані строки декретної відпустки (6 тижнів до пологів та 8 тижнів після, з істотним розширенням у разі ускладнень, багатоплідної вагітності, передчасних пологів чи народження дитини з інвалідністю), абсолютну заборону залучення до важкої, шкідливої чи небезпечної праці, а також до роботи в нічний час і у вихідні дні протягом усього періоду вагітності та грудного вигодовування.

Окрему увагу приділено обов'язкам роботодавця щодо проведення обов'язкової оцінки ризиків для вагітних і жінок, що народили (Gefährdungsbeurteilung), які повинні виконуватися індивідуально для кожної конкретної працівниці та передбачають обов'язкове залучення фахівця з охорони праці та/або лікаря. У разі виявлення ризиків роботодавець зобов'язаний або перевести жінку на безпечну роботу із збереженням середнього заробітку, або, за неможливості такого переведення, звільнити її від роботи з повним збереженням заробітної плати (Mutterschutzlohn). Значну частину дослідження присвячено новелам законодавства 2025 року, які суттєво посилили захист жінок, що зазнали втрати вагітності на різних термінах. Зокрема, запроваджено диференційовані строки захисту: від 2 до 6 тижнів оплачуваного звільнення від роботи залежно від терміну вагітності на момент втрати, а також право на додаткову психологічну та медичну підтримку, що фінансується державою. У порівняльному контексті автори аналізують суттєві розбіжності між німецькою

моделлю та чинним законодавством України (зокрема Кодексом законів про працю, Законом «Про відпустки», Законом «Про охорону праці»). Відзначається, що в Україні, попри наявність певних гарантій, залишаються суттєві прогалини: відсутність обов'язкової індивідуальної оцінки ризиків для вагітних, недостатня конкретизація переліку заборонених видів робіт, слабкий механізм збереження заробітної плати при переведенні на легшу роботу, а також недостатній захист у разі втрати вагітності.

У висновках підкреслюється, що німецький досвід Mutterschutzgesetz є не лише зразком високого рівня соціального захисту, але й демонструє ефективний баланс між інтересами матері, дитини, роботодавця та держави.

Ключові слова: охорона материнства, трудові права, вагітні працівниці, безпечні умови праці, дискримінація, оцінка ризиків, трудове право ЄС.

Andrushko A.V., Petrenko M.O. Legal regulation of maternity protection in labor relations: the experience of Germany and prospects for implementation in Ukraine.

The article provides a thorough comparative legal and scientific and applied analysis of the modern system of legal protection of maternity in the sphere of labor relations using the example of one of the most developed and systematically balanced models in Europe – the Maternity Protection Act of the Federal Republic of Germany (Mutterschutzgesetz – MuSchG) in its current version as of 2025. The authors examine in detail the key elements of the German maternity protection mechanism: the ban on the dismissal of pregnant women and women in the postpartum period (including extended protection up to 4 months after a miscarriage or stillbirth), clearly regulated maternity leave periods (6 weeks before childbirth and 8 weeks after, with a significant extension in the case of complications, multiple pregnancies, premature births or the birth of a child with disabilities), an absolute ban on engaging in heavy, harmful or dangerous work, as well as work at night and on weekends throughout the entire period of pregnancy and breastfeeding.

Special attention is paid to the employer's obligations to conduct a mandatory risk assessment for pregnant women and women who have given birth (Gefährdungsbeurteilung), which must be carried out individually for each specific employee and provide for the mandatory involvement of an occupational health and safety specialist and/or a doctor. If risks are identified, the employer is obliged to either transfer the woman to a safe job with the preservation of average earnings, or, if such a transfer is impossible, to dismiss her from work with full preservation of wages (Mutterschutzlohn). A significant part of the study is devoted to the amendments to the legislation of 2025, which significantly strengthened the protection of women who suffered a pregnancy loss at different stages. In particular, differentiated periods of protection were introduced: from 2 to 6 weeks of paid leave from work depending on the duration of pregnancy at the time of the loss, as well as the right to additional psychological and medical support financed by the state. In a comparative context, the authors analyze significant differences between the German model and the current legislation of Ukraine (in particular, the Labor Code, the Law «On Holidays», the Law «On Occupational Safety»). It is noted that in Ukraine, despite the presence of certain guarantees, significant gaps remain: the lack of a mandatory individual risk assessment for pregnant women, insufficient specification of the list of prohibited types of work, a weak mechanism for maintaining wages when transferring to lighter work, as well as insufficient protection in the event of pregnancy loss.

The conclusions emphasize that the German experience of the Mutterschutzgesetz is not only an example of a high level of social protection, but also demonstrates an effective balance between the interests of the mother, child, employer and state.

Key words: maternity protection, labor rights, pregnant workers, safe working conditions, discrimination, risk assessment, EU labor law.

Постановка проблеми. Охорона материнства є однією з базових соціальних функцій сучасної держави та невід'ємним елементом реалізації конституційного права на працю. Умови праці жінок у період вагітності, після пологів та під час грудного вигодовування безпосередньо впливають не лише на стан їхнього здоров'я, а й на демографічні процеси, рівень зайнятості та соціальну стабільність у суспільстві. В умовах євроінтеграції України особливої актуальності набуває аналіз правового досвіду держав – членів Європейського Союзу, зокрема Федеративної Республіки Німеччина, яка має одну з найбільш розвинених моделей соціального захисту материнства.

Стан опрацювання. Питання правового регулювання охорони материнства досліджувалися у працях вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема Н.Б. Болотіної, О.В. Москаленко, S. Kriebber, U. Becker та ін. Проте більшість наукових праць присвячені загальним гарантіям охорони праці жінок, тоді як новели MuSchG 2025 року ще не отримали комплексного аналізу в юридичній доктрині.

Метою статті є комплексний аналіз правового механізму охорони материнства у ФРН та визначення можливостей імплементації окремих елементів цього механізму у трудове законодавство України.

Виклад основного матеріалу. Закон про охорону материнства Федеративної Республіки Німеччина (Mutterschutzgesetz – MuSchG) є одним із найпрогресивніших нормативних актів у Європі, спрямованих на забезпечення балансу між реалізацією жінками права на працю та необхідністю всебічної охорони здоров'я матері й дитини. Законодавство базується на принципах недискримінації, превентивного захисту та індивідуальної адаптації умов праці, що відповідає директивам ЄС (зокрема Директиві 92/85/ЄЕС) [1].

Важливою особливістю MuSchG є його широкий аналіз застосування. Закон поширюється не лише на найманих працівниць у класичному розумінні, але й на Auszubildende (осіб, які проходять професійне навчання/стажування), Praktikantinnen (практиканток), Schülerinnen та Studentinnen (учениць і студенток), якщо освітній заклад чи роботодавець визначає обов'язковий час, місце та порядок проходження занять/практики (§ 1 MuSchG). Такий підхід забезпечує захист материнства на всіх етапах професійного становлення жінки, незалежно від форми зайнятості [1, с. 45].

Центральне місце в системі захисту посідає обов'язкова дворівнева оцінка професійних ризиків (§ 10 MuSchG). Вона включає:

1. Anlassunabhängige Gefährdungsbeurteilung (незалежна від конкретного випадку). Незалежна від конкретного випадку оцінка ризиків є превентивним інструментом охорони материнства та обов'язковим елементом системи управління охороною праці відповідно до § 10 Mutterschutzgesetz. Вона проводиться роботодавцем заздалегідь щодо всіх робочих місць, незалежно від того, чи відомо про вагітність або період грудного вигодовування у конкретній працівниці. Такий підхід забезпечує системність і безперервність захисту, дозволяє виявити потенційно небезпечні види робіт ще до виникнення індивідуальної ситуації та запобігти порушенню трудових прав жінок у разі повідомлення про вагітність.

У межах такої оцінки роботодавець зобов'язаний проаналізувати всі можливі фактори ризику, які можуть негативно впливати на здоров'я матері або дитини. До них належать фізичні навантаження (піднімання важких предметів, тривале стояння, робота у вимушеній позі), хімічні та біологічні чинники, вплив шуму, вібрацій, випромінювання, а також психосоціальні фактори, зокрема високий темп роботи, емоційне навантаження та стрес. Результати такої оцінки слугують підставою для розроблення та впровадження організаційних і технічних заходів, що дозволяють жінці безпечно продовжувати трудову діяльність у разі настання вагітності [2, с. 23].

2. Anlassbezogene Gefährdungsbeurteilung (індивідуальна оцінка ризиків). Індивідуальна оцінка ризиків проводиться після того, як працівниця повідомила роботодавця про вагітність або початок періоду грудного вигодовування. Її метою є адаптація загальних висновків незалежної оцінки ризиків до конкретної ситуації, з урахуванням стану здоров'я жінки, медичних рекомендацій та особливостей виконуваних нею трудових функцій. Така оцінка є персоналізованим механізмом захисту, який дозволяє врахувати індивідуальні медичні показання, фізичний стан і динаміку перебігу вагітності [2, с. 44].

Під час проведення індивідуальної оцінки професійних ризиків роботодавець зобов'язаний залучати фахівців з охорони праці, які мають відповідну кваліфікацію та повноваження для аналізу умов праці на конкретному робочому місці. У разі потреби до процесу оцінювання обов'язково залучається лікар підприємства (Betriebsarzt), який здійснює медичну оцінку впливу виробничих факторів на стан здоров'я вагітної або жінки, що годує грудьми. Така міждисциплінарна взаємодія забезпечує комплексний підхід до визначення допустимості виконання трудових функцій та дозволяє врахувати як технічні, так і медико-біологічні аспекти ризику.

Особливістю індивідуальної оцінки є її персоналізований характер, оскільки вона проводиться з урахуванням конкретного стану здоров'я жінки, рекомендацій її лікуючого лікаря, стадії вагітності та особливостей робочого навантаження. У межах такої процедури роботодавець повинен проаналізувати не лише перелік виконуваних завдань, а й організацію робочого часу, темп робо-

ти, можливість перерв, рівень психоемоційного напруження, а також фізичні умови праці [3]. На основі отриманих висновків визначається, чи може працівниця безпечно продовжувати виконання своїх обов'язків без загрози для власного здоров'я та здоров'я майбутньої дитини.

Якщо у процесі оцінки встановлено наявність ризиків, роботодавець зобов'язаний у першу чергу вжити заходів щодо зміни умов праці або адаптації робочого місця відповідно до вимог законодавства про охорону материнства. До таких заходів належать, зокрема, зменшення фізичного навантаження, обмеження тривалого перебування у стоячому положенні, коригування робочого графіка, усунення контакту з небезпечними речовинами або переведення на дистанційні чи адміністративні функції [4]. Лише у разі об'єктивної неможливості впровадження зазначених заходів роботодавець має право розглянути питання переведення працівниці на іншу, безпечну роботу або тимчасового звільнення її від виконання трудових обов'язків із збереженням передбачених законом гарантій. Такий поетапний підхід до реагування на встановлені ризики забезпечує баланс між інтересами працівниці, роботодавця та суспільства в цілому, оскільки дозволяє зберегти трудові відносини та професійну зайнятість жінки, водночас гарантувавши належний рівень охорони здоров'я матері та дитини. Крім того, він відповідає принципам недискримінації у сфері праці, соціальної справедливості та соціальної держави, закріпленим у праві Європейського Союзу та сучасній доктрині трудового права.

З 1 січня 2025 року (у рамках Четвертого закону про зменшення бюрократії – BEG IV) введено певні спрощення: у виняткових випадках, якщо існує чітка заборона на певну діяльність (за правилами Ausschuss für Mutterschutz), anlassunabhängige оцінка може не проводитися. Проте на практиці (станом на кінець 2025 року) таких опублікованих правил майже немає, тому повна оцінка залишається обов'язковою для більшості роботодавців [4, с. 76].

Роботодавець зобов'язаний вжити заходів: перевести жінку на безпечну роботу зі збереженням середнього заробітку (Mutterschutzlohn), або, якщо переведення неможливе, звільнити від роботи з повним збереженням оплати. Забороняється залучати вагітних до нічного часу, вихідних, понаднормових, важкої праці тощо. Значні новели 2025 року стосуються захисту після втрати вагітності. З 1 червня 2025 року (Mutterschutzanpassungsgesetz) запроваджено gestaffelte Schutzfristen при Fehlgeburt (викидень) від 13-ї тижня вагітності: від 13-ї до 16-ї тижня – 2 тижні захисту; від 17-ї до 19-ї тижня – 6 тижнів; від 20-ї тижня – 8 тижнів. Жінка отримує Mutterschaftsgeld und Zuschuss від роботодавця, а також 4-місячний особливий захист від звільнення. Це визнання значної фізичної та психологічної травми, що раніше вимагало лише Krankschreibung (лікарняного).

Незважаючи на прогресивність, практика показує проблеми реалізації. Дослідження DGB (Deutscher Gewerkschaftsbund) та інші звіти 2022–2025 років фіксують системні порушення: формальний характер Gefährdungsbeurteilung, перевищення робочого часу, відсутність реальної адаптації робочих місць, дискримінація під час найму чи повернення після декрету. Близько 30–40% випадків, за оцінками профспілок, мають порушення в тій чи іншій формі [3, с. 48].

Порівняльний аналіз з українським законодавством демонструє суттєві розбіжності. В Україні охорона материнства регулюється КЗпП (ст. 176–184) [5], Законом «Про охорону праці» [6]. Гарантії включають заборону звільнення, відпустку 126 днів (140 при ускладненнях), переведення на легшу роботу зі збереженням зарплати за медвисновком. Проте відсутні: обов'язкова превентивна (anlassunabhängige) оцінка ризиків для всіх посад; чіткий перелік заборонених робіт та індивідуальна оцінка; автоматичний захист після втрати вагітності (лише лікарняний); збереження зарплати при неможливості переведення (часто просто звільнення від роботи без повної оплати); розширений захист для студенток/стажисток. Українське законодавство потребує термінового реформування з урахуванням європейських стандартів. Запровадження обов'язкової дворівневої оцінки ризиків, диференційованих гарантій після викидня, посилення відповідальності роботодавців (адміністративної та кримінальної), гармонізація відпусток та фінансових гарантій могло б суттєво підвищити рівень захисту працюючих матерів.

Висновок. Закон про охорону материнства Федеративної Республіки Німеччина (Mutterschutzgesetz) у його чинній редакції, з урахуванням змін, що набрали чинності у 2025 році, є комплексним прикладом сучасного соціально орієнтованого трудового законодавства, побудованого на принципах превентивності, індивідуалізації захисту та недискримінації. Його нормативна конструкція спрямована не лише на формальне встановлення гарантій для вагітних і жінок, які годують грудьми, а й на створення дієвого механізму реалізації цих гарантій через систему обов'язкової оцінки професійних ризиків, адаптацію умов праці та поетапну реакцію робото-

давця на виявлені загрози для здоров'я матері та дитини. Особливе значення має закріплений у MuSchG дворівневий підхід до оцінки ризиків, який поєднує незалежну від конкретного випадку та індивідуальну оцінку після повідомлення про вагітність або період грудного вигодовування. Саме превентивний характер цієї системи дозволяє мінімізувати порушення трудових прав жінок, уникати дискримінаційних практик та забезпечувати безперервність трудових відносин. Важливим кроком у розвитку соціальної функції трудового права є також законодавче визнання необхідності посиленого захисту жінок після втрати вагітності, що свідчить про гуманізацію правового регулювання та врахування медичних і психологічних аспектів репродуктивного здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Mutterschutzgesetz (MuSchG) vom 23. Mai 2017 (BGBl. I S. 1228) in der Fassung der Änderungen 2025. Bundesgesetzblatt. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/muschg_2018/BJNR122810017.html.
2. Verordnung zum Schutz der Mütter am Arbeitsplatz (Mutterschutzarbeitsverordnung). BGBl. I, 2018. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/muschg_2018/MuSchG.pdf.
3. Ausschuss für Mutterschutz. Regeln zur Gefährdungsbeurteilung nach § 10 MuSchG. Berlin: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, 2023. URL: https://www.ausschuss-fuer-mutterschutz.de/fileadmin/content/Dokumente/MuSchR_10.1.01_Gefahrungsbeurteilung_.pdf.
4. Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (BMFSFJ). URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Bundesministerium_f%C3%BCr_Bildung,_Familie,_Senioren,_Frauen_und_Jugend.
5. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
6. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992р. № 2694-XII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Андрушко А.В., Петренко М.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.17>

ПРИНЦИП РІВНОСТІ У РЕГУЛЮВАННІ ПРАВА НА ОПЛАТУ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАЦІВНИКІВ

Булеца С.Б.,

*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-9216-0033*

Заборовський В.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-5845-7535*

Фрідманська В.І.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8184-6870*

Булеца С.Б., Заборовський В.В., Фрідманська В.І. Принцип рівності у регулюванні права на оплату праці неповнолітніх працівників.

У статті досліджується принцип рівності та заборони дискримінації як фундаментальна конституційна засада правового регулювання права на оплату праці, з особливим акцентом на правовий статус неповнолітніх працівників. Окреслена проблематика має важливе практичне значення в умовах сучасного ринку праці, де неповнолітні працівники часто перебувають у слабшій переговорній позиції порівняно з іншими категоріями зайнятих осіб.

Розкривається еволюція принципу рівності в українській конституційній традиції (від його формального закріплення в радянській період до сучасного змістовного наповнення в Конституції України, яка поєднує ідеї рівності прав, заборони дискримінації та рівного доступу до правосуддя і публічної служби).

Проаналізовано доктринальні підходи до розуміння рівності, зокрема концепції формальної рівності та рівності результатів, а також обґрунтовано неможливість досягнення фактичної рівності виключно шляхом однакового правового регулювання. Наголошено на значенні диференціації правового регулювання та позитивної дискримінації як інструментів забезпечення реальної рівності, з урахуванням індивідуальних та соціальних особливостей працівників, зокрема неповнолітніх.

Окрему увагу приділено практиці Верховного Суду у трудових спорах, у якій принцип рівності реалізується через забезпечення рівних процесуальних можливостей сторін. У міжнародно-правовому аспекті досліджено акти Міжнародної організації праці, що формують універсальні стандарти справедливої, мінімально гарантованої та недискримінаційної оплати праці. Обґрунтовано, що хоча міжнародні трудові стандарти не завжди містять спеціальні норми щодо оплати праці неповнолітніх, вони закладають обов'язок держав забезпечувати їм підвищений соціальний захист та рівний доступ до базових гарантій оплати праці.

Зроблено висновок, що принцип рівності у сфері оплати праці неповнолітніх має тлумачитися як принцип реальної рівності, який поєднує рівну винагороду за працю рівної цінності з можливістю застосування спеціальних правових механізмів для усунення фактичної нерівності.

Ключові слова: трудові правовідносини, право на працю, неповнолітні, дитина, спеціальна правосуб'єктність, принцип свободи праці, принцип рівності, принцип справедливості.

Buletsa S.B., Zaborovsky V.V., Fridmanska V.I. The principle of equality in regulating the right to remuneration of minor workers.

The article examines the principle of equality and the prohibition of discrimination as a fundamental constitutional principle of legal regulation of the right to remuneration, with a special emphasis on the legal status of minor workers. The outlined issues are of important practical importance in the conditions of the modern labor market, where minor workers are often in a weaker negotiating position compared to other categories of employed persons.

The evolution of the principle of equality in the Ukrainian constitutional tradition is revealed (from its formal consolidation in the Soviet period to the modern substantive content in the Constitution of Ukraine, which combines the ideas of equality of rights, prohibition of discrimination and equal access to justice and public service).

Doctrinal approaches to understanding equality are analyzed, in particular the concepts of formal equality and equality of results, and the impossibility of achieving de facto equality solely through uniform legal regulation is substantiated. The importance of differentiation of legal regulation and positive discrimination as tools for ensuring real equality, taking into account the individual and social characteristics of workers, in particular minors, is emphasized.

Special attention is paid to the practice of the Supreme Court in labor disputes, in which the principle of equality is implemented by ensuring equal procedural opportunities for the parties. In the international legal aspect, the acts of the International Labor Organization that form universal standards of fair, minimally guaranteed and non-discriminatory remuneration are studied. It is substantiated that although international labor standards do not always contain special norms regarding the remuneration of minors, they establish the obligation of states to provide them with increased social protection and equal access to basic guarantees of remuneration.

It is concluded that the principle of equality in the field of remuneration of minors should be interpreted as the principle of real equality, which combines equal remuneration for work of equal value with the possibility of applying special legal mechanisms to eliminate actual inequality.

Key words: labor relations, right to work, minors, child, special legal personality, principle of freedom of labor, principle of equality, principle of justice.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження принципу рівності у регулюванні права на оплату праці неповнолітніх працівників зумовлена необхідністю забезпечення належного рівня правового захисту осіб, які з огляду на вік належать до вразливої категорії учасників трудових правовідносин. Реалізація права на працю неповнолітніми повинна поєднуватися з гарантіями справедливої та недискримінаційної оплати праці, що відповідає як загальним засадам трудового права, так і принципу рівності, закріпленому в Конституції України та міжнародних правових актах.

Особливої актуальності набуває питання співвідношення принципу рівності та спеціальних гарантій, передбачених для неповнолітніх працівників. З одного боку, законодавство встановлює скорочену тривалість робочого часу та додаткові соціальні гарантії, а з іншого - закріплює вимогу щодо оплати праці в такому ж розмірі, як і для повнолітніх працівників відповідної кваліфікації. Це породжує наукову дискусію щодо меж диференціації правового регулювання та допустимості відступу від формальної рівності з метою забезпечення реальної рівності у сфері оплати праці.

Проблематика дослідження полягає у наявності прогалин і суперечностей у чинному трудовому законодавстві, а також у складнощах його практичного застосування. У правозастосовній практиці трапляються випадки заниження заробітної плати неповнолітнім працівникам або неправильного тлумачення норм щодо оплати їхньої праці пропорційно відпрацьованому часу. Це свідчить про недостатню визначеність правових механізмів реалізації принципу рівності та потребу їх наукового переосмислення.

Метою дослідження є з'ясувати значення принципу рівності у регулюванні права на оплату праці неповнолітніх працівників.

Стан наукової розробки. Проблематиці економічної сутності поняття «оплата праці» присвячено значну кількість наукових досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Суттєвий внесок у розроблення зазначеного питання зробили, зокрема, Васюренко Л.В. [1], Дробишева О.О., Домаш Д.В. [2], Ю.І. Марченко [3], Попович О.В., Гулько К.Ю. [4] та інші. Водночас питання ролі принципу рівності у регулюванні права на оплату праці неповнолітніх працівників досліджено недостатньо.

Виклад основного матеріалу. Серед загально-конституційних засад, які мають базове значення для правового регулювання права на заробітну плату, особливе місце посідають принципи рівності та заборони дискримінації. У науковій доктрині вони розглядаються як самостійні правові принципи, а також як взаємопов'язані елементи єдиного принципу рівного ставлення. У зв'язку з цим доцільним є насамперед з'ясування поняття та змістовного наповнення принципу рівності, а також визначення його співвідношення з принципом заборони дискримінації.

В українській конституційній традиції принцип рівності вперше був закріплений на рівні Конституції УРСР 1919 року, що зумовило його подальше формальне відображення у всіх наступних конституційних актах. Водночас у науковій літературі обґрунтовано зазначається, що в радянський період рівність мала переважно декларативний характер, оскільки суттєві обмеження прав і свобод людини унеможливлювали забезпечення її реального змісту та ефективної реалізації.

Конституція України як суверенної держави не лише проголошує принцип рівності (статті 21 і 24), а й розкриває його через низку змістовних складових. Зокрема, на конституційному рівні встановлено заборону дискримінації (частина друга статті 24), гарантовано рівність прав жінок і чоловіків (частина третя статті 24), закріплено рівність об'єднань громадян, у тому числі професійних спілок (частини третя і п'ята статті 36), забезпечено рівний доступ громадян до публічної служби (частина друга статті 38), а також проголошено рівність учасників судового процесу (пункт 1 частини першої статті 129).

Попри конституційне закріплення принципу рівності, в українській правовій науці й досі не сформовано єдиного підходу до визначення його поняття та сутності. Так, на думку Г.С. Журавльової, принцип рівності слід розуміти як ідею, що знаходить своє вираження у застосуванні однакових правових засобів, які становлять основу механізму правового регулювання (зокрема норм права, юридичних фактів та актів реалізації прав і обов'язків), у встановленні обґрунтованих винятків із загального правового режиму для особливих випадків, а також у створенні необхідних організаційних умов для ефективного здійснення прав і виконання обов'язків [5].

У науковій літературі досить поширеною є концепція формальної рівності, відповідно до якої її досягнення у праві пов'язується з реалізацією низки базових принципів, зокрема рівності перед законом, рівності прав і свобод людини, рівності перед судом, а також рівності юридичних обов'язків. Разом із тим така позиція є предметом наукових дискусій, оскільки формальна рівність сама по собі не здатна забезпечити фактичну рівність у суспільстві.

Неможливість досягнення повної фактичної рівності зумовлюється, зокрема, фізичними, інтелектуальними та іншими індивідуальними особливостями людини, які об'єктивно впливають на її можливості реалізації прав і свобод. У зв'язку з цим формально однакове правове регулювання не завжди призводить до справедливих результатів у конкретних правовідносинах.

Критичне осмислення концепції формальної рівності сприяло формуванню ідеї рівності результатів, сутність якої полягає у справедливому розподілі соціальних благ між учасниками суспільних відносин з урахуванням їхніх реальних потреб та можливостей. Такий підхід орієнтований не лише на формальну однаковість правового статусу, а й на досягнення соціальної справедливості.

Поділяючи позицію С.П. Погребняка, слід зазначити, що забезпечення реальної рівності у праві можливе лише за умови застосування принципів диференціації правового регулювання та позитивної дискримінації. З огляду на об'єктивні індивідуальні відмінності між людьми право має враховувати ці особливості та, за наявності обґрунтованої потреби, застосовувати диференційований підхід до регулювання суспільних відносин, у тому числі шляхом встановлення заходів позитивної дискримінації [6, с. 84-85].

Принцип рівності знаходить своє відображення і в практиці Верховного Суду під час розгляду трудових спорів. Зокрема, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 15 вересня 2020 року у справі № 205/4196/18, що стосувалася визнання незаконним та скасування наказу про звільнення, поновлення на роботі і стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу, було акцентовано увагу на значенні таких засад судочинства, як змагальність та рівність сторін. На переконання Верховного Суду, зазначені принципи полягають у забезпеченні кожній стороні рівних процесуальних можливостей для обґрунтування власної позиції, зокрема шляхом виявлення слабких місць у доводах процесуального опонента, подання відзиву на апеляційну скаргу, надання письмових пояснень, а також участі в судових дебатах та здійснення інших процесуальних дій. Водночас, незважаючи на встановлення Верховним Судом факту порушення процесуальних прав

позивача під час судового засідання 5 лютого 2020 року, гарантованих пунктом 2 частини першої статті 43 ЦПК України, таке порушення, за висновком Суду, не є достатньою підставою для скасування постанови апеляційного суду [7].

Для з'ясування значення принципу рівності у регулюванні права на оплату праці неповнолітніх працівників важливо також дослідити, у яких міжнародних актах закріплено цей принцип. Серед перших міжнародно-правових актів Міжнародної організації праці у сфері регулювання оплати праці доцільно виокремити Конвенцію № 26 та Рекомендацію № 30, ухвалені у 1928 році, які заклали підґрунтя для формування світової практики запровадження мінімальної заробітної плати. Зазначена Конвенція містила рекомендацію для урядів держав щодо встановлення мінімальних ставок заробітної плати для окремих категорій працівників у різних галузях промисловості, зокрема в тих секторах, де відсутні ефективні механізми регулювання оплати праці або спостерігається надзвичайно низький рівень заробітної плати.

Подальший розвиток міжнародних стандартів у цій сфері був пов'язаний з ухваленням у 1938 році Конвенції № 63 «Про статистику заробітної плати і тривалості робочого часу», яка набула важливого значення для забезпечення доступу до систематизованих статистичних даних щодо рівня оплати праці та організації робочого часу.

Окрім цього, Міжнародною організацією праці було прийнято низку спеціалізованих конвенцій, спрямованих на регулювання оплати праці у певних галузях та щодо окремих категорій працівників. Зокрема, йдеться про Конвенцію № 76 «Про заробітну плату, робочий час і склад судового екіпажу» 1946 року, Конвенцію № 99 «Про процедуру встановлення мінімальної заробітної плати у сільському господарстві», а також Конвенцію № 100 «Про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності» 1951 року та інші міжнародні акти.

У зазначених актах Міжнародної організації праці питання оплати праці неповнолітніх працівників безпосередньо не завжди виокремлюється в окремі норми, однак воно послідовно охоплюється через загальні принципи справедливої, мінімально гарантованої та недискримінаційної оплати праці. Насамперед Конвенція № 26 і Рекомендація № 30 (1928 р.) створили правові передумови для поширення мінімальних стандартів оплати праці на всі категорії працівників, у тому числі неповнолітніх, особливо в секторах, де існує підвищений ризик зниження заробітної плати через слабку переговорну позицію працівника.

Важливе значення для захисту права неповнолітніх на оплату праці має і Конвенція № 63 «Про статистику заробітної плати і тривалості робочого часу» (1938 р.), оскільки вона забезпечує формування достовірної статистичної бази щодо умов праці та оплати, що дає змогу виявляти диспропорції у винагороді різних категорій працівників, зокрема за віковою ознакою. Такий підхід є необхідним інструментом для подальшого вдосконалення правового регулювання та контролю за дотриманням принципу рівності в оплаті праці.

Спеціалізовані конвенції МОП, прийняті для окремих галузей і сфер зайнятості, також мають опосередковане значення для забезпечення права неповнолітніх на оплату праці. Так, Конвенція № 76 (1946 р.) та Конвенція № 99 спрямовані на встановлення чітких процедур і стандартів визначення заробітної плати, що унеможлиблює свавільне заниження її розміру, у тому числі щодо працівників молодшого віку. Вони виходять із презумпції необхідності особливого захисту соціально вразливих груп на ринку праці.

Особливу роль у контексті правового статусу неповнолітніх працівників відіграє Конвенція № 100 «Про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності» (1951 р.), яка закріплює загальний принцип рівної оплати праці без дискримінації. Хоча вона безпосередньо стосується гендерної рівності, її положення мають універсальний характер і застосовуються також до інших ознак, зокрема віку. У сукупності зазначені акти МОП формують міжнародно-правову основу, відповідно до якої право неповнолітніх на оплату праці повинно реалізовуватися на засадах справедливості, мінімальних гарантій та реальної рівності, з урахуванням необхідності їх підвищеного соціального захисту.

Загальний аналіз актів Міжнародної організації праці свідчить про те, що право неповнолітніх працівників на оплату праці розглядається крізь призму універсальних принципів справедливості, мінімальних соціальних гарантій та рівного ставлення. Хоча більшість міжнародних трудових стандартів не містять спеціалізованих норм, безпосередньо адресованих неповнолітнім у сфері оплати праці, вони закладають обов'язок держав забезпечувати таким працівникам рівний доступ до базових гарантій винагороди за працю та запобігати будь-яким формам необґрунтованої дискримінації, зокрема за віковою ознакою.

Висновки. Принцип рівності не означає формально однаковий підхід до всіх працівників, а передбачає поєднання рівної оплати за працю рівної цінності з урахуванням особливостей правового статусу неповнолітніх. Міжнародні стандарти МОП орієнтують на забезпечення мінімального рівня оплати праці та створення ефективних механізмів її регулювання, що має особливе значення для неповнолітніх як соціально вразливої категорії, яка потребує підвищеного правового захисту з боку держави.

Таким чином, принцип рівності у регулюванні права на оплату праці неповнолітніх працівників набуває змісту реальної, а не лише формальної рівності. Його реалізація передбачає недопущення заниження заробітної плати через вік працівника, забезпечення мінімальних гарантій оплати та можливість застосування диференційованих правових механізмів, спрямованих на усунення фактичної нерівності. Це зумовлює необхідність подальшого вдосконалення національного трудового законодавства з урахуванням міжнародних стандартів та практики їх застосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васюренко Л.В. Теоретичні засади державного регулювання організації оплати праці. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 25. С. 31-34. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=bses_2018_25_8.
2. Дробишева О.О., Домаш Д.В. Економічна сутність, форми та система оплати праці. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. № 8. С. 48-55. URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/evzdia_8_048.pdf.
3. Марченко Ю.І. Гідна оплата праці – необхідний атрибут соціальної держави. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 2(31). С. 56–59. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v2_2020/14.pdf.
4. Попович О.В., Гулько К.Ю. Організація обліку оплати праці та шляхи її вдосконалення. Scientific achievements of modern society: матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (Ліверпуль, 28-30 квітня 2020 року) м. Ліверпуль, 2020. С. 21–27. URL: <https://sci-conf.com.ua/ix-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-scientific-achievements-of-modern-society-28-30-aprelya-2020-goda-liverpul-velikobritaniya-arhiv>.
5. Журавльова Г.С. Змістовні аспекти принципу рівності у конституційному праві. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2016. Випуск 2. Том 1. С. 43-46. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=VKhnuvs_2012_4\(1\)_7](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=VKhnuvs_2012_4(1)_7).
6. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістова характеристика): монографія. Харків, 2008, 240 с. URL: http://aleph.ukma.kiev.ua/F/?func=direct&doc_number=000171002&local_base=KMA01.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 вересня 2020 року у справі № 205/4196/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270735>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Булеца С.Б., Заборовський В.В., Фрідманська В.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії СС ВУ 4.0

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.18>

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОСЛУГИ ДОГЛЯДУ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УМОВАХ, НАБЛИЖЕНИХ ДО СІМЕЙНИХ

Бурак В.Я.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри соціального права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-3511-0555
e-mail: volodymyr.burak@lnu.edu.ua*

Бук М.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціального права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8410-9377
e-mail: myroslava.buk@lnu.edu.ua*

Бурак В.Я., Бук М.О. Правове забезпечення соціальної послуги догляду та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних.

У статті з'ясовано законодавчі та правозастосовні питання, пов'язані з наданням соціальної послуги догляду та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних. Акцентовано увагу, що така послуга передбачена Законом України «Про соціальні послуги» як базова, що визначає її як зобов'язання місцевих органів виконавчої влади – Київської міської державної адміністрації, районних у місті Києві державних адміністрацій, а також виконавчих органів сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх утворення) рад. Досліджено зміст державного стандарту соціальної послуги догляду та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних та запропоновано доповнити його характеристиками патронатних та прийомних батьків як надавачів відповідної соціальної послуги, та визначити, що малі групові будинки та дитячі будинки сімейного типу є такими надавачами.

Критично проаналізовано положення Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» під кутом зору не врахування інших видів наближених до сімейних форм виховання дітей. Рекомендовано привести проаналізований нормативно-правовий акт у відповідність до норм Закону України «Про соціальні послуги», зокрема щодо визначення пріоритетного місця в системі соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування соціальних послуг догляду та виховання в умовах, наближених до сімейних.

Досліджено зміст послуги «Сімейна домівка», яка надається в межах експериментального проекту із забезпечення догляду і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах, наближених до сімейних, на засадах співфінансування з державного бюджету та місцевих бюджетів. Наголошено, що основною метою проведення експериментального проекту є максимальне виведення дітей з інтернатів та надання їм можливості рости і виховуватися в сім'ї, а також випробування механізму співпраці між обласними та місцевими органами місцевого самоврядування щодо надання відповідних соціальних послуг. Обґрунтовано, що реалізація дитьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, права на соціальні послуги не можлива без побудови ефективного юридичного механізму забезпечення цього права, в основі якого – ефективні нормативно-правові акти

Ключові слова: соціальний захист, соціальні послуги, державний стандарт, надавачі соціальних послуг, соціальне законодавство, деінституалізація, альтернативні форми догляду та виховання дітей, міжнародні соціальні стандарти, патронатна/ прийомна сім'я.

Burak V.Ya., Buk M.O. Legal support for social services for the care and upbringing of children in family-like conditions.

The article clarifies legislative and law enforcement issues related to the provision of social services for the care and upbringing of children in family-like conditions. It emphasizes that such services are provided for by the Law of Ukraine «On Social Services» as a basic service, which defines it as an obligation of local executive authorities – the Kyiv City State Administration, district state administrations in the city of Kyiv, as well as executive bodies of village, settlement, city, and district councils in cities (if established). The content of the state standard for social services for the care and upbringing of children in family-like conditions was studied, and it was proposed to supplement it with the characteristics of foster and adoptive parents as providers of the relevant social service, and to define that small group homes and family-type children's homes are such providers.

The provisions of the Law of Ukraine «On Ensuring Organizational and Legal Conditions for the Social Protection of Orphans and Children Deprived of Parental Care» have been critically analyzed from the perspective of not taking into account other types of family-based forms of child rearing. It is recommended to bring the analyzed regulatory act into line with the provisions of the Law of Ukraine «On Social Services,» in particular regarding the determination of the priority place in the system of social protection of orphans and children deprived of parental care of social services for care and upbringing in conditions close to family ones.

The content of the «Family Home» service, which is provided as part of an experimental project to ensure the care and upbringing of orphans and children deprived of parental care in conditions close to family life, on the basis of co-financing from the state budget and local budgets, has been studied. It is emphasized that the main goal of the pilot project is to remove as many children as possible from boarding schools and give them the opportunity to grow up and be raised in a family, as well as to test the mechanism of cooperation between regional and local self-government bodies in providing relevant social services. It is justified that the implementation of the right to social services by orphans and children deprived of parental care is not possible without the establishment of an effective legal mechanism to ensure this right, based on effective regulatory and legal acts.

Key words: social protection, social services, state standard, social service providers, social legislation, deinstitutionalization, alternative forms of child care and upbringing, international social standards, foster/adoptive family.

Постановка проблеми. За даними Державної служби у справах дітей, станом на червень 2025 р. в Україні проживає 61,5 тис. дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [1]. З них вже сьогодні 91,2 % перебувають у сімейних формах виховання, які серед іншого забезпечуються соціальними послугами догляду та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних. Водночас, близько 4 тисяч дітей все ще отримують інституційне виховання в інтернатних закладах. Такий стан речей потребує зміни у напрямку розвитку, розширення та вдосконалення системи сімейних соціальних послуг. Послуга догляду та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних, передбачена Законом України «Про соціальні послуги» як базова, що визначає її як зобов'язання місцевих органів виконавчої влади – Київської міської державної адміністрації, районних у місті Києві державних адміністрацій, а також виконавчих органів сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх утворення) рад [2]. Державний стандарт соціальної послуги догляду та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних (2021 року) [3], хоча й містить основні заходи, що становлять її зміст, критерії-вимоги до надавачів та характеристику отримувачів соціальної послуги цього виду, на сьогодні потребує ґрунтовного оновлення під кутом зору приведення у відповідність до цілей Стратегії забезпечення кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки (надалі – Стратегія) [4].

Актуальність дослідження зумовлена тим, що задекларований євроінтеграційні курс нашої держави окреслює напрями реформування українського законодавства у сфері охорони дитинства, соціального захисту дітей, інституційного догляду та виховання дітей, соціальної роботи із дітьми у напрямку його відповідності міжнародним та європейським стандартам, серед яких Конвенція ООН «Про права дитини» [5], Конвенція ООН «Про права осіб з інвалідністю» [6], Стратегії ЄС з прав дитини різних років, Європейської дитячої гарантії [7] та ін. Рада Європи у Стратегії з прав дитини на 2022-2027 рр. «Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства» [8] наголошує на особливій увазі щодо дітей, які позбавлені батьківського

підклування, оскільки найчастіше порушують права (на освіту, охорону здоров'я, запобігання насильству, зокрема сексуальному тощо) саме таких дітей.

На сьогодні існує потреба у реформі системи догляду та підтримки дітей в Україні як складової побудови інклюзивного простору та стійкого майбутнього для повноцінного розвитку кожної дитини наголосила К. Матернова (посол ЄС в Україні) [7]. У зв'язку із цим актуалізується потреба в реформуванні Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [9] в частині відповідності його норм Закону України «Про соціальні послуги», зокрема щодо визначення пріоритетного місця в системі соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування соціальних послуг догляду та виховання в умовах, наближених до сімейних. Зміст чинної ст. 6 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» не відповідає вимогам сьогодення: не враховано інші види наближених до сімейних форм виховання дітей (наприклад, патронатні сім'ї), передбачено вичерпний їх перелік, що не сприяє розвитку нових, які стануть ефективною заміною інтернатів.

Сьогодні в Україні розвиваються нові організаційно-правові форми надання соціальних послуг зазначеної групи. Так, Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2025 р. № 1285 «Деякі питання реалізації експериментального проекту із забезпечення догляду і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах, наближених до сімейних, на засадах співфінансування з державного бюджету та місцевих бюджетів» [10], серед основних заходів, що становлять зміст послуги «Сімейна домівка», передбачає такі, як: забезпечення проживання отримувачів в умовах, наближених до сімейних за місцем надання послуги; забезпечення цілодобового догляду за отримувачами; забезпечення виховання малолітніх, неповнолітніх отримувачів тощо. Основною метою проведення експериментального проекту є максимальне виведення дітей з інтернатів та надання їм можливості рости і виховуватися в сім'ї, а також випробування механізму співпраці між обласними та місцевими органами місцевого самоврядування щодо надання відповідних соціальних послуг. За результатами вдалого експерименту з'явиться нова організаційно-правова форма надання соціальних послуг забезпечення догляду та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних.

Метою дослідження є визначення перспектив розвитку альтернативного догляду дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у контексті впровадження соціальних послуг, орієнтованих на забезпечення сімейного виховання та повної деінституалізації дитинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто наголосити, що тема надання соціальних послуг дітям у юридичній літературі висвітлюється неактивно. Наведена проблематика розглянута у наукових статтях зі спеціальності «Соціальна робота» чи «Соціальна педагогіка», або у сфері державного/публічного управління. Можна виділити два блоки теоретичних досліджень. Перший охоплює проблеми інституційного догляду та аргументацію щодо переходу на індивідуальне надання соціальних послуг догляду в сім'ї, що є надавачем соціальних послуг догляду, та в територіальних громадах, де така дитина проживає. Зокрема І. Ярмолинська описує зарубіжний досвід переходу від інституційного догляду до соціальних послуг догляду, наближених до сімейних [11]. В. Лис проаналізував негативні чинники зростання дітей в інтернатах та навів аргументи в користь формування системи догляду та виховання дитини на рівні сім'ї та громад [12]. Соціальний феномен сирітства та проблеми існуючої системи утримання дітей-сиріт аналізував Український інститут соціальних досліджень [13]. Доведено, що діти, позбавлені батьківського піклування, відстають у розвитку від однолітків, які мають сім'ю, вже до кінця першого року життя [14, с. 19]. П.М. Петровський та М.М. Обіход з'ясували засади публічного управління розвитком соціальних послуг для дітей та сімей з дітьми в місцевих територіальних громадах [15].

Другий напрям об'єднує характеристики різних форм надання послуги догляду та виховання зі вказівками на позитивні та негативні сторони кожної із них. Так, Л.В. Лешанич описує організацію та функціонування патронатної сім'ї. Щоправда, за висновками вченого така сім'я не розглядається як різновид надання соціальної послуги догляду та виховання [16]. О. Мороз досліджує процедуру визначення потреби територіальної громади у соціальній послугі догляду дітей в межах малих групових будинків [17]. Г. Слозанська, Н. Горішна, М. Скочко аналізують соціально-реабілітаційні послуги дітям з інвалідністю у громаді як передумову їх гідного рівня проживання в сім'ї та громаді [18]. Реалізація права на соціальні послуги не можлива без побудови ефективного юридичного механізму забезпечення цього права, в основі якого – ефективні нормативно-правові

акти. Чинне законодавство не характеризується системністю та впорядкованістю. Відтак, тема догляду та виховання дітей як соціальна послуга є актуальною як об'єкт дослідження під цим кутом зору.

Виклад основного матеріалу. На підставі аналізу Стратегії, робимо висновок, що отримувачами соціальної послуги, яку ми досліджуємо, є декілька соціальних груп дітей: 1) які можуть втратити сімейне оточення внаслідок низької спроможності їх сімей забезпечити безпечне та сприятливе для розвитку середовище через різні причини; 2) з інвалідністю та/або діти з особливими освітніми потребами, які внаслідок недостатнього забезпечення інклюзивними послугами та підтримкою для життя в сім'ї та територіальній громаді можуть втратити сімейне оточення; 3) які залишилися без батьківського піклування, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, у тому числі ті, що залишилися на тимчасово окупованій території та території, де ведуться бойові дії; 4) тимчасово переміщені (евакуйовані) із закладів, які здійснюють інституційний догляд та виховання, сімейних форм виховання, депортовані або примусово переміщені; 5) які отримують інституційний догляд та виховання, у тому числі діти з інвалідністю; 6) які мають досвід інституційного догляду та виховання або перебування в сімейних формах виховання [4].

Серед споріднених до теми нашого дослідження цілей Стратегії виділимо: № 2 «Зростання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі дітей з інвалідністю, в сімейному оточенні»; № 4 «Дотримання прав та інтересів дітей під час реформування закладів, які здійснюють інституційний догляд та виховання, збереження та спрямування ресурсів таких закладів для підтримки дітей та сімей з дітьми у територіальних громадах»; № 5 «Забезпечення можливості дітей та осіб, які мають досвід альтернативного догляду та виховання, налагоджувати соціальні відносини, які сприяють їх успішній інтеграції у життя територіальних громад» [4].

Деінституалізація – це комплексна реформа, яка передбачає складну та інтегровану міжсекторальну взаємодію органів соціального захисту, освіти, охорони здоров'я та органів місцевого самоврядування [11, с. 56]. Як свідчить статистика, вона є вигідною економічно та сприятиме оптимізації бюджетних коштів, адже лише 9–14% із суми, що держава сьогодні виділяє на утримання кожної дитини в інтернаті, використовується саме на дитину (харчування, лікування, одяг тощо).

Реформа повинна відбуватися згідно із апробованими моделями, тож важливим є досвід інших держав. Він свідчить, що процедури ліквідації великих інтернатів та створення дружніх для дитини невеликих надавачів соціальних послуг, виплекання прийомних та патронатних сімей, чи інших надавачів соціальної послуги сімейного догляду дитини, тривали роками та потребували як відповідного навчання фахівців, так і чималих ресурсів [19, с. 6]. Актуальним є наголосити, що такі зміни відбувалися завдяки солідарному залученню муніципальної влади у Республіці Польща. Взаємодія різних рівнів органів влади тут забезпечила ефективність та результативність соціальної послуги догляду та виховання дітей у сім'ях громад. В умовах формування децентралізованих повноважень органів місцевого самоврядування в Україні у сфері надання соціальних послуг та визначення векторів залучення територіальних громад вивчення досвіду Республіки Польща та інших держав матиме доцільність. Соціальні послуги догляду, що надають дітям-сиротам у Республіці Польща (витрати на утримання дитини у прийомній чи патронатній сім'ї, сімейному дитячому будинку, утримання у дитячих будинках, ресоціалізація дітей-сиріт) натеper є фінансовим зобов'язанням середнього рівня системи самоврядування – повітів. Вивчення механізму акумулювання коштів також вартує уваги, оскільки в Україні натеper ведуться дискусії щодо джерел фінансування соціальних послуг, які визначені Законом України «Про соціальні послуги» як базові.

У Рекомендації Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей 20] зроблено акцент на основних засадах, які повинні бути фундаментом політики держав щодо соціальних послуг догляду для дітей: дії в найкращих інтересах дитини та сімейно-орієнтований підхід.

У цьому контексті важливо розрізняти та застосовувати формальний, неформальний та альтернативний догляд дітей. Перший вид охоплює групу відносин щодо надання догляду, що надається в сімейному середовищі за рішенням компетентного (судового чи адміністративного) органу, а також надавачами соціальних послуг в сучасному вигляді, що прийдуть на зміну інтернатам в результаті реалізації Стратегії. Другий є формою приватного догляду, що надається у сімейному середовищі, в якому про дитину піклуються на постійній чи безстроковій основі родичі чи друзі або інші особи за власним бажанням без рішення суду чи органу опіки та піклування. Третій – є формою

неформального та формального догляду усіх дітей, які з будь-яких причин і за будь-яких обставин не перебувають під цілодобовою опікою принаймні одного з батьків [13, с. 13]. На підставі аналізу змісту Державного стандарту соціальної послуги догляду та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних [3], робимо висновок, що перший і третій вид наведених вище груп догляду охоплюється поняттям «соціальна послуга догляду та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних». Тому цей стандарт потрібно доповнити характеристиками патронатних та прийомних батьків як надавачів відповідних соціальних послуг, визначити, що малі групові будинки та дитячі будинки сімейного типу є такими надавачами.

Практичні інструменти для зміцнення системи соціального захисту дітей закріплено у Рекомендації Ради (ЄС) 2021/1004 про встановлення Європейської гарантії для дітей (далі – Рекомендація) [21]. Україна, як одна із країн-кандидатів на вступ у Європейський Союз виявила готовність до впровадження Рекомендації у національне законодавство. Таким чином, Кабінетом Міністрів України 19 листопада 2025 р. було прийнято Постанову № 1558 «Про впровадження Європейської гарантії для дітей в Україні», якою затверджено Національний план щодо впровадження Європейської гарантії для дітей в Україні на період до 2030 року (далі – Національний план) та Положення про Національного координатора з питань впровадження Європейської гарантії для дітей в Україні [22]. Важливим, у контексті досліджуваної теми є той факт, що Національний план не є окремим проектом, а розроблений з урахуванням положень Стратегії.

Аналіз змісту Національного плану підтверджує, що однією із цільових груп, які потребують соціальної підтримки і мають труднощі у доступі до соціальних послуг у територіальній громаді є діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Основними бар'єрами ефективного доступу цієї категорії осіб до соціальних послуг у Національному плані виділяють: 1) високий показник дітей, які перебувають на місцевому обліку та можуть бути усиновлені (станом на 31 березня 2025 р. – 14946 дітей (у тому числі 1597 дітей з інвалідністю), із яких перебувають у закладах та можуть бути усиновлені – 3792 дитини), та недостатня кількість діючих сімей та потенційних кандидатів для влаштування таких дітей у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, під опіку/піклування, усиновлення; 2) високий показник дітей з інвалідністю з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають у закладах інституційного догляду дітей на цілодобовому влаштуванні, та відсутність підготовки спеціалізованих прийомних сімей для влаштування таких дітей у сімейні форми виховання; 3) відсутність послуги з патронату над дитиною в кожній територіальній громаді, що сприяло б запобіганню потрапляння дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у заклади інституційного догляду дітей в разі їх вилучення; 4) недостатня кількість закладів, які здатні приймати дітей з інвалідністю та особливими освітніми потребами, які проживають поза закладами інституційного догляду дітей, але потребують підтримки вузькопрофільних фахівців; 5) не в повному обсязі та несвоєчасне внесення даних до Єдиної інформаційно-аналітичної системи «Діти»; 6) труднощі з отриманням соціальних послуг у сільській місцевості через обмежену доступність та інфраструктуру, що відрізняється від міських умов та низького кадрового ресурсу, відсутності готовності органів місцевого самоврядування фінансувати та підтримувати проведення соціальної роботи та надання соціальних послуг; 7) відсутність на законодавчому рівні можливості проводити Нацсоцслужбою як органом державного контролю планових та позапланових перевірок суб'єктів господарювання, які надають соціальні послуги дітям, або тих закладів, у які влаштовані діти на цілодобове перебування [22]. Очікуваними результатами виконання Національного плану у сфері доступу до соціальних та інших послуг у територіальній громаді для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є забезпечення 100% охоплення соціальними послугами усіх дітей із цієї категорії, які потребують таких послуг та збільшення частки дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, у яких реалізовано право на зростання в сімейному оточенні, зокрема збільшення частки таких дітей до 97%.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що реалізація Національного плану матиме системний позитивний вплив на досягнення цілей Стратегії, оскільки передбачає комплексне удосконалення механізмів державної політики у сфері соціального захисту прав дитини.

Висновки. На підставі проведеного дослідження, робимо висновки, що соціальна послуга догляду та виховання в умовах, наближених до сімейних, є гарантією дітей, позбавлених батьківського піклування та сиріт отримати сімейне оточення, яке сприятиме гідному рівню їхнього життя відповідно до міжнародних та європейських стандартів прав дитини. Ефективна реалізація

Стратегії безпосередньо залежить від формування дієвого юридичного механізму забезпечення права дитини на виховання в сім'ї, який охоплює належне нормативно-правове регулювання, а також ефективні інструменти правозастосування та здійснення заходів моніторингу за дотриманням прав дітей. Тому першочерговим завданням вбачаємо внесення змін у законодавство про соціальні послуги та соціальний захист дітей тощо, щоб новелізувати чинні норми щодо надавачів, отримувачів цієї послуги та процедур організації різних організаційно-правових форм надання та отримання цієї послуги відповідно до міжнародних стандартів та з урахуванням найкращих практик інших держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коваленко А. Скільки в Україні є сиріт, які можуть бути усиновленими? Дані служби у правах дітей. 2025. 1 червня. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/skilki-v-ukrajini-ditey-sirit-u-simeynih-formah-vihovannya-308432>.
2. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 р. / Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#n75>.
3. Державний стандарт соціальної послуги догляду та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних: наказ Міністерств соціальної політики України від 09 березня 2021 р. № 115. / Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0856-21#Text>.
4. Про схвалення Стратегії забезпечення кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки та затвердження операційного плану заходів на 2024-2026 роки з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2024 р. № 1201- р. / Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-p#Text>.
5. Про права дитини : Конвенція ООН від 20 листопада 1989 р. / Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
6. Про права осіб з інвалідністю: Конвенція ООН від 13 грудня 2006 р. / Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
7. Європейська гарантія для дітей – частина євроінтеграційного поступу України: Представництво Європейського Союзу в Україні. 25.07.2025 р. URL: <https://surl.li/adfnmw>.
8. Стратегія Ради Європи з прав дитини на 2022-2027 рр. «Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства»: Керівний комітет прав дитини (CDENF). 26 лютого 2022 р. URL: <https://rm.coe.int/coe-strategy-for-the-rights-uk/1680a774c4>.
9. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13 січня 2005 р. / Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15?find=1&text=патрон#n91>.
10. Деякі питання реалізації експериментального проекту із забезпечення догляду і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах, наближених до сімейних, на засадах співфінансування з державного бюджету та місцевих бюджетів: Постанова Кабінету Міністрів України від 01 жовтня 2025 р. № 1285 / Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1285-2025-p#Text>.
11. Ярмолинська І. Аналіз зарубіжного досвіду реформування системи інституційного догляду та виховання дітей в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 2. С. 155–158. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2019.2.155>. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/2_2019/27.pdf.
12. Лис В. Деінституалізація в системі децентралізації повноважень у сфері інституційного догляду та виховання дітей. *Аспекти публічного управління*. 2020. Том 5. С. 52–61. DOI: <https://doi.org/10.15421/152093>. URL: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/article/view/813/790>.
13. Соціальне сирітство в Україні: Експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л.С. Волинець, Н.М. Комарова, М. Тур; [та ін.]; гол. ред.: В.Т. Биковський. Київ: Укр. ін-т соціальних досліджень, 2015. 116 с.

14. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посібник у 2-х частинах; Ч. 1 Сучасні орієнтири та технології / З.П. Кияниця, Ж.В. Петрочко. К.: ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/21626/7/Social_work_P1_II.pdf.
15. Петровський П.М., Обіход М.М. Теоретико-методичні засади публічного управління розвитком соціальних послуг для дітей та сімей з дітьми в місцевих територіальних громадах. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2020. Вип. 4 (60). С. 68–76. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2020-60-68-76>. URL: <https://snku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/345/375>.
16. Лешанич Л.В. Досвід застосування фостерного виховання в деяких зарубіжних країнах. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 152–155. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.24>. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/26.pdf>.
17. Мороз О. Визначення потреби громади у соціальній послугі догляду та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних. (2025). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*, 1(56), 141–144. DOI: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2025.56.141-144>. URL: <http://visnyk-ped.uzhnu.edu.ua/article/view/330054>.
18. Слезанська Г., Горішна Н., Скочко М. Соціально-реабілітаційні послуги для дітей з інвалідністю та їх сімей: реальність та перспектива розвитку. *Social Work and Education*, Vol. 11, No. 3. pp. 402-416. DOI: <https://doi.org/10.25128/2520-6230.24.3.8>. URL: https://www.researchgate.net/publication/393349275_Social_and_rehabilitation_services_for_children_with_disabilities_and_their_families_reality_and_perspective_of_development.
19. Gudbrandsson, Bragi. 2004. Working Group on Children at Risk and in Care. Children in institutions: prevention and alternative care: Final report. European Committee for Social Cohesion. (CDCS.) Strasbourg. 17-19 May. URL: <https://bettercarenetwork.org/sites/default/files/attachments/Children-in-Institutions.pdf>.
20. CM/Rec(2011)12 - Recommendation of the Committee of Ministers to member states on children's rights and social services friendly to children and families (Adopted by the Committee of Ministers on 16 November 2011 at the 1126th meeting of the Ministers' Deputies). URL: [https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805afddf%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805afddf%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}).
21. Council Recommendation (EU) 2021/1004 of 14 June 2021 establishing a European Child Guarantee. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/2021/1004/oj/eng>.
22. Про впровадження Європейської гарантії для дітей в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2025 р. № 1558 / *Верховна Рада України. База «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1558-2025-п#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Бурак В.Я., Бук М.О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349-2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.19>

ПРАВОВА ПОЛІТИКА В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ЯК ЗАКОНОМІРНИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ТРУДОВОГО ПРАВА

Гетьманцева Н.Д.,

*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри приватного права,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-6143-1627*

Анатійчук В.В.,

*докторка філософії (PhD), асистентка,
асистентка кафедри приватного права
юридичного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича,
ORCID: 0000-0002-8036-4351*

Гетьманцева Н.Д., Анатійчук В.В. Правова політика в механізмі правового регулювання трудових відносин як закономірний чинник соціального призначення трудового права.

У статті розкривається суть правової політики в механізмі правового регулювання трудових відносин як закономірного чинника соціального призначення трудового права. Взаємодіючи між собою, правова політика та ідеологія формує соціальну політику та впливає на способи правового регулювання, трудово-правовий режим, принципи та метод правового регулювання галузі в цілому, забезпечуючи права та обов'язки сторін через норми права. Підкреслюється, що соціальна політика є методом державного регулювання ринкової економіки шляхом розподілу і перерозподілу суспільних благ та розбудови відносин між працівниками при їх створенні. Вона має специфічні особливості, такі як гуманістичне спрямування, орієнтованість на розвиток людини. Соціальна політика держави реалізується через соціальні програми, які базуються на законодавчо-нормативній базі країни.

Одним із напрямків державної політики в галузі прав людини є недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і основних свобод людини, проголошених Конституцією України, законами України.

Констатується, що на сьогодні державна політика України як ідеологічна основа реалізації соціального призначення трудового права потребує перегляду й закріплення пріоритету соціально-економічних потреб працівників. Соціальний вимір правової політики, що впливає на механізм правового регулювання трудових відносин, має націлювати суб'єктів трудового права на пошук, закріплення та реалізацію шляхів доступу населення, що працює, до суспільних благ. Тріада принципів соціальної складової праці - свобода, справедливість і гуманізм - повинні набути реального втілення в соціальній політиці України, її регіонів та роботодавців.

Підкреслюється, що необхідно розробити системну державну політику, яка б сприяла розвитку людського кадрового потенціалу, мета якої була б спрямована на підвищення якості життя та добробуту людини-праці та одночасного підвищення її конкурентоспроможності в умовах цифровізації як на національному так і міжнародному рівнях.

Робиться висновок, що практичні засади формування нової трудової моделі правової політики у механізмі правового регулюванні трудових відносин повинні будуватися та функціонувати на

основі гуманістичного спрямування, орієнтованості на розвиток людини, недопущення звуження змісту та обсягу існуючих її прав і основних свобод.

Ключові слова: механізм правового регулювання, правова політика, соціальна політика, трудові відносини, економічний розвиток, сторони трудових відносин, міжнародна практика, гідна праця, соціальне партнерство, людський капітал, держава.

Getmantseva N.D, Anatiichuk V.V. Legal policy in the mechanism of legal regulation of labor relations as a natural factor of social certainty of labor law.

The article reveals the essence of legal policy in the mechanism of legal regulation of labor relations as a natural factor of the social purpose of labor law. Interacting with each other, legal policy and ideology shape social policy and influence the methods of legal regulation, the labor law regime, the principles and method of legal regulation of the industry as a whole, ensuring the rights and obligations of the parties through the norms of law.

It is emphasized that social policy is a method of state regulation of a market economy through the distribution and redistribution of public goods and the development of relations between employees during their creation. It has specific features, such as a humanistic orientation, focus on human development. The state's social policy is implemented through social programs that are based on the country's legislative and regulatory framework.

One of the directions of state policy in the field of human rights is to prevent the narrowing of the content and scope of existing human rights and fundamental freedoms proclaimed by the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine.

It is stated that today the state policy of Ukraine as the ideological basis for the implementation of the social purpose of labor law requires revision and consolidation of the priority of the socio-economic needs of employees. The social dimension of legal policy, which influences the mechanism of legal regulation of labor relations, should aim labor law subjects at finding, consolidating, and implementing ways for the working population to access public goods. The triad of principles of the social component of labor – freedom, justice, and humanism - must be implemented in the social policy of Ukraine, its regions, and employers.

It is emphasized that it is necessary to develop a systemic state policy that would contribute to the development of human resource potential, the goal of which would be aimed at improving the quality of life and well-being of the working person and simultaneously increasing its competitiveness in the conditions of digitalization both at the national and international levels.

It is concluded that the practical principles of forming a new labor model of legal policy in the mechanism of legal regulation of labor relations should be built and function on the basis of a humanistic orientation, orientation on human development, and prevention of narrowing the content and scope of existing human rights and fundamental freedoms.

Key words: legal regulation mechanism, legal policy, social policy, labor relations, economic development, aspects of labor relations, international practice, decent work, social partnership, human capital, state.

Постановка проблеми. Правова політика у сфері трудових відносин в Україні - це система державних заходів, спрямованих на регулювання відносин між працівником і роботодавцем, що базується на правових засобах централізованого регулювання з метою забезпечення, захисту прав і інтересів сторін трудового договору та держави та забезпечення сталого балансу їх інтересів. Основною метою державної правової політики виступає абсолютне гарантування та захист прав і свобод людини. Для створення ефективних засобів захисту цих цінностей необхідною є активна діяльність органів державної влади, громади й кожного особисто. Базою формування ефективної правової політики покликаний служити системний науковий аналіз змісту та тенденцій розвитку суспільних відносин у сфері найманої праці, що потребує зусиль вчених-юристів. Найважливішим завданням є вироблення стратегічних і тактичних орієнтирів розвитку вітчизняного трудового права, прогнозування можливих наслідків прийняття тих чи інших рішень, щоб заздалегідь нейтралізувати виникаючі ризики негативних тенденцій у сфері трудового права, викликані процесами, що мають глобалізаційний та інтеграційний характер. Наукове обґрунтування та забезпечення правової, соціальної політики покликане сприяти оновленню самого механізму правового регулювання трудових відносин, більш повному розкриттю соціально-економічного потенціалу самої держави.

Аналіз наукових публікацій. Питанням правової політики у сфері трудових відносин приділялася увага на сторінках юридичної літератури, вченими трудовиками, коли висвітлювалися питання соціально-трудова сфери, реформування трудового законодавства, гарантій, захисту та охорони трудових прав працівників, питаннях колективно-договірному регулювання соціально-трудова відносин. Дана проблематика висвітлювалися у працях таких вчених як: В.Я. Бурака, С.В. Вишновецької, Н.Д. Гетьманцевої, А.М. Колот, К.Ю. Мельник, П.Д. Пилипенка, О.І. Процевського, О.Г. Середи, С.М. Черноус, О.В. Тищенко, Г.І. Чанишевої, В.І. Щербини, О.М. Ярошенка та інших вчених. Глобалізація економічних і соціальних інститутів продукує нові й нові проблеми, розв'язання яких можливе лише за активної участі держави та її політики. Вказане вимагає нових підходів до суті і змісту правової політики в механізмі правового регулювання трудових відносин, що потребує нових аналізів і досліджень.

Мета роботи полягає у розкритті суті правової політики в механізмі правового регулювання трудових відносин як закономірного чинника соціального призначення трудового права.

Виклад основного матеріалу. Правова політика є передусім діяльністю відповідних суб'єктів у юридичній сфері. Ідеї, погляди програми є лише основою правової політики, є елементом правової ідеології. Правова ідеологія є основою правової політики. Необхідно зауважити, що ідеологія становить підґрунтя, що виражається у відповідній меті, цінностях, доктрині правової політики, що, в свою чергу, визначає пріоритети держави, що проявляються через захист працівників, баланс інтересів сторін трудового договору та держави, гнучкість ринку праці тощо. Взаємодіючи між собою, правова політика та ідеологія формує соціальну політику та впливає на способи правового регулювання, трудово-правовий режим, принципи та метод правового регулювання галузі в цілому, забезпечуючи права та обов'язки сторін через норми права. При проведенні державою соціальної політики, спрямованої на забезпечення реалізації громадянами конституційного права на захист від безробіття необхідне ефективне правове регулювання у сфері зайнятості населення та досягнення балансу органів державної влади, роботодавців, працівників та їх об'єднань, які є учасниками ринку праці. Відповідно, соціальна політика держави реалізується через соціальні програми, які базуються на законодавчо-нормативній базі країни, що забезпечує задоволення соціальних потреб, соціальний захист, соціальну безпеку. Адже мета соціальної політики полягає у створенні умов для розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, всебічного розкриття творчого потенціалу людини, її сутнісних сил, досягнення в суспільстві суспільної злагоди і стабільності [5, с. 283].

Соціальна політика є складовою внутрішньої політики держави. Вона спрямована на забезпечення добробуту громадян через надання їм можливості отримати необхідні матеріальні, культурні та духовні блага. Соціальна політика є методом державного регулювання ринкової економіки шляхом розподілу і перерозподілу суспільних благ та розбудови відносин між працівниками при їх створенні. Вона має специфічні особливості, такі як гуманістичне спрямування, орієнтованість на розвиток людини. Соціальна політика держави реалізується через соціальні програми, які базуються на законодавчо-нормативній базі країни. Соціальна політика впливає на конкурентоспроможність національної економіки, так як забезпечує розвиток людського потенціалу, покращення інвестиційно-інноваційного клімату в країні, соціальну стабільність та у суспільстві [1].

В Україні існують свої традиції, свій менталітет, свої особливості правового регулювання суспільних відносин, зокрема, у сфері праці» [3, с. 71]. Тому національне трудове право повинно зберегти свої традиції і продовжити свій розвиток на основі тенденцій, які забезпечують ефективний захист прав працівників і сприяють динамічному розвитку ринку праці [16, с.235] та ефективному функціонуванню самого механізму правового регулювання трудових відносин.

Саме «державна політика щодо співвідношення інтересів роботодавців та інтересів працівників є важливим чинником забезпечення правового режиму в трудовому праві, який полягає в тому, що від спрямованості державної політики у вказаному контексті залежить яким саме буде трудове право в країні: соціальним, заідеологізованим чи буде відбуватися його економізація» [2, с. 54]. Привертає увагу й той факт, що одним із напрямків державної політики в галузі прав людини є недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і основних свобод людини, проголошених Конституцією України, законами України та підзаконними нормативними актами, який закріплений у постанові ВРУ від 17.06.1999 року № 757-XIV «Про засади державної політики України в галузі прав людини» [8]. Проте, військові дії, викликані російською агресією зумовили фактори, що викликали негативні зміни у соціально-трудова відносинах сучасного періоду, які характе-

ризуються частковим безробіттям з однієї сторони та зростанням зайнятості у неформальному секторі економіки; зниженням соціального захисту населення та якості його життя; невідповідною диференціації оплати праці тощо. Війна внесла корективи в життя не лише мирних українців, але й підприємств. З одного боку, бойові дії можуть перешкоджати працівникам та роботодавцям виконувати їхні трудові обов'язки. Наприклад, працівники не можуть з'являтися на роботі або не можуть її виконувати [15, с. 82]. З іншого, за наявності певних обставин, наприклад, у зв'язку зі знищенням виробництва, роботодавці не можуть забезпечувати роботою працівників або потребують переміщення бізнесу та виробничих потужностей до іншого регіону, що, як наслідок, зумовлює й переміщення працівників. Разом з тим, чинні механізми, передбачені трудовим законодавством, попри своє спрямування на максимальне дотримання прав та гарантій для працівників, об'єктивно не завжди можуть бути виконані роботодавцями в умовах воєнного стану [15, с. 82].

Прийняття Верховною Радою України змін до кодексу законів про працю України дозволило частково вирішити найбільш гострі питання щодо подолання воєнних викликів, які постали перед роботодавцями в частині організації трудових відносин та забезпечення трудових прав працівників. Разом з тим на сьогодні залишаються невирішеними ряд проблем, а також зберігаються старі законодавчі прогалини, пов'язані з неефективною організацією трудових відносин як під час воєнного стану, так і за мирних умов [15, с. 84].

На сьогодні державна політика України як ідеологічна основа реалізації соціального призначення трудового права потребує перегляду й закріплення пріоритету соціально-економічних потреб працівників. Соціальний вимір державної соціальної політики, що впливає на механізм правового регулювання трудових відносин, має націлювати суб'єктів трудового права на пошук, закріплення та реалізацію шляхів доступу населення, що працює, до суспільних благ. Тріада принципів соціальної складової праці – свобода, справедливість і гуманізм – повинні набути реального втілення в соціальній політиці України, її регіонів та роботодавців. На рівні закону має бути закріплена пропорція справедливого розподілу прибутку роботодавця, створеного працею трудового колективу. Розширення громадського контролю за дотриманням трудового законодавства та посилення державного нагляду й контролю у сфері праці також повинні стати частиною державної політики, спрямованої на протидію порушенням трудових прав працівників [12, с. 77].

Соціально-трудова сфера характеризується крайньою неефективністю механізмів соціального партнерства, зокрема колективно-договірного регулювання що переважно викликане використанням владою та бізнесом неефективних механізмів, що задають основні параметри соціально-трудої сфери; формальна діяльність профспілок із захисту інтересів працівників та байдуже ставлення працівників щодо активної участі у захисті своїх інтересів. Невирішеним до кінця залишається процес регулювання трудових конфліктів, механізми регулювання яких функціонують ще не досить ефективно. Відповідне відноситься й до механізму відновлення порушеного права так і до механізму соціального діалогу, медіації, наслідком яких є зростання кількості конфліктів, які або залишаються невирішеними, або вирішуються не на користь працівників. Відповідно, значною тут є роль держави як сторони соціального партнерства. Тристороннє співробітництво – перевірена на практиці багатьох країн форма досягнення балансу інтересів держави, роботодавців, найманих працівників. За такої форми співпраці реалізація соціальної політики розподіляється між трьома партнерами, а органи, що представляють інтереси держави, мають можливість на практиці перевірити дієвість принципів соціального партнерства, досконалість чинної правової бази, реалізувати загальнодержавні інтереси. При цьому держава має здійснювати процедури, що забезпечують ефективні консультації, регулярні переговори між представниками сторін соціального партнерства з питань, які становлять предмет соціально-трудої відносин. Значна роль належить державним органам і в регулюванні питань щодо застосування колективних договорів та угод, зокрема зі встановленням правової відповідальності за невиконання їх умов. Стабілізуюча й регулююча роль держави в галузі соціально-трудої відносин виявляється і в поширенні сфери дії укладених угод на інші підприємства та суміжні галузі. Хоч формально колективні договори поширюються лише на підприємства (організації), представницькі органи яких підписали ці акти, у реальній дійсності нерідко їхні умови поширюються державними органами на інші суб'єкти господарювання. Підставою є боротьба з недобросовісною конкуренцією та необхідність створення єдиного соціального простору у сфері праці. Подібна практика особливо характерна для періоду економічної нестабільності, коли підприємці задля виживання в конкурентній боротьбі намагаються знизити витрати соціального характеру. Підприємці, які не охоплені колективними угода-

ми, суттєво знижують витрати соціального характеру, тож мають певний економічний вигравш. Правовий механізм поширення укладених угод на інші підприємства як запобіжник вирівнювання стартових умов підприємств діє в багатьох країнах Західної Європи (Франція, Італія, ФРН, Нідерланди, Бельгія, Швейцарія) [11, с. 11-12]. Державу слід розглядати і як гаранта конституційних, законодавчих прав усіх сторін соціального партнерства, і як організатора, координатора, незалежного регулятора соціально-трудових відносин. Ці функції реалізуються як через уведення в дію законодавчих, нормативних актів, так і ініціювання розвитку соціального партнерства, прийняття державних програм удосконалення соціально-трудових відносин, участь у підготовці кадрів для соціального сектору, координацію наукових досліджень у цій сфері тощо [11, с. 12].

Необхідне таке регулювання трудових відносин, де б діяв повноцінний механізм виявлення та узгодження інтересів усередині підприємства, без якого неможливий рівноправний конструктивний діалог між соціальними партнерами. Адже негативна динаміка трудових конфліктів, повинна бути результатом не придушення чи ігнорування вимог працівників, а розвитком компромісних форм узгодження інтересів у сфері трудових відносин.

Фактичні показники в Україні, за багатьма індикаторами не вписуються в оптимальні інтервали, що свідчить про слабку ефективність державної політики у сфері праці та кризовий стан соціально-трудових відносин. Найбільш проблемними місцями є порушення законодавства у сфері зайнятості, невиправдані перекося в оплаті праці, слабка соціальна активність працівників щодо захисту своїх трудових прав і інтересів. Як зазначав, О.І. Процевський «ефективність правового регулювання трудових і тісно з ними пов'язаних відносин залежить не від кількості нормативно-правових актів, а від їх змісту, якості і спрямованості, тобто відображення в них конституційної формули» [14, с. 10]. На цьому положенні повинні відбудовуватися пріоритети державної політики.

Щоб розкрити теоретичні та практичні засади формування нової трудової моделі правової політики держави доцільно звернутися до міжнародної практики та, насамперед, до напрацювань, зроблених у рамках Міжнародної організації праці. Найважливішою є концепція гідної праці умовах глобалізації, яка була сформульована у доповіді Генерального директора Міжнародного бюро праці у 1999 р. на 87-й сесії Міжнародної конференції праці. Згідно з визначенням МОП, гідна праця, це «продуктивна праця, яка є вільною, в нормальних умовах, розвиває і не принижує гідність людини, передбачає справедливу оплату, соціальні гарантії, відсутність дискримінації на робочому місці, забезпечення всієї сукупності трудових прав, а також можливість реалізувати здібності і особисті прагнення людини» [7]. Надалі, у 2001 р. на 89-й сесії Міжнародної конференції праці була сформульована Програма гідної праці, а у Декларації МОП «Про соціальну справедливість в цілях справедливої глобалізації» в 2008 р. була остаточно сформульована Концепція гідної праці. Основні складові концепції гідної праці МОП містять: зайнятість - можливість працевлаштування для кожного, хто бажає працювати; вільний вибір роботи, без будь-якого примусу, заборони та ліквідації рабської, дитячої праці; продуктивна праця, адекватна заробітна плата для гідного життя працівників та їх родин; рівні можливості та справедливе ставлення, відсутність дискримінації на робочому місці, поєднання трудової діяльності із особистим розвитком та сімейними обов'язками; соціальна безпека та безпечне середовище на виробництві, збереження здоров'я; свобода асоціацій.

Складова гідної праці багато в чому аналогічна тому, що Європейський Союз називає «якістю зайнятості». Такі аспекти гідної праці, як можливість працювати та свобода вибору зайнятості, пов'язані з наявністю роботи та її прийнятністю. Такі аспекти як продуктивна праця, справедливість, гідність та захищеність пов'язані з тим, наскільки є наявна гідна та вільно обрана робота. Важливими є також соціально-економічні умови, що визначають зміст «гідність» в даному суспільстві, а також те, якою мірою забезпечення гідної праці сприяє підвищенню ефективності економіки, соціальної сфери та ринку праці.

Попри все, необхідно враховувати, що порівняльний аналіз окремих аспектів гідної праці є різним у кожній країні, а тому міжнародно прийняті рекомендації у напрямку гідної праці, запропоновані МОП, як правило, носять загальний характер. Відповідно, у межах конкретних країн вони мають бути доповнені конкретними розробками щодо зміни політики у соціально-трудої сфері.

Глобалізація економічних і соціальних інститутів продукує нові й нові проблеми, розв'язання яких можливе лише за активної участі держави. Не потребує спеціальних доведень, що для біль-

шості країн світу дедалі загальнішими постають проблеми: регулювання міграційних процесів, небувалої конкуренції та боротьби за інтелектуальні ресурси, у тому числі за носіїв найбільш високоякісного людського капіталу, подолання теперішньої практики відмивання брудних грошей, що зачіпає інтереси усіх суб'єктів соціально-трудова відносин; унормування оподаткування в умовах перебування на території країни філій транснаціональних компаній, що пов'язане з наповненням бюджетів різних рівнів та створенням передумов для розв'язання проблем у соціально-трудова сфері; контролю фінансової сфери задля пом'якшення впливу фінансових криз на соціально-трудова сферу; боротьби з ухиленням від сплати податків [11, с. 12].

Державі повинна належати провідна роль у подоланні кризових явищ у трудовій сфері та налагодженні цивілізованих соціально-трудова відносин України. Посилення соціальної спрямованості державного регулювання відповідає як традиціям української держави так і загальносвіттовим трендам регулювання сучасної економіки.

Фундаментом практики соціально орієнтованого регулювання соціально-трудова відносин є розвиток загальнонаціональної системи соціально-економічних гарантій у сфері праці, що забезпечує соціальну єдність всієї території країни. Для підвищення ефективності цієї сторони діяльності держави ключове значення набуває не звуження набору соціальних зобов'язань, а підвищення ефективності механізмів забезпечення виконання законів, що в цілому буде підвищувати належне функціонування всього механізму правового регулювання трудових відносин.

У сфері зайнятості має бути забезпечена принципово інша політика, яка направлена на створення нових ефективних робочих місць, як з погляду продуктивності так і якості зайнятості й оплати праці. Водночас у нову складову політики зайнятості має бути вбудована більша підтримка безробітних. Суть принципово нового підходу до регулювання трудових відносин повинен полягати у поєднанні економічної ефективності та певного мінімуму гарантій зайнятості, його гнучкості та комплексному характері. Так, виявляючи проблемні аспекти правового регулювання гнучкого режиму робочого часу та визначаючи шляхи їх подолання С. В. Вишневецька підкреслює, що основною проблемою правового регулювання гнучкого режиму робочого часу є розвиток локального регулювання, зокрема питань щодо співвідношення права працівника на автономію в організації і використанні свого робочого часу і обов'язку бути на зв'язку з роботодавцем, а також здійснення моніторингу та спостереження за продуктивністю та робочим часом працівників. Ці питання повинні бути чітко врегульовані в локальних актах роботодавця [4, с. 144-145], оскільки «водночас можна засвідчити недостатність правового регулювання цієї сфери відносин на локальному рівні. Як показує аналіз судової практики, впровадження гнучкого режиму робочого часу повинно бути чітко зафіксоване в локальних нормативних актах підприємства і відображене у відповідній кадровій документації. А на централізованому рівні гнучкість у правовому регулюванні повинна бути врівноважена відповідними заходами соціального захисту працівників» [4, с. 144].

Слід зауважити, що в сучасний період економіка не є головною ланкою у боротьбі з тіньовою економікою. Враховуючи складність та багатоплановість тіньових трудових відносин, боротьба з ними повинна бути комплексною. Комплексний підхід не заперечує ієрархії проблем. Найпроблемнішими місцями є непрозорість господарської діяльності, корупція контролюючих органів влади, слабкість практики правозастосування. Податкова система повинна бути диференційована, як у більшості західних країн, де масштаби тіньової економіки значно менші.

Важливим елементом становлення цивілізованих трудових відносин у економіці є міграційна політика. Сьогодні імміграція як основний шлях вирішення проблеми дефіциту трудових ресурсів, особливо у повоєнний період повинна мати майбутнє. Відповідно, акцент має бути зроблено на використанні наявних трудових ресурсів і посиленні диференційованого характеру міграційної політики, а перспективі – на забезпеченні трудозберігаючого інноваційного шляху економічного розвитку нашої держави.

У сфері оплати праці слід ставити питання про надання їй професійно-кваліфікаційного характеру. У сучасній економіці інтенсивні процеси інтелектуалізації праці, зростання її творчого характеру йдуть одночасно із збереженням виконавчої, некваліфікованої праці. Як наслідок зростає розрив у кваліфікації працівників та ступеня складності праці, що, природно, є об'єктивною основою для посилення диференціації в оплаті. Для уникнення посилення подальшого зростання диференціації оплати праці між високооплачуваними та низькооплачуваними працівниками необхідно знижувати диференціацію за іншими факторами – міжгалузевими, міжрегіональними

тощо. З цією метою пропонується: змінити методику визначення мінімуму оплати праці. Мінімальна оплата праці повинна визначатися не по відношенню до прожиткового мінімуму, а по відношенню до середньої заробітної плати по економіці України, як це практикується в більшості європейських країн. Перевага нового механізму полягає у тому, що зростання мінімуму оплати не залежатиме від методики перегляду прожиткового мінімуму і буде ставитися на більш об'єктивну і стабільну основу; відновити прогресивну шкалу прибуткового оподаткування, при якій податкові ставки будуть збільшуватися у міру зростання доходу платника податків.

Державне регулювання соціально-трудова відносин необхідно вибудовувати відповідно до нових різновекторних і багатопланових завдань, що сформувалися в умовах війни так і будуть формуватися в умовах повоєнного періоду.

Поряд із державою, істотна роль у регулюванні соціально-трудова відносин належить бізнесу.

Аналізуючи стан конкурентоспроможності України вже на тлі повномасштабного вторгнення РФ в Україну та чинники, що впливають на продуктивність праці, О. Задоя, А. Магдич та А. Новіков дійшли висновку, що перепонами на шляху до підвищення конкурентоспроможності економіки України є низька операційна стабільність бізнесу, проблеми з верховенством права, відстала інфраструктура, проблеми з доступом до кредитних ресурсів для бізнесу, монополізація товарних ринків у країні, загострення проблем з соціальним капіталом (соціальною згуртованістю та залученням, довірою до державних органів влади тощо). Також проведений ними аналіз показав достатньо низькі позиції України у світових рейтингах за такими індексами, як індекс сприйняття корупції, індекс економічної свободи, індекс політичної свободи, індекс легкості ведення бізнесу [9, с. 7]. Тому необхідні нові підходи для сучасних технологій, для збереження людського кадрового потенціалу і відтворення його професійного розвитку. Необхідно розробити системну державну політику, яка б сприяла розвитку людського кадрового потенціалу, мета якої була б спрямована на підвищення якості життя та добробуту людини-праці та одночасного підвищення її конкурентоспроможності в умовах цифровізації як на національному так і міжнародному рівнях.

Усвідомлюючи цінність людського капіталу як для окремого роботодавця, так і для держави, необхідно зауважити про цілісність кадрової політики держави, яка повинна відповідати національним інтересам держави та одночасно враховувати потреби людини як особистості, оскільки вкладені інвестиції в людину-праці є насамперед передумовою для кардинального вирішення проблем кадрів і одночасного повороту до самої людини через її фізичний, духовний розвиток, інтелектуальне збагачення [6, с. 240].

У сучасних умовах соціальна відповідальність бізнесу є обов'язковим чинником сталого розвитку та конкурентоспроможності як на локальних, так і на міжнародних ринках. СВБ сприяє налагодженню взаємодії та гармонізації взаємовідносин між компаніями та суспільством. Дотримання принципів соціальної відповідальності бізнесу дає змогу зміцнити репутацію та імідж компаній, підвищити рівень лояльності споживачів до компаній та побудувати ефективну систему мотивації персоналу. Основними напрямками розвитку вітчизняної моделі СВБ повинне бути залучення зарубіжного досвіду ранжування стейкхолдерів залежно від економічних інтересів суб'єктів соціальної політики та посилення ролі державного регулювання СВБ згідно з європейськими традиціями [10, с. 124].

Розвиток соціального партнерства повинен переходити від формальних показників до реальних форм одночасно на всіх рівнях - від підприємства до галузі, регіону та національного рівня в цілому і базуватися на чіткому розмежуванні повноважень кожного рівня у системі соціально-партнерських угод. При цьому держава, в особі Кабінету Міністрів, має вжити додаткових економічних та організаційних заходів для забезпечення суб'єктів соціально-трудова відносин до реалізації партнерства. У практичному плані важливим є вдосконалення існуючої та створення ефективної і, головне, незалежної від обох сторін системи вирішення трудових конфліктів. Україна має бути організатором та активним рівноправним учасником процесу. У цьому сенсі трипартизм - взаємодія держави, бізнесу та працівників - найбільш адекватно відображає вказану потребу.

Висновки. Правова політика у сфері трудових відносин визначається як сукупність правових засобів, що виражаються у вигляді способів, засобів прийомів державного впливу на трудові відносини, що уособлюється в трудовому законодавстві. Підвищення ефективності правової політики потребує її переорієнтації на гуманізацію соціально-трудова відносин на основі заходів щодо: реформування загальнонаціональної системи базових соціально-трудова гарантій, насам-

перед у галузі оплати праці; стимулювання бізнесу до вибору інвестиційної стратегії розвитку робочої сили; розвитку реального соціального партнерства у сфері праці.

Практичні засади формування нової трудової моделі правової політики у механізмі правового регулюванні трудових відносин повинні будуватися та функціонувати на основі гуманістичного спрямування, орієнтованості на розвиток людини, недопущення звуження змісту та обсягу вже існуючих прав і основних свобод.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко С.М., Бугас, Н.В, Соціальна політика держави як основа забезпечення соціального розвитку. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 2. 2021. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/2_2021/42.pdf.
2. Вакарюк Л.В., Маленко О.В. До питання взаємодії трудо-правового режиму та соціальної політики держави. *Право і суспільство*. № 4. 2025. Т. 2 С. 52-57. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/13323>.
3. Венедіктов В. С. Роль сучасної концепції розвитку трудового права України в загальній доктрині розбудови громадянського суспільства та правової держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2016. № 19. С. 70–73. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc19/20.pdf>.
4. Вишневецька С.В. Правове регулювання гнучкого режиму робочого часу: проблемні аспекти. *Юридичний вісник*, 3 (68) 2023. С. 140–146. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1995655>.
5. Гетьманцева Н.Д., Вакарюк Л.В. Соціальна політика держави на ринку праці. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. 2024. С. 282–285. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/66.pdf.
6. Гетьманцева Н.Д.. Цінність людського капіталу як базова основа розвитку кадрової політики держави. *Юридичний науковий електронний журнал* №3. 2024. С. 238-241. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10033>.
7. Доповідь генерального Директора Міжнародного бюро праці (МБП) на 87-й сесії Міжнародної конференції праці. Женева, червень, 1999. С. 5. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5b8819b6-1a83-4a08-9662-e33e4f1d4fdc/content>.
8. Засади державної політики України в галузі прав людини: Постанова Верховної Ради України від 17.06.1999 р. № 757-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14#Text>.
9. Козир, Сергій. 2025. «Соціально-економічні наслідки російської збройної агресії проти України». *Empirio 2 (Special Issue)*:3-17. URL: <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2025.2.s.3-17>.
10. Козуб В.О., Чернишова Л.О. Вплив зарубіжного досвіду на формування вітчизняної моделі соціально-відповідального бізнесу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск 25, частина 1. 2019. С. 121-125. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/25_1_2019ua/28.pdf.
11. Колот А.М. Еволюція ролі держави та інструментарію її впливу на розвиток соціально-трудої сфери. *Соціально-трудої відносини: теорія і практика. Збірник наукових праць*. № 1. 2011. Київ: Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» С. 5-13. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f9fce80f-aa4b-4036-8bfc-cc9381378689/content>.
12. Костюченко О.Є. Гуманізм як фундаментальна правова ідея у трудовому праві. *Правовий часопис Донбасу* № 3 (68) 2019. С. 73-79. URL: <https://ljd.dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2021/10/3-1.pdf>.
13. Маркович Х.М. Правова ідеологія як механізм конструювання правової держави. *Юридичний науковий електронний журнал*, № 4. 2021. С. 51-54. URL: http://lsej.org.ua/4_2021/12.pdf.
14. Процевський В.О., Новіков Д.О. Вчення О.І. Процевського про ефективність дій норм трудового права. Актуальні проблеми приватного та публічного права: матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції присвяченої 92-річчю з дня народження член-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О.І. (2 квітня

- 2021 року). Харків, 2021. 333 с. С. 9–11. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fcd275d4-4569-4f09-9784-016db197c7fa/content>.
15. Черевко Н.О. Державна політика у сфері трудових відносин в умовах воєнного стану. Серія: *Публічне управління і адміністрування*, 2022 р., № 4 (78). С. 81-85. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=drdu_2022_4_14.
16. Щербюк Н.Ю. Щодо тенденцій правового регулювання відносин у сфері праці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2025. Серія ПРАВО. Випуск 89: частина 2. С.230-236. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.34>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Гетьманцева Н.Д., Анатійчук В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.20>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОБОТИ ПОНАД ВСТАНОВЛЕНУ НОРМУ РОБОЧОГО ЧАСУ В УКРАЇНІ

Гнесний Д.С.,
аспірант кафедри трудового права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0006-0525-0318

Гнесний Д.С. Особливості правового регулювання роботи понад встановлену норму робочого часу в Україні.

У статті досліджено особливості правового регулювання роботи понад встановлену норму тривалості робочого часу в Україні, зокрема розглянуто сутність, види та відмінність від суміжних правових категорій інституту робочого часу. З урахування проведеного дослідження зроблено висновок, що чинне законодавство про працю, зокрема норми про робочий час, передбачають відхилення від нормальної тривалості робочого дня й робочого тижня як у бік зменшення (скорочений і неповний робочий час), так і в бік збільшення (надурочні роботи, час роботи за сумісництвом, ненормований робочий день, вахтовий метод організації роботи). Зазначено, що упровадження робіт понад установлену тривалість робочого часу (надурочні роботи та чергування), їх законодавче закріплення є важливим елементом підтримки справедливих трудових відносин і підвищення загального рівня комфорту й ефективності у сфері праці. Акцентовано увагу, що роботу понад встановлену норму тривалості робочого часу не слід ототожнювати з суміжними правовими категоріями інституту робочого часу. Так, надурочні роботи (проміжок робочого часу, впродовж якого працівник виконує обумовлену трудовим договором роботу, понад установлену норму тривалості робочого часу за розпорядженням роботодавця у випадках, передбачених законодавством) не слід ототожнювати з ненормованим робочим днем, де міра праці визначається не тільки тривалістю робочого часу, а й колом обов'язків і обсягом виконаних робіт (навантаженням). А від чергування як виду робіт понад установлену тривалість робочого часу (тобто знаходження працівника на роботі за наказом роботодавця після закінчення робочого дня, а також у святкові, неробочі або вихідні дні для оперативного вирішення невідкладних питань, що не відносяться до його трудових обов'язків, а також для передачі інформації) слід відрізнити від чергування, які є формою організації роботи деяких категорій працівників. Зроблено висновок, що правильне їх розуміння, а також використання є важливими для забезпечення справедливих умов праці й ефективного функціонування підприємств та організацій. Зокрема, встановлення чітких правил та нормативів, які регулюють такий вид робочого часу, сприяє уникненню непорозумінь та конфліктів між сторонами трудових відносин, нівелюється можливість роботодавця зловживати правом використання найманої праці, таким чином, захищаючи права та інтереси найманих працівників.

Ключові слова: робочий час, працівник, роботодавець, тривалість робочого часу, надурочні роботи, ненормований робочий день, чергування.

Hnesnyi D.S. Peculiarities of legal regulation of work beyond the established norm of working hours in Ukraine.

The article examines the features of legal regulation of work beyond the established norm of working hours in Ukraine, in particular, the essence, types and differences from related legal categories of the institute of working hours are considered. Taking into account the conducted research, it is concluded that the current labor legislation, in particular the norms of working hours, provide for deviations from the normal duration of the working day and working week both in the direction of decrease (reduced and part-time working hours) and in the direction of increase (overtime work, part-time work, irregular working hours, shift method of work organization). It is noted that the introduction of work beyond the established

duration of working hours (overtime work and shifts), their legislative consolidation is an important element of maintaining fair labor relations and increasing the general level of comfort and efficiency in the labor sphere. It is emphasized that work beyond the established norm of working hours should not be identified with related legal categories of the institute of working hours. Thus, overtime work (the period of working time during which an employee performs work stipulated by an employment contract, in excess of the established norm of working time by order of the employer in cases provided for by law) should not be identified with an irregular working day, where the measure of work is determined not only by the duration of working time, but also by the range of duties and the volume of work performed (load). And from the shift as a type of work beyond the established duration of working time (i.e., the employee's presence at work by order of the employer after the end of the working day, as well as on holidays, non-working days or weekends for the prompt resolution of urgent issues that are not related to his work duties, as well as for the transmission of information) should be distinguished from shift work, which is a form of organizing the work of certain categories of employees. It was concluded that their correct understanding, as well as their use, are important for ensuring fair working conditions and the effective functioning of enterprises and organizations. In particular, the establishment of clear rules and regulations that regulate this type of working time helps to avoid misunderstandings and conflicts between the parties to the labor relationship, eliminates the possibility of the employer abusing the right to use hired labor, thus protecting the rights and interests of employees.

Key words: working hours, employee, employer, length of working hours, overtime, irregular working hours, shift work.

Постановка проблеми. Враховуючи той факт, що наша держава прагне провести ряд реформ з метою вступу до Європейського Союзу, вона стикається з рядом проблем, які характерні як для законодавства в цілому так і для трудового у сфері приведення законодавства у відповідність з європейськими стандартами, що регулює робочий час та час відпочинку працівників. Це зумовлює необхідність внесення змін до Кодексу законів про працю чи нового Трудового кодексу України, а також до спеціальних нормативно-правових актах, що регулюють робочий час окремих категорій працівників, які відповідали б стандартам Європейського Союзу.

Робочий час завжди був предметом наукових досліджень правознавців, адже він є одним із центральних інститутів трудового права та елементом трудових правовідносин. Проте, не зважаючи на наявність наукових праць щодо розкриття теоретичних аспектів робочого часу, беручи до уваги складність досліджуваної проблеми, вона ще залишається дуже актуальною, її важливість тільки зростає, зокрема потребують додаткового дослідження питання, що стосуються тривалості робочого часу, яка згідно ч. 2 ст. 45 Конституції України [1] визначається законом. На сьогодні в законодавстві не передбачено єдиної норми щодо тривалості робочого часу, який залежить від графіка роботи підприємства та обраховується ним самостійно відповідно до вимог КЗпП України, а під час воєнного стану ще й Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX.

Відтак з урахування останніх змін, що відбулися в європейському суспільстві та в межах нашої держави, існує велика кількість невирішених питань, що стосуються правового регулювання робочого часу. Зокрема, досить суттєві дискусії виникають щодо тривалості робочого часу, зокрема щодо робіт понад установлену норму тривалості робочого часу.

Стан опрацювання. У трудо-правовій доктрині проблематику робочого часу, а також його складових частин досліджували такі видатні науковці в галузі трудового права: В.М. Андріїв, Н.Б. Болотіна, В.С. Венедіктов, С.В. Венедіктов, Н.Д. Гетьманцева, В.М. Гончаренко, М.І. Іншин, В.Л. Костюк, С.С. Лукаш, Н.О. Мельничук, К.Ю. Мельник, В.І. Прокопенко, П.Д. Пилипенко, О.В. Тищенко, Г.І. Чанишева, С.М. Черноус, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко та ін. Однак, незважаючи на вагомий внесок учених, питання правового забезпечення, зокрема робіт понад установлену норму тривалості робочого часу залишаються остаточно не вирішеними, багато аспектів потребують подальшого вивчення й удосконалення.

Мета статті дослідити особливості правового регулювання роботи понад встановлену норму тривалості робочого часу в Україні, зокрема розглянуто сутність, види та відмінність від інших суміжних правових категорій інституту робочого часу.

Виклад основного матеріалу. Питання, пов'язані з раціональним використанням робочого часу, який встановлює міру належної участі працівників у трудовій діяльності, необхідну для

забезпечення продуктивної діяльності підприємства, установи чи організації, тобто виступає одним із основних показників умов праці, завжди було актуальним. Наразі законодавчо передбачено порядок запровадження на підприємствах, установах, організаціях режиму робочого часу, його елементи, а також закріплено гарантії при застосуванні того чи іншого з його видів. Так, згідно КЗпП України режим робочого часу (визначений локальним і централізованим нормативно-правовим актом раціональний розподіл тривалості робочого часу протягом певного календарного періоду (день, тиждень, місяць)) згідно законодавства України є загальним і спеціальними. Так, загальний режим робочого часу – це п'ятиденний робочий тиждень з 2-ма вихідними днями та шестиденний робочий тиждень із одним вихідним. Зокрема, при п'ятиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи (зміни) визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку або графіками змінності, які затверджує власник або уповноважений ним орган за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації з додержанням установленої тривалості робочого тижня (статті 50, 51 КЗпП України) [2]. На тих же підприємствах, установах, організаціях, де за характером виробництва за умовами роботи запровадження п'ятиденного робочого тижня є недоцільним, встановлюється шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем. При шестиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи не може перевищувати 7 годин при тижневій нормі 40 годин, 6 годин при тижневій нормі 36 годин і 4 години при тижневій нормі 24 години [3, с. 203].

У свою чергу до спеціальних режимів робочого часу віднесено: ненормований робочий день – це час нормальної тривалості, протягом якого можлива праця понад загальноустановлені норми, де особливий характер діяльності відповідної категорії працівників компенсується відпусткою, а у випадках, передбачених законодавством, – додатковою оплатою; перервний робочий час, який запроваджується за особливих умов та характеру праці, при цьому робочий день може бути поділено на частини з умовою, щоб сумарна тривалість праці не перевищувала максимальну тривалість робочого дня; гнучкий графік роботи, який запроваджується для окремих працівників із передбаченим саморегулюванням тривалості робочого дня; вахтовий метод організації роботи – форма організації роботи з урахуванням ресурсів трудового характеру за межами підприємства чи постійного проживання працівника, яка спрямовується на діяльність у межах виробничих процесів на підприємстві та організовується за допомогою підсумованого обліку робочого часу [4, с. 11].

Водночас для певної категорії працівників законодавчо передбачено роботи понад установлену норму робочого часу, до яких віднесено надурочні роботи та чергування, які не слід плутати із суміжними правовими категоріями інституту робочого часу. Так, надурочні роботи не слід ототожнювати з ненормованим робочим днем, де міра праці визначається не тільки тривалістю робочого часу, а й колом обов'язків і обсягом виконаних робіт (навантаженням). Так, ненормований робочий день на підприємствах може застосовуватися для: а) осіб, праця яких не піддається точному обліку в часі; б) осіб, робочий час яких за характером роботи поділяється на частини невизначеної тривалості (сільське господарство); в) осіб, які розподіляють час для роботи на свій розсуд [5, с. 99]. Загалом ненормований робочий час визначається як «певний режим роботи, за якого працівник може виконувати свої трудові обов'язки понад установлену норму без додаткової оплати за надурочну роботу. Цей режим застосовується до певних категорій працівників, чиї обов'язки пов'язані з необхідністю оперативного виконання роботи або з непередбачуваним обсягом завдань» [6, с. 254]. Тобто такий режим робочого часу запроваджують для працівників, яким для своєчасного й якісного виконання своїх обов'язків, визначених у трудовому договорі, доводиться іноді працювати понад норму робочого часу. Оскільки правильне їх розуміння, а також їх використання є важливими для забезпечення справедливих умов праці й ефективного функціонування підприємств та організацій.

Водночас згідно зі ст. 62 КЗпП України надурочною є робота понад установлену тривалість робочого дня (понад установлену тривалість щоденної роботи (зміни) або понад нормальну кількість робочих годин за обліковий період при підсумованому обліку робочого часу). Надурочною також вважається робота понад установлену ст. 53 КЗпП України скорочену тривалість робочого часу напередодні вихідних, святкових та неробочих днів. Отже, якщо на підприємстві встановлено восьмигодинний робочий день, то залучати працівників до виконання робіт після зазначеного часу можливо тільки в порядку, передбаченому законодавством для залучення до надурочних робіт. Тобто надурочні роботи – це «роботи понад установлену тривалість робочого часу, що здійснюються за розпорядженням чи з відома роботодавця у випадках, передбачених законодав-

ством» [3, с. 205] та можуть здійснюватися лише з дозволу виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) підприємства та застосовуються тільки до працівників із нормальною й скороченою тривалістю робочого часу (ст. 64 КЗпП України). Правила застосування надурочних робіт (ст. 62), їх тривалість (статті 52, 53 і 61) та граничні норми (ч. 1 ст. 65) передбачено Кодексом законів про працю України. Так, протягом будь-яких двох календарних днів підряд надурочні роботи не повинні перевищувати чотирьох годин; у розрахунку на рік гранична тривалість надурочних робіт не може перевищувати 120 год; робота в надурочний час оплачується в подвійному розмірі, зокрема оплата надурочних робіт здійснюється відповідно правил передбачених ст. 106 КЗпП України залежно від встановленої у роботодавця системи оплати праці; компенсація надурочних робіт шляхом надання відгулу не допускається.

Слід також наголосити, що застосовувати надурочні роботи можливо лише у виняткових випадках: 1) при проведенні робіт, необхідних для оборони країни, а також відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків; 2) при проведенні громадсько необхідних робіт по водопостачанню, газопостачанню, опаленню, освітленню, каналізації, транспорту, зв'язку – для усунення випадкових або несподіваних обставин, які порушують правильне їх функціонування; 3) при необхідності закінчити почату роботу, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва не могла бути закінчена в нормальний робочий час, коли припинення її може призвести до псування або загибелі державного чи громадського майна, а також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів або іншого устаткування, коли несправність їх викликає зупинення робіт для значної кількості трудящих; 4) при необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення; 5) для продовження роботи при нез'явленні працівника, який заступає, коли робота не допускає перерви (ч. 3 ст. 62 КЗпП України).

При цьому, як зазначає В.В. Волошина, «далеко не всіх працівників можна залучати до надурочної роботи, а лише тих, посадові обов'язки яких полягають у виконанні робіт, необхідних для оборони країни, громадсько необхідних робіт, вантажно-розвантажувальних робіт, робіт змінами та інших, перелічених статтею 62 КЗпП. Тобто, працівники зазначених професій усвідомлюють можливість першочергового їх залучення до надурочних робіт. Укладення трудового договору таким працівником передбачає заздалегідь надання ним згоди на роботу понад установлену норму тривалості робочого часу у виняткових випадках [7, с. 85].

Отже, надурочною роботою може вважатися лише та робота, яка проводиться з дотриманням наступних умов. По-перше, обов'язкове видання наказу (розпорядження) роботодавця про запровадження таких робіт; по-друге, для їх проведення повинні мати місце так звані екстраординарні виняткові випадки (ч. 3. ст. 62 КЗпП України надає вичерпний перелік випадків залучення працівників до надурочних робіт) і, по-третє, дотримання порядку їх застосування (ст. 64 КЗпП України передбачає, що для проведення надурочних робіт необхідно отримати згоду виборного органу первинної профспілкової організації на їх проведення). Тобто надурочні роботи – «це проміжок робочого часу, впродовж якого працівник виконує обумовлену трудовим договором роботу, понад установлену норму тривалості робочого часу. Тобто відпрацювавши повний робочий день чи зміну працівник повинен залишитися на робочому місці та продовжити роботу. Але таке можливе як виняток і лише за умови отримання певних вимог, установлених законом» [8, с. 276].

При цьому не буде вважатися надурочною, згідно з роз'ясненням Держпраці, «робота працівника більше належної тривалості робочого часу за власним бажанням; робота з неповним робочим днем понад передбачений трудовим договором час, але в межах законодавчо встановленої тривалості повного робочого дня; робота працівника з ненормованим робочим днем понад установлену норму робочого часу, крім випадків виконання за дорученням роботодавця роботи, що не входить до його обов'язків; відробіток недопрацьованих раніше годин для осіб з підсумованим обліком робочого часу і гнучким графіком роботи; робота, що виконується на підставі трудового договору в порядку сумісництва; відробіток днів відпочинку, що надаються членам неправославних релігійних громад для святкування їх релігійних свят відповідно до ч. 3 ст. 73 КЗпП» [9].

Ще одним видом робіт понад установлену норму робочого часу законодавчо визначено чергування, тобто знаходження працівника на роботі за наказом роботодавця після закінчення робочого дня, а також у святкові, неробочі або вихідні дні для оперативного вирішення невідкладних питань, що не відносяться до його трудових обов'язків, а також для передачі інформації. Тобто

під час чергування працівник лише стежить за порядком, приймає повідомлення або вирішує оперативні питання, але не виконує свою основну роботу за трудовим договором.

При цьому не допускається залучення працівника до чергувань частіше одного разу на місяць. Тривалість чергування або роботи разом із чергуванням не може перевищувати нормальної тривалості робочого часу. Якщо ж працівник залучається до чергування у вихідний чи святковий день, йому повинен бути наданий відгул протягом найближчих 10 днів. Тривалість відгулу повинна дорівнювати тривалості чергування. Графік чергування затверджується роботодавцем за погодженням з профспілкою. Залучення працівників до чергування провадиться за письмовим наказом роботодавця, в якому мають передбачатися дні відпочинку, що надаються працівникам за чергування [10, с. 441].

Від чергування як виду робіт понад встановлену тривалість робочого часу слід відрізнити чергування, які є формою організації роботи деяких категорій працівників. Наприклад, Галузевою угодою між Міністерством палива та енергетики України і Профспілкою працівників енергетики та електротехнічної промисловості України передбачено за виробничої необхідності організувати чергування вдома керівників, фахівців, водіїв. При цьому час чергування вдома (без права відлучатися на випадок виклику на роботу) здійснюється з розрахунку: за кожен годину чергування – $\frac{1}{4}$ частини години нормального робочого часу. За чергування вдома надається інший день відпочинку протягом одного місяця з дня чергування. Галузевою угодою між Державною адміністрацією залізничного транспорту України та профспілкою також передбачене запровадження чергування працівників на об'єкті та вдома та ін. [10, с. 441].

Сьогодні особливості робіт понад встановлену норму робочого часу передбачені Законом України «Про особливості трудових відносин під час воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX [11]. Зокрема, у період дії воєнного стану не застосовуються норми ч. 1 ст. 65 КЗпП України, якою визначено, що надурочні роботи не повинні перевищувати для працівника 4 год протягом 2 днів підряд і 120 год на рік. Однак не застосування цієї норми передбачає не обов'язкове залучення до роботи працівників без дотримання розмежування робочого часу протягом тижня, його тривалості та перерви на відпочинок, а лише можливість цього більш ніж на 4 год протягом 2 днів підряд і 120 год на рік у порядку, визначеному законодавством. Тому працівників, яким згідно із частинами 1, 2 ст. 6 вказаного Закону передбачено збільшену тривалість робочого часу, може бути залучено до надурочних робіт понад встановлений час роботи лише із дотриманням вимог статей 62-64, 106 КЗпП України. Тобто період воєнного стану не надає права роботодавцеві використовувати працю працівників без обмеження тривалості робочого часу, залучати їх до надурочних робіт у випадках, не передбачених законодавством, та з порушенням.

Висновки. З урахування проведеного дослідження можемо зробити висновок, що чинне законодавство про працю, зокрема норми про робочий час, передбачають відхилення від нормальної тривалості робочого дня й робочого тижня як у бік зменшення (скорочений і неповний робочий час), так і в бік збільшення (надурочні роботи, час роботи за сумісництвом, ненормований робочий день, вахтовий метод організації роботи). Слід зазначити, що вказані відхилення від загальної тривалості робочого тижня опосередковано багатьма факторами, зокрема особливостями виконання трудових функцій працівником, місця та часу виконання трудової функції, особливістю покладених трудових обов'язків, тощо.

Упровадження робіт понад встановлену тривалість робочого часу, їх законодавче закріплення є важливим елементом підтримки справедливих трудових відносин і підвищення загального рівня комфорту й ефективності у сфері праці. До робіт понад встановлену норму робочого часу відносяться надурочні роботи та чергування, які не слід ототожнювати з іншими із суміжними правовими категоріями інституту робочого часу. Так, надурочні роботи (проміжок робочого часу, впродовж якого працівник виконує обумовлену трудовим договором роботу, понад встановлену норму тривалості робочого часу за розпорядженням роботодавця у випадках, передбачених законодавством) не слід ототожнювати з ненормованим робочим днем, де міра праці визначається не тільки тривалістю робочого часу, а й колом обов'язків і обсягом виконаних робіт (навантаженням). А від чергування як виду робіт понад встановлену тривалість робочого часу (тобто знаходження працівника на роботі за наказом роботодавця після закінчення робочого дня, а також у святкові, неробочі або вихідні дні для оперативного вирішення невідкладних питань, що не відносяться до його трудових обов'язків, а також для передачі інформації) слід відрізнити від чергування, які є формою організації роботи деяких категорій працівників.

Зроблено висновок, що правильне їх розуміння, а також використання є важливими для забезпечення справедливих умов праці й ефективного функціонування підприємств та організацій. Зокрема, встановлення чітких правил та нормативів, які регулюють такий вид робочого часу, сприяє уникненню непорозумінь та конфліктів між сторонами трудових відносин, нівелюється можливість роботодавця зловживати правом використання найманої праці, таким чином, захищаючи права та інтереси найманих працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
3. Трудове право України: підручник / за ред. О.М. Ярошенка. Харків: Вид-во, 2022. 376 с.
4. Саленко І.В. Правове регулювання раціонального використання робочого часу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2019. 23 с.
5. Ярошенко О.М., Серета О.Г., Луценко О.Є. Трудове право та право соціального забезпечення: навч. посіб. Харків: Право, 2021. 258 с.
6. Гончаренко В.М. Деякі аспекти застосування ненормованого робочого часу. *Правове регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: проблеми і перспективи розвитку*: тези доповідей і наук. повідомлень учасників VI міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 3–4 жовт. 2014 р.) / за ред. В.В. Жернакова. Харків: Право, 2014. С. 253–256.
7. Волошина В.В. Роботи понад установлену норму тривалості робочого часу й ненормований робочий час: проблема розмежування. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 16. С. 82–90. <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.16.11>.
8. Трудове право України: підручник / за ред. П.Д. Пилипенка. 4-те вид., переробл. і доповн. Київ: ІнЮре, 2010. 536 с.
9. Що вважається надурочною роботою? Державна служба України з питань праці. URL: <https://dsp.gov.ua/faq/shcho-vvazhaietsia-nadurochnoiu-robotoiu/#>.
10. Трудове право України: підручник / за ред. О.М. Ярошенка. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2014. 760 с.
11. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Гнесний Д.С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії СС ВУ 4.0

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.21>

АЛГОРИТМІЧНИЙ КОНТРОЛЬ ПРАЦІВНИКІВ: МЕЖІ ПРАВОМІРНОСТІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАБОРОНИ

Гуцу С.Ф.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка, професорка ХАІ,
професорка кафедри права гуманітарно-правового факультету
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»,
ORCID: 0000-0003-1373-6079*

Гуцу С.Ф. Алгоритмічний контроль працівників: межі правомірності та кримінально-правові заборони.

У статті здійснено комплексний правовий аналіз алгоритмічного контролю працівників як новітнього явища у сфері трудових відносин, зумовленого цифровою трансформацією економіки, поширенням дистанційної та платформеної праці, а також активним використанням автоматизованих систем управління персоналом. Обґрунтовується, що застосування алгоритмів, технологій відеоаналітики, біометричної ідентифікації, геолокаційного та поведінкового моніторингу істотно змінює традиційні механізми реалізації управлінської влади роботодавця та впливає на характер правового становища працівника. На відміну від класичних форм трудового нагляду, алгоритмічний контроль характеризується безперервністю, непрозорістю логіки прийняття рішень, масштабною обробкою персональних даних і значною асиметрією інформаційної влади між роботодавцем і працівником.

Проаналізовано стан наукового опрацювання проблематики в українській і зарубіжній правовій доктрині, встановлено недостатню розробленість кримінально-правового виміру алгоритмічного контролю, попри активне дослідження трудово-правових та інформаційно-правових аспектів цифрового моніторингу. На основі норм Конституції України, трудового законодавства, практики Європейського суду з прав людини, актів Міжнародної організації праці та стандартів Європейського Союзу визначено межі допустимості контролю за виконанням трудових обов'язків і критерії розмежування правомірного управлінського впливу та неправомірного втручання у приватне життя працівника.

Доведено, що алгоритмічний контроль, навіть за відсутності формального ухвалення юридично значущих рішень, може створювати кримінально-правові ризики у випадках незаконного збирання й обробки персональних даних, прихованого моніторингу, дискримінаційного профілювання, системного психологічного тиску або непрямого примусу до праці. Зроблено висновок про необхідність законодавчого закріплення дефініцій алгоритмічного контролю та алгоритмічного управління, визначення заборонених форм цифрового нагляду у трудових відносинах і адаптації кримінально-правових механізмів захисту трудових прав до умов цифровізації.

Ключові слова: алгоритмічний контроль; алгоритмічне управління; трудові правовідносини; цифровізація праці; персональні дані працівників; захист трудових прав, кримінально-правові ризики; трудові права.

Gutsu S.F. Algorithmic control of employees: limits of lawfulness and criminal law prohibitions.

The article provides a comprehensive legal analysis of algorithmic control of employees as a novel phenomenon in the field of labour relations, driven by the digital transformation of the economy, the spread of remote and platform-based work, and the extensive use of automated human resource management systems. It is substantiated that the application of algorithms, video analytics technologies, biometric identification, geolocation tracking and behavioural monitoring significantly transforms traditional mechanisms of exercising the employer's managerial authority and affects the legal status of employees. Unlike classical forms of labour supervision, algorithmic control is characterised by

continuity, opacity of decision-making logic, large-scale processing of personal data, and a pronounced asymmetry of informational power between the employer and the employee.

The state of scholarly research on this issue in Ukrainian and foreign legal doctrine is analysed, revealing the insufficient development of the criminal law dimension of algorithmic control despite the active study of its labour law and information law aspects. Based on the provisions of the Constitution of Ukraine, labour legislation, the case law of the European Court of Human Rights, instruments of the International Labour Organization and standards of the European Union, the limits of permissible control over the performance of labour duties and the criteria for distinguishing lawful managerial influence from unlawful interference with an employee's private life are determined.

It is demonstrated that algorithmic control, even in the absence of formal legally significant decision-making, may generate criminal law risks in cases of unlawful collection and processing of personal data, covert monitoring, discriminatory profiling, systematic psychological pressure or indirect coercion to work. The article concludes that there is a need for legislative consolidation of the definitions of algorithmic control and algorithmic management, the establishment of prohibited forms of digital surveillance in labour relations, and the adaptation of criminal law mechanisms for the protection of labour rights to the conditions of digitalisation.

Key words: algorithmic control; algorithmic management; labour relations; digitalisation of work; employees' personal data; protection of labour rights; criminal law risks; labour rights.

Постановка проблеми. Цифрова трансформація трудових відносин зумовила якісні зміни у способах організації та контролю праці. Використання алгоритмічних систем управління персоналом, технологій відеоаналітики, біометричної ідентифікації, геолокаційного та поведінкового моніторингу поступово стає стандартною практикою як у традиційних сферах зайнятості, так і в умовах дистанційної та платформеної праці. Такі технології дозволяють роботодавцям автоматизовано оцінювати продуктивність працівників, прогнозувати їхню поведінку, приймати рішення щодо оплати праці, дисциплінарних заходів або припинення трудових відносин. Водночас алгоритмічний контроль істотно відрізняється від класичних форм трудового нагляду. Його ключовими характеристиками є безперервність, непрозорість логіки прийняття рішень, асиметрія інформації між роботодавцем і працівником, а також здатність впливати на трудові права без безпосередньої участі людини. У таких умовах виникає ризик трансформації правомірного управлінського контролю у приховані форми тиску, примусу або дискримінації, що ставить під сумнів ефективність наявних правових механізмів захисту працівника.

Чинне трудове та кримінальне законодавство України формувалося за умов переважно аналогових моделей організації праці й не враховує специфіку алгоритмічного впливу на працівника. У зв'язку з цим особливої наукової значущості набуває дослідження меж допустимості алгоритмічного контролю та визначення тих випадків, коли використання цифрових систем управління персоналом має отримувати кримінально-правову оцінку.

Метою дослідження є комплексний аналіз алгоритмічного контролю працівників як новітнього явища у сфері трудових відносин та визначення меж його правомірності з позицій трудового права, а також обґрунтування необхідності формування кримінально-правових заборон щодо найбільш суспільно небезпечних форм використання цифрових систем управління персоналом.

Стан опрацювання проблематики алгоритмічного контролю працівників перебуває на початковому етапі наукового осмислення в українській правовій доктрині. Наявні наукові дослідження здебільшого зосереджені на трудово-правових, інформаційно-правових або етичних аспектах використання цифрових технологій у сфері праці, тоді як кримінально-правовий вимір цієї проблеми залишається фрагментарним і недостатньо розробленим.

У працях українських учених (С. Вавженчук, О. Сташкевич, І. Кравченко, І. Ваганова, О. Кривецький, О. Охотнікова, К. Кудіна) досліджуються питання правомірності відеоспостереження за працівниками, моніторингу використання корпоративних електронних ресурсів, захисту персональних даних у трудових відносинах, а також ризики дискримінації при застосуванні автоматизованих рішень у сфері найму. Водночас алгоритмічний контроль розглядається переважно як різновид технічного або організаційного нагляду, без глибокого аналізу його здатності породжувати нові форми примусу, залежності та системних порушень трудових прав.

Кримінально-правові дослідження у сфері охорони і захисту трудових прав традиційно зосереджені на класичних складах злочинів, пов'язаних із незаконним звільненням, не виплатою зарпо-

бітної плати, порушенням вимог охорони праці або дискримінацією (О. Бахуринська, В. Борисов, Р. Вітюк, М. Ждан, І. Лановенко, В. Павликівський, О. Пащенко, Г. Чангулі). Попри безумовну цінність наявних наукових праць, все ж слід визнати, що проблема використання цифрових систем управління персоналом як інструменту вчинення таких правопорушень, а також проблема відповідальності за автоматизовані рішення практично не аналізуються.

Водночас, у зарубіжній доктрині, насамперед у праві Європейського Союзу, алгоритмічне управління працею вже розглядається як самостійний об'єкт правового регулювання, зокрема у контексті захисту персональних даних, прозорості автоматизованих рішень і заборони прихованого цифрового контролю. В останні роки було прийнято декілька нормативних актів, направлених на визначення правового статусу працівників цифрових платформ, забезпечення їх трудових і соціальних прав в тому числі і в сфері організації і управління працею [1]. Однак ці підходи лише частково імплементовані в національне законодавство України й майже не адаптовані до кримінально-правової площини.

Виклад основного матеріалу. Контроль за виконанням трудових обов'язків є невід'ємним елементом трудових правовідносин і складовою управлінської влади роботодавця, що впливає з організаційно-правової природи найманої праці. Його правове призначення полягає у забезпеченні належної організації праці, досягненні виробничих і управлінських результатів, дотриманні трудової дисципліни, а також реалізації принципу ефективного використання робочого часу та ресурсів роботодавця. У національному праві України легітимність контролю за виконанням трудових обов'язків опосередковано закріплена у положеннях Кодексу законів про працю України, зокрема у статтях 139, 140, 141, що визначають обов'язки працівника сумлінно виконувати трудову функцію та дотримуватися правил внутрішнього трудового розпорядку, а також право роботодавця організувати трудовий процес і вимагати належного виконання трудових обов'язків. Контроль у цьому контексті виступає юридичним механізмом реалізації трудової дисципліни та управління процесом праці (147-149 КЗпП).

В той же час, здійснення контролю в трудових правовідносинах не може розглядатися як абсолютне чи дискреційне право роботодавця. Його межі визначаються конституційними гарантіями прав і свобод людини. Зокрема, відповідно до ст. 3 Конституції України – людина, її життя і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю, кожному гарантується повага до гідності (ст. 28), право на невтручання в особисте і сімейне життя, а також захист від незаконного збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу (ст. 32). Ці положення мають безпосереднє значення для правової оцінки форм і способів контролю за працівником у процесі виконання ним трудових обов'язків.

Міжнародно-правові стандарти також визнають контроль у сфері праці допустимим лише за умови дотримання прав людини. Так, відповідно до статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2], втручання у приватне життя особи можливе лише за наявності законної мети та за умови його необхідності у демократичному суспільстві. Практика Європейського суду з прав людини неодноразово підкреслювала, що контроль за працівником на робочому місці може бути правомірним, однак лише за умови прозорості, пропорційності та попереднього інформування працівника [3]. Важливе значення мають і акти Міжнародної організації праці, які виходять із необхідності забезпечення балансу між інтересами роботодавця та захистом гідності працівника. Зокрема, у рекомендаціях МОП щодо захисту персональних даних працівників наголошується, що будь-які форми моніторингу повинні бути обмежені трудовою необхідністю та не порушувати основоположні права працівника [4] (п. 3.3, 5.1 – обмеження моніторингу трудовою необхідністю; п. 6.14 – заборона прихованого контролю, за винятком виняткових випадків). У контексті європейських стандартів особливу роль відіграє Загальний регламент ЄС про захист даних (GDPR) [5], положення якого, хоча й не є безпосередньо частиною національного законодавства України, слугують орієнтиром для формування правових підходів до контролю у трудових відносинах. GDPR закріплює принципи законності, мінімізації даних, цільового використання та прозорості, які мають бути застосовними й до трудового контролю, особливо в умовах цифровізації та алгоритмічного моніторингу.

У своєму дисертаційному дослідженні вітчизняна науковиця Точило К.С. визначає контроль роботодавця за виконанням працівниками трудових обов'язків як діяльність із спостереження та перевірки виконання працівниками трудових обов'язків на умовах, визначених законодавством, локальними правовими актами, угодою сторін. При цьому вона наголошує, що застосування тех-

нічних засобів спостереження за виконанням працівниками трудових обов'язків допускається на підставі обґрунтованої легітимної мети, дотримання принципу пропорційності, балансу інтересів працівника і роботодавця, отримання згоди працівника [6]. Таким чином, у трудовому праві контроль за виконанням трудових обов'язків розглядається як легітимний, але обмежений інструмент забезпечення виконання працівником покладених на нього трудових функцій, що випливають із трудового договору, посадової інструкції та внутрішніх нормативних актів роботодавця. Його допустимість визначається не лише інтересами виробництва, а й необхідністю дотримання конституційних, трудових і міжнародно-правових гарантій прав працівника. Саме ця обмеженість контролю створює підґрунтя для розмежування правомірного управлінського впливу та неправомірного втручання, яке в окремих випадках може набувати ознак правопорушення або навіть кримінально караного діяння.

В юридичному сенсі алгоритмічний контроль є *специфічною формою реалізації права роботодавця на контроль за виконанням трудових обов'язків*, що закріплено в трудовому праві як один із інструментів управління трудовими відносинами. В зарубіжній літературі алгоритмічний контроль як правове явище визначається як «система контролю, де [...] алгоритмам надається відповідальність за прийняття та виконання рішень, що впливають на працю, тим самим обмежуючи участь людини та нагляд за трудовим процесом» [7]. Алгоритми оптимізують контроль над працівниками, автоматично спрямовуючи їх за допомогою рекомендацій та планування, постійно контролюючи робочий процес за допомогою відстеження та запису в режимі реального часу, а також забезпечуючи миттєвий зворотний зв'язок через оцінювання, винагородження та заміну [8]. Іншими словами, алгоритмічний контроль передбачає передачу повноважень від людей до алгоритмів, часто на базі штучного інтелекту, з метою стимулювання зусиль працівників додатків та максимізації їхньої трудової цінності протягом усього робочого процесу [7].

У сучасній науковій літературі поняття *алгоритмічного контролю* та *алгоритмічного управління* часто використовуються як синонімічні, що ускладнює правову кваліфікацію дій роботодавця та визначення меж правомірності застосування цифрових технологій у сфері праці. Водночас із правової точки зору ці категорії мають різний функціональний зміст, правову природу та різні наслідки для трудових прав працівника, що зумовлює необхідність їх чіткого розмежування. Зокрема у зарубіжній літературі у більшості досліджень використовується термін «алгоритмічне управління» під яким розуміють не лише моніторинг, а й автоматизоване спрямування трудових процесів, прийняття рішень щодо працівника, наприклад алгоритмічне формування завдань, оцінювання продуктивності, встановлення винагород чи санкцій через програмні системи без участі менеджера-людини [9]. Таким чином, алгоритмічний контроль працівника є складовою частиною алгоритмічного управління процесом праці, що ґрунтується на використанні алгоритмів, автоматизованих систем і програмного забезпечення для моніторингу, оцінки та регулювання поведінки, продуктивності та виконання трудових обов'язків працівників без постійної безпосередньої участі людини-управлінця. Такий контроль не обмежується традиційними управлінськими методами (особистим наглядом, усними вказівками, звітами), а здійснюється за допомогою цифрових технологій, штучного інтелекту, великих даних та систем автоматизованих рішень [10].

Розмежування алгоритмічного контролю та алгоритмічного управління має принципове значення не тільки для трудового, а й для кримінального права, оскільки алгоритмічний контроль може бути кримінально релевантним лише у випадках незаконного збирання або використання даних, втручання у приватне життя, перевищення повноважень. При цьому алгоритмічне управління здатне виступати інструментом вчинення злочинів проти трудових прав, зокрема примусу до праці, незаконного звільнення, дискримінації або системного позбавлення доходів. Також автоматизований характер управління ускладнює встановлення суб'єкта, вини та причинного зв'язку, що потребує спеціальних кримінально-правових підходів. Таким чином, алгоритмічний контроль і алгоритмічне управління є взаємопов'язаними, але не тотожними явищами. Алгоритмічний контроль виконує функцію цифрового спостереження та оцінювання, тоді як алгоритмічне управління реалізує владний вплив роботодавця шляхом автоматизованого прийняття рішень, що безпосередньо змінюють правове становище працівника.

За загальним підходом роботодавець має право здійснювати контроль у межах законодавства, колективних договорів та умов трудового договору. Проте алгоритмічний контроль має низку ознак, що відрізняють його від традиційних форм контролю, а саме:

1. Автоматизація та непрозорість. Алгоритмічні системи ухвалюють рішення автоматично, часто непрозоро для працівника, що підвищує ризики порушення прав на приватність, захист даних і недоторканність особистого життя.

2. Втручання у сферу персональних даних. Збір і обробка великих обсягів персональної інформації працівника (відео, поведінкові дані, біометрія) може підпадати під правове регулювання захисту персональних даних, яке вимагає законних підстав, пропорційності та мінімізації втручання.

3. Цілеспрямований вплив на трудові права. Алгоритмічний контроль потенційно може приводити до: необґрунтованих санкцій; дискримінації; механізмів примусу чи обмеження свободи праці.

Алгоритмічний контроль, на відміну від алгоритмічного управління, формально не передбачає ухвалення юридично значущих рішень щодо працівника, однак саме він створює інформаційну основу для подальшого владного впливу. У зв'язку з цим неправомірне застосування алгоритмічного контролю може набувати кримінально-правового значення, особливо у випадках істотного порушення конституційних і соціально-трудова прав і свобод працівника. При цьому кримінально-правові ризики алгоритмічного контролю зумовлені насамперед масштабністю збору даних, інтенсивністю спостереження та асиметрією інформаційної влади між роботодавцем і працівником. Так, алгоритмічний контроль часто передбачає використання відеоспостереження, аудіомоніторингу, геолокації, аналізу поведінкових патернів або біометричних даних. Надмірне або приховане застосування таких інструментів є порушенням права на недоторканність приватного життя працівника [11]. І у кримінально-правовому вимірі це корелює зі ст. 182 КК України – незаконне збирання, зберігання, використання або поширення конфіденційної інформації про особу. Особливої небезпеки набуває контроль, що виходить за межі робочого часу або охоплює приватні простори (житло, особисті пристрої), а також прихований моніторинг без інформування працівника, що не відповідає стандартам, сформульованим ЄСПЛ у справах *Bărbulescu v. Romania* та *López Ribalda and Others v. Spain* [3].

Алгоритмічний контроль передбачає масову обробку персональних даних, у тому числі даних підвищеної чутливості. За відсутності законної підстави, чітко визначеної мети або належних гарантій захисту така діяльність може бути кримінально караною. Постійний або надмірно інтенсивний алгоритмічний контроль здатний створювати стан перманентного спостереження, що чинить психологічний тиск на працівника та спонукає його до поведінки, не зумовленої умовами трудового договору. У поєднанні з погрозами санкцій або негативних наслідків такої контроль може набувати рис: непрямого примусу до праці; системного переслідування або зловживання владою. У кримінально-правовому аспекті це може бути релевантним для оцінки діянь за ст. 172 КК України (у разі істотного порушення трудових прав), а у крайніх випадках – у контексті заборони примусової праці (з урахуванням стандартів МОП).

Також у окремих випадках алгоритмічний контроль може спричинити ризики дискримінаційного профілювання працівників, якщо він ґрунтується на непрямих або прихованих критеріях, що ведуть до необґрунтованих, необ'єктивних та упереджених висновків. Такі практики здатні обмежувати доступ до завдань чи ресурсів, впливати на оцінку продуктивності та формувати негативні «цифрові профілі» працівників. За наявності умислу або системного характеру відповідні дії можуть бути кваліфіковані як порушення рівноправності громадян за ст. 161 КК України. Крім того, алгоритмічний контроль може використовуватися роботодавцем як інструмент зловживання управлінською владою за відсутності прозорих процедур і ефективних механізмів оскарження, що ускладнює доведення порушень і захист прав потерпілих.

Таким чином, попри формально допоміжний характер, алгоритмічний контроль здатний породжувати суттєві кримінально-правові ризики, пов'язані з порушенням приватності, незаконною обробкою персональних даних, дискримінацією та непрямим примусом до праці. У разі виходу за межі правомірного трудового нагляду він може набувати значення кримінально релевантної поведінки або виступати засобом вчинення злочину.

Висновки. Активне впровадження алгоритмічного контролю й управління у сфері праці трансформує традиційні механізми реалізації управлінської влади роботодавця та вимагає належної правової реакції. Відсутність спеціального регулювання підвищує ризики порушення трудових прав працівників і створює передумови для кримінально-правових зловживань у цифровому середовищі. У зв'язку з цим доцільно закріпити в трудовому законодавстві легальні дефініції алгоритмічного контролю як інструменту спостереження й оцінки трудової діяльності та алгоритмічного управління як автоматизованого ухвалення юридично значущих рішень щодо працівника. Алгоритмічні

рішення, що впливають на трудові права й обов'язки, мають підлягати перевірці уповноваженою особою роботодавця з гарантованим правом працівника на пояснення та оскарження.

Необхідно законодавчо визначити заборонені форми алгоритмічного контролю, зокрема прихований моніторинг, надмірне втручання у приватне життя та необґрунтований збір персональних і біометричних даних, а також передбачити участь представницьких органів працівників у прийнятті рішень щодо впровадження таких систем. Використання алгоритмічних технологій доцільно розглядати як можливий спосіб вчинення грубого порушення законодавства про працю, що обумовлює необхідність розширення кримінально-правового тлумачення відповідних складів з урахуванням цифровізації трудових відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Directive (EU) 2024/2831 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on improving working conditions in platform work (Text with EEA relevance): Consolidated text. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/2831> (дата звернення: 26.01.2026).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 26.01.2026).
3. Case of *Bărbulescu v. Romania* (Application no. 61496/08): Judgment, 5 September 2017. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення: 26.01.2026). Case of *López Ribalda and Others v. Spain* (Applications nos. 1874/13 and 8567/13): Judgment, 17 October 2019. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення: 26.01.2026).
4. Protection of workers' personal data: ILO Code of Practice. Geneva : International Labour Office, 1997. URL: <https://www.ilo.org> (дата звернення: 26.01.2026).
5. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data (General Data Protection Regulation). Official Journal of the European Union. 2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj> (дата звернення: 26.01.2026).
6. Точилю К.С. Контроль роботодавця за виконанням працівниками трудових обов'язків : дис. ... д-ра філос. Одеса, 2024. 219 с.
7. Duggan J., Sherman U., Carbery R., McDonnell A. Algorithmic management and app-work in the gig economy: A research agenda for employment relations and HRM. *Human Resource Management Journal*. 2020. Vol. 30. P. 114–132. DOI: 10.1111/1748-8583.12258.
8. Kellogg K.C., Valentine M.A., Christin A. Algorithms at Work: The New Contested Terrain of Control. *Academy of Management Annals*. 2020. Vol. 14. P. 366–410. DOI: 10.5465/annals.2018.0174.
9. Lamers L., Meijerink J., Jansen G. et al. A Capability Approach to worker dignity under Algorithmic Management. *Ethics and Information Technology*. 2022. Vol. 24. Art. 10. DOI: 10.1007/s10676-022-09637-y.
10. Liang B., Wang Y., Huo W., Song M., Shi Y. Algorithmic control as a double-edged sword: Its relationship with service performance and work well-being. *Journal of Business Research*. 2025. Vol. 189. DOI: 10.1016/j.jbusres.2025.114132.
11. Гуцу С., Широка С. До питання визначення юридичної природи права працівника на відключення: філософсько-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2024. Вип. 86(6), ч. 3. С. 29–35. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.4>

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Гуцу С.Ф., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.22:331.106.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.22>

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОВНОЇ ТА ЧАСТКОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ В АСПЕКТІ РОЗІРВАННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ЗА НЕДОСТАТНЬОЮ КВАЛІФІКАЦІЄЮ ПРАЦІВНИКА

Луценко О.Є.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-9357-8546
Scopus Author ID: 57194875083
e-mail: o.ye.lutsenko@nlu.edu.ua

Луценко О.Є. Співвідношення повної та часткової професійної кваліфікації в аспекті розірвання трудового договору за недостатньою кваліфікацією працівника.

У статті здійснено осмислення нових категорій – повної та часткової професійної кваліфікації, а також співвідношення цих видів кваліфікацій із п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України – розірвання трудового договору внаслідок недостатньої кваліфікації працівника.

Авторка провела розмежування повної професійної кваліфікації, визначаючи її як цілісний, інтегрований комплекс універсальних компетентностей, що забезпечує готовність до самостійного та відповідального виконання всього спектру трудових функцій, визначених відповідним професійним стандартом. На противагу цьому, часткова професійна кваліфікація інтерпретується авторкою як функціонально обмежена сукупність спеціалізованих компетентностей, достатня для здійснення лише частини функцій, проте абсолютно адекватна для конкретного, вузькоспеціалізованого виду роботи. Це розрізнення є фундаментальним для коректного визначення вимог до посади та об'єктивної оцінки очікуваних результатів праці.

Авторка аргументовано довела, що звільнення за недостатньою кваліфікацією можливе навіть для працівників, чиї посади згідно з чинним законодавством не вимагають формального підтвердження повної або часткової професійної кваліфікації. Така можливість реалізується за умови доказування об'єктивної та систематичної фактичної неспроможності працівника належно виконувати свої трудові функції. У цих випадках акцент у доказуванні кардинально зміщується з формальних критеріїв на ретельну оцінку фактичних компетентностей, що вимагає скрупульозного документування всіх недоліків у роботі.

У статті професія оцінювача професійної кваліфікації розглянута як ключовий зовнішній механізм об'єктивізації доказової бази у трудових спорах, що покликаний забезпечити неупереджену, стандартизовану та незалежну оцінку компетентностей працівників. При цьому авторка висловила критичні думки щодо потенційних корупційних ризиків та суб'єктивізму, які, на її переконання, є притаманними будь-якій системі, що оперує значним людським фактором та дискреційними повноваженнями. У контексті цих викликів запропоновано інноваційні шляхи підвищення прозорості, достовірності та надійності процесу оцінювання. Зокрема, обґрунтовано величезний потенціал технології блокчейну для створення незмінного, розподіленого реєстру кваліфікацій та верифікованих облікових даних, що унеможливить будь-які маніпуляції з інформацією. Також запропоновано використання штучного інтелекту для об'єктивного аналізу емпіричних даних, виявлення аномалій у процесах оцінювання кваліфікації працівників та мінімізації негативного впливу людського фактора. Зроблено висновок про нагальну необхідність подальшої розробки комплексних правових та технічних механізмів, які забезпечать ефективне, справедливе та антикорупційне застосування таких цифрових правил у сфері трудових відносин, сприяючи розбудові довірчого середовища та сталого розвитку ринку праці.

Ключові слова: професійна компетентність, кваліфікація, трудова функція, професійний стандарт, невідповідність займаній посаді, оцінювач професійної кваліфікації, працівник, роботодавець, блокчейн, штучний інтелект.

Lutsenko O. Yev. The comparison of full and partial professional qualifications in terms of termination of an employment agreement due to the employee's insufficient qualifications.

The article examines new categories – full and partial professional qualifications – as well as the relationship between these qualifications and par. 2 of part 1 of Art. 40 of the Labor Code of Ukraine – termination of an employment contract due to an employee's insufficient qualifications.

The author distinguishes between a full professional qualification, defining it as a comprehensive, integrated set of universal competencies that ensures readiness for independent and responsible performance of the entire range of job functions defined by the relevant professional standard. In contrast, the author has interpreted a partial professional qualification as a functionally limited set of specialized competencies sufficient to perform only part of the functions, but absolutely adequate for a specific, highly specialized type of work. This distinction is critical for the accurate delineation of job requirements and the objective evaluation of work outcomes.

The article considers the profession of professional qualification assessor as a key external mechanism for objectifying the evidence base in labor disputes, designed to ensure an unbiased, standardized, and independent assessment of employee competencies. At the same time, the author has expressed critical views on the potential risks of corruption and subjectivity, which, in her opinion, are inherent in any system that operates with a significant human factor and discretionary powers. In the context of these challenges, innovative ways to increase the transparency, reliability, and credibility of the assessment process are proposed. In particular, the enormous potential of blockchain technology for creating an immutable, distributed registry of qualifications and verified credentials is justified, which will make any manipulation of information impossible. The use of artificial intelligence is also proposed for the objective analysis of empirical data, the detection of anomalies in the assessment of employee qualifications, and the minimization of the negative impact of the human factor. It concludes that there is an urgent need to further develop comprehensive legal and technical mechanisms that will ensure the effective, fair, and anti-corruption application of such digital rules in the field of labor relations, contributing to the development of a trusting environment and the sustainable development of the labor market.

Key words: professional competence, qualification, labor function, professional standard, incompatibility with the position held, professional qualification assessor, employee, employer, blockchain, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Сучасний ринок праці України перебуває у стані трансформації, що зумовлено як глобальними економічними викликами, так і активним впровадженням європейських стандартів у сфері професійних кваліфікацій. Ключовим елементом цих змін є формування Національної системи кваліфікацій (далі — НСК), яка кардинально змінює підходи до визначення, оцінки та визнання професійних компетентностей. Донедавна вітчизняне трудове законодавство оперувало переважно узагальненими категоріями кваліфікації та професійної придатності, інтерпретація яких значною мірою залежала від локальних актів підприємств та судової практики. Однак, із запровадженням таких понять як «повна професійна кваліфікація», «часткова професійна кваліфікація» та становленням Національної рамки кваліфікацій (далі – НРК), виникає нагальна потреба у переосмисленні традиційних доктринальних підходів до регулювання трудових відносин.

Особливої актуальності набуває питання співвідношення нових категорій кваліфікацій з чинними нормами трудового законодавства, зокрема, з положеннями п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [1], що передбачає можливість розірвання трудового договору з працівником у разі виявленої невідповідності займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації. У контексті цих змін також постає питання впливу різних рівнів НРК на оплату праці та роль нової професії – оцінювача професійної кваліфікації – у встановленні та підтвердженні компетентностей.

Метою дослідження є науково-доктринальне осмислення впливу впровадження часткової кваліфікації на правові засади звільнення за недостатньою кваліфікацією та диференціації заробітної плати, а також аналіз статусу та функцій нових суб'єктів у цій системі.

Стан опрацювання проблематики. Питання невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації були і є об'єктом наукових розвідок у вітчизняній науці трудового права. Фундаментальні аспекти цієї проблематики піддавалися ґрунтовному вивченню науковцями-правознавцями, серед яких О.М. Ярошенко, М.І. Іншин, І.П. Жигалкін, К.М. Плеснов [2], А.О. Андрушкова [3], Л.Ф. Купіна [4], С.О. Шабанова [5], та ін. Їхні дослідження, переважно, зосереджувалися на тлумаченні поняття кваліфікації як сукупності професійних знань, умінь та навичок, здобутих в освітніх закладах та підтверджених відповідними документами про освіту або кваліфікаційними розрядами. Особлива увага приділялася процедурним аспектам звільнення за п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [1], ролі атестації як методу оцінки кваліфікації та формуванню доказової бази роботодавця у судових спорах. Цей підхід значною мірою ґрунтувався на формалізованих критеріях, де кваліфікація часто ототожнювалася з документом про здобуту освіту або присвоєною кваліфікаційною категорією.

Утім, сучасні трансформації вітчизняного законодавства, зокрема у сфері професійних кваліфікацій, зумовлюють нагальну потребу в кардинальному переосмисленні усталених поглядів на означену проблематику. Запровадження принципово нового категоріального апарату – дефініцій повної та часткової професійної кваліфікації – докорінно зміщує акцент з формалізованого підтвердження освіти на компетентнісний підхід. Це означає, що кваліфікація відтепер розглядається не стільки як сукупність знань, скільки як доведена здатність застосовувати ці знання, уміння та навички для ефективного виконання конкретних трудових функцій. У свою чергу, поява та постійне оновлення професійних стандартів як нормативної основи для визначення цих компетентностей, а також становлення інституту оцінювача професійної кваліфікації додають нові виміри до розуміння професійної придатності та її відповідності вимогам ринку праці.

Отже, наявні наукові напрацювання, попри свою вагомість, не враховують цих принципових новел. Відтак виникає гостра потреба в осягненні кореляційних зв'язків між оновленим категоріальним апаратом (зокрема, повною та частковою професійною кваліфікацією, інститутом оцінювача) та вже усталеною категорією недостатньої кваліфікації. Особливого значення набуває осмислення того, як ці зміни впливають на правозастосування п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [1], формуючи нові критерії оцінки невідповідності та вимагаючи оновлених підходів до доказування об'єктивної невідповідності працівника.

Виклад основного матеріалу.

Розмежування категорій повної та часткової професійної кваліфікації та їх вплив на розірвання трудового договору за недостатньою кваліфікацією працівника

У 2022 році КЗпП України був доповнений ст. 4¹ (ЗУ від 01.04.2022 р. № 2179-ІХ [6]), де з'явилися визначення таких категорій: професійна кваліфікація (*повна професійна кваліфікація*) – це визнана або присвоєна/підтверджена суб'єктом, уповноваженим на це законодавством, та засвідчена відповідним документом стандартизована сукупність здобутих особою компетентностей та/або результатів навчання, що дає змогу здійснювати трудові функції, визначені відповідним професійним стандартом. *Часткова професійна кваліфікація* – це визнана або присвоєна/підтверджена суб'єктом, уповноваженим на це законодавством, та засвідчена відповідним документом стандартизована сукупність здобутих особою компетентностей та/або результатів навчання, що дає змогу здійснювати частину трудових функцій, визначених відповідним професійним стандартом.

Упровадження цих понять та їх дефініцій, що базуються на компетентнісному підході, зумовлює необхідність перегляду традиційного тлумачення недостатньої кваліфікації. Відтак кваліфікація відтепер розглядається не лише як сукупність знань, а й як доведена здатність застосовувати ці знання, вміння та навички для успішного виконання трудових функцій. На моє переконання, ключова відмінність повної та часткової професійної кваліфікації полягає не лише в обсязі трудових функцій (всі або частина), а й у рівні самодостатності, автономії та складності виконуваних завдань, що безпосередньо корелює з рівнями НРК.

У зв'язку з цим, науково-практичний інтерес викликає осягнення питання щодо кореляційних зв'язків часткової професійної кваліфікації із категорією недостатньої кваліфікації, яка є підставою для розірвання трудового договору за п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [1].

Приміром, професійний стандарт «Оцінювач професійної кваліфікації» встановлює мінімальний рівень освіти, галузі знань та/або спеціальності, де до здобуття професійних кваліфікацій, визначених цим професійним стандартом, допускаються особи, які мають вищу освіту не нижче 6-го рівня НРК і які мають щонайменше три роки стажу роботи за видом занять (професією) оці-

нюваної професійної кваліфікації або спорідненої з нею, зокрема вищого рівня. Тоді як *часткова* професійна кваліфікація «Оцінювач професійної кваліфікації здобувачів професійних кваліфікацій 1–4 рівня НРК» може присвоюватись особам, які мають освітню кваліфікацію не нижче 4 рівня НРК і які мають щонайменше три роки стажу роботи за видом занять (професією) оцінюваної професійної кваліфікації або спорідненої з нею, зокрема вищого рівня [7].

На моє переконання, повна професійна кваліфікація є цілісним, інтегрованим комплексом компетентностей, передбачає готовність фахівця до самостійного виконання всього спектру професійних завдань, вирішення проблем різної складності, часто — прийняття відповідальних рішень, організацію роботи, а іноді й управління іншими; відображає завершену професійну готовність до певної діяльності, тобто є так би мовити кінцевим продуктом професійної підготовки, що дозволяє бути повноцінним гравцем на ринку праці у своїй професії.

Часткова професійна кваліфікація є модульним, функціонально обмеженим комплексом компетентностей, дозволяє виконувати конкретні, вузькоспеціалізовані завдання або бути учасником більш широкого трудового процесу; може бути самоцінною, якщо ринок праці потребує саме цих вузьких навичок, або ж вона може бути проміжною ланкою на шляху до здобуття повної професійної кваліфікації, демонструючи поетапний розвиток; відображає спеціалізовану готовність до частини професійної діяльності, але не обов'язково до повної автономії чи управління.

Утім, із 2022 року існує перелік робіт, які не потребують наявності в особи професійної або часткової професійної кваліфікації [8], де містяться 203 професійні назви робіт. Чи означає це, що таких працівників у принципі неможливо звільнити за п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [1]? Вважаю, що це не означає, що таких працівників у принципі неможливо звільнити за п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [1]. По-перше, п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [1] передбачає звільнення у разі «виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації», де ключовим є «невідповідність... внаслідок недостатньої кваліфікації», а не обов'язкова відсутність формально визнаної професійної або часткової професійної кваліфікації. По-друге, слід розмежовувати формальну кваліфікацію та фактичну компетентність, адже згаданий Перелік стосується випадків, коли для виконання певних робіт (по суті, простих та таких, що вимагають мінімальних навичок без складних теоретичних знань, бо код кожної з наведених професій починається цифрами «5» та у більшості випадків «9», що й доводить це) держава не встановлює обов'язкової вимоги щодо наявності сертифіката про професійну або часткову професійну кваліфікацію, виданого акредитованим суб'єктом. Тобто, для цих робіт не потрібно документальне підтвердження стандартизованої сукупності компетентностей.

По-третє, відбувається зміщення акценту на фактичну неспроможність, адже навіть найпростіша робота вимагає певних знань, умінь та навичок (компетентностей). Якщо працівник, який виконує роботу з вищезгаданого Переліку, фактично не здатен виконувати свої трудові функції належним чином, демонструє відсутність необхідних для цієї роботи компетентностей (наприклад, не дотримується інструкцій, постійно щось псує, не справляється з обов'язками тощо), це все одно може бути кваліфіковано як «недостатня кваліфікація» для займаної посади/виконуваної роботи. По-четверте, для роботодавця у такому випадку значно зростає доказове навантаження. Роботодавцю доведеться доводити об'єктивну неспроможність працівника виконувати конкретні трудові функції, передбачені його робочою інструкцією та трудовим договором. Це можуть бути акти про невиконання обов'язків, доповідні записки, скарги, результати внутрішніх перевірок якості роботи тощо.

Таким чином, відсутність вимоги до професійної чи часткової професійної кваліфікації для певних робіт змінює характер доведення недостатньої кваліфікації – з формального на суто функціональний, який вимагає підтвердження фактичної неспроможності.

Ключовим доктринальним питанням, що постає у світлі появи поняття часткової професійної кваліфікації, є її співвідношення з підставою для звільнення, передбаченою п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [1] – невідповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації.

Наявність у працівника лише часткової кваліфікації сама по собі не може бути безумовною підставою для звільнення, адже суть недостатньої кваліфікації полягає не в формальній відсутності повної кваліфікації, а в об'єктивній нездатності працівника належним чином виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором, посадовою інструкцією та професійним стандартом для конкретної посади чи роботи.

Відтак, для правомірного застосування п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [1] у такому контексті, необхідно довести, що:

посада (робота) вимагає повного обсягу компетентностей, що охоплюються повною професійною кваліфікацією згідно з відповідним професійним стандартом;

наявна у працівника часткова кваліфікація є недостатньою для виконання всіх цих вимог. Тобто, через відсутність певних компетентностей (що входять до повної, але відсутні у частковій кваліфікації), працівник не справляється з ключовими трудовими завданнями;

невідповідність кваліфікації підтверджена об'єктивними доказами: акти про невиконання/неналежне виконання обов'язків, службові записки, висновки атестаційної комісії (за наявності), а також, що особливо важливо в нових умовах, результати незалежної оцінки професійної кваліфікації;

роботодавець виконав свої обов'язки, зокрема щодо пропозиції іншої роботи, якщо така є на підприємстві й працівник може її виконувати.

Таким чином, ключовим аспектом є функціональна відповідність. Якщо часткова кваліфікація повністю покриває вимоги до конкретного кола обов'язків, які виконує працівник на своїй посаді, то про невідповідність говорити недоречно. Проблематика виникає тоді, коли обсяг трудових завдань, визначених за посадою, є ширшим, ніж обсяг компетентностей, отриманих за частковою кваліфікацією, і це призводить до об'єктивних труднощів у виконанні роботи.

2. Національна рамка кваліфікацій та інститут оцінювача: потенціал, ризики та технологічні рішення для об'єктивізації оцінки компетентностей

Центральне місце у системі професійних кваліфікацій посідає НРК, яка є системним описом кваліфікаційних рівнів, що характеризуються певною складністю, обсягом знань, рівнем самостійності та відповідальності. НРК є не лише орієнтиром для освітньої системи, а й потужним інструментом для ринку праці, забезпечуючи прозорість та порівнянність кваліфікацій.

Хоча НРК безпосередньо не встановлює розмір заробітної плати, її рівні відіграють ключову опосередковану роль у формуванні політики оплати праці. Вищі рівні НРК об'єктивно асоціюються з:

– збільшенням складності виконуваної роботи, адже завдання, що вимагають кваліфікації вищого рівня НРК, передбачають розширений обсяг знань, здатність до аналітичного мислення, прийняття самостійних рішень та розв'язання нетипових проблем;

– підвищенням рівня відповідальності, позаяк працівники з вищою кваліфікацією, як правило, несуть більшу відповідальність за результати своєї діяльності, за управління процесами та командою;

– ширшим спектром компетентностей, оскільки це не лише спеціалізовані знання, а й мета-навички, такі як критичне мислення, комунікація, лідерство, що є ціннішими для роботодавця.

Відтак, професійні стандарти, які є нормативною основою для визначення кваліфікаційних вимог до посад, співвідносяться з певними рівнями НРК. При формуванні штатних розписів, тарифних сіток та систем преміювання роботодавці мають урахувувати складність та відповідальність роботи, яка корелює з рівнем НРК. Колективні договори та положення про оплату праці можуть прямо чи опосередковано встановлювати вищі тарифні ставки (оклади) для працівників, чий посади вимагають вищого рівня НРК або для тих, хто підтвердив вищий рівень своєї професійної кваліфікації. Це створює об'єктивну базу для диференціації оплати праці, зміщуючи акцент від суто формальних ознак до реального потенціалу та складності виконуваних функцій.

Поява нової професії – «Оцінювач професійної кваліфікації» [7] є системною відповіддю на потребу в об'єктивізації процесу визнання та підтвердження компетентностей. Ця професія покликана забезпечити прозорий, стандартизований та незалежний механізм оцінки професійних кваліфікацій (як повних, так і часткових).

Роль оцінювача професійної кваліфікації у контексті п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [1] є надзвичайно важливою:

об'єктивізація доказової бази, адже висновки оцінювача, отримані відповідно до встановлених процедур оцінювання, можуть стати визначальним, юридично значущим доказом у судових спорах щодо звільнення за недостатньою кваліфікацією, що дозволить зменшити суб'єктивізм та односторонність оцінки з боку роботодавця;

підвищення юридичної визначеності, позаяк наявність незалежної експертної оцінки компетентностей працівника (чи їх відсутності) надасть як роботодавцю, так і працівнику чітке розуміння реального стану кваліфікації та її відповідності вимогам посади. Для роботодавця це

посилює правомірність звільнення у випадку об'єктивно підтвердженої невідповідності, для працівника – захищає від необґрунтованих претензій;

гармонізація з європейськими стандартами, оскільки провадження інституту оцінювачів є кроком до створення сучасної, транспарентної системи визнання кваліфікацій, що відповідає кращим європейським практикам.

Відтак, висновок кваліфікованого оцінювача, який встановлює об'єктивну невідповідність наявної кваліфікації (в т. ч. часткової) вимогам професійного стандарту для займаної посади, є значним підсиленням позиції роботодавця. Водночас, позитивний висновок оцінювача щодо відповідності кваліфікації є вагомим аргументом на захист працівника.

Натепер роботодавець не зобов'язаний запроваджувати (мати у штаті) професію «Оцінювач професійної кваліфікації», адже ідейне призначення цієї професії та її місце в системі полягає в:

- зовнішній, незалежній оцінці. Згадана професія створена для проведення зовнішньої, незалежної та стандартизованої оцінки результатів навчання, здобутих неформальним або інформальним шляхом, або ж підтвердження існуючих професійних кваліфікацій;

- діяльності у потенційних кваліфікаційних центрах. Презюмується, що оцінювачі будуть здійснювати свою діяльність у таких центрах, які акредитовані Національним агентством кваліфікацій. Тобто це спеціалізовані установи, що здійснюватимуть оцінювання та визнання професійних кваліфікацій; є зовнішніми щодо конкретного роботодавця структурами.

- основній меті інституту оцінювачів — надати особам (та роботодавцям) можливість отримати офіційне, національно визнане підтвердження їхніх професійних компетентностей, незалежно від шляху їх здобуття.

Хоча роботодавець не зобов'язаний упроваджувати цю професію, він/вона зможе (і у деяких випадках повинен) звертатися до кваліфікаційних центрів, де працюють оцінювачі, для отримання незалежної оцінки:

для підтвердження «недостатньої кваліфікації» (п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України [1]). Якщо роботодавець має намір звільнити працівника за невідповідність кваліфікації, висновок незалежного оцінювача професійної кваліфікації з потенційного акредитованого кваліфікаційного центру може стати ключовим, об'єктивним доказом у судовому спорі. Такий висновок має набагато більшу юридичну значимість, аніж суб'єктивна думка керівника чи внутрішня атестація;

при прийомі на роботу. Роботодавець може вимагати від потенційних працівників підтвердження їхньої кваліфікації через незалежну оцінку (особливо для професій, що вимагають високої відповідальності або де кваліфікація здобута нетрадиційним шляхом);

для підвищення кваліфікації та кар'єрного зростання працівників. Роботодавець може ініціювати та оплачувати проходження своїми працівниками незалежної оцінки для отримання нової або вищої професійної кваліфікації, що може бути підставою для підвищення в посаді чи перегляду заробітної плати;

для підтвердження відповідності галузевим стандартам. У деяких регульованих професіях може бути передбачено обов'язкове зовнішнє підтвердження кваліфікації.

Утім, хоча професія оцінювача й покликана забезпечити об'єктивність та незалежність оцінки, все ж, як і будь-яка система, що передбачає людський фактор та дискреційні повноваження, вона неминуче несе в собі потенційні корупційні ризики та загрози суб'єктивізму. Це стосується як процедури акредитації самих потенційних кваліфікаційних центрів, так і безпосередньо процесу оцінювання окремими оцінювачами. Можливість «домовитися», «сфальсифікувати» результати, «занизити» чи «завищити» оцінку за певну винагороду є реальною загрозою, яка може дискредитувати всю систему професійних кваліфікацій. Особливо гостро це питання стоїть у контексті трудових спорів, де висновок оцінювача може вирішити долю працівника.

Відтак, недостатня прозорість, відсутність належного нагляду та механізмів відповідальності можуть призвести до втрати довіри до системи. Замість того, щоб бути інструментом об'єктивного вирішення конфліктів, висновок оцінювача може стати предметом маніпуляцій та підставою для подальших судових оскаржень, що нівелює початкову ідею незалежної оцінки.

Зважаючи на вищезгадані корупційні ризики та потенційний суб'єктивізм людської оцінки, на моє переконання, є критично важливим інтегрувати сучасні технологічні рішення для підвищення прозорості, об'єктивності та надійності процесу оцінювання професійних кваліфікацій. Замість покладатися виключно на людський фактор, доцільно розглянути розробку та впровадження інструментів, що мінімізують можливість маніпуляцій.

Вважаю, що технологія блокчейну має величезний потенціал для створення незмінного, розподіленого та прозорого реєстру професійних кваліфікацій. Кожен етап оцінювання, включаючи заявку, результати тестів, висновки оцінювачів та фінальне рішення, може бути зафіксований у блокчейні. Це унеможливить будь-які подальші підробки чи зміни даних. «Сертифікати» кваліфікацій можуть існувати у вигляді децентралізованих верифікованих облікових даних (*verifiable credentials*), що є криптографічно захищеними та невідомими.

Штучний інтелект (ШІ) та машинне навчання можуть бути використані для аналізу кількісних даних (наприклад, результатів стандартизованих тестів, симуляторів), виявлення недоліків у процесах оцінювання, або навіть для часткової автоматизації рутинних перевірок. Системи ШІ можуть здійснювати предиктивну аналітику для оцінювачів, зменшуючи вплив особистих упреждень.

Окрім того, створення уніфікованих, захищених цифрових платформ, де всі комунікації та документи проходять через електронні підписи та системи верифікації, значно підвищить прозорість та контрольованість процесу.

Таким чином, переваги технологічного підходу можуть виявитися у:

- зменшенні суб'єктивного фактора в оцінці, особливо для тих аспектів компетентності, які можна виміряти кількісно або стандартизовано;
- зниженні ймовірності підробки даних та несанкціонованого втручання завдяки незмінності та криптографічному захисту інформації;
- підвищенні прозорості та верифікованості результатів оцінювання, що підвищить довіру як до самих кваліфікацій, так і до інституту оцінювачів;
- автоматизації певних процесів, що може прискорити та здешевити процедуру оцінювання.

Відтак, упровадження таких інноваційних підходів дозволить Україні не тільки відповідати сучасним викликам у сфері професійних кваліфікацій, але й стати лідером у побудові довірчої та антикорупційної системи оцінювання, що матиме позитивний вплив на весь ринок праці та інвестиційний клімат.

Висновки. Трансформація НСК в Україні створює нове правове поле для регулювання трудових відносин, що вимагає глибокого доктринального переосмислення усталених норм. Поява понять «повної» та «часткової» професійної кваліфікації, інтеграція НРК як основи для диференціації компетентностей, та становлення інституту оцінювачів професійної кваліфікації, впливають на інтерпретацію таких фундаментальних питань як визначення обґрунтованої заробітної плати та правомірності звільнення за недостатньою кваліфікацією.

Рівні НРК слугують об'єктивним індикатором складності, відповідальності та обсягу необхідних компетентностей, що опосередковано, але суттєво впливає на формування політики оплати праці та диференціацію заробітної плати, роблячи її більш обґрунтованою та прозорою.

Сама по собі наявність у працівника часткової професійної кваліфікації не є безумовною підставою для звільнення за п. 2 ч. 1 ст. 40 КЗпП України. Правомірність такого звільнення залежить від доведеної об'єктивної невідповідності обсягу фактичних компетентностей працівника (що базуються на його частковій кваліфікації) всьому спектру обов'язків, передбачених професійним стандартом та посадовою інструкцією для займаної посади.

Інститут оцінювача професійної кваліфікації є ключовим механізмом об'єктивізації процесу визнання кваліфікацій. Висновки таких оцінювачів, отримані відповідно до встановлених процедур, мають стати вагомим доказом у трудових спорах, забезпечуючи правову визначеність та захист прав як роботодавців, так і працівників.

Професія «Оцінювач професійної кваліфікації» є зовнішнім інструментом забезпечення об'єктивності та прозорості в системі кваліфікацій. Вона створює новий рівень доказової бази для вирішення трудових спорів, зокрема у випадках звільнення за недостатньою кваліфікацією. Роботодавець наразі не зобов'язаний мати такого спеціаліста у штаті, але може і повинен (для власного захисту та об'єктивності) звертатися до послуг потенційних акредитованих Кваліфікаційних центрів для отримання неупередженого висновку щодо професійної компетентності працівника. Це забезпечить юридичну обґрунтованість рішень, знизить ризики судових позовів та підвищує довіру до системи трудових відносин.

Подальше формування та імплементація НСК вимагає не лише деталізації законодавчих та підзаконних актів, а й активної наукової дискусії для вироблення єдиних доктринальних підходів, що забезпечать ефективне та справедливе регулювання трудових відносин в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. до № 50.
2. Ярошенко О.М., Іншин М.І., Жигалкін І.П., Плесньов К.М. Розірвання трудового договору у випадку невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі: актуальні питання правової теорії та практики: монографія. Харків, 2020. 217 с.
3. Андрюшкова А.О. Щодо підстав припинення трудового договору у разі виявлення невідповідності посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації працівника. *Наукові записки ХЕПУ*. 2010. № 2 (9). С. 16–22. URL: https://library.hepu.edu.ua/fileadmin/publishing/Scientific_Notes_HEPU/Scientific_Notes_HEPU_2010_2_9.pdf (дата звернення: 01.02.2026).
4. Купіна Л.Ф. Актуальні проблеми виявлення невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 «Економіка і право»*. 2012. Вип. 18. С. 213–219. URL: <https://www.chasopys.law.npu.kiev.ua/archive/18/35.pdf> (дата звернення: 01.02.2026).
5. Шабанова С.О. Недостатня кваліфікація працівника як підстава розірвання трудового договору. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 181–186. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2020.33 URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/496/470/> (дата звернення: 01.02.2026).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування національної системи кваліфікацій: Закон України від 01.04.2022 № 2179-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 50. Ст. 2814.
7. Професійний стандарт «Оцінювач професійної кваліфікації», затверджено Товариством з обмеженою відповідальністю «Міжнародне агентство професійних кваліфікацій», наказ від 28.11.2024 р. № 01.11.2024 URL: https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/690-ps_ocinuvac_profesijnih_kvalifikacij.pdf (дата звернення: 01.02.2026).
8. Про затвердження переліку робіт, які не потребують наявності в особи професійної або часткової професійної кваліфікації: постанова Кабінету Міністрів України від 25.11.2022 № 1316. *Офіційний вісник України*. 2022. № 95. Ст. 5901.

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Луценко О.Є., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.23>

БАЛАНС ІНТЕРЕСІВ ПРАЦІВНИКА ТА РОБОТОДАВЦЯ ПРИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННІ: ПРАВОВІ ТА УПРАВЛІНСЬКІ АСПЕКТИ

Маленко О.В.,
*асистент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0008-5015-1567
e-mail: o.malenco@gmail.com*

Маленко О.В. Баланс інтересів працівника та роботодавця при працевлаштуванні: правові та управлінські аспекти.

Стаття присвячена дослідженню правових аспектів добору працівників на підприємстві, установі, організації крізь призму гармонізації інтересів роботодавця та працівника. Обґрунтовано, що в сучасних ринкових умовах успішність підприємства залежить від паритету між стратегічними цілями організації та суб'єктивними інтересами працівника. Акцентовано увагу на інтересах сторін трудового договору, де стратегічним інтересом роботодавця є забезпечення сталого функціонування та прибутковості організації, а приватним інтересом працівника є реалізація потреби у професійному досвіді та кар'єрному зростанні. Особливу увагу приділено правовому регулюванню процедури оцінювання кандидатів. Досліджено легітимність традиційних та інноваційних методів відбору у контексті дотримання вимог КЗпП України. Наголошено на правомірності вільного вибору роботодавцем персоналу, який обмежений імперативною заборонаю необґрунтованої або дискримінаційної відмови у прийнятті на роботу. Проаналізовано судову практику Верховного Суду щодо розмежування цих понять та акцентовано увагу на відсутності законодавчого закріплення дефініції «необґрунтована відмова у прийнятті на роботу». Встановлено, що при укладенні трудового договору діє принцип свободи трудового договору, який забезпечує паритет інтересів, де право працівника на захист від свавілля кореспондується з правом роботодавця на вільний вибір персоналу, що є необхідною умовою для виконання ним функцій з управління працівниками. Розглянуто правовий режим обробки персональних даних під час працевлаштування. Доведено, що реалізація законного інтересу роботодавця щодо ведення кадрового обліку не потребує отримання окремої письмової згоди працівника, оскільки така діяльність є виконанням обов'язку володільця даних, який передбачено законом. Визначено, що баланс інтересів забезпечується обов'язком роботодавця гарантувати захист конфіденційної інформації від незаконного доступу. Обґрунтовано, що лише ризикоорієнтований та прозорий підхід до оцінки компетенцій кандидата дозволяє забезпечити стабільність трудових правовідносин та високу продуктивність праці без порушення фундаментальних прав людини.

Ключові слова: інтерес, роботодавець, працівник, добір персоналу, працевлаштування, персональні дані, необґрунтована відмова, трудовий договір, право на працю, тестування.

Malienko O.V. Balance of interests between employee and employer during recruitment: legal and managerial aspects.

The article is devoted to the study of legal aspects of recruitment at enterprises, institutions, and organizations through the prism of harmonizing the interests of the employer and the employee. It is substantiated that in modern market conditions, the success of an enterprise depends on the parity between the strategic goals of the organization and the subjective interests of the employee. Attention is focused on the interests of the parties to the employment contract, where the strategic interest of the employer is to ensure the sustainable functioning and profitability of the organization, while the private interest of the employee is to realize the need for professional experience and career growth.

Special attention is paid to the legal regulation of the candidate assessment procedure. The legitimacy of traditional and innovative selection methods is investigated in the context of compliance with the requirements of the Labour Code of Ukraine. The lawfulness of the employer's free choice of personnel is emphasized, which is limited by the mandatory prohibition of unjustified or discriminatory refusal of employment. The judicial practice of the Supreme Court regarding the differentiation of these concepts is analyzed, and attention is focused on the absence of a legislative definition of «unjustified refusal». It is established that when concluding an employment contract, the principle of freedom of the employment contract applies, which ensures parity of interests, where the employee's right to protection against arbitrariness corresponds with the employer's right to free selection of personnel, which is a necessary condition for the performance of personnel management functions. The legal regime of personal data processing during recruitment is considered. It is proven that the realization of the employer's legitimate interest in maintaining personnel records does not require obtaining a separate written consent from the employee, as such activity constitutes the fulfillment of the data controller's duty provided by law. It is determined that the balance of interests is ensured by the employer's obligation to guarantee the protection of confidential information from unauthorized access. It is substantiated that only a risk-oriented and transparent approach to assessing a candidate's competencies allows for ensuring the stability of labour relations and high labour productivity without violating fundamental human rights.

Key words: interest, employer, employee, personnel selection, recruitment, personal data, unjustified refusal, employment contract, right to work, testing.

Постановка проблеми. У сучасних динамічних соціально-економічних умовах фундаментом успіху будь-якої організації стає паритет інтересів суб'єктів трудових відносин. Інтерес роботодавця проявляється у забезпеченні стабільності, конкурентоспроможності та якості бізнес-процесів та прямо залежить від здатності залучити висококваліфікованих фахівців. Водночас інтерес працівника у сучасному ринковому середовищі полягає у пошуку організацій, що пропонують найкращі умови для самореалізації. Посилення конкуренції за людський капітал в Україні змушує підприємства переглядати механізми добору працівників, орієнтуючись не лише на власні потреби, а й на інтереси потенційних кадрів. Якісне комплектування штату працівників вимагає не лише врахування економічного інтересу власника (оптимізація витрат, фінансова стабільність), а й створення умов для задоволення професійних інтересів працівників. Це стає можливим за умови використання гнучких методів оцінювання та залучення персоналу. Системний підхід до вибору кандидата на робоче місце дозволяє вибудувати таку модель найму працівників, де особисті компетенції працівника стають запорукою виконання завдань організації, що робить цей процес максимально обґрунтованим і взаємовигідним. Саме це обумовлює необхідність аналізу таких правових та управлінських механізмів добору працівників, які дозволять узгодити інтереси організації з інтересами працівників, забезпечуючи довгострокову стабільність трудових відносин.

Стан опрацювання. Окремі питання реалізації права на працю досліджувались такими ученими, як Н.Д. Гетманцева, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, Г.І. Чанишева, проблематика права роботодавця на інформацію та проблематика необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу досліджувались Г.І. Чанишевою, О.М. Ярошенко, А.О. Пташинською, Конопельцевою О.О. та іншими.

Мета статті полягає у дослідженні процесу добору кадрів підприємств, установ, організацій в розрізі пошуку балансу між стратегічними інтересами роботодавця щодо залучення висококваліфікованих фахівців та суб'єктивними інтересами працівника щодо професійної реалізації.

Виклад основного матеріалу. В соціально-економічному аспекті праця людини є усвідомленою, цілеспрямованою, результативною, суспільно-корисною діяльністю [1, с. 60]. Однак, на сьогодні право на працю не забезпечує обов'язку держави та роботодавців надавати роботу всім бажаним [2, с. 88]. Водночас, ефективність діяльності підприємства, установи, організації безпосередньо залежить від питомої ваги висококласних фахівців, здатних демонструвати максимальну результативність. У зв'язку з цим, у роботодавця з'являється стратегічний інтерес, який полягає в суттєвому підвищенні стандартів та вимог до процедури добору кандидатів на роботу.

Підбір персоналу розглядається як комплекс заходів, спрямованих на пошук та залучення на роботу спеціалістів, чії професійні якості сприяють досягненню цілей організації. Цей процес охоплює пошук, оцінку та найм кандидатів, які мають бажання працювати, володіють необхідним

набором компетенцій та поділяють корпоративні цінності [3, с. 241]. Й тут інтерес роботодавця зосереджується, передусім, на забезпечення сталого функціонування організації та досягненні найкращих показників її діяльності. Таким чином, якісний відбір працівників забезпечує не лише заміщення вакансії, а й гармонізацію прагнень працівника з вектором розвитку підприємства, що є фундаментальним інтересом обох суб'єктів трудових відносин.

Так, укладаючи трудовий договір працівник стає активним суб'єктом, який спрямовує свої дії на втілення власних прагнень та потреб, тобто на реалізацію власних інтересів. В свою чергу, ефективність діяльності роботодавця безпосередньо залежить від добору кадрів, проведеного за професійними та особистісними якостями кандидата у працівники, з урахуванням характеру роботи та умов її виконання [4, с. 153].

Відповідно до ч. 1 ст. 22 КЗпП України, «власник або уповноважений ним орган, фізична особа, яка використовує найману працю, має право вільного вибору серед кандидатів на зайняття робочого місця (посади)» [5].

Процес працевлаштування нерозривно пов'язаний із професійною оцінкою претендента на конкретну посаду на підприємстві, установі, організації. Під такою оцінкою слід розуміти аналіз відповідності індивідуальних характеристик особи, а також її спеціальності, кваліфікації, спеціалізації встановленим критеріям вакантної посади. У сучасній кадровій практиці традиційним є апробування кандидатів за допомогою стандартизованих методик, зокрема таких як: аналіз резюме кандидата, співбесіда, інтерв'ю, тестування.

Водночас, в умовах сьогодення активно починають використовуватись інноваційні методи підбору працівників, як от Brainteaser-інтерв'ю, стресове або шокове інтерв'ю [3, с. 248], співбесіди за 90 секунд за допомогою Job Bot у таких месенджерах і соціальних мережах, як Telegram, Viber та Facebook [6], прелімінаринг, тобто залучення до роботи студентства та випускників вузів через систему виробничої практики та стажування, де такі молоді фахівці виступають гарантом успіху компанії в довгостроковій перспективі [7, с. 17].

Таким чином, прерогатива добору персоналу належить безпосередньо роботодавцю. Однак, варто звернути увагу на те, що Кодекс законів про працю України не визначає конкретних методів перевірки ділових чи моральних якостей потенційного працівника. Жоден із вказаних методів добору працівників не є законодавчо обов'язковою процедурою при прийнятті на роботу, оскільки норми КЗпП України не містять вимог щодо їх обов'язкового проходження. Це інструмент оцінки кандидата на заняття вакантної посади, який роботодавець використовує для перевірки його кваліфікації.

Незважаючи на те, що здійснення оцінки та відбору кандидатів розглядається як законний інструмент захисту економічного інтересу власника, проте його реалізація не повинна вступати в конфлікт із правами людини. Законодавство встановлює превентивні межі, що запобігають зловживанням під час збору інформації, зобов'язуючи роботодавця дотримуватися стандартів захисту персональних даних та поваги до трудових прав працівника.

Варто звернути увагу на такий спосіб оцінки знань та вмінь майбутнього працівника, як тестування, який використовується роботодавцями різних країн світу, в тому числі й України. Через відсутність у законодавстві про працю спеціальних норм, що регламентують процедуру тестування, законодавство про працю не містить вичерпного переліку питань, на які претендент має право не відповідати. Однак це правове поле все ж таки обмежене імперативними вимогами статті 25 КЗпП України, відповідно до положень якої «забороняється вимагати від осіб, які поступають на роботу, відомості про їх партійну і національну приналежність, походження, реєстрацію місця проживання чи перебування та документи, подання яких не передбачено законодавством» [5].

У цьому контексті тестування слід розглядати як інструмент об'єктивної оцінки, що складається із системи стандартизованих завдань для визначення професійної підготовки та кваліфікації особи, яка поступає на роботу. Оскільки формат тесту зазвичай передбачає вибір одного з готових варіантів відповіді на фахові запитання, то така процедура не може вважатися збором конфіденційних чи заборонених законом відомостей. Таким чином, якщо зміст тестів спрямований виключно на встановлення професійних якостей працівника, вони є легітимним засобом реалізації інтересу роботодавця у формуванні якісного кадрового складу, не порушуючи при цьому трудові права майбутнього працівника.

Інакше кажучи, процедура тестування має на меті об'єктивну перевірку фахового рівня претендента на посаду, забезпечуючи при цьому дотримання принципу рівності прав усіх кандидатів

на працевлаштування. Окрім того, результати тестів можуть бути доказом у суді, адже у разі виникнення спору щодо необґрунтованості відмови у наймі, роботодавець може використовувати їх для підтвердження невідповідності особи заявленим кваліфікаційним вимогам.

Незважаючи на законодавчо закріплене право роботодавця на вільний вибір кандидатів на вакантні робочі місця, правовий інтерес роботодавця обмежений імперативною заборонаю необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу. Так, відповідно до ч. 2, 3 ст. 22 КЗпП України, «забороняється необґрунтована відмова в прийнятті на роботу, тобто відмова без будь-яких мотивів або з підстав, що не стосуються кваліфікації чи професійних якостей працівника, або з інших підстав, не передбачених законом. На вимогу особи, якій відмовлено в прийнятті на роботу, власник або уповноважений ним орган, фізична особа, яка використовує найману працю, зобов'язані письмово повідомити про причину такої відмови, яка має відповідати частині першій цієї статті» [5].

Утім, чинне трудове законодавство не містить нормативного закріплення дефініції «необґрунтована відмова у прийнятті на роботу». Відсутність чіткого законодавчого формулювання цього поняття створює умови для його довільного тлумачення як суб'єктами трудових відносин, так і правозастосовними органами.

Так, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 27 березня 2019 року в справі № 349/81/18 (провадження № 61-43402св18) суд роз'яснив, що «стаття 22 КЗпП України передбачає наявність двох окремих складів правопорушень трудового законодавства при відмові у прийнятті на роботу: необґрунтована відмова у прийнятті на роботу і відмова у прийнятті на роботу за ознаками дискримінації особи у випадках, як прямо передбачених частиною другою статті 22 КЗпП України, так і в інших нормах трудового права. Обов'язку однієї сторони завжди кореспондує право іншої сторони: заборона необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу кореспондується з обов'язком роботодавця укласти такий договір. Перелік обов'язку роботодавця укласти трудовий договір з працівником за правилами КЗпП є вичерпним. Відповідно до положень статті 21 КЗпП укладення трудового договору, як і будь-якої іншої двосторонньої угоди, потребує згоди не тільки працівника, а й власника або уповноваженого ним органу. Зазначеним забезпечується оптимальне узгодження інтересів роботодавця і особи, яка бажає укласти трудовий договір, інакше роботодавець буде позбавлений можливості у повному обсязі виконувати свої функціональні обов'язки щодо підбору та розміщення кадрів і нести відповідальність за той обсяг роботи, за який він відповідає за законом» [8].

Таким чином, суд чітко розмежує два види незаконної відмови у прийнятті на роботу: необґрунтована відмова, яка пов'язана з відсутністю пояснень або з посиланням на обставини, що не стосуються професійних якостей особи (кваліфікація, досвід), та дискримінаційна відмова, яка базується на ознаках, які прямо заборонені законом (стать, раса, політичні погляди, інвалідність тощо). Це означає, що при захисті своїх прав та інтересів працівник має чітко визначити яким чином вони порушені.

Окрім того, суд застосовує класичну юридичну логіку, а саме: заборона відмовляти без підстав в укладенні трудового договору породжує обов'язок роботодавця укласти договір. При цьому, суд наголошує на тому, що перелік випадків, коли роботодавець зобов'язаний найняти особу на роботу (наприклад, прийняття на роботу за переведенням з іншого підприємства), є вичерпним. У всіх інших випадках діє принцип свободи договору. Відтак, судом підкреслено, що трудовий договір - це двостороння угода, а тому не можна змусити роботодавця прийняти працівника на роботу лише тому, що той хоче працювати, потрібна згода власника або уповноваженого ним органу, адже саме роботодавець несе відповідальність за фінансові результати та безпеку на підприємстві, установі, організації, а звідси, саме він повинен мати право обирати працівників для досягнення таких цілей. Саме у такий спосіб можна забезпечити оптимальне узгодження інтересів роботодавця та особи, яка бажає укласти трудовий договір.

У межах правового регулювання працевлаштування виникає питання щодо пріоритетності законного інтересу роботодавця у зборі інформації про працівника та суб'єктивного права працівника на захист персональних даних.

Так, процедура укладення трудового договору, згідно з приписами ст. 24 КЗпП України, покладає на громадянина нормативно закріпленій обов'язок надати роботодавцю визначений пакет документів, а саме: паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку (у разі наявності) або відомості про трудову діяльність з реєстру застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, а у випадках, передбачених

законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я, відповідний військово-обліковий документ та інші документи [5].

Інформація, що міститься у вказаних документах, за своєю суттю є сукупністю персональних даних. У зв'язку з цим виникає дискусійне питання щодо необхідності отримання окремого дозволу на їхню обробку.

Так, відповідно до статті 11 Закону України «Про захист персональних даних» є шість підстав для обробки персональних даних, зокрема: згода суб'єкта, чії дані обробляються; дозвіл на обробку персональних даних; укладення та виконання правочину з певною метою; захист життєво важливих інтересів суб'єкта персональних даних; необхідність виконання обов'язку володільця персональних даних, який передбачений законом; та необхідність захисту законних інтересів володільця персональних даних або третьої особи, якій передаються персональні дані [9].

Очевидно, що обробка персональних даних можлива не тільки за умови отримання згоди чи дозволу особи, дані якої обробляються.

Дійсно, після отримання від працівника документів, необхідних для укладення трудового договору, такі документи будуть використовуватись роботодавцем шляхом копіювання, зберігання та внесення до тих електронних баз даних, які використовуються підприємством, установою, організацією. У даному випадку роботодавець оперуючи інформацією, яку працівник надав добровільно для укладення трудового договору, виконує свій обов'язок щодо ведення кадрового обліку, й відповідно виступає володільцем персональних даних працівника. Таким чином, оскільки підставою обробки персональних даних роботодавцем є його обов'язок, передбачений законом (ст. 24 КЗпП України), то окремий дозвіл (згода) від працівника не потрібен. Водночас, роботодавець зобов'язаний забезпечити захист таких даних від випадкової втрати, знищення, незаконної обробки чи незаконного доступу до них.

У процесі працевлаштування саме категорія «інтересу» визначає, наскільки стабільними та успішними будуть трудові відносини. Кожен етап процедури працевлаштування підпорядкований логіці реалізації інтересів сторін, де фінальний юридичний результат, себто укладення трудового договору, є одним із засобів досягнення мети як працівника, так і роботодавця, та має для них юридичне, економічне чи особистісне значення.

Так, обираючи місце роботи, потенційний працівник має власні суб'єктивні інтереси, серед яких: набуття професійного досвіду, адже нерідко особа погоджується на роботу задля опанування нових навичок та отримання практичного досвіду у сферах, з якими раніше не стикалася; кар'єрне зростання, адже заміщення рядової вакансії на підприємстві працівник розглядає як старт для подальшого просування до керівних посад та підвищення рівня заробітної плати; доступ до інформації, адже певні посади забезпечують працівнику володіння специфічною інформацією, що має комерційну або особисту цінність; публічне визнання та медійність, що притаманні представникам творчих професій (митцям, письменникам), адже низька оплата праці на початку кар'єри розглядається ними як інвестиція у власне ім'я, яке з часом забезпечить стабільні високі доходи.

В свою чергу роботодавець, приймаючи на роботу нового працівника, має на меті реалізувати свої інтереси. Один із головних інтересів роботодавця полягає не просто у наймі працівника, а у створенні таких умов, де особисті цілі працівника (кар'єра, статус, досвід) стають двигуном для виконання завдань організації. Це дозволяє підтримувати високу продуктивність підприємства, установи, організації без додаткових фінансових витрат. Водночас, з'ясування роботодавцем інтересів майбутнього працівника на етапі працевлаштування є інструментом захисту від майбутніх ризиків, адже роботодавець зацікавлений уникнути «конфлікту інтересів» та передчасного звільнення фахівця, забезпечуючи стабільність кадрового складу.

Висновки. Таким чином, процес добору працівників є актом узгодження стратегічного інтересу роботодавця (забезпечення сталого розвитку та прибутковості через залучення кваліфікованих кадрів) та суб'єктивного інтересу працівника (реалізація права на працю, отримання досвіду, кар'єрне зростання). Ефективність підприємства досягається лише тоді, коли цілі працівника максимально корелюють із цінностями підприємства. Використання як традиційних, так і інноваційних методів оцінки кандидата на роботу є правомірним інструментом реалізації інтересу роботодавця. Межею легітимності таких методів є положення закону, які забороняють вимагати відомості про політичну, національну приналежність чи місце реєстрації від потенційного працівника. Роботодавець наділений правом вільного вибору серед кандидатів на вакантну посаду. Однак

цей інтерес обмежений імперативною заборонаю необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу, де право на відмову у прийнятті на роботу є законним інструментом захисту економічного інтересу власника, доки воно базується на аналізі професійних характеристик особи. Судова практика розмежує дискримінаційну відмову від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу. Правовою підставою для опрацювання роботодавцем персональних даних про майбутнього працівника виступає імперативна вимога закону щодо виконання роботодавцем функцій володільця даних. А тому, правовий інтерес власника підприємства, установи, організації у легітимному використанні відомостей про найману особу не потребує додаткової згоди, адже правомірність таких дій заздалегідь детермінована законодавством. У цьому контексті інтерес роботодавця щодо дотримання встановленого порядку документообігу та звітності визнається пріоритетним та таким, що не порушує балансу інтересів працівника та роботодавця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гетьманцева Н. Поняття і сутність праці як правової категорії. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 7. С. 60-65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_7_11 (дата звернення: 01.02.2026).
2. Гетьманцева Н.Д. Забезпечення реалізації права на працю і захисту громадян від безробіття. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 84-89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_6_18 (дата звернення: 01.02.2026).
3. Ведерніков М.Д., Волянська-Савчук Л.В., Глушко Т.В., Зелена М.І., Данілкова А.Ю. Теоретичні засади визначення процесів пошуку, добору та відбору персоналу підприємства. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2021. № 1. С. 239-251. URL: <https://journals.khnu.km.ua/vestnik/wp-content/uploads/2021/07/2021-1-%D0%95%D0%9D-42.pdf> (дата звернення: 01.02.2026).
4. Конопельцева О.О. Заборона необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу як юридична гарантія реалізації права на працю. *Порівняльно-аналітичне право*. ДВНЗ «УжНУ». Ужгород. 2016. № 1. С. 151-154. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/handle/lib/77711> (дата звернення: 27.01.2026).
5. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII: станом на 27.09.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 01.02.2026).
6. Вонберг Т., Дмитрук С., & Крочак В. (2023). СУЧАСНІ ПРАКТИКИ ДОБОРУ ПЕРСОНАЛУ: АНАЛІЗ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ. *Економіка та суспільство*, (52). URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2587> (дата звернення: 03.02.2026).
7. Чернишова Л.І., Яковенко О.І. Сучасний погляд на прелімінаринг як ефективну технологію підбору персоналу. *Економіка. Фінанси. Право*. 2020. № 5(2). С. 16-20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efpr_2020_5%282%29__5 (дата звернення: 03.02.2026).
8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 27 березня 2019 року в справі № 349/81/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80950615> (дата звернення: 01.02.2026).
9. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI: станом на 14.06.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 01.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 05.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Маленко О.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.24>

ТРУДОВИЙ КОНТРАКТ З КЕРІВНИКАМИ ДЕРЖАВНИХ ТА КОМУНАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Менів Л.Д.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4491-3218*

Менів Л.Д. Трудовий контракт з керівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я.

У статті здійснено аналіз правового регулювання трудового контракту з керівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я. Досліджено правову природу контракту як особливої форми трудового договору, нормативно-правові засади його укладення, зміст, а також проблемні аспекти правозастосування. Обґрунтовано необхідність удосконалення законодавчого регулювання контрактної форми трудових відносин з керівниками закладів охорони здоров'я з метою забезпечення балансу інтересів держави, територіальних громад і самих керівників.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що трудовий контракт з керівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я є самостійним і специфічним інструментом правового регулювання трудових відносин, який поєднує у собі риси строкового трудового договору та елементи публічно-управлінського характеру. Його правова природа має змішаний, публічно-приватний характер, що зумовлено особливим статусом керівника як суб'єкта трудових правовідносин і водночас носія управлінських повноважень у сфері реалізації публічної політики охорони здоров'я.

Суттєвою прогалиною чинного регулювання є відсутність законодавчо визначеної, уніфікованої та вимірюваної системи показників ефективності діяльності керівників закладів охорони здоров'я. Це створює підґрунтя для суб'єктивізму в оцінці результатів їх роботи, ускладнює застосування контрактних механізмів відповідальності та підвищує ризик трудових спорів. У цьому контексті позитивним є зарубіжний досвід (Англії, США), де широко застосовуються системи КРІ, зовнішній аудит та інституційна підзвітність, що забезпечує прозорість і об'єктивність оцінювання.

Подальше вдосконалення правового регулювання трудового контракту з керівниками державних і комунальних закладів охорони здоров'я має бути спрямоване на: законодавче закріплення базових засад контрактної форми на рівні закону; формування чіткої системи критеріїв оцінювання ефективності діяльності керівника; забезпечення оптимального балансу між принципом стабільності трудових відносин і необхідною управлінською гнучкістю; посилення гарантій правової визначеності та захисту трудових прав при збереженні підвищеної відповідальності за реалізацію публічних інтересів у сфері охорони здоров'я.

Реалізація зазначених напрямів сприятиме підвищенню якості управління закладами охорони здоров'я, зміцненню правового статусу їх керівників та забезпеченню ефективного функціонування системи охорони здоров'я в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: трудовий контракт, керівник закладу охорони здоров'я, державні та комунальні заклади охорони здоров'я, контрактна форма трудового договору, трудові відносини.

Meniv L.D. Employment contract with heads of state and municipal healthcare institutions.

The article provides a comprehensive analysis of the legal regulation of the employment contract with the heads of state and municipal healthcare institutions. The legal nature of the contract as a special form of employment contract, the regulatory and legal principles of its conclusion, content, as well as problematic aspects of law enforcement are investigated. The need to improve the legislative regulation of the contractual form of employment relations with the heads of healthcare institutions is substantiated in order to ensure a balance of interests of the state, territorial communities and the managers themselves.

The conducted research gives grounds to assert that the employment contract with the heads of state and municipal healthcare institutions is an independent and specific instrument of legal regulation of employment relations, which combines the features of a fixed-term employment contract and elements of a public-administrative nature. Its legal nature is of a mixed, public-private nature, which is due to the special status of the manager as a subject of employment relations and at the same time the bearer of administrative powers in the field of implementation of public healthcare policy.

A significant gap in the current regulation is the lack of a legally defined, unified and measurable system of performance indicators for the heads of healthcare institutions. This creates a basis for subjectivity in assessing the results of their work, complicates the application of contractual liability mechanisms and increases the risk of labor disputes. In this context, foreign experience (England, USA) is positive, where KPI systems, external audit and institutional accountability are widely used, which ensures transparency and objectivity of the assessment.

Further improvement of the legal regulation of the employment contract with heads of state and municipal healthcare institutions should be aimed at: legislative consolidation of the basic principles of the contractual form at the level of law; formation of a clear system of criteria for assessing the effectiveness of the head's activities; ensuring the optimal balance between the principle of stability of labor relations and the necessary managerial flexibility; strengthening guarantees of legal certainty and protection of labor rights while maintaining increased responsibility for the implementation of public interests in the healthcare sector.

The implementation of these areas will contribute to improving the quality of management of healthcare institutions, strengthening the legal status of their managers, and ensuring the effective functioning of the healthcare system in the face of modern challenges.

Key words: employment contract, head of a healthcare institution, state and municipal healthcare institutions, contractual form of employment contract, labor relations.

Постановка проблеми. Реформування системи охорони здоров'я в Україні зумовило суттєві зміни у підходах до управління державними та комунальними закладами охорони здоров'я. Одним із ключових елементів цих змін стало запровадження контрактної форми трудового договору з керівниками таких закладів.

Водночас правове регулювання трудового контракту з керівниками закладів охорони здоров'я характеризується низкою проблемних аспектів, пов'язаних із співвідношенням норм трудового та спеціального законодавства, відсутністю вимірюваних показників ефективності діяльності керівника, а також особливостями їх припинення. У науковій літературі питання трудового договору та контракту досліджувалися достатньо ґрунтовно, однак специфіка трудового контракту керівників закладів охорони здоров'я як особливої категорії працівників потребує окремого комплексного аналізу.

Метою статті є провести правовий аналіз трудового контракту як особливого виду строкового трудового договору керівників державних та комунальних закладів охорони здоров'я, визначити проблеми його застосування на практиці та запропонувати шляхи вдосконалення правового регулювання.

Стан дослідження проблематики. У вітчизняній юридичній доктрині дослідженням проблем застосування контракту займалися такі вчені, як І.О. Гаврилюк, В. Жернаков, Ю. Зінченко, А. Клименко, П. Пилипенко, С. Прилипко, О. Процевський, Н. Хуторян, Г. Чанишева, О. Ярошенко та ін. Однак проблематика правового регулювання укладання трудового контракту з керівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я детально науковцями не розглядалася, що зумовило обрання теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах розвитку трудового законодавства України особливого значення набуває договірне регулювання трудових відносин окремих категорій працівників, зокрема керівників державних та комунальних закладів охорони здоров'я. Трудовий контракт як особлива форма трудового договору виступає ключовим інструментом індивідуалізації їх умов праці.

Варто відмітити, що в юридичній науці немає єдиної точки зору з приводу правової природи контракту. С. Прилипко зазначає, що контракт «є особливим регулятором трудових відносин, особливим видом трудового договору, в який можна включити умови матеріального забезпечення, зміст роботи, відповідальність сторін тощо». [1, с. 1–3]. Як вважає О. Гаврилюк, у контракті вира-

жається воля сторін шляхом запровадження умов праці та забезпечення матеріального характеру. Характерною його особливістю виступає матеріальне забезпечення працівника, вирішення його соціально-побутових проблем. Тому контракт є правовою формою, що допомагає врахувати виробничі особливості при визначенні змісту прав та обов'язків сторін і має більш складну структуру в порівнянні з трудовим договором [2, с. 2]. Слушною є позиція й Ярошенка О. та Вапнярчук Н., які переконані, що «контракт повинен спрямовуватися на забезпечення умов для проявлення ініціативності та самостійності працівника, враховуючи його індивідуальні здібності та професійні навички, підвищення взаємної відповідальності сторін, правову й соціальну захищеність працівника» [3, с. 278].

Отже, трудовий контракт – це особлива форма трудового договору, що укладається між роботодавцем і працівником на визначений строк, у якій за згодою сторін встановлюються права та обов'язки, відповідальність, підстави і порядок припинення трудових правовідносин з урахуванням специфіки виконуваної роботи та вимог законодавства.

Нормативно-правове регулювання трудового контракту з керівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я здійснюється на основі поєднання норм загального трудового законодавства та спеціальних нормативно-правових актів, що регулюють сферу охорони здоров'я.

Базовим нормативно-правовим актом у сфері регулювання трудових відносин є КЗпП України. Відповідно до ч. 3 ст. 21 КЗпП України [4] контракт є особливою формою трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України. Зазначене положення створює загальну правову основу для застосування контрактної форми трудового договору з керівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я.

Загальні норми трудового законодавства про укладання трудового контракту конкретизуються положеннями Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [5]. Так, Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» передбачає, що керівники державних та комунальних закладів охорони здоров'я призначаються на посаду уповноваженим виконавчим органом управління власника закладу охорони здоров'я на конкурсній основі шляхом укладання з ними контракту на строк від трьох до п'яти років (ч. 10 ст.16).

Ключове значення у правовому регулюванні трудового контракту з керівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я мають підзаконні нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України. Зокрема, Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1094 «Про затвердження Порядку проведення конкурсу на зайняття посади керівника державного, комунального закладу охорони здоров'я» [6] визначає процедуру конкурсного відбору, вимоги до кандидатів, порядок укладення контракту, його строк. Саме ця постанова фактично закріплює конкурс як обов'язкову передумову призначення на посаду керівника державного, комунального закладу охорони здоров'я, через підписання контракту і саме контракт і є підставою виникнення трудових правовідносин. Але, у період дії воєнного стану особи призначаються на відповідні посади без конкурсного відбору.

Основні аспекти контрактної форми трудових відносин з керівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я також регулюються Постановою Кабінету міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 792 «Про затвердження Порядку укладення контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я та типових форм контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я» [7], яка визначає механізм укладення контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я і підстави для розірвання контракту та застосовується для керівників державних, комунальних некомерційних підприємств, державних і комунальних установ. Також, цією постановою затверджено Типову форму контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я.

Попри наявність цих нормативно-правових актів, правове регулювання трудового контракту з керівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я характеризується переважанням підзаконного нормативно-правового регулювання. Істотні умови контракту – строки укладання, додаткові підстави дострокового розірвання та межі відповідальності керівника – визначаються Постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 792 «Про затвердження Порядку укладення контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я

та типових форм контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я». У зв'язку з цим виникає потреба у законодавчому закріпленні контрактної форми трудового договору з керівниками закладів охорони здоров'я на рівні окремого закону.

Правова природа трудового контракту з керівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я характеризується поєднанням договірних та владно-управлінських елементів. Договірні елементи проявляються у свободі сторін визначати строк його дії, права, обов'язки та відповідальність сторін (у тому числі матеріальна), підвищення ним кваліфікації або проходження перепідготовки протягом строку дії контракту, умови матеріального забезпечення і організації праці, умови розірвання контракту.

Владно-управлінські елементи трудового контракту керівника державного закладу охорони здоров'я визначають рамки його повноважень та обов'язків у сфері організації та управління закладом. Вони включають право на прийняття стратегічних рішень, розподіл ресурсів, кадрове управління та представництво закладу тощо. Це свідчить про те, що трудовий контракт з керівником закладів охорони здоров'я не є суто приватно-правовою угодою, а має змішаний, публічно-приватний характер.

Погоджуємося із Пристая М., що права та обов'язки керівника державного та комунального закладу охорони здоров'я звертають увагу на їх подібність до повноважень адміністративного органу. Право керівників таких закладів не реалізується аналогічно до того, як реалізується право фізичної особи, а саме, на основі свободи вільного вибору. Такі права як право представляти інтереси закладу, укладати від імені закладу правочини, відкривати рахунки в органах Казначейства, розпоряджатися коштами закладу та інші реалізуються на виконання завдань та функцій керівника. Ці функції визначені Міністерством охорони здоров'я у Кваліфікаційних характеристиках директора чи завідувача закладу охорони здоров'я та окреслені як завдання та обов'язки [8, с.383].

Отже, трудовий контракт з керівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я – це вид строкового трудового договору, що укладається на підставі конкурсного відбору, в якому передбачаються строк його дії, права, обов'язки та відповідальність сторін (у тому числі матеріальна), підвищення ним кваліфікації або проходження перепідготовки протягом строку дії контракту, умови матеріального забезпечення і організації праці, умови розірвання контракту, а також умови щодо до збереження керівником закладу державного або комунального майна закладу охорони здоров'я.

Місце роботи є обов'язковою умовою будь-якого трудового договору, без узгодження якого, угода не може вважатися укладеною і не породжує трудові правовідносини [9, с. 482]. Місцем роботи керівника державного, комунального закладу охорони здоров'я є державний, комунальний заклад охорони здоров'я, крім закладів заклади охорони здоров'я військових формувань, утворених відповідно до законів, правоохоронних органів спеціального призначення, заклади охорони здоров'я, які є відокремленими підрозділами юридичних осіб, державними науковими установами (організаціями, підприємствами), що перебувають у віданні Національної академії наук та національних галузевих академій наук, а також заклад охорони здоров'я, що створений для забезпечення виконання завдань Державної кримінально-виконавчої служби.

Істотною умовою трудового контракту є чітке визначення виду трудової діяльності керівника закладу охорони здоров'я, що охоплюється поняттям «трудова функція». Відповідно до ч. 2 ст. 4-2 КЗпП України трудова функція - це інтегрований, переважно автономний набір трудових дій, що визначається характерним для нього технологічним процесом та передбачає наявність певних компетентностей, необхідних для їх виконання.

Наказом МОЗ України від 31.10.2018 № 1977 «Про внесення змін до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я» [10] виключено назву посади «головний лікар» та введено назви посади «медичний директор» (який здійснює керівництво закладом охорони здоров'я (крім аптечних закладів) у порядку делегованих йому керівником повноважень з медичних питань, відповідно до чинного законодавства) та генеральний директор (директор) / начальник (завідувач) закладу охорони здоров'я, який керує згідно з чинним законодавством виробничо-господарською та фінансово-економічною діяльністю закладу охорони здоров'я, відповідає за фінансово-господарські результати його діяльності. Також, цим нормативно-правовим актом чітко визначено обов'язки керівників закладів охорони здоров'я (Таблиця 1)

Таблиця 1

Класифікація посадових обов'язків керівників закладів охорони здоров'я

№	Види обов'язків	Зміст обов'язків
1.	Управлінсько- організаційні	Загальне керівництво діяльністю закладу охорони здоров'я; розробка та реалізація стратегії розвитку; формування і контроль виконання операційних планів; організація ефективної роботи та взаємодії структурних підрозділів; делегування повноважень керівникам; затвердження правил внутрішнього трудового розпорядку та графіків роботи.
2.	Фінансово- господарські	Управління фінансово-господарською діяльністю закладу; відповідальність за фінансові результати; забезпечення виконання зобов'язань перед бюджетами, фондами, кредиторами та контрагентами; залучення інвестиційних коштів; вирішення фінансово-економічних і господарських питань у межах повноважень.
3.	Кадрові, соціально-трудова	Забезпечення закладу кваліфікованими кадрами; відбір і призначення працівників; професійний розвиток і наставництво персоналу; укладення та виконання колективного договору; дотримання трудового законодавства; створення безпечних умов праці, дотримання вимог охорони праці, протипожежної безпеки та екологічних норм.
4.	Представницькі	Представництво інтересів закладу в органах державної влади, місцевого самоврядування, судах і ЗМІ; ведення переговорів із власником, замовниками та партнерами; захист майнових інтересів закладу; взаємодія з громадськістю, створення та забезпечення роботи опікунських і наглядових рад; забезпечення якості та відповідності медичних послуг стандартам.

При укладенні трудового контракту сторони зобов'язані домовитися про його строк. Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», Постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 792 «Про затвердження Порядку укладення контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я та типових форм контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я» передбачають, що контракт укладається на строк від трьох до п'яти років.

Відповідно до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах дії воєнного стану» з метою оперативного залучення до виконання роботи нових працівників, а також усунення кадрового дефіциту та браку робочої сили, у тому числі внаслідок фактичної відсутності працівників, які евакуювалися в іншу місцевість, перебувають у відпустці, простої, тимчасово втратили працездатність або місцезнаходження яких невідоме, роботодавець може укладати з новими працівниками строкові трудові договори у період дії воєнного стану або на період заміщення тимчасово відсутнього працівника [11].

Отже, правове регулювання строку трудового договору поєднує принцип стабільності трудових відносин із необхідною гнучкістю в умовах воєнного стану, що дозволяє забезпечити безперервність функціонування державних та комунальних медичних закладів охорони здоров'я. Встановлення чітких строкових меж (від трьох до п'яти років) для керівників державних і комунальних закладів охорони здоров'я спрямоване на забезпечення передбачуваності управління та підвищення відповідальності керівника. Проте така жорстка фіксація строку може обмежувати автономію сторін договору та не завжди враховувати індивідуальні обставини діяльності.

Умови матеріального забезпечення є основними при укладенні трудового контракту з керівником медичного закладу, адже заробітна плата є джерелом доходу, яку він отримує за виконану роботу відповідно до трудового контракту. Відповідно до ст. 94 КЗпП України заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу. Закон України «Про оплату праці» передбачає державне та договірне ре-

гулювання оплати праці [12]. У ст. 8 Закону зазначено, що держава здійснює регулювання оплати праці працівників підприємств усіх форм власності шляхом встановлення розміру мінімальної заробітної плати та інших державних норм і гарантій, а також шляхом оподаткування доходів працівників. Остаточні умови оплати праці, згідно закону, визначаються на договірному рівні через колективні договори та угоди (ст. 14). Разом з тим, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 19 травня 1999 р. № 859 «Про умови і розміри оплати праці керівників підприємств, заснованих на державній, комунальній власності, та об'єднань державних підприємств» розмір посадового окладу керівника закладу охорони здоров'я забезпечує співвідношення між середньою заробітною платою медичних працівників та не може перевищувати розмір середньої заробітної плати медичних працівників підприємства більш як на 60 відсотків [13]. Це обмеження діє у зв'язку із воєнним станом в Україні.

На сьогодні, такий захід є виправданими з огляду на необхідність раціонального використання бюджетних коштів та забезпечення соціальної справедливості в умовах обмежених фінансових ресурсів держави. З іншої сторони, такий підхід ставить під сумнів його ефективність і це може знижувати мотивацію керівників та впливати на якість управління закладами.

Правове регулювання підстав припинення трудових відносин з керівниками державних і комунальних закладів охорони здоров'я має комплексний характер і ґрунтується на нормах КЗпП України, Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», Постанови Кабінету міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 792 «Про затвердження Порядку укладення контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я та типових форм контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я», а також на умовах укладеного контракту як особливої форми трудового договору.

Контракт з керівником закладу охорони здоров'я є строковим трудовим договором, що передбачає підвищений рівень відповідальності, в тому числі, спеціальні підстави для його припинення. Відповідно, підстави припинення контракту можна класифікувати на загальні та спеціальні. Загальні підстави припинення трудового контакту передбачені ст. 36 КЗпП України, зокрема: закінчення строку дії контракту; угода сторін тощо; розірвання з ініціативи працівника (ст. 38, 39 КЗпП України); розірвання з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (ст. 40, 41 КЗпП України); інші підстави, встановлені законом. Для керівників медичних закладів особливе значення має п. 1 ч. 1 ст. 41 КЗпП України – одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації.

Відповідно до ч. 3 ст. 21 КЗпП України, контракт може містити додаткові підстави для його розірвання, які не суперечать законодавству. До таких підстав, як правило, належать: невиконання або неналежне виконання умов контракту; порушення фінансової дисципліни чи бюджетного законодавства; втрата довіри з боку роботодавця; порушення антикорупційного законодавства тощо.

Постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 792 «Про затвердження Порядку укладення контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я та типових форм контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я» передбачено додаткові підставами розірвання контракту.

Отже, правовий механізм припинення контракту з керівником закладу охорони здоров'я має комплексний характер, поєднуючи норми загального трудового законодавства та спеціальні галузеві положення. Такий підхід спрямований на забезпечення балансу між гарантіями стабільності трудових правовідносин і необхідністю підвищеної відповідальності керівника за результати діяльності закладу та дотримання публічних інтересів у сфері охорони здоров'я.

Водночас істотною проблемою є відсутність у чинному трудовому законодавстві імперативних норм щодо встановлення чітких, уніфікованих та вимірюваних показників ефективності діяльності керівника медичного закладу охорони здоров'я. Така ситуація зумовлює ризики суб'єктивізму при оцінці діяльності керівника, ускладнює доведення факту неналежного виконання контракту та може призводити до трудових спорів.

У зв'язку з цим актуалізується необхідність формування нормативно визначеної системи показників ефективності роботи керівників закладів охорони здоров'я, яка б забезпечувала об'єктивність оцінювання, прозорість управлінських рішень і правову визначеність.

Зарубіжна практика укладання трудових контрактів із керівниками медичних закладів демонструє різноманітні підходи до правового регулювання та оцінки результативності управління.

Наприклад, у Англії, керівники Національної служби охорони здоров'я (NHS Trusts) укладають контракти строком зазвичай від 3 до 5 років. Основні положення контракту включають: чітко визначені цілі діяльності, систему ключових показників ефективності (КПІ), вимоги до звітності та підзвітності перед наглядовою радою [14].

У США система управління державними та муніципальними медичними закладами передбачає контракти керівників, що базуються на корпоративних принципах: чітке визначення обов'язків, система фінансових та нефінансових стимулів, включаючи бонуси за досягнення стратегічних цілей. Особливістю є активна роль наглядових рад і консультативних органів, що формують стандарти оцінки результативності керівника [15].

Висновок. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що трудовий контракт з керівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я є самостійним і специфічним інструментом правового регулювання трудових відносин, який поєднує у собі риси строкового трудового договору та елементи публічно-управлінського характеру. Його правова природа має змішаний, публічно-приватний характер, що зумовлено особливим статусом керівника як суб'єкта трудових правовідносин і водночас носія управлінських повноважень у сфері реалізації публічної політики охорони здоров'я.

Суттєвою прогалиною чинного регулювання є відсутність законодавчо визначеної, уніфікованої та вимірюваної системи показників ефективності діяльності керівників закладів охорони здоров'я. Це створює підґрунтя для суб'єктивізму в оцінці результатів їх роботи, ускладнює застосування контрактних механізмів відповідальності та підвищує ризик трудових спорів. У цьому контексті позитивним є зарубіжний досвід (Англії, США), де широко застосовуються системи КПІ, зовнішній аудит та інституційна підзвітність, що забезпечує прозорість і об'єктивність оцінювання.

Отже, подальше вдосконалення правового регулювання трудового контракту з керівниками державних і комунальних закладів охорони здоров'я має бути спрямоване на: законодавче закріплення базових засад контрактної форми на рівні закону; формування чіткої системи критеріїв оцінювання ефективності діяльності керівника; забезпечення оптимального балансу між принципом стабільності трудових відносин і необхідною управлінською гнучкістю; посилення гарантій правової визначеності та захисту трудових прав при збереженні підвищеної відповідальності за реалізацію публічних інтересів у сфері охорони здоров'я.

Реалізація зазначених напрямів сприятиме підвищенню якості управління закладами охорони здоров'я, зміцненню правового статусу їх керівників та забезпеченню ефективного функціонування системи охорони здоров'я в умовах сучасних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Прилипка С.М. Трудовий контракт у законодавстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05. Харків, 1995. 16 с.
2. Гаврилюк О.В. Контракт в трудовому праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 1998. С. 17.
3. Ярошенко О.М., Вапнярчук Н.М. Контракт у трудовому праві. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / [редкол. вид.: Тацій В.Я. та ін.]; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2016. Т. 11: Трудове право / [редкол.: С.М. Прилипка, М.І. Іншин, О.М. Ярошенко та ін.]. 2018. С. 278–280.
4. Кодекс законів про працю України: Закон УРСР від 10.12.1971 р. *Відом. Верхов. Ради УРСР*. 1971. № 50. Ст. 375. URL: <mailto:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08-Text>.
5. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. URL: <mailto:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12-Text>.
6. Про затвердження Порядку проведення конкурсу на зайняття посади керівника державного, комунального закладу охорони здоров'я: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 р. № 1094. URL: <https://mailto:zakon.rada.gov.ua/laws/show/1094-2017-p-n9>.
7. Про затвердження Порядку укладення контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я та типових форм контракту з керівником державного, комунального закладу охорони здоров'я Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Форма

- типового документа від 21.08.2019 р. № 792. URL: <mailto:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-2019-п-Text>.
8. Пристая М. Правовий статус керівника закладу охорони здоров'я. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» № 5. 2023 р. С. 379-384. URL: <mailto:https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/11/69.pdf>.
 9. Мельницька Н.В. Місце роботи і робоче місце: основні правові ознаки. Університетські наукові записки. 2012. № 1. С. 482–488. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_1_58.
 10. Про затвердження Змін до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я» від 24.02.2025 № 307. URL: <mailto:https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0307282-25-Text>.
 11. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: закон України від 15 березня 2022 року № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
 12. Про оплату праці: закон України від 24 березня 1995 року № 108/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
 13. Про умови і розміри оплати праці керівників підприємств, заснованих на державній, комунальній власності, та об'єднань державних підприємств. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 травня 1999 р. № 859. URL: <mailto:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-99-п-Text>.
 14. NHS Executive Contract Template (PDF). URL: mailto:https://www.nhsconfed.org/system/files/2025-05/NHSWalesExecutiveContract_Template.pdf?utm_source=chatgpt.com.
 15. American College of Healthcare Executives. (2017). CEO contracts and performance evaluations in healthcare organizations. URL: <https://www.ache.org/-/media/ache/learning-center/research/ceo-surveys/20170829wpcecontractsfinal.pdf>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Менів Л.Д., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.25>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГАРАНТІЙНИХ ТА КОМПЕНСАЦІЙНИХ ВИПЛАТ ПРАЦІВНИКАМ В УМОВАХ НЕСТАНДАРТНИХ ФОРМ ЗАЙНЯТОСТІ

Рудницька О.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри права та публічного управління,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-7409-7886
e-mail: Rudnytska-O@zu.edu.ua*

Рудницька О.П. Правове регулювання гарантійних та компенсаційних виплат працівникам в умовах нестандартних форм зайнятості.

Стаття присвячена дослідженню правового регулювання гарантійних та компенсаційних виплат в умовах трансформації сучасного ринку праці та активного впровадження нестандартних форм зайнятості. Автор аналізує еволюцію правових конструкцій, починаючи від класичного поділу на стандартну та нестандартну зайнятість за критеріями місця роботи, режиму часу та стабільності робочого місця.

У роботі розмежовуються поняття «надомна робота», «дистанційна робота», «телепраця» та «віддалена робота». Особлива увага приділяється порівняльному аналізу засад організації праці: якщо надомна робота передбачає фіксацію робочої зони та дотримання загального режиму підприємства, то дистанційна робота базується на повній територіальній свободі працівника та використанні інформаційно-комунікаційних технологій. У статті наголошується на важливості термінологічної точності, визначаючи віддалену роботу як «парасольковий» термін для всіх форм діяльності поза офісом.

Проаналізовано недоліки статті 125 КЗпП України, яка передбачає відшкодування лише за зношування (амортизацію) інструментів, і обґрунтовано необхідність компенсації змінних експлуатаційних витрат працівника (електроенергія, інтернет, витратні матеріали). На основі аналізу статті 60-2 КЗпП та проекту нового Трудового кодексу України автор пропонує законодавчі зміни для забезпечення рівності прав працівників незалежно від форми організації їхньої праці. Окремо розглянуто специфічний механізм відшкодування виплат (заробітної плати, гарантійних та компенсаційних сум), де обов'язок компенсації покладається на державу-агресора – російську федерацію, зокрема, проаналізовано алгоритм фіксації таких збитків через Міжнародний реєстр збитків (RD4U) та категорію А3.4 «Втрата доходу від працевлаштування», що інтегрована в застосунок «Дія».

Автор робить висновки, що ефективна реалізація права на оплату праці можлива лише за умови створення чітких процедур стягнення репарацій з агресора та вдосконалення норм щодо надання працівникам гарантійних та компенсаційних виплат в умовах використання нестандартних форм зайнятості.

Ключові слова: нестандартні форми зайнятості, надомна робота, дистанційна робота, оплата праці, гарантійні виплати, компенсаційні виплати.

Rudnytska O.P. Legal regulation of guarantee and compensation payments to employees in non-standard forms of employment.

The article is devoted to the study of legal regulation of guarantee and compensation payments in the context of the transformation of the modern labour market and the active introduction of non-standard forms of employment. The author analyses the evolution of legal constructs, starting with the classic division into standard and non-standard employment based on the criteria of place of work, working hours and job stability.

The paper distinguishes between the concepts of «home-based work», «home-based work», «telework» and «remote work». Particular attention is paid to a comparative analysis of the principles of

work organisation: while home-based work involves a fixed work area and compliance with the general regime of the enterprise, remote work is based on the complete territorial freedom of the employee and the use of information and communication technologies. The article emphasises the importance of terminological accuracy, defining remote work as an «umbrella» term for all forms of off-site activity.

The shortcomings of Article 125 of the Labour Code of Ukraine, which provides for compensation only for wear and tear (depreciation) of tools, are analysed, and the need to compensate for the employee's variable operating costs (electricity, internet, consumables) is justified. Based on an analysis of Article 60-2 of the Labour Code and the draft of the new Labour Code of Ukraine, the author proposes legislative changes to ensure equal rights for employees regardless of the form of their work organisation. A specific mechanism for reimbursement of payments (wages, guarantees and compensation) is considered separately, where the obligation to compensate lies with the aggressor state – the Russian Federation. In particular, the algorithm for recording such losses through the International Register of Losses (RD4U) and category A3.4 «Loss of income from employment», which is integrated into the «Diya» application, is analysed.

The author concludes that the effective implementation of the right to remuneration is only possible if clear procedures are established for recovering reparations from the aggressor and improving the rules for providing employees with guarantee and compensation payments in the context of non-standard forms of employment.

Key words: non-standard forms of employment, home-based work, remote work, remuneration, guaranteed payments, compensation payments.

Постановка проблеми. Гарантії права працівників на оплату праці, зокрема, й на гарантійні та компенсаційні виплати, згідно з міжнародними стандартами та національним законодавством, є невід'ємною складовою права на працю. У сучасному глобалізованому суспільстві право на працю реалізується працівниками все частіше за нестандартних умов зайнятості. В Україні адаптація правового регулювання нестандартних форм зайнятості до змін суспільних відносин, як реакція на сучасні виклики та проблеми, зокрема, пов'язані із введенням правового режиму воєнного стану, відбувається не так швидко, як це необхідно. Це викликає прогалини або недосконалість правового регулювання трудових відносин щодо нестандартних форм зайнятості, у тому числі й у сфері оплати праці. Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю створення ефективної організації праці в умовах російсько-української війни, в тому числі нових, нестандартних форм зайнятості.

Мета дослідження. Метою цієї публікації є визначення проблемних питань щодо права на гарантійні виплати в Україні працівникам, які здійснюють свою трудову діяльність в умовах нестандартної зайнятості.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти оплати праці в умовах нестандартних форм зайнятості досліджували Беззуб І., Вишневецька С., Гетьманцева Н., Гришина Ю., Петюх В., Сімугіна Я., Чанишева Г., та інші. Кузьменко Г. дослідила вплив нестандартних форм зайнятості на правове регулювання трудових відносин в Україні [1]. Лагутіна І.В. провела аналіз нестандартних форм зайнятості та особистих немайнових трудових прав працівників [2]. Питанням праці на онлайн-платформах (Uber, Uklon, Bolt, Glovo, Raketa etc.) присвятив своє дослідження Шумило М.[3].

Вклад основного матеріалу. У науковій літературі зайнятість традиційно класифікується за різними критеріями, одним із яких є характер організації робочих місць та робочого часу. Так, відповідно до класифікації, запропонованої В. Петюхом, виокремлюються стандартна та нестандартна зайнятість як різновиди трудової діяльності за зазначеним критерієм. Під стандартною зайнятістю автор розуміє форму організації праці, що характеризується сукупністю таких ознак: виконання роботи у виробничому приміщенні роботодавця; стандартне навантаження протягом дня, тижня та року; наявність стабільного робочого місця; чітко визначений час початку та закінчення робочого дня; законодавчо встановлена тривалість робочого часу (дня, тижня, року) [4].

Натомість нестандартна зайнятість охоплює ті види трудової діяльності, які не відповідають наведеним характеристикам стандартної моделі організації праці. У зв'язку з цим вона об'єктивно потребує спеціального правового регулювання та належного організаційно-економічного забезпечення [4].

Доповнюючи зазначений підхід, І. Лагутіна серед ключових ознак стандартної зайнятості також вказує на наявність нормованої заробітної плати, тоді як нестандартна зайнятість, за її твердженням, характеризується підвищеним рівнем непередбачуваності трудових відносин [2].

Актуальність зазначених доктринальних положень підтверджується аналізом практики функціонування сучасного ринку праці. Зокрема, популярні інтернет-ресурси з пошуку роботи вже тривалий час передбачають можливість класифікації вакансій за видом зайнятості. Так, на сайтах work.ua, ua.jooble.org, <https://robota.ua>, соціальній мережі LinkedIn (<https://ua.linkedin.com/>) вакансії поділяються по різному: на повну, неповну та дистанційну роботу, проєктну або позмінну роботу, стажування чи практику. Крім того, зустрічаються запити роботодавців на разову роботу. Така різноманітність форм зайнятості свідчить про істотну трансформацію класичної моделі трудових відносин.

Сучасна організація праці в умовах глобальних викликів, зокрема, пандемії 2019-2020 рр., російсько-українсько війни, цифровізації засобів виробництва зумовили виокремлення у трудовому законодавстві декілька специфічних (нестандартних) форм, які часто сприймаються як синоніми, проте мають суттєві правові та функціональні відмінності.

Конвенція МОП про надомну працю № 177 [5] та Рекомендація № 184 [6], ухвалені в 1996 році регулюють не тільки питання надомної праці, а будь-якої роботи поза приміщенням роботодавця. Так, надомна праця (*home-based work*) є найбільш традиційною з перелічених форм, де робоче місце працівника є фіксованим і територіально збігається з його місцем проживання або іншим приміщенням за його вибором, але обов'язково поза межами виробничих чи робочих приміщень власника. Ключовою особливістю тут є закріплення конкретної зони для виконання завдань, що передбачає наявність технічних засобів або інструментів, необхідних для виробництва продукції чи надання послуг.

Дистанційна праця (*distance work*), навпаки, базується на принципі повної територіальної свободи. Працівник самостійно обирає місце виконання роботи та несе відповідальність за організацію безпечних і належних умов на ньому. Основним інструментом тут виступають інформаційно-комунікаційні технології, які дозволяють виконувати завдання поза офісом без прив'язки до конкретної домашньої адреси – це може бути коворкінг, кафе чи будь-яка інша точка з доступом до мережі.

Ще однією відмінністю між надомною та дистанційною роботою Державна служба з питань праці вказує режим роботи [7]. Так, на відміну від більш гнучких моделей, надомна праця часто передбачає дотримання загального режиму роботи підприємства (якщо інше не передбачено договором), а роботодавець зберігає право на перевірку умов праці безпосередньо за місцем перебування працівника. Дистанційний формат зазвичай передбачає можливість гнучкого графіка, де працівник самостійно розподіляє робочий час, якщо він вчасно виконує поставлені завдання та залишається на зв'язку в узгоджені періоди.

Телепраця (*telework*) за змістом майже ідентична дистанційній роботі, проте в академічному та міжнародному контексті акцент зміщується саме на технологічний аспект. Вона визначається як форма організації праці, за якої робота виконується у місці, віддаленому від центрального офісу або виробничого об'єкта, за допомогою телекомунікаційних засобів. Таким чином, якщо «дистанційність» підкреслює географічний розрив, то «телепраця» акцентує на електронному способі передачі результатів праці та комунікації з керівництвом.

Віддалена робота (*remote work*) є найбільш широким, парасольковим терміном, що об'єднує всі вищезгадані форми. Це загальна характеристика будь-якої професійної діяльності, що здійснюється поза межами офісу роботодавця. Вона включає і надомників, і цифрових кочівників, і фахівців, які працюють у філіях, що знаходяться в інших містах чи країнах. Головною ознакою віддаленої роботи є відсутність фізичної присутності на стаціонарному робочому місці в офісі компанії, що потребує специфічних методів менеджменту, контролю результатів (замість контролю процесу) та високого рівня самоорганізації працівника.

Водночас на сучасному етапі через недостатність або повну відсутність належного правового регулювання окремих нестандартних форм зайнятості склалася ситуація, за якої вони фактично функціонують у практиці, проте права та обов'язки сторін трудових відносин за таких умов залишаються законодавчо невизначеними. Це, у свою чергу, спричиняє правові суперечності та, в окремих випадках, призводить до порушення трудових прав працівників.

У проєкті Трудового кодексу України № 14386 від 15.01.2026 р. (далі – проєкт ТК) глава 3 присвячена видам трудових договорів. Зокрема, у статті 54, крім аналогічних до чинного законо-

давства про працю визначено такі види договорів, як трудовий договір про домашню роботу (підрозділ 1 глави 3 розділу I Книги другої проекту ТК); 9) трудовий договір про тимчасову агентську роботу (підрозділ 2 глави 3 розділу I Книги другої проекту ТК) [8].

Важливий етап розвитку правового регулювання нестандартних форм зайнятості в Україні пов'язаний із прийняттям Закону України № 1213-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу» від 4 лютого 2021 року. Зазначеним нормативно-правовим актом було суттєво оновлено Кодекс законів про працю України шляхом запровадження самостійних правових конструкцій гнучкого режиму робочого часу (стаття 60 КЗпП України), надомної роботи (стаття 60¹ КЗпП України) та дистанційної роботи (стаття 60² КЗпП України). У такий спосіб законодавством фактично розмежовано три окремі види нестандартної зайнятості, які раніше регулювалися в межах однієї статті, що свідчить про поступовий перехід до більш диференційованого підходу у сфері організації праці [9], [10].

Показовим є те, що національне законодавство чітко розрізняє надомну та дистанційну роботу, що не завжди проглядається у частині міжнародних та європейських актів, у яких обидві форми охоплюються єдиним поняттям надомної праці (Конвенція МОП № 177, Рекомендація МОП № 184) або телепраці). Відповідно до українського законодавства ключова відмінність між зазначеними формами полягає у місці виконання роботи. Так, надомна робота здійснюється працівником за місцем його проживання або в іншому заздалегідь визначеному місці, зміна якого можлива лише за погодженням із роботодавцем. Натомість дистанційна робота передбачає, що працівник може виконувати трудові функції у будь-якому місці за вибором останнього, однак в обох випадках – поза межами виробничих чи робочих приміщень роботодавця.

Ще один критерій визначення відмінних ознак між надомною та дистанційною роботою – це специфіка правового регулювання, оплати праці, зокрема, надання працівникам гарантійних та компенсаційних витрат, пов'язаних із виконанням трудових обов'язків поза територією роботодавця. Наприклад, чинне національне законодавство про працю закріплює право працівників на відшкодування витрат, зумовлених використанням власних або орендованих засобів праці, що загалом відповідає положенням Конвенції МОП № 177.

Оплата праці є однією з ключових соціально-економічних категорій, що відображає зміст трудових відносин у суспільстві та забезпечує реалізацію конституційного права людини на працю і її винагороду. Оплата праці, охоплює не лише безпосередню виплату грошової винагороди (заробітної плати, гарантійних та компенсаційних виплат), а й інституційну систему гарантій, норм і принципів, які забезпечують реалізацію права людини на гідну оплату праці.

Стаття 21¹ Кодексу законів про працю України, що визначає поняття, зміст та умови трудового договору з нефіксованим робочим часом наголошує на доцільності законодавчого закріплення обов'язку погодження між роботодавцем і працівником кількості гарантованих оплачуваних годин, а також розміру винагороди за роботу, виконану понад ці гарантовані години. Такий підхід спрямований на зменшення ризиків правової невизначеності, характерної для трудових договорів із нефіксованим графіком роботи.

Окремої уваги заслуговують новели національного законодавства, запроваджені Законом України № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», яким введено механізм призупинення дії трудового договору. Відповідно до частини першої статті 13 цього Закону, призупиненням трудового договору вважається тимчасове припинення забезпечення роботодавцем працівника роботою та, відповідно, припинення її виконання працівником. При цьому трудові відносини не припиняються [11].

Положеннями ч. 3 ст. 13 вказаного Закону встановлено, що обов'язок відшкодування оплати праці (заробітної плати, гарантійних і компенсаційних виплат) покладається на Російську Федерацію, як державу-агресора. Наразі роботодавець зобов'язаний вести облік нарахованих, але не виплачених сум, щоб у майбутньому працівник міг отримати їх як репарації [11]. Важливо зауважити, що відшкодуванню підлягатимуть не лише суми заробітної плати, а й інші виплати, які входять до змісту права на оплату праці, зокрема гарантійні та компенсаційні виплати, а також суми єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. За період призупинення ЄСВ не сплачується, тому страховий стаж не нараховується. Тому, саме в рамках компенсаційного механізму нашої державі треба розробити процедуру відновлення стажу за рахунок тих самих репараційних коштів.

Тому, важливо зауважити, що реалізація права працівників на гарантійні та компенсаційні виплати при призупиненні трудового договору в умовах нестандартних форм зайнятості та російсько-української війни залежить як від належного виконання роботодавцем обов'язку щодо нарахування відповідних виплат, а й від ефективності майбутнього механізму їх стягнення з держави-агресора. Основним інструментом для реального отримання коштів є Міжнародний реєстр збитків, завданих агресією РФ проти України (Register of Damage for Ukraine – RD4U) [12]. У межах Реєстру передбачена спеціальна категорія А3.4: Втрата доходу від працевлаштування (Loss of gainful employment).

Ця категорія дозволяє фізичним особам подавати заяви на компенсацію заробітної плати та інших виплат (надбавок, пільг), які не були отримані через російсько-українську війну, зокрема внаслідок призупинення дії трудового договору. Для успішної подачі в цифровому форматі через застосунок або портал «Дія» працівнику необхідно мати копію наказу роботодавця про призупинення дії трудового договору. Після подачі така заява отримає унікальний номер у міжнародній системі RD4U.

Важливо зауважити, що якщо рішенням суду буде встановлено що призупинення було безпідставним (наприклад, підприємство могло працювати), обов'язок виплатити середній заробіток покладатиметься на роботодавця, а не на державу-агресора (ст. 235 КЗпП). Причому рішенням Конституційного Суду України № 1-р/2025 від 11 грудня 2025 року щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 233 КЗпП України [13] визнано неконституційною норму про 3-місячний строк звернення до суду у справах про стягнення заробітної плати та інших належних виплат працівникові. Це означає, що працівник може оскаржити не виплату або вимагати нарахувань без обмежень строком позовної давності.

Важливим аспектом трудових відносин є використання інструментів та майна працівника в інтересах роботодавця. Роботодавець, згідно з ч. 6 статті 60¹ КЗпП України, зобов'язаний забезпечити надомного працівника всіма необхідними засобами для виконання роботи. У разі домовленості сторін про використання працівником власних інструментів він має право на відповідні компенсаційні виплати (ст. 125 КЗпП). Проаналізувавши положення статті 125 КЗпП можна зробити висновок, що дана стаття встановлює можливість відшкодування компенсаційних виплат лише за фіксовані витрати (амортизацію) – компенсацію за те, що комп'ютерна техніка, принтер, модем та офісні меблі, що перебувають у власності працівника, з яким укладено трудовий договір, втрачає свою вартість і ресурс з часом.

Проте, треба враховувати і змінні або ж експлуатаційні витрати – прямі витрати, які несе працівник тут і зараз (електроенергія, папір, картриджі, оплата провайдеру).

Більш розширені положення щодо компенсації витрат містить і правове регулювання дистанційної роботи. Так, відповідно до частини сьомої статті 60² КЗпП України, дистанційним працівникам може виплачуватися компенсація за використання належного їм або орендованого обладнання, програмно-технічних засобів, засобів захисту інформації та інших ресурсів, необхідних для виконання цієї роботи. Зазначений перелік не є вичерпним (частина восьма статті 60² КЗпП України) і допускає можливість відшкодування інших витрат, безпосередньо пов'язаних із виконанням дистанційної роботи, навіть у разі, якщо сторони не врегулювали ці питання у трудовому договорі.

Отже, за виконання трудових обов'язків в умовах нестандартних форм зайнятості працівник має право на виплату компенсаційних виплат при відшкодуванні як фіксованих (амортизаційних) виплат, так і змінних або ж експлуатаційних витрат.

Частиною 6 статті 60¹, ч. 11 статті 60 КЗпП України визначено, що виконання трудових функцій в умовах нестандартних форм зайнятості не тягне за собою змін у нормуванні, оплаті праці та не впливає на обсяг трудових прав працівників. Водночас стаття 60² КЗпП України, яка регулює дистанційну роботу, не містить прямого застереження щодо недопустимості звуження обсягу трудових прав працівників. Тому, для забезпечення принципу рівності трудових прав працівників незалежно від форми організації праці необхідно внести зміни до статті 60² КЗпП України, доповнивши її частиною 15 наступного змісту: «Виконання дистанційної роботи не тягне за собою змін у нормуванні, оплаті праці та не впливає на обсяг трудових прав працівників».

Доцільно зауважити, що у проєкті ТК встановлено, що виконання працівником обов'язків в умовах трудового договору про дистанційну роботу не є підставою для будь-яких обмежень при обчисленні стажу роботи, призначенні на вищу посаду, підвищенні кваліфікації, не обмежує і не звужує інші трудові права працівника (п. 11 ст. 63).

Частиною 6 статті 60², ч. 6 ст. 60¹ КЗпП України визначено, що особливості направлення працівника, який виконує роботу дистанційно, у службове відрядження встановлюються трудовим договором про відповідний вид роботи. Проте, враховуючи, що робота працівника в умовах будь-якого виду нестандартної форми організації праці, не впливає на обсяг його трудових прав, можемо зробити висновок, що вищезазначені працівники мають право на такий же обсяг гарантійних та компенсаційних виплат, що й працівники, які здійснюють свої функції в умовах стандартних форм зайнятості з врахуванням особливостей такої роботи.

Висновки. Узагальнюючи викладене, необхідно констатувати, що у сфері реалізації права на оплату праці, зокрема, на гарантійні та компенсаційні виплати за умов застосування нестандартних форм зайнятості чітко простежується тенденція поєднання принципів єдності та диференціації правового регулювання. З одного боку, обсяг трудових прав працівників, зайнятих у нестандартних формах, має залишатися рівним обсягу прав працівників стандартної форми зайнятості, що відображає принцип єдності трудових прав. З іншого боку, специфіка надомної та дистанційної роботи, а також роботи із гнучким режимом робочого часу зумовлює необхідність встановлення додаткових, спеціальних гарантій для працівників і відповідних кореспондуючих обов'язків для роботодавців, що становить зміст принципу диференціації. Саме таке поєднання дозволяє забезпечити належний баланс інтересів сторін трудових відносин та ефективну реалізацію права на оплату праці в умовах трансформації ринку праці.

Ринок праці в Україні сьогодні перебуває у стані активної трансформації, де перехід від стандартних до нестандартних форм зайнятості (дистанційної, надомної роботи, телепраці) вимагає оперативного та диференційованого правового регулювання для захисту прав працівників. В умовах досить тривалого періоду реформування трудового законодавства, його дерадянїзації, саме прийняття нового Трудового кодексу України, який відповідатиме європейським стандартам та практикам, зокрема, зобов'язанням нашої держави у сфері європейської інтеграції створить належні умови для реалізації права працівників на гідну оплату праці в умовах як стандартних, так і все більш популярних – нестандартних форм зайнятості.

Особливу увагу при реформуванні трудового законодавства необхідно приділити гарантіям у сфері оплати праці працівникам при виконанні ними трудових обов'язків в умовах нестандартних форм зайнятості. Йдеться не лише про оплату фактично виконаної роботи та роботи понад узгоджені ліміти, а й про випадки, коли робота не була виконана з причин, що не залежать від працівника, зокрема у разі скасування завдань або відсутності роботи з боку роботодавця. Забезпечення відповідних компенсаційних механізмів у таких ситуаціях відповідає сучасним міжнародним трудовим стандартам і сприяє запобіганню перекладання економічних ризиків діяльності роботодавця на працівника.

Важливим елементом реформи є необхідність розширення видів компенсаційних виплат щодо відшкодування витрат працівникам, які використовують власне майно: законодавство має забезпечувати компенсацію не лише фіксованих витрат (амортизації техніки), а й змінних експлуатаційних витрат, таких як оплата електроенергії та інтернету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузьменко Г.В. Вплив нестандартних форм зайнятості на правове регулювання трудових відносин в Україні. *Право і суспільство*. № 5 / 2022. С. 116-121. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.5.17>. URL: <https://elar.navs.edu.ua/handle/123456789/28823>.
2. Лагутіна І.В. Нестандартні форми зайнятості та особисті немайнові трудові права працівників. *Право і суспільство*. № 5.2. 2014. С. 156-161. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2014_5.2_36.
3. Шумило М.М. Праця на онлайн-платформах (Uber, Uklon, Bolt, Glovo, Raketa etc.): трудові vs цивільні відносини. *Юридична газета онлайн*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/trudove-pravo/pracya-na-onlaynplatformah-uber-uklon-bolt-glovo-raketaetc-trudovivs-civilni-vidnosini-.html>.
4. Петюх В.М. Ринок праці: Навч. посібник. К.: КНЕУ, 1999. 288 с. URL: <http://base.dnsgb.com.ua/files/book/%D0%9F%D0%95%D1%82%D1%8E%D1%85%20%D0%92.%D0%9C.%20%D0%A0%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BA%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96.pdf>.

5. Конвенція про надомну працю N 177 (укр/рос): Міжнародний документ Міжнародної організації праці від 20.06.1996 № 177. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_327#Text.
6. Рекомендація щодо надомної праці N 184: Міжнародний документ Міжнародної організації праці від 20.06.1996 № 184. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_100#Text.
7. Дистанційна робота: про що треба знати роботодавцю / Офіційний сайт Державної служби з питань праці. URL: <https://dsp.gov.ua/podolannia-nelehalnoi-zainiatosti/dystantsiina-robotapro-shcho-treba-znaty-robotodavtsiu>.
8. Проект Трудового кодексу України № 14386 від 15.01.2026 URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516?fbclid=IwY2xjawPm5XxleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFNYlpEeU9icEIDdWl6WThEc3J0YwZhcHBfaWQQMjIyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHjQ2X4nXGkv3zDVMWG9UWPPkvXJCo4W_1_pCX7bSzmSoqcKNj02p3G4ZkR1__aem__QP8XTIujHrGlbHTyCKJXA.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу: Закон України від 04.02.2021 № 1213-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-20#Text>.
10. Кодекс законів про працю. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
11. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
12. Register of Damage for Ukraine / Council of Europe URL: <https://www.rd4u.coe.int/en>.
13. Рішення Конституційного Суду України № 1-п/2025 від 11 грудня 2025 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-25#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Рудницька О.П., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.26>

ПРАВО НА ПРАЦЮ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ОБМЕЖЕННЯ ТА ГАРАНТІЇ

Сидоренко А.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного,
екологічного та трудового права
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3947-3863

Сидоренко А.С. Право на працю державних службовців в умовах воєнного стану: обмеження та гарантії.

У статті досліджуються особливості реалізації права на працю державних службовців в умовах оголошеного воєнного стану. Проаналізовано законодавчі обмеження трудових прав та спеціальні гарантії запроваджені державою. Визначено, що запровадження воєнного стану на території України суттєво вплинуло на сферу трудових правовідносин, зокрема й у системі державної служби. В умовах війни держава вимушена адаптувати механізми правового регулювання праці з урахуванням безпекових викликів, мобілізаційних потреб та необхідності безперервного функціонування органів державної влади. Авторкою наголошено, що в умовах збройної агресії перед державою постає завдання забезпечення безперервності діяльності органів державної влади, що неможливо без стабільного та ефективного проходження державної служби. Проаналізовано положення чинного законодавства у питаннях регулювання державної служби, а також документи розроблені та видані Національним агентством України з питань державної служби.

Авторкою обґрунтовано, що державний службовець виступає носієм публічної влади, що зумовлює підвищені вимоги до його правового статусу, а також можливість встановлення додаткових обмежень порівняно з іншими працівниками. Ключову роль у правовому регулюванні обмежень прав державних службовців відіграє Закон України «Про правовий режим воєнного стану». Ним, передбачено можливість запровадження особливого порядку проходження державної служби, обмеження конкурсних процедур, зміни режиму праці. Обмеження прав державних службовців, на період війни, повинні мати виключно тимчасовий характер та застосовуватися на підставі закону, та не можуть порушувати гарантовані конституційні права. Разом з тим доведено, що незважаючи на обмеження держава зобов'язана забезпечити базові трудові гарантії державним службовцям. Наголошено на тому, що гарантії прав державних службовців в умовах оголошеного воєнного стану є важливим елементом функціонування та стабільності державної служби.

Необхідним аспектом правомірності обмеження прав та гарантій у сфері державної служби є дотримання конституційних принципів.

Обґрунтовано, що правове регулювання державної служби в умовах війни перебуває в стані постійної адаптації. Зміни, що вносяться в законодавство з питань державної служби повинні бути спрямовані, в першу чергу, на балансування інтересів держави та прав державних службовців, а також на формування ефективної, стійкої та правової моделі публічної служби.

Ключові слова: право на працю, державна служба, державний службовець, воєнний стан, трудові гарантії, обмеження прав.

Sydorenko A.S. The right to work of civil servants during martial law: restrictions and guarantees.

The article examines the features of the implementation of the right to work of civil servants in martial law. The legislative restrictions on labor rights and special guarantees introduced by the state are

analyzed. It is determined that the introduction of martial law on the territory of Ukraine has significantly affected the sphere of labor relations, including in the civil service system. In war conditions, the state is forced to adapt the mechanisms of legal regulation of labor, taking into account security challenges, mobilization needs and the need for continuous functioning of state authorities. The author emphasizes that in conditions of armed aggression, the state is faced with the task of ensuring the continuity of the activities of state authorities, which is impossible without stable and effective civil service. The provisions of the current legislation on issues of civil service regulation are analyzed, as well as documents developed and issued by the National Agency of Ukraine for Civil Service. The author substantiates that a civil servant acts as a bearer of public power, which determines increased requirements for his legal status, as well as the possibility of establishing additional restrictions compared to other employees. The key role in the legal regulation of restrictions on the rights of civil servants is played by the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law". It provides for the possibility of introducing a special procedure for passing the civil service, restrictions on competitive procedures, changes in the work regime. Restrictions on the rights of civil servants for the period of war must be exclusively temporary and applied on the basis of the law, and cannot violate guaranteed constitutional rights. At the same time, it is proven that despite the restrictions, the state is obliged to provide basic labor guarantees to civil servants. It is emphasized that guarantees of the rights of civil servants in the conditions of declared martial law are an important element of the functioning and stability of the civil service.

A necessary aspect of the legality of restrictions on rights and guarantees in the field of civil service is compliance with constitutional principles.

It is substantiated that the legal regulation of civil service in wartime is in a state of constant adaptation. Changes introduced into the legislation on civil service issues should be aimed, first of all, at balancing the interests of the state and the rights of civil servants, as well as at forming an effective, sustainable and legal model of public service.

Key words: right to work, civil service, civil servant, martial law, labor guarantees, restrictions on rights.

Постановка проблеми. Право на працю є одним із фундаментальних соціально-економічних прав людини, гарантованих Конституцією України. Воно включає можливість заробляти на життя працюю, яку особа вільно обирає чи на яку вільно погоджується, а також право на справедливі умови праці та захист від незаконного звільнення. Основний Закон нашої держави у статті 43 закріплює право на працю як гарантоване державою право, водночас допускаючи можливість його обмеження у період воєнного або надзвичайного стану, що у свою чергу регламентовано ст. 64 Закону [1]. При цьому обмеження не можуть мати дискримінаційного характеру та повинні бути прямо передбачені чинним законодавством.

Варто зауважити, що запровадження воєнного стану на території України у зв'язку зі збройною агресією російської федерації суттєво вплинуло на сферу трудових правовідносин, зокрема й у системі державної служби. В умовах війни держава вимушена адаптувати механізми правового регулювання праці з урахуванням безпекових викликів, мобілізаційних потреб та необхідності безперервного функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування.

Особливої уваги заслуговує питання забезпечення законних прав та інтересів державних службовців під час реалізації останніми своїх службових повноважень, оскільки війна створює значні кадрові виклики, що супроводжуються нестачею персоналу, поєднанням державної служби з військовою та іншою діяльністю, значним навантаженням під час виконання службових обов'язків, психічним напруженням на робочих місцях та емоційним вигоранням.

Метою даного наукового дослідження є аналіз правових аспектів права на державну службу, порядок вступу та проходження такої служби, встановлення обмежень та дотримання гарантій державних службовців в умовах оголошеного воєнного стану на території України.

Стан опрацювання проблематики. Питання проходження публічної служби й особливості реалізації права на працю державних службовців в умовах воєнного стану є досить проблемним та актуальним. Постійно вносяться зміни в законодавчі акти та проводяться наукові дослідження у цій сфері. Серед науковців, які досліджували дані питання можна виокремити: Дьордя В.І., Задоя І.І., Корнута Л.М., Петрова О.В., Шаповалова К.Г., Фенича Я.В. та інших провідних науковців, які приділяють увагу питанням проходження публічної служби в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Право на працю державних службовців, в умовах оголошеного воєнного стану на території України, характеризується поєднанням загальних трудових гарантій,

що визначено нормами чинного законодавства про працю та спеціальних положень, які закріплені спеціальними законодавчими актами, що визначають певні обмеження, процедури та гарантії захисту прав та законних інтересів досліджуваного кола суб'єктів.

Варто погодитися з твердженням про те, що в умовах воєнного стану вкрай важливо, щоб механізм держави безперервно працював. Адже, саме він забезпечує та підтримує оборону країни та водночас дає змогу суспільству отримати життєво важливі функції та послуги, реалізація яких забезпечується, зокрема, органами державної влади та місцевого самоврядування [2, с. 867]. Тобто, у мовах воєнного стану надзвичайно важливим є забезпечення безперервної та злагодженої роботи державних органів, що є запорукою підтримання обороноздатності країни, організації захисту населення та реагування на загрози та різного роду небезпеки, що в першу чергу пов'язані з масовими обстрілами, мінуваннями та руйнаціями.

Право на доступ до державної служби є однією з ключових конституційних гарантій реалізації принципу рівності громадян перед законом і державою. Відповідно до статті 38 Конституції України, громадяни мають рівне право доступу до державної служби. Це право є складовою трудових прав людини і забезпечує можливість кожному громадянину брати участь в управлінні державними справами через професійну публічну діяльність. Державна служба в Україні ґрунтується на загально правових принципах, а запровадження воєнного стану не скасовує права на таку службу, а певним чином змінює порядок його реалізації, що відбувається як за спрощеними, так і спеціальними процедурами, змінюючи порядок вступу, проходження та реалізацію окремих прав і гарантій державного службовця.

Згідно зі статтею першою Закону України «Про державну службу» - це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави [3]. Тобто, вона має професійний, постійний та оплачуваний характер і спрямована на забезпечення ефективного державного управління.

Проходження державної служби – складна процедура, кожна стадія якої чітко регламентована. На думку науковців, питання специфіки проходження державної служби є дискусійним, оскільки правовідносини між державними службовцями й державним органом, мають дуальне врегулювання, а саме підпадають під норми регулювання як адміністративного, так і трудового права, що значно ускладнюється в умовах правового режиму воєнного стану. Варто погодитися з думкою про те, що з початком війни багато положень законодавства, яке діяло в мирний час, виявилось неможливо накласти на воєнні реалії [4, с. 457].

Слід зазначити, що подвійне правове регулювання державної служби є логічним, адже вона поєднує в собі риси і публічної, і трудової діяльності. Однак, саме ця особливість створює труднощі в умовах воєнного стану, коли потрібні швидкі рішення та гнучкі механізми управління. Війна показала, що законодавство має бути більш адаптивним і передбачати спеціальні процедури для кризових та небезпечних ситуацій, щоб забезпечити безперервність роботи державних органів та водночас належний захист прав державних службовців.

В умовах збройної агресії перед державою постає завдання забезпечення безперервності діяльності органів державної влади, що неможливо без стабільного та ефективного проходження державної служби. Оскільки, саме державні службовці забезпечують безперервність діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, реалізацію публічних функцій та захист національних і суспільних інтересів.

Загалом, право на державну службу визначено на конституційному рівні та у Законі України «Про державну службу». У період дії воєнного стану питання правового регулювання праці державних службовців врегульовано також Законами України «Про правовий режим воєнного стану», «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» та рядом інших законодавчих та підзаконних нормативних актів.

На наше переконання, варто погодитися з думкою Л.М. Корнути, що законодавство про державну службу не було готове до війни, тому багато питань та особливостей реалізації державної служби знаходять своє закріплення у підзаконних актах відповідних органів та роз'ясненнях Національного агентства України з питань державної служби [5, с. 66].

Так, для врегулювання окремих питань проходження державної служби в умовах війни Національне агентство України з питань державної служби розробило ряд роз'яснень, які є важливими в процесі реалізації права на таку службу. До основних з них слід віднести:

- Щодо зарахування до стажу державної служби періоду перебування у відпустці без збереження заробітної плати, наданої відповідно до частини четвертої статті 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»;
- Щодо надання додаткової оплачуваної відпустки за час простою державного службовця та/або за час перебування у відпустці без збереження заробітної плати;
- Щодо включення періоду простою державного службовця та періоду перебування у відпустці без збереження заробітної плати до строку для присвоєння чергового рангу;
- Щодо призначення на посаду державної служби на період заміщення тимчасово відсутнього державного службовця, за яким зберігається посада;
- Щодо організації роботи державних органів в умовах воєнного стану;
- Щодо прийому на роботу до державних органів під час воєнного стану;
- Щодо окремих підстав припинення державної служби;
- Щодо оплати праці в умовах воєнного стану;
- Щодо окремих питань призначення осіб на посади державної служби після припинення чи скасування воєнного стану;
- Алгоритм захисту права на державну службу;
- Щодо запобігання безпідставному припиненню держслужби в умовах воєнного стану та інші [6].

В умовах воєнного стану право громадян на рівний доступ до державної служби, як вже вичначалося вище, відбувається за спрощеними та спеціальними процедурами. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» від 12.05.2022 № 2159-IX спочатку було спрощено процедуру вступу на державну службу, а саме: скасовано проходження конкурсного відбору; спрощено перелік документів, що подаються під час вступу на державну службу; скасовано спеціальні перевірки; скасовано декларування. Варто зауважити, що згодом Законом України від 20.09.2023 року № 3384-IX «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування в умовах воєнного стану» внесено зміни до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» яким відновлено декларування державних службовців, а це у свою чергу передбачає відновлення спеціальних перевірок та перевірок, передбачених Законом України «Про очищення влади» [7].

Відповідно до частини п'ятої статті 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», у період дії воєнного стану особи призначаються на посади державної служби без конкурсного відбору, на підставі поданої заяви, заповненої особової картки встановленого зразка та документів, що підтверджують наявність у таких осіб громадянства України, освіти та досвіду роботи [8].

Разом з тим, положенням статті 2 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» визначено право роботодавця укладати з новими працівниками строкові трудові договори у період дії воєнного стану або на період заміщення тимчасово відсутнього працівника з метою оперативного залучення до виконання роботи, а також усунення кадрового дефіциту та браку робочої сили, у тому числі внаслідок фактичної відсутності працівників, які евакуювалися в іншу місцевість, перебувають у відпустці, простої, тимчасово втратили працездатність або місце знаходження яких тимчасово невідоме [9].

Справедливими є застереження деяких науковців щодо професійної складової реалізації процедури призначення на посади публічної служби без конкурсу. Водночас, звертається увагу на можливість формування кадрового резерву та формування відповідних професійних спеціалізованих списків потенційних кандидатів на заміщення посад в державній службі, враховуючи у них професійну підготовку спеціаліста, його практичний досвід минулого, а також безумовно безпосереднє місце роботи [10, с. 309-310].

Важливим у питанні призначення на посади державних службовців в умовах воєнного стану є те, що особа призначається на посаду до призначення на цю посаду переможця конкурсу або до спливу дванадцяти місяців після припинення чи скасування воєнного стану.

Актуальним, під час проходження державної служби в умовах воєнного стану, є питання встановлення певних правових обмежень прав державних службовців та дотримання гарантій передбачених чинним законодавством. Державний службовець виступає носієм публічної влади, що зумовлює підвищені вимоги до його правового статусу, а також можливість встановлення додаткових обмежень порівняно із загальним колом працівників. Обмеження прав державних службов-

ців, у період війни, повинні мати виключно тимчасовий і правовий характер та застосовуватися на підставі закону й не можуть порушувати гарантовані конституційні права.

Якщо говорити про обмеження, то варто зауважити, що правові обмеження зумовлені, в першу чергу, специфікою виконуваних зазначеними суб'єктами державних функцій і службових повноважень. Положеннями Закону України «Про запобігання корупції» встановлено спеціальні обмеження стосовно діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави та місцевого самоврядування. Такі обмеження є визначеними та діють і у мирний час також.

У період воєнного стану держава має право тимчасово обмежувати права і свободи, в тому числі і державних службовців. На законодавчому рівні питання обмеження прав державних службовців визначено в Законах України «Про правовий режим воєнного стану» та «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», а також Постановах уряду. Ключову роль у правовому регулюванні обмежень прав державних службовців відіграє Закон України «Про правовий режим воєнного стану». Ним передбачено можливість запровадження особливого порядку проходження державної служби, обмеження конкурсних процедур, зміни режиму праці. Так, визначається, що у такий період до державних службовців можуть застосовувати такі обмеження:

- особливий режим робочого часу, але варто наголосити, що такий режим може бути застосований у виключних випадках за рішення керівника державного органу;
- переведення на іншу посаду або в інший структурний підрозділ чи орган можливе без згоди працівника лише у визначених законом випадках. Таке обмеження не може бути застосовано до державного службовця прийнятого на службу без оголошення конкурсу у період дії воєнного стану;
- виїзд за межі території України, допускається лише у разі службового відрядження, оформленого в установленому порядку;
- обмеження свободи висловлювання, тобто забороняється поширювати інформацію, що може зашкодити національній безпеці нашої держави;
- обмеження колективних трудових прав, характеризується тим, що державним службовцям навіть у мирний час забороняється проведення страйків, а в період воєнного стану заборонено й інші форми колективних протестів;
- обмеження, що стосуються прав на відпустку, у питанні відстрочення відпуски чи відкликання з відпустки в надзвичайних ситуаціях за рішення керівника. Проте, варто наголосити, що у період дії воєнного стану керівник державного органу може відмовити державному службовцю у наданні будь-якого виду відпусток (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку), якщо такий працівник залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури;
- обмеження звільнення державного службовця за власним бажанням, якщо до кола його службових обов'язків входять критично важливі функції для держави.

Таким чином, законодавець прагне забезпечити баланс між інтересами держави та правами особи, однак ефективність останнього залежить від правильного правозастосування та дотримання принципу пропорційності у прийнятті рішень щодо обмеження прав державних службовців.

Ще одне, що заслуговує на увагу, це питання забезпечення правових гарантій державних службовців. Незважаючи на обмеження держава зобов'язана забезпечити базові трудові гарантії державним службовцям.

Основні гарантії державних службовців закріплено як на конституційному рівні так і на рівні спеціальних законів та положень чинного трудового законодавства. В умовах сучасного розвитку нашого суспільства та війни на території України соціально-трудова гарантія, всього без виключення працюючого населення, повинні бути дотримані та належним чином реалізовані. Варто погодитися з думкою Петрова О.В., що гарантії державних службовців мають певні ознаки. Науковець до основних з них відносить: встановлення їх на національному рівні; можливість отримувати ті або інші матеріальні чи нематеріальні блага; соціально-трудова гарантія є засобом позитивного впливу на державних службовців; компенсування обмежень встановлених державою [11, с. 5] Так, на наше переконання, до основних гарантій держслужбовців, які повинні бути дотримані та реалізовані, слід віднести: збереження місця роботи та посади; оплата праці; охорона праці та безпека на робочому місці; можливість переходу на дистанційну форму роботи, але у випадках погоджених з керівником з урахуванням безпекового середовища в якому працює конкретний держслужбовець; дотримання режиму робочого часу та часу відпочинку; захист права на дер-

жавну службу; захист від безпідставного припинення державної служби; заборона переведення державного службовця на іншу посаду, якщо його прийнято на службу без конкурсу; захист від незаконного звільнення та притягнення до відповідальності; захист своїх порушених прав у суді.

Варто погодитися з думкою Л.М. Корнути, що гарантії щодо збереження місця роботи, посади, середнього заробітку мають бути забезпечені у повному обсязі, особливо для тих службовців, котрі були призвані на військову службу. На думку науковиці, збереження таких гарантій є вкрай важливими, оскільки, державні службовці втрачають можливість виконувати свої професійні повноваження відповідно до посади у зв'язку із виконанням конституційного обов'язку захисту нашої держави. У випадку збереження гарантій та заохочень для державних службовців під час воєнного стану, діюче законодавство нормативно закріпило та передбачило такі гарантії, але вони розпорошені у багатьох законодавчих актах, що у свою чергу, потребує негайної систематизації. Окрім того, Корнута Л.М. у своїй науковій праці наголошує на встановленні чітких та зрозумілих процедур реалізації та забезпечення гарантій та заохочень для державних службовців на період введення воєнного стану [5, с. 68].

Щодо захисту права на державну службу Національне агентство України з питань державної служби наголошує на тому, що право на захист має державний службовець не тільки у разі порушення наданих йому законних прав, а у разі виникнення перешкод для їх реалізації. У зв'язку з чим, вказаним органом було розроблено та оприлюднено «Алгоритм захисту права на державну службу» в змісті якого визначено та проаналізовано кроки дій державних службовців відповідно до положень статті 11 Закону України «Про державну службу» [12]. Також Національним агентством України з питань державної служби було видано Наказ від 08.11.2023 № 180-23 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо дій у разі можливого порушення наданих Законом України «Про державну службу» прав або виникнення перешкод у реалізації права на державну службу (за статтею 11 Закону України «Про державну службу»)». Так, пунктом 1 Методичних рекомендацій визначено, що вони розроблені з метою створення умов для ефективного захисту прав державних службовців, забезпечення правильного та однакового застосування законодавства у сфері державної служби державними службовцями, службами управління персоналом, керівниками державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті) [13].

Окрім того, за даними НАДС у період дії воєнного стану все частіше спостерігаються випадки прийняття суб'єктами призначення рішень про припинення державної служби всупереч вимогам Закону України «Про державну службу» без встановлених ним підстав, а саме: у зв'язку зі зміною істотних умов державної служби; за ініціативою суб'єкта призначення; взагалі без посилання на положення Закону чи Кодексу законів про працю України.

Тому НАДС у роз'ясненні «Щодо запобігання безпідставному припиненню державної служби в умовах воєнного стану» нагадує, що вичерпний перелік підстав звільнення та порядок такого звільнення чітко визначено на законодавчому рівні, та у свою чергу доводить, що гарантії права на державну службу не можуть бути порушені та можуть захищатися у судовому порядку [14].

На наше переконання, слід наголосити на тому, що гарантії прав державних службовців, в умовах оголошеного воєнного стану, є важливим елементом функціонування та стабільності державної служби.

Необхідним аспектом правомірності обмеження прав та гарантій у сфері державної служби є дотримання конституційних принципів.

Важливою в цьому аспекті є позиція Корнути Л.М., що попри воєнний стан, державна служба має відповідати принципам належного врядування, а саме:

- стабільності та безперервності, де визначальним є те, що державні органи повинні функціонувати як злагоджений механізм для підтримки громадян;
- професіоналізму та лояльності, де актуальним залишається «очищення» влади та розвиток ціннісної значущості служби в очах суспільства;
- необхідності систематизації, наголошується на проблемі розпорошеності норм про гарантії у різних законах [15, с. 91].

Варто погодитися з думкою про те, що забезпечення соціального захисту державних службовців є необхідною умовою для створення конкурентоспроможної, професійної та відповідальної державної служби, яка здатна ефективно реагувати на виклики сучасності. Правовий механізм соціального захисту повинен відповідати принципам правової визначеності, справедливості та

рівності, однак наразі спостерігаються численні розбіжності у застосуванні відповідних норм, що призводить до порушення соціальних прав державних службовців. Це, своєю чергою, може мати довготривалі негативні наслідки не лише для окремих службовців, а й для суспільства в цілому, оскільки ефективність державного управління безпосередньо залежить від задоволеності працівників державного сектору своїм соціальним становищем [16, с. 63].

Отже, можемо говорити про те, що реалізація права на працю державних службовців в сучасних умовах розвитку нашого суспільства, а саме в умовах війни на території нашої держави є гарантованим, але може піддаватися певним тимчасовим обмеженням задля забезпечення охорони та реалізації державних функцій.

Висновок. Підводячи підсумки, варто наголосити на тому, що воєнний стан на території України значно змінив підходи до реалізації права на працю як загального, так і спеціального кола суб'єктів, в тому числі й державних службовців, змінивши традиційні механізми її проходження, встановлення обмежень та дотримання гарантій. Встановлені законодавством тимчасові обмеження повинні відповідати принципам законності та пропорційності й мати виключно тимчасовий характер і чітке нормативне визначення.

Особливої актуальності набуває питання правового регулювання державної служби з гарантіями соціального захисту державних службовців, зокрема в аспекті збереження місця роботи та посади; оплати праці; охорони праці та безпеки на робочому місці; можливість переходу на дистанційну форму роботи; дотримання режиму робочого часу та часу відпочинку; захист права на державну службу; захист від безпідставного припинення державної служби; заборона переведення державного службовця на іншу посаду, якщо його прийнято на службу без конкурсу; захист від незаконного звільнення та притягнення до відповідальності; захист своїх порушених прав у суді.

Тобто, правове регулювання державної служби в умовах війни перебуває в стані постійних змін та адаптації з урахуванням сучасних викликів, які постають перед органами державної влади та місцевого самоврядування. Зміни, що вносяться в законодавство з питань державної служби повинні бути обґрунтованими та такими, що спрямовані, в першу чергу, на балансування інтересів держави та прав державних службовців, а також на формування ефективної та правової моделі публічної служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 №254-к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Задоя І.І. Особливості вступу на державну службу в період дії воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2024. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/212>. С. 867-869.
3. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
4. Фенич Я.В., Дьордай В.І. Особливості проходження публічної служби в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Розділ VII. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. 2024. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.75>. С. 456-461.
5. Корнута Л.М. Окремі питання провадження державної служби в умовах воєнного стану. *Дніпровський науковий часопис публічного управління; психології; права*. № 2, 2022. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.10>. С. 64-69.
6. Державна служба в умовах війни. URL: <https://nads.gov.ua/derzhavna-sluzhba-v-umovakh-viiny>.
7. Відповіді на запитання, що надходили від служб управління персоналом щодо призначення осіб на посади державної служби під час воєнного стану. URL: <https://nads.gov.ua/vidpovidi-na-zapitannya-shcho-nadhodili-vid-sluzhb-upravlinnya-personalom-shchodo-priznachennya-osib-na-posadi-derzhavnoyi-sluzhbi-pid-chas-voyennogo-stanu>.
8. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n47>.
9. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/shjw/2136-20#Text>.

10. Хомишин І.Ю. Публічна служба в умовах війни. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.56>. С. 308-312.
11. Петров О.В. Особливості державних гарантій державним службовцям: автореф. ... магі. роботи; 281 «Публічне управління та адміністрування». ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв, 2020. 12 с.
12. Алгоритм захисту права на державну службу. URL: <https://nads.gov.ua/alhorytm-zakhystu-prava-na-derzhavnu-sluzhbu-komentar>.
13. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо дій у разі можливого порушення наданих Законом України «Про державну службу» прав або виникнення перешкод у реалізації права на державну службу (за статтею 11 Закону України «Про державну службу»): Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 08.11.2023 № 180-23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0180859-23#Text>.
14. Щодо запобігання безпідставному припиненню держслужби в умовах воєнного стану. URL: <https://nads.gov.ua/shcodo-zapobigannya-bezpidstavnomu-pripinennyu-derzhsluzbi-v-umovah-voennogo-stanu>.
15. Корнута Л.М. Принцип лояльності в державній службі: теоретико-правова характеристика та перспективи розвитку. *Право і суспільство*. 2019. № 1, ч. 1. URL: <https://elar.navs.edu.ua/items/769bc157-933d-41e1-83d3-7f087fc4e026>. С. 91–96.
16. Шаповалова К.Г. Класифікація гарантій соціального захисту державних службовців. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 86: частина 3. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.9>. С. 62–68.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Сидоренко А.С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.27>

СИРИТСТВО ЯК СКЛАДНА ЖИТТЄВА ОБСТАВИНА: ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Тищенко О.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення,
Навчально-науковий інститут права,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3859-3046*

Черноус С.М.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення,
Навчально-науковий інститут права,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0226-1696*

Тищенко О.В., Черноус С.М. Сирітство як складна життєва обставина: теоретично-правовий аспект.

В статті аналізуються теоретичні та практичні проблеми формування ефективного правового механізму підтримки дитинства як загальнонаціонального пріоритету, зокрема в умовах сирітства як соціального явища і складної життєвої обставини.

Доводиться, що «сирітство» - особливе соціально-правове становище дитини, яке характеризується: відсутністю у дитини батьків у зв'язку з їх смертю або іншими поважними обставинами, які унеможливають виконання батьківських обов'язків (внаслідок тривалого перебування батьків у лікувально-профілактичному закладі тощо) або, якщо батьки свідомо не виконують батьківські обов'язки, не дотримуючись принципів відповідального батьківства, що спричиняє бездоглядність і занедбаність їх дітей.

Акцентується увага, що у соціальному законодавстві України, яке регулює правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відсутні положення, які розкривають правовий зміст поняття «сирітство» і його ознаки. Зокрема вказується, що в Законі України «Про соціальні послуги» до чинників, які можуть спричинити складні життєві обставини, як обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, і які вона не може подолати самостійно, сирітство не віднесено.

Розглядаються наукові підходи щодо сутності сирітства як соціального суспільного явища, яке потребує екстреного реагування державних та недержавних органів у сфері соціального захисту населення з метою здійснення дієвої соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Обґрунтовується необхідність формування дієвого правового механізму деінституціалізації системи догляду та підтримки дітей сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування як одного з головних завдань соціальної політики сучасної цивілізованої європейської держави. Наголошується, що відмова від інституційних закладів для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування спрямована на забезпечення права дітей, які постраждали від війни та збройних конфліктів і потрапили у складні життєві обставини сирітства, на виховання у сім'ї.

Підкреслюється важливе значення волонтерської діяльності у сфері соціальної роботи з дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування для формування системи ефективного соціального захисту населення.

Ключові слова: сирітство, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які постраждали від війни та збройних конфліктів, соціальний захист, соціальне законодавство, соціальна робота, вразливі категорії населення, складні життєві обставини, волонтерська діяльність.

Tyshchenko O.V., Chernous S.M. Orphanhood as a complex life circumstance: theoretical and legal aspect.

The article analyses theoretical and practical problems of forming an effective legal mechanism for supporting childhood as a nationwide priority, in particular under conditions of orphanhood as a social phenomenon and a difficult life circumstance.

It is substantiated that «orphanhood» is a special social and legal status of a child, which is characterised by: the absence of parents due to their death or other valid circumstances that make it impossible to perform parental duties (as a result of long-term stay of parents in medical and preventive institutions, etc.), or when parents consciously fail to fulfil their parental responsibilities, disregarding the principles of responsible parenthood, which leads to neglect and abandonment of their children.

Attention is drawn to the fact that the social legislation of Ukraine, which regulates the legal, organisational and social foundations and guarantees of state support for orphans and children deprived of parental care, does not contain provisions that reveal the legal content of the concept of “orphanhood” and its features. In particular, it is indicated that in the Law of Ukraine “On Social Services” orphanhood is not included among the factors that may cause difficult life circumstances as circumstances that negatively affect the life, health and development of an orphaned child or a child deprived of parental care and which he or she cannot overcome independently.

Scientific approaches to understanding the essence of orphanhood as a social phenomenon that requires urgent response by state and non-state bodies in the field of social protection of the population in order to carry out effective social work with orphans and children deprived of parental care are considered.

It is substantiated that there is a need to form an effective legal mechanism for the deinstitutionalisation of the system of care and support for orphans and children deprived of parental care as one of the key tasks of the state social policy of a modern civilised European state. It is argued that the abandonment of institutional care facilities for orphans and children deprived of parental care is aimed at ensuring the right of children affected by war and armed conflicts, who have found themselves in the difficult life circumstances of orphanhood, to be raised in a family.

The important role of volunteer activity in the field of social work with orphans and children deprived of parental care in forming a system of effective social protection of the population is emphasised.

Key words: orphanhood, orphans, children deprived of parental care, children affected by war and armed conflicts, social protection, social legislation, social work, vulnerable social groups, difficult life circumstances, volunteer activity.

Постановка проблеми. Соціальний розвиток цивілізованої європейської держави має базуватися на дієвому правовому механізмі регулювання соціального захисту вразливих категорій населення. Першочерговим напрямком у цьому комплексі соціально-захисних заходів має стати соціальна підтримка дитинства як ключової засади гуманістичної правозахисної діяльності держави. Як вказано у Принципі 2 Декларації прав дитини, прийнятої резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року: «Дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом, в умовах свободи та гідності. При ухваленні з цією метою законів основною метою має бути найкраще забезпечення інтересів дитини» [1].

Активна соціальна політика, спрямована на формування ефективної системи соціального захисту населення, зокрема в частині захисту дитинства є вагомим критерієм оцінки рівня розвитку цивілізаційних процесів, які є основою державотворення.

Разом з тим, сучасні соціально-економічні виклики, які спостерігаються на сьогодні в Україні (безробіття, малозабезпеченість, зубожіння населення, а відповідно, низька якість життя тощо), впливають на життєдіяльність населення і значно поглиблюють ймовірність настання складних життєвих обставин, зумовлених негативними життєвими чинниками і впливають на поширення такого соціального суспільного явища як сирітство. І хоча масив законодавчої бази, яка регулює особливості соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, яка діє в Україні, є досить об'ємним, проте наявність численних нормативних актів не завжди є запорукою створення умов для формування ефективного правового механізму соціального захисту дітей-сиріт.

Особливої актуальності це питання набуває в умовах децентралізації, коли територіальні громади у процесі надання соціальних послуг мають стати основним осередком реалізації соціального захисту населення в контексті налагодження здійснення соціальної роботи з дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, що відбувається в умовах відмови від інституційних закладів та активізації впровадження сімейних форм виховання.

Важливим у цьому напрямку є поширення громадської благодійної та волонтерської діяльності з метою попередження поширення сирітства в Україні як соціального явища і складної життєвої обставини.

І хоча конструктивні заходи, які здійснюють держава і територіальні громади є показником реалізації ключових завдань держави в аспекті захисту дитинства і торування перспективних євроінтеграційних основ на яких базується соціальна політика України, проте залишається багато проблемних, нагальних питань, від вирішення яких залежить успіх подальшого суспільного розвитку.

Мета дослідження на підставі аналізу доктринальних підходів та особливостей соціального законодавства України, розглянути сутність сирітства як складної життєвої обставини.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз вітчизняної доктрини засвідчує, що теоретичні та практичні проблеми реалізації соціально-правової політики України у напрямку попередження та подолання явища сирітства в контексті дослідження правового механізму соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування були предметом вивчення багатьох вітчизняних фахівців у галузі соціального права. Окремі питання щодо даної тематики у своїх працях розглядали такі українські вчені, як-от: Андріїв В., Болотіна Н., Герасимчук Л., Кальченко Л., Коваленко О., Кучма О., Миколук С., Сіньова Л., Суходольська А., Синчук С., Чорнописька Х., Чепкова К., Шиделко А. та інші. Водночас, складні тенденції здійснення реформаційних процесів стосовно удосконалення правового механізму соціального захисту у частині соціальної роботи як напрямку реагування державних інституцій, громадських благодійних та волонтерських організацій на поширення сирітства як суспільного явища, вказують на необхідність продовження наукових пошуків та досліджень у цій тематиці.

Вклад основного матеріалу. У законодавстві України охорона дитинства проголошена стратегічним загальнонаціональним пріоритетом, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави, і з метою реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини [2]. Проте сучасні умови суспільного розвитку засвідчують про поширення в Україні явища сирітства, що зумовлено як війною, так і соціально-економічними факторами сьогодення, які безпосередньо впливають на життя дітей-сиріт і потребують підвищеної уваги суспільства та держави.

При цьому, в українському соціальному законодавстві поняття «сирітство» як права дефініція не застосовується. Лише у вступі до Національної програми «Діти України», затвердженої Указом Президента України від 18.01.1996 р. № 63/96, зазначалось, що «Загострюється проблема соціального сирітства. Серед дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків (близько 90 тисяч), 7 відсотків - круглі сироти. Серед підлітків та молоді поширюється куріння, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, венеричні захворювання, посилюється загроза епідемії СНІДу. Частішають випадки вагітності неповнолітніх. Помітно зростає дитяча бездоглядність, злочинність, проституція, кількість самогубств» [3]. Слід зауважити, що в основному тексті цитованої вище Національної програми «Діти України» поняття «соціальне сирітство навіть фрагментарно не згадується.

Крім того, у базовому Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 р. № 2342-IV (у редакції станом на 12.09.2025 р.), у якому визначаються правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа, також не міститься поняття «сирітство». При цьому, як зазначено у частинах 1,2 статті 1 даного Закону: «дитина-сирота - дитина, в якій померли чи загинули батьки;

діти, позбавлені батьківського піклування, - діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недеєздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України, в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та безпритульні діти» [4]. Підтримуючи доцільність і важливе значення чіткого визначення у законодавстві правового змісту понять «діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування», вважаємо за необхідне констатувати, що оминаючи увагою правовий зміст явища «сирітства», законодавець, на нашу думку, не повною мірою урегулює проблему формування правового механізму соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування. Також не є обґрунтованим не віднесення у Законі України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 р. № 2671-VIII (у редакції станом на 01.01.2026 р.) сирітства до чинників, які можуть зумовити складні життєві обставини, як «обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно». Відповідно до пункту 15 статті першої Закону України «Про соціальні послуги», до чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини віднесені такі: а) похилий вік; б) часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; в) невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; г) психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; г) інвалідність; д) бездомність; е) безробіття; є) малозабезпеченість особи; ж) поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; з) ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; и) втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; і) жорстоке поводження з дитиною; ї) насильство за ознакою статі; й) домашнє насильство; к) потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; л) шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, воєнними (бойовими) діями, терористичним актом, збройним конфліктом, у тому числі тимчасовою окупацією, сексуальним насильством, пов'язаним із збройною агресією Російської Федерації проти України, примусовим переміщенням або депортацією, вимушеним внутрішнім переміщенням, позбавленням особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України [5]. Тож, вказані обставини, закріплені у цитованому вище переліку лише опосередковано можуть стосуватися проблематики сирітства і лише наведена у підпункті 3 пункту 15 статті першої обставина щодо «ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини» безпосередньо стосується явища соціального сирітства, однією з ознак якого є залишення дітей без належної опіки батьків.

Вивчаючи сирітство як суспільне явище, Кальченко Л. слушно відмічає, що «сирітство – це особливе соціальне явище, яке виникає у результаті розриву соціальних зв'язків дитини із сім'єю, наслідком якого є формування у дитини-сироти особистих властивостей та якостей, що перешкоджають її успішній соціалізації і самостійній життєдіяльності та проявляються у девіаціях різного характеру. Авторка слушно наголошує, що сирітство є соціальним поняттям, яке відображає становище дітей-сиріт» [6]. Слід погодитись з Миколою С., яка досліджуючи сирітство в Україні в умовах війни, вказує, що «сирітство поділяють на два види: біологічне та соціальне. Біологічне – це коли дитина втрачає внаслідок смерті двох батьків. Соціальне – коли дитина набуває статусу сироти при живих батьках. В деяких дослідженнях зазначається, що соціальне сирітство – це стан, коли дитина, що знаходиться в сім'ї, не отримує гідного виховання, освіти та емоцій-

ної підтримки та опіки від рідних батьків. Або, що це група дітей при живих батьках, які в силу економічних, морально-психологічних чи соціальних причин були покинуті рідними батьками» [7]. Соціальне сирітство, на думку Коваленко О., характеризується тим, що «діти, батьки яких живі, залишаються без опіки і виховання, емоційної підтримки та участі» [8, с. 4]. Аналізуючи сутність соціального сирітства, Суходольська А. обґрунтовано доводить, що «в Україні дотепер немає єдиного його визначення. На її думку, сутність соціального сирітства полягає в тому, що у суспільстві існують діти, про яких не піклуються батьки та котрі вилучені з сімейного оточення з подальшим розміщенням на виховання в інтернатному закладі або в сімейних осередках утримання та виховання» [9]. Чернописька Х., досліджуючи сутність понять «соціальне сирітство», «соціальні сироти» вказує, що «на законодавчому рівні поняття «соціальні сироти» не вживається, а розмаїтість дефініцій даних понять демонструє наявність різносторонніх підходів до розуміння суті самої проблеми. Проте з іншого боку, це ускладнює прикладні дослідження явища соціального сирітства, оскільки від змісту, закладеному у його визначенні, залежить предметне поле самого дослідження. Тому можемо говорити про наявність потреби у соціогуманітарних науках відносно однозначного й чіткого визначення як поняття «соціального сирітства», так і категорії «соціальні сироти» [10]. Як справедливо підсумовує, досліджуючи явище сирітства в Україні, Шиделко А., що «хоча зазначена проблема відображена у ґрунтовних працях багатьох науковців, проте так і не окреслено цілісної фундаментальної концепції щодо мінімізації явища «сирітства» в українському суспільстві» [11]. Такий стан речей зумовлює необхідність закріплення та чіткого визначення у соціальному законодавстві України дефініцій «сирітство», «соціальне сирітство», що сприятиме напрацюванню і впровадженню дієвих практично-правових напрямків соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі тих дітей у становищі сирітства, які постраждали від війни.

На вирішення проблематики запобігання дискримінації та забезпечення захисту вразливих груп населення, до яких насамперед належать діти, зокрема діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, спрямована Стратегія Ради Європи на 2022–2027 рр. «Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства». У даній Стратегії зазначається: «Недоліки законодавства, сімейного обслуговування і послуг соціального захисту, а також систем судочинства, освіти й охорони здоров'я поглиблюють уразливість дітей з точки зору порушення прав людини. Разом із поширеними соціальними нормами, які виправдовують застосування насильства щодо дітей і заперечують їхній статус суб'єктів прав людини, вони перетворюють дітей на категорію населення, яка зазнає найбільшого негативного впливу під час криз у соціальній галузі, галузі економіки чи охорони здоров'я» [12]. Як показує практика, особливо загострюється проблематика порушення прав дітей сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах війни. На початку війни проти України у 2014 році було зареєстровано понад 91 тисячу сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Із них 15 тисяч – це сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, які проживали до війни на Донбасі. Раніше в інтернатських закладах, що знаходилися на цій території виховувалось близько двох тисяч дітей, решта – у сім'ях опікунів і дитячих будинках сімейного типу [13]. Вивчаючи український досвід захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час війни, Чепкова К., Герасимчук Л. підкреслюють, що «у період війни держава несе підвищену відповідальність за дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Для забезпечення їх безпекового середовища держава повинна формувати додаткові механізми відповідно до ситуацій, які виникають під час збройного конфлікту» [14]. У зв'язку із збройною агресією проти України, яка призвела до тимчасової окупації частини території України та внаслідок якої гинуть, отримують поранення, зазнають різних видів насильства діти, постановою Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 р. № 268 було затверджено Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Згідно п. 3 даного Порядку, «право на отримання статусу має дитина, а також особа, яка під час воєнних дій та збройних конфліктів не досягла віку 18 років (повноліття), що: 1) отримала поранення, контузію, каліцтво; 2) зазнала фізичного, сексуального насильства; 3) була викрадена, депортована або примусово переміщена; 4) залучалася до участі у військових формуваннях; 5) незаконно утримувалася, у тому числі в полоні; 6) зазнала психологічного насильства; 7) її батьки або один з них, інший законний представник зникли безвісти за особливих обставин або померли (загинули) через отримані внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів поранення, контузії або каліцтва на території України чи за кордоном; 8) була позбавлена батьківського

підкування внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» [15]. Проте, незважаючи на важкі наслідки для фізичного і психічного здоров'я дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, у чинному законодавстві України фактично відсутній відповідний перелік пільг, передбачених для даної категорії дітей. Лише, згідно пункту 10 статті 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. № 1706-VII (у редакції станом на 04.04.2025 р.): «Діти з числа внутрішньо переміщених осіб чи діти, які мають статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, які навчаються у дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних навчальних закладах незалежно від підпорядкування, типів і форми власності, забезпечуються безкоштовним харчуванням у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» [16]. Варто зазначити, що у попередніх своїх дослідженнях, ми наголошували на необхідності унормувати зміст статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів крізь призму державних соціальних пільг та гарантій на які мають право вказані суб'єкти. Зокрема, закріпити на рівні Закону України «Про охорону дитинства» конкретний перелік державних соціальних пільг та гарантій для вказаних суб'єктів. Такі пільги мають охоплювати весь спектр соціальної реабілітації та адаптації постраждалих дітей [17, с.412]. Такий підхід дозволить налагодити дієву організацію соціальної роботи з дітьми, які постраждали від війни та збройних конфліктів, у тому числі дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування як суспільно-корисної діяльності, спрямованої на захист та підтримку дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах сирітства та війни в Україні.

Загальні організаційні та правові засади соціальної роботи з дітьми, дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування як професійної діяльності, спрямованої на запобігання, мінімізацію негативних наслідків та подолання складних життєвих обставин, посилення їх здатності до реалізації власного життєвого потенціалу визначається Законом України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21.06.2001 р. № 2558-III (у редакції станом на 27.09.2025 р.). Згідно статті 7 даного Закону, до основних напрямів державної політики у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю віднесено: створення сприятливих умов для функціонування і зміцнення сім'ї; сприяння відповідальному ставленню батьків до створення умов, необхідних для всебічного розвитку та виховання дітей; розвиток різних форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [18]. Особливості соціально-правового становища дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні, тривалий час визначалися специфікою функціонування інтернатних закладів, де ці категорії дітей перебували. Разом з тим, вже в середині 90-х років були визначені перші напрямки діяльності щодо здійснення реформування роботи інтернатних установ у контексті пріоритетності сприяння влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у різні форми сімейного виховання (усиновлення, опіка, піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу тощо). І хоча активний процес деінституціалізації (як процесу реформування системи догляду за дітьми, заснований на принципі найкращих інтересів дитини, визнанні пріоритету сімейного виховання та шкоди таких форм догляду як будинки дитини, дитячі будинки й інтернати), проте він був перерваний повномасштабним вторгненням держави-агресора в Україну [19, с. 384]. Що, звичайно, вплинуло на процеси реалізації державної політики України щодо мінімізації негативних наслідків сирітства як соціального суспільного явища. З метою поступового виправлення означеної ситуації, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26.11.2024 р. № 1201-р було схвалено Стратегію забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки. У Стратегії записано: «Інституційний догляд та виховання - забезпечення умов для цілодобового перебування (проживання) дітей, які з будь-яких причин постійно не проживають з батьками, опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями (одним із них) або щодня не повертаються до них, у закладах різних типів, форм власності та підпорядкування, їх структурних підрозділах, в яких задоволено більшість потреб дітей (у харчуванні, освіті, охороні здоров'я), встановлено чіткий режим дня без можливості вільного пересування, участі дитини в організації своєї життєдіяльності, не забезпечується індивідуальний підхід до виховання та задоволення потреб дітей, участь дітей у житті територіальної громади.

Соціальна ізоляція дітей, які отримують інституційний догляд та виховання, відсутність індивідуального підходу до виховання, індивідуального простору для дитини, загальний для всіх дітей розпорядок дня, ризик жорстокого поводження, відсутність можливостей для звернення дитини за допомогою та захистом своїх прав негативно впливають на фізичний та психоемоцій-

ний розвиток дитини, перешкоджають розвитку її самодостатності та потенціалу, спричиняють інвалідність» [20]. Тобто, реформування системи догляду та підтримки дітей сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування є одним з головних завдань державної соціальної політики, спрямованої на забезпечення інтересів кожної дитини, яка потрапила в складні життєві обставини сирітства.

В умовах війни, коли, на жаль, явище сирітства поширюється у рази, особливого значення набуває волонтерська діяльність у сфері соціальної роботи з дітьми-сиротами, дітьми позбавленими батьківського піклування. Згідно статті 1 Закону України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 р. (у редакції станом на 01.06.2025 р.): «1. Волонтерська діяльність – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги.

Волонтерська допомога - роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами.

Волонтерська діяльність є формою благодійної діяльності» [21]. Важливу роль у цій діяльності відіграє благодійна ініціатива соціально відповідального бізнесу, який допомагає дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, дітям, які постраждали від війни та збройних конфліктів. Одним з відомих таких волонтерських проєктів є проєкт «Наші діти» - благодійний проєкт підтримки дітей, які втратили одного або обох батьків через війну. Ціль проєкту - забезпечення фінансової, психологічної та юридичної допомоги дітям, які втратили одного або обох батьків через війну. Подальше масштабування проєкту та залучення до ініціативи інших компаній-однорумців. Основні напрямки підтримки бізнесу: надання доступу до освітніх послуг, гуманітарна допомога у вигляді продуктів харчування та засобів гігієни, 10 000 гривень на найважливіші потреби щомісячно до вісімнадцятиріччя, виділення коштів на поліпшення житлових умов, психологічна допомога [22]. Означені гуманістичні ініціативи доводять, що в умовах сьогодення благодійна волонтерська діяльність соціально відповідального бізнесу є складовою соціальної роботи з дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування в аспекті соціального захисту та підтримки вразливих категорій населення, яке опинилося у складних життєвих обставинах.

Висновки. Базуючись на проведеному аналізі теоретичних та правових проблем щодо закріплення у соціальному законодавстві правового змісту поняття «сирітство» як складної життєвої обставини, вважаємо за доцільне висунути таке.

Поняття «сирітство» є узагальнюючою суспільно-значущою категорією, яка за своїм змістом охоплює всі ознаки особливого соціально-правового становища дитини, яке характеризується як сирітство. До цих ознак, на нашу думку, слід віднести: відсутність у дитини батьків у зв'язку з їх смертю або іншими поважними обставинами, які унеможливають виконання батьківських обов'язків (внаслідок тривалого перебування у лікувально-профілактичному закладі тощо) або, якщо батьки свідомо не виконують батьківські обов'язки, не дотримуючись принципів відповідального батьківства, що спричиняє бездоглядність і занедбаність їх дітей.

Хоча у законодавстві про охорону дитинства в Україні і закріплено ключові гуманістичні євроінтеграційні засади щодо соціально-правових гарантій всебічного захисту і підтримки дитинства, у тому числі дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, проте категорія «сирітство» як соціальне явище у соціальному законодавстві України фактично не застосовується і відповідно не розкривається його правовий зміст.

Представники української наукової спільноти у багатьох галузях знань (право, педагогіка, психологія, соціологія тощо), здійснюючи характеристику явища сирітства, здебільшого зосереджують увагу на чинниках, які спричиняють сирітство, аналізуючи особливості соціальної роботи з дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, у тому числі, дітьми, які постраждали від війни та збройних конфліктів, і як становище сирітства впливає на реалізацію прав дітей у сімейному, освітянському середовищі, зокрема в умовах війни. Незважаючи на те, що в українській доктрині представлена значна кількість досліджень з проблематики сирітства, проте вони здебільшого є суто теоретичного змісту, оскільки у соціальному законодавстві України категорія «сирітство» не закріплена.

Ураховуючи сучасні тенденції формування соціальної сфери України, є необхідність більш чіткого визначення пріоритетів та орієнтирів соціально-захисної діяльності у контексті здійснення соціальної роботи з вразливими категоріями населення, зокрема дітьми-сиротами, дітьми, поз-

бавленими батьківського піклування, дітьми, які постраждали від війни та збройних конфліктів, у тому числі в аспекті волонтерської діяльності. У зв'язку з цим, є потреба закріпити категорію «сирітство» у Законі «Про соціальні послуги» у переліку складних життєвих обставин, що зумовлюють необхідність надання екстреної допомоги та підтримки, тим категоріям дітей, становище яких характеризується як сирітство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Декларація прав дитини: прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.
2. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
3. Національна програма «Діти України»: затверджена Указом Президента України від 18.01.1996 р. № 63/96. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96#Text>.
4. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 р. № 2342-IV. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.
5. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.
6. Кальченко Л.В. Соціальне сирітство як суспільне явище: поняття і причини виникнення. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 19 (254), Ч. II, 2012. С. 160-170. URL. https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5187/vlup_2012_19%282%29__22.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
7. Миколук С. Сирітство в Україні в умовах війни: соціальна робота та соціальна допомога. Ввічливість. Humanitas, Вип. 3, 2022. С. 61-68. URL. <http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/humanitas/article/view/690/635>.
8. Коваленко О.О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен: автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.03. Нац. акад. наук України, Ін-т соціології. К. : 2006. 17 с.
9. Суходольська А.С. Соціальне сирітство в Україні: демографічні аспекти. Дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07. Нац. акад. наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М.В. Птухи. К.: 2019. 227 с. URL. <https://idss.org.ua/avtoref/%B0.pdf>.
10. Чернописька Х.В. Концептуалізація понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти» в науковому дискурсі. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 3/4(27/28)2015. С. 84-89. URL. <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2015/3-4/16.pdf>.
11. Шиделко А.В. Сирітство в Україні: психологічні особливості біологічних і соціальних дітей-сиріт. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія психологічна). № 2 (2018). С. 165-173. URL. <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/psychology/article/view/69/66>.
12. Стратегія Ради Європи з прав дитини на 2022–2027 рр.: URL. <https://rm.coe.int/cdenf-unofficial-translation-into-ukrainian/1680aca358>.
13. Костюк Б.В. Україні побільшало дітей-сиріт через війну на Донбасі – експерти. URL. <https://www.radiosvoboda.org/a/26753197.html>.
14. Чепкова К.О., Герасимчук Л.В. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час збройного конфлікту: український досвід. Нове українське право, Вип. 4, 2025. С. 119-127. URL. <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/824/757>.
15. Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 05 квітня 2017 р. № 268. URL. Про затвердження Порядку надання... | від 05.04.2017 № 268.
16. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL. Про забезпечення прав і сво... | від 20.10.2014 № 1706-VII.
17. Черноус С.М. Проблеми соціального захисту дітей, постраждалих від війни. Соціально-правова політика України в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 10 листопада 2023 р.) / за ред. Д.І. Сірохи, С.М. Черноус, І.С. Сахарук; уклад. М.О. Денисюк. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 457 с. С. 407-412.

18. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 р. № 2558-III. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>.
19. Тищенко О.В. Проблеми реформування інтернатних закладів в Україні для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціально-правова політика України в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 10 листопада 2023 р.) / за ред. Д.І. Сірохи, С.М. Черноус, І.С. Сахарук; уклад. М.О. Денисюк. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 457 с. С. 379-386.
20. Стратегія забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2024 р. № 1201-р. URL. Про схвалення Стратегії забез... | від 26.11.2024 № 1201р.
21. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-VI. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>.
22. Наші діти. URL. <https://www.kidsukr.volia.com>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Тищенко О.В., Черноус С.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.28>

ДОСТУП РОБОТОДАВЦЯ ДО РОБОЧИХ ЕЛЕКТРОННИХ ЗАСОБІВ ПРАЦІВНИКА: НАГАЛЬНІСТЬ СТВОРЕННЯ ПРАВОВОЇ РАМКИ

Шумило М.М.,

*доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0003-4257-3002*

Сімутіна Я.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця відділу цивільно-правових наук
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-7579-187X*

Шумило М.М., Сімутіна Я.В. Доступ роботодавця до робочих електронних засобів працівника: нагальність створення правової рамки.

Стаття присвячена актуальній та малодослідженій у національній доктрині трудового права темі – доступу роботодавця до електронних засобів працівника з метою збору та моніторингу інформації (документів, матеріалів), яку працівник зберігає на таких засобах. У статті наголошується, що захист права на приватність не обмежується лише життям працівника поза роботою, а має гарантуватися і в процесі виконання трудових обов'язків.

Цифровізація праці загалом призвела не тільки до виникнення нових форм зайнятості, але і до зміни способів виконання роботи у багатьох сферах. Наслідком цих процесів стало й те, що і контроль роботодавця за виконанням працівником трудової функції роботодавця теж змінився. Очевидним є той факт, що традиційні форми контролю не завжди є ефективними, тому завдяки цифровізації виникають новітні, нетрадиційні форми контролю як-то: моніторинг використання працівниками мережі Internet, соціальних мереж, активності працівника за комп'ютером під час виконання ним своєї роботи; здійснення відеоспостереження за працівниками та прослуховування його розмов; GPRS-спостереження та GPS-спостереження тощо. Такі нав'язливі форми контролю, подекуди, є втручанням у приватне життя працівника, тому необхідно віднайти допустимі межі такого втручання.

У статті акцентується увага на конституційному праві, яке захищає особу від незаконного втручання в особисте та сімейне життя. Також наводиться офіційне тлумачення Конституційного Суду України, яке сприяє кращому розумінню цього права та меж його захисту.

Враховуючи фундаментальність та глобальність права на повагу до приватного та сімейного життя, у науковій розвідці наводяться норми міжнародного права (Європейська конвенція з прав людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права) та інструменти їх правового захисту.

Невід'ємною частиною новочасної правової дійсності є прецедентна практика Європейського суду з прав людини. У статті аналізуються та наводяться ключові правові висновки Суду (*Libert v. France* та *Guyvan v. Ukraine*) щодо права роботодавця мати доступ до електронних засобів працівника. Розкривається питання допустимості працівником зберігання особистої інформації на робочих електронних засобах.

Окреме місце у науковому дослідженні присвячене першій спробі унормувати питання доступу роботодавця до електронних засобів працівника в проєкті Трудового кодексу. Загалом дано позитивну оцінку сформульованої в проєкті норми, але також надано рекомендації щодо її удосконалення у процесі схвалення Парламентом.

Ключові слова: роботодавець, працівник, електронні засоби, середовище праці, умови праці, втручання в особисте і сімейне життя, право на повагу до приватного і сімейного життя, права людини, практика ЄСПЛ, Європейська конвенція з прав людини, проєкт Трудового кодексу.

Shumylo M.M., Simutina Ya.V. Employer access to employee's corporate electronic devices: the necessity of establishing a legal framework.

The authors explore the issue of an employer's access to employees' electronic devices to collect and monitor information (documents, materials) stored on them. The article emphasizes that the protection of the right to privacy is not limited to the employee's life outside work but must also be guaranteed while performing their job duties.

The digitalization of labour in general has led not only to the emergence of new forms of employment but also to changes in how work is performed across many areas. As a result of these processes, the employer's control over the employee's performance of their job duties has also changed. It is obvious that traditional forms of control are not always effective, so digitalization has given rise to new, non-traditional forms of control, such as monitoring employees' use of the Internet, social networks, and their activity on the computer while performing their work; video surveillance of employees and listening to their conversations; GPRS surveillance and GPS surveillance, etc. Such intrusive forms of control sometimes constitute an invasion of the employee's private life, so it is necessary to find acceptable limits for such interference.

The article focuses on the constitutional right that protects individuals from unlawful interference in their personal and family life. It also provides the official interpretation of the Constitutional Court of Ukraine, which contributes to a better understanding of this right and its limits.

Given the fundamental and global nature of the right to respect for private and family life, the research cites international law norms (the European Convention on Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights) and instruments for their legal protection.

An integral part of modern legal reality is the case law of the European Court of Human Rights. The article analyses and cites the key legal conclusions of the Court (*Libert v. France* and *Guyvan v. Ukraine*) regarding the employer's right to access the employee's electronic devices. The issue of the admissibility of storing personal information on work electronic devices is explored.

A separate section of the research is devoted to the first attempt to regulate the issue of employer access to employee electronic devices in the draft Labour Code. In general, the draft provisions are given a positive assessment, but some recommendations for their improvement are also provided.

Key words: employer, employee, electronic means, working environment, working conditions, interference in personal and family life, right to respect for private and family life, human rights, ECHR practice, European Convention on Human Rights, draft Labour Code.

Загальні зауваги. Право на повагу до приватного та сімейного життя є основою з основ демократії, інакше можна з впевненістю констатувати зневагу до гідності людини, яка є окремішньою цінністю. У XX столітті право на повагу до приватного та сімейного життя набуло поширення на різних рівнях правового регулювання від національних конституцій та законів до міжнародних, зокрема, європейських актів. Засторога від втручання в особисте життя не тільки декларується, але і має дієві інструменти охорони та захисту. Особливої гостроти питання захисту права на повагу до особистого життя набуває, коли йдеться про трудові відносини. Авторами цієї розвідки раніше було досліджено і розкрито інші аспекти втручання роботодавця в особисте життя працівника, як-то відеоспостереження на робочому місці [1] та моніторинг роботодавцем робочої кореспонденції працівника [2] крізь призму Конституції України та прецедентної практики Європейського суду з прав людини (далі – Суд, Страсбурзький суд, ЄСПЛ). Проте досі зберігаються «білі плями» і залишається маловивченим у національній доктрині трудового права питання доступу роботодавця до робочих електронних засобів (комп'ютери, планшети, телефони інші цифрові носії тощо) працівника як форма контролю за виконанням ним трудових обов'язків. Для цілей цієї наукової розвідки, автори послуговуватимуться узагальненим терміном «електронні засоби».

Наразі цей аспект жодним нормативно-правовим актом не врегульований, що несе в собі додаткові загрози свавілля з боку роботодавця та фактичну неможливість захистити право на повагу до приватного та сімейного життя працівником у суді. Саме тому не втрачає актуальності необхідність формування та фіксації правової рамки такого доступу та моніторингу в межах саме

трудового законодавства. Поряд з тим, необхідно також окреслити і межі втручання роботодавця у приватне життя працівника у разі можливості доступу роботодавця до електронних засобів, що використовуються працівником для виконання трудової функції. Орієнтиром для дослідження вищезазначених питань є норми Конституції України та Європейської конвенції з прав людини, а також прецедентна практика ЄСПЛ.

Стан опрацювання проблеми. Питання права на повагу до приватного життя у сфері праці досліджували такі науковці, як: Л. Вакарюк, С. Вишневецька, В. Вишневецький, О. Маленко, О. Онишко, В. Парасюк, О. Посикалюк, Д. Сидоренко, Ю. Спасських та ін. Однак питання доступу роботодавця до інформації, яка зберігається на електронних засобах працівника, наданих йому для виконання трудових обов'язків, розглядається вперше.

Метою наукового дослідження є висвітлення основних проблемних аспектів узгодження права на повагу до особистого та сімейного життя працівника, вираження меж здійснення контролю роботодавцем за виконанням працівником трудових обов'язків через доступ до електронних засобів, які працівник використовує для виконання своєї трудової функції, з метою їх моніторингу.

Основний виклад матеріалу. Цифровізація сьогодні пронизує усі сфери життєдіяльності людини, і праця не є винятком. Межі та форми контролю роботодавця за працівником є надзвичайно динамічними і цифрова ера тільки пришвидшила їх зміну. Особливої гостроти це питання набуває за умови дистанційної роботи, проте не тільки. Так, в останньому звіті Управління у справах урядової підзвітності США (*U.S. Government Accountability Office*) зазначається, що використання роботодавцями так званого «бос-програмного забезпечення» та засобів цифрового спостереження, таких як камери, мікрофони, програмне забезпечення, інші пристрої, поширилося з розвитком нових технологій та збільшенням обсягів дистанційної роботи. Згідно зі звітом, це принесло такі переваги, як підвищення безпеки працівників, особливо тих, які виконують фізичні завдання або працюють поза робочим місцем, а також дозволило роботодавцям збирати дані про продуктивність і результати роботи. Позатим у звіті наголошується, що цифрове спостереження може збільшити ризик травмування, якщо воно зосереджене на цілях продуктивності, змушуючи працівників ризикувати або пропускати перерви, а також може негативно вплинути на психічне здоров'я, збільшуючи тривожність і стрес від постійного спостереження та відчуття, що їх змушують працювати більше [3].

Очевидно, що у сучасному глобальному світі відбуваються невідворотні зміни у сфері праці, еволюція форм зайнятості, способів виконання працівником трудових обов'язків, і відповідно форм контролю за їх виконанням, а отже постають нові виклики. Перш ніж перейти до викладення основного матеріалу, автори роблять застереження, що йтиметься про доступ до робочих/службових/корпоративних електронних засобів, якими роботодавець забезпечив працівника. Тобто, першоумовою є те, що роботодавець надає електронні засоби для виконання працівником його трудової функції на час дії трудового договору. Якщо ж роботодавець такими засобами не забезпечив, і працівник виконує трудові обов'язки, використовуючи свої власні електронні засоби, то вважаємо, що за таких умов роботодавець *per se* не може мати до них жодного доступу, як і вимагати надати йому такий доступ для здійснення моніторингу.

Науковий і практичний інтерес у сфері праці мають форми контролю роботодавцем працівника (традиційні та нетрадиційні) та межі втручання в особисте та сімейне життя. Під традиційними варто розуміти: оперативний та поточний контроль роботодавцем виконання роботи, письмові або усні доповіді, оцінка кількісних та якісних показників працівника, звітування (за певний період чи за виконання певної роботи) тощо. Натомість, коли йдеться про нетрадиційні форми контролю, то в науковій літературі до них відносять моніторинг: телефонних розмов, електронного листування, використання мережі Internet, соціальних мереж працівників, активності працівника за комп'ютером під час виконання ним своєї роботи; здійснення відеоспостереження за працівниками та прослуховування його розмов; GPRS-спостереження та GPS-спостереження [4, с. 532]. Одним із прикладів новочасного нетрадиційного контролю за працівником є застосування штучного інтелекту (далі-ШІ). Так, у Китаї на окремих підприємствах за допомогою відеокамер ШІ відстежує та аналізує рухи працівників під час роботи і складає звіти про їхню ефективність в реальному часі. ШІ автоматизує збір даних, безперервно збираючи такі показники, як тривалість виконання завдань та ефективність співпраці у команді. Подібний підхід до трекінгу активності своїх працівників також все частіше починають застосовувати й західні компанії, наприклад, Amazon [5].

Оскільки узвичаєним у сучасній економічній моделі та новочасній зайнятості є виконання трудових обов'язків за допомогою електронних засобів, які є місцем генерування, агрегування, опрацювання та обміну інформацією, створення цифрових продуктів, контенту, програмного забезпечення, що існують у віртуальному форматі, виникає закономірне питання щодо доступу роботодавця до таких електронних засобів і їх вмісту (файлів), і чи не порушить це право працівника на повагу до приватного життя, якщо такі файли міститимуть особисту інформацію.

Конституційний вимір.

Конституція України закріплює конституційні права не лише для працівників, а й для роботодавців. Мовиться про те, що роботодавець реалізує статтю 42 Конституції, яка проголошує, що «кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом», натомість працівник реалізує статтю 43, яка закріплює, що «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується». Всебічне тлумачення цих приписів Конституції красномовно свідчить не про конкуренцію між роботодавцем та працівником, а про баланс інтересів цих суб'єктів трудового договору. Це дає підстави стверджувати, що контроль роботодавця за виконанням працівником роботи є похідним правом від права на підприємницьку діяльність, яке витоками сягає конституційних приписів.

Питання доступу роботодавця до файлів на електронних засобах працівника необхідно розглядати у прямому взаємозв'язку зі статтею 32 Конституції, яка проголошує: «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України».

Конституційний Суд України, зокрема, розтлумачив, що «збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами є втручанням в її особисте та сімейне життя. Таке втручання допускається винятково у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» [6].

Отже, безперешкодне отримання роботодавцем доступу до конфіденційної інформації працівника може мати ознаки втручання в особисте та сімейне життя. Саме тому, у національному трудовому законодавстві необхідно закріпити правову рамку дозволеного або, краще сказати, виправданого та обгрунтованого втручання.

Міжнародні стандарти у сфері захисту приватного і сімейного життя.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950) (далі - Конвенція) у статті 8 визначає, що: «Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя...» [7]. Фактично Європейська конвенція з прав людини стала першим міжнародним актом, де були зафіксовані зобов'язання держав гарантувати право на повагу до приватного життя. Наступним документом вже глобального рівня (Генеральна асамблея ООН) став Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966) (далі - Пакт), де стаття 17 передбачає, що «Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте та сімейне життя...» [8]. Однак, якщо Конвенція формулює це як право, то Пакт використовує іншу, більш м'яку форму, її ж було використано при формулюванні статті 32 Конституції України. Крім цього, якщо нагляд за дотриманням Пакту здійснює Комітет з прав людини ООН, то Конвенція має дієвий інструмент захисту цього права, як-то ЄСПЛ.

Прецедентна практика Європейського суду з прав людини.

У контексті досліджуваної проблеми не можна оминати увагою рішення ЄСПЛ, у якому Суд детально аналізує питання домірності втручання в особисте життя працівника. Страсбурзький суд сформулював корпус прецедентної практики щодо застосування статті 8 Конвенції, яка була узагальнена у Посібнику Суду [9], проте особливу цінність для цієї наукової розвідки мають рішення *Libert v. France* № 588/13 від 22.02.2018 та *Guyvan v. Ukraine* № 46704/16 від 06.12.2025. Станом на початок 2026 року національні суди не застосовували наведені рішення.

Libert v. France № 588/13 від 22.02.2018 [10]

Це рішення має стосунок до права роботодавця мати доступ та здійснювати перевірку даних (контролювати виконання працівником трудових обов'язків), які містяться на службовому комп'ютері працівника. Проблема зумовлена тим, що інформація, яка знаходиться на службовому комп'ютері, може містити дані про приватне життя працівника.

Фабула справи. Заявник тривалий час працював на французьку національну залізничну компанію (SNCF). У 2007 році через конфлікт із підлеглим його було відсторонено від роботи та відкрито

дисциплінарне провадження. У 2008 році заявник повернувся до виконання службових обов'язків і виявив, що його робочий комп'ютер було вилучено. Роботодавець повідомив заявнику про аналіз жорсткого диску робочого комп'ютера та про виявлення файлів (документів), не пов'язаних з його роботою та посадовими обов'язками, зокрема файли, що містять порнографічні зображення та фільми. Ці файли виявила особа, яка замінила заявника на час його відсторонення від посади, про що повідомила керівництво. Керівництво отримало пояснення від заявника, де він стверджував, що після проблем з його персональним комп'ютером, він переніс вміст одного зі своїх USB-накопичувачів на свій робочий комп'ютер. Щодо файлів, які містять порнографічні матеріали, то вони були надіслані йому незнайомими людьми через інтранет SNCF. Ці факти послугували порушенню дисциплінарного провадження. У липні 2008 року заявника звільнили у зв'язку з тим, що аналіз файлів, котрі зберігалися на жорсткому диску робочого комп'ютера, використовувалися за нецільовим призначенням, виявлено порушення правил професійної поведінки та політики безпеки інформаційних систем. Згідно з політикою компанії, документи, що зберігаються працівниками в офісі/на обладнанні компанії, за винятком тих, які вони позначили як особисті (приватні), вважаються такими, що призначені для професійного використання, тобто роботодавець може мати до них доступ за відсутності працівника.

У процесі судового розгляду було встановлено, що порнографічні фотографії та відео були знайдені у файлі під назвою «giggles» («хі-хі, ха-ха»), що зберігався на жорсткому диску, який традиційно використовується співробітниками для зберігання усіх робочих документів. Працівник не може використовувати весь жорсткий диск, який призначений для запису робочих даних, для свого приватного використання. Тому роботодавець мав право вважати, що позначка «D:/personal data» на жорсткому диску, який мав використовуватися працівником для робочих цілей, не може обґрунтовано забороняти йому доступ до нього.

Національними судами було встановлено, що заявник зберігав 1562 порнографічні файли обсягом 787 мегабайт протягом чотирьох років, і що він також використовував свій робочий комп'ютер для створення підроблених документів. Усе це в сукупності дало можливість суду висувати, що таке нецільове використання офісного обладнання з порушенням чинних правил компанії становило порушення його трудо-договірних зобов'язань.

У 2012 році заявник звернувся до ЄСПЛ, наголошуючи на порушенні статті 8 Конвенції про право на повагу до приватного і сімейного життя.

Суд детально проаналізував фактичні обставини справи та французьке трудове законодавство, а також навів практику Соціальної палати Касаційного суду в інших справах, який, зокрема, сформулював низку важливих правових позицій, які, що цікаво, стали частиною правових висновків Страсбурзького суду, зокрема:

- «працівники мають право, навіть під час робочого часу та на робочому місці, на повагу до свого приватного життя, що включає, зокрема, конфіденційність повідомлень. Роботодавець не може читати особисті повідомлення, надіслані або отримані працівником через електронні засоби, надані йому для робочих цілей, навіть якщо роботодавець заборонив використання комп'ютера для непрофесійних цілей (§18);

- за винятком випадків серйозного ризику або виняткових обставин, роботодавець може відкривати файли, визначені працівником як особисті, що зберігаються на жорсткому диску його робочого комп'ютера, лише у присутності працівника або після належного повідомлення (§18);

- папки та файли, створені працівником за допомогою електронних засобів, наданих його роботодавцем для робочих цілей, вважалися робочими документами, якщо працівник не визначив їх як особисті, і тому роботодавець міг мати до них доступ за відсутності працівника (§18);

- роботодавці можуть встановити, що працівники порушили свої договірні зобов'язання, зловживаючи комп'ютерним обладнанням у особистих цілях або в аморальних цілях, які можуть завдати шкоди інтересам компанії (§35)».

Наведене вище є чудовим прикладом, як правові висновки національних касаційних судів знаходять не просто своє підтвердження у правових висновках ЄСПЛ, але і фактично стають їх невід'ємною частиною. Як буде викладено нижче, ЄСПЛ підтримав національну касацію та використав її висновки у мотиваційній частині свого рішення. Це є красномовним свідченням того, що не тільки рішення ЄСПЛ мають вплив на національні правопорядки, але і те, що можливий вплив рішень національних касацій на практику Страсбурзького суду.

Отже, ЄСПЛ виснував, що мало місце втручання у право заявника на повагу до приватного життя (§37). Однак Суд визнає, що втручання мало на меті захист «прав інших осіб», тобто в

цьому випадку прав роботодавця, який може законно бажати забезпечити, щоб працівники використовували надані їм комп'ютерні засоби для виконання своїх обов'язків відповідно до своїх трудо-договірних зобов'язань та чинних норм. У зв'язку з цим Суд повторює свій висновок, зроблений у справі *Bărbulescu v. Romania* [11] (§ 127), згідно з яким роботодавець має законний інтерес у забезпеченні безперебійної роботи компанії, і що це може бути зроблено шляхом створення механізмів перевірки того, чи його працівники виконують свої професійні обов'язки належним чином та з необхідною ретельністю.

Суд зазначає, що «файли, створені працівником за допомогою комп'ютерного обладнання, наданого йому роботодавцем для робочих цілей, вважалися робочими за своєю природою, а це означає, що роботодавець мав право відкривати їх без присутності працівника, якщо вони не були позначені як особисті» (§ 49). Розглядаючи твердження заявника про порушення його права на повагу до приватного життя, Суд постановив, що за обставин справи це право не перешкоджає роботодавцю відкрити відповідні файли, оскільки вони не були належним чином позначені як приватні (§50). З цих підстав Суд визнав, що порушення статті 8 Конвенції не було.

Guyvan v. Ukraine № 46704/16 від 06.12.2025 [12]

Справа стосується порушення права заявника на повагу до приватного життя за статтею 8 Конвенції, а саме обробки даних з його службового мобільного телефону роботодавцем у ході внутрішнього розслідування та відмови роботодавця повідомити його про зібрані таким чином дані.

Фабула справи. Заявник мав мобільний телефон, який він використовував як для роботи, так і для приватних дзвінків. За словами заявника, він використовував цей номер телефону як свій приватний номер з 2002 року, і лише пізніше він став його службовим номером мобільного телефону, який оплачувався його роботодавцем. Згідно з рішенням роботодавця (за згодою працівника) від 1 листопада 2005 року, відповідний номер телефону призначений заявнику для робочих цілей. З 2010 року компанія встановила ліміти на використання мобільного зв'язку. Окремо зазначалося, що плата за міжнародний роумінг сплачуватиметься роботодавцем лише у випадку, якщо особа, яка користувалася відповідним номером телефону, перебуває у офіційному відрядженні. В іншому випадку вартість послуг міжнародного роумінгу та зв'язку, що перевищує ліміт, буде вираховуватися із заробітної плати працівника.

У лютому 2015 року було розпочато внутрішнє розслідування щодо факту, що телефонні рахунки заявника вказували на те, що він користувався послугами міжнародного роумінгу на своєму робочому телефоні в періоди часу, коли, згідно з табелем обліку робочого часу, він був присутній на своєму робочому місці. Роботодавець звернувся до оператора мобільного зв'язку з проханням надати детальну інформацію про відповідні дзвінки з мобільного телефону заявника та вказати країни, в яких послуги роумінгу використовувалися за цим номером телефону між 1 січня 2014 року та 31 січня 2015 року. Оператор надав запитувану інформацію, яка містила такі відомості: дату та час зв'язку, чи був зв'язок вхідним чи вихідним, іноземну телефонну компанію, яка використовувалася для послуг роумінгу, країну, в якій використовувалися послуги роумінгу, номер телефону, на який або з якого здійснювався зв'язок з мобільного телефону заявника, чи був зв'язок голосовим дзвінком чи текстовим повідомленням та тривалість дзвінків.

У вересні 2015 року заявник подав позов до національного суду у зв'язку з тим, що роботодавець збирав інформацію особистого характеру про нього та відмовив йому в доступі до даних, які він таким чином зібрав, порушуючи Закон України «Про захист персональних даних». 16 грудня 2015 року суд першої інстанції ухвалив рішення не на користь заявника. Апеляційний суд, із яким погодився і касаційний, відмовив у задоволенні позову, зазначивши, що інформація про послуги міжнародного роумінгу, що використовуються за службовим телефоном заявника, не є його персональними даними. Після чого заявник звернувся до Страсбурзького суду.

ЄСПЛ у цій справі наводить не тільки статтю 32 Конституції України про невтручання в особисте життя, але і взурає на статтю 34, яка визначає, що «кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір». Також Суд наводить офіційне тлумачення цієї норми Конституційного Суду України [6], у якому йдеться про те, що збирання, зберігання, використання та поширення державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами конфіденційної інформації про особу без її згоди є втручанням в її особисте та сімейне життя, яке допускається винятково у визначених законом випадках і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (§§19-20).

Суд зазначає, що в цій справі дії, які оскаржує заявник, були застосовані роботодавцем, приватною компанією, і тому не можуть бути проаналізовані як «втручання» державного органу у здійснення його прав за Конвенцією. Проте заявник вважав, що, відмовившись розглядати його скаргу про незаконність використання його персональних даних, національні суди не забезпечили ефективного захисту його права на повагу до приватного життя (§33).

Суд вчергове звертається до справи *Bărbulescu v. Romania* [11] і повторює, що «національні органи влади повинні забезпечити, щоб працівник, чії комунікації контролювалися, мав доступ до засобу правового захисту в судовому органі, який має юрисдикцію визначати по суті, як дотримувалися вищезазначені критерії та чи були оскаржувані заходи законними» (§37).

Підтверджуючи послідовність своєї прецедентної практики, Суд також наводить правовий висновок у справі *Liebscher v. Austria* № 5434/17 від 06.04.2021 [13], у якому зазначив, що «саме національні суди повинні провести аналіз пропорційності конкуруючих прав і належним чином врахувати питання захисту даних. Нездатність розглянути питання з позиції Конвенції, чи-то через стан національного законодавства, чи-то через його тлумачення національними органами влади, буде суперечити вимогам статті 8 (§ 38)».

Резюмуючи, Суд зазначає, що згідно з домовленістю між роботодавцем та працівником, роботодавець мав право отримувати інформацію від оператора мобільного зв'язку з метою встановлення того, які дзвінки та повідомлення належать до категорії робочих повідомлень, і, відповідно, чи повинні такі витрати покриватися компанією чи заявником. Однак запити роботодавця були зроблені з геть іншою метою, зокрема, збору та обробки даних, що могли б розкрити місцезнаходження заявника за кордоном у певні дати. Крім того, дані, про які йдеться, містили інформацію про номери телефонів, з якими заявник зв'язувався, та країни, в яких надавалися послуги роумінгу, хоча, за власним визнанням органів влади, ця інформація не була необхідною для встановлення того, чи був заявник на своєму робочому місці. Суд вважає, що збір та обробка даних у такий спосіб вплинули на право на приватність заявника. Чи був такий збір та обробка виправданими з огляду на критерії справи *Bărbulescu v. Romania*, це, перш за все, питання, на яке мали відповісти національні органи влади. Однак національні судові органи не провели повної оцінки цього питання, а натомість дійшли висновку, що інформація, отримана компанією Р. від оператора мобільного зв'язку, не стосувалася персональних даних заявника (§ 39).

Вищезазначені міркування є достатніми для того, щоб Суд міг зробити висновок, що заявнику було відмовлено в державному захисті судовим органом, який мав би дослідити, чи були дотримані критерії щодо моніторингу його комунікацій на робочому місці. З цього випливає, що держава не виконала своїх позитивних зобов'язань за статтею 8 Конвенції, чим її порушила (§ 40).

Наведені рішення *Libert v. France* та *Guyvan v. Ukraine* мають важливе значення у контексті рекодифікації трудового законодавства та унормування доступу роботодавця до електронних засобів, якими забезпечується працівник, а також, коли працівник виконує трудові обов'язки, використовуючи власні електронні засоби. ЄСПЛ наголосив на тому, що роботодавець має право доступу та здійснення моніторингу даних, які знаходяться на робочих електронних засобах працівника, але наголошує на дуже хиткій межі між втручанням та невтручанням в особисте життя працівника. Наводяться чіткі критерії та алгоритми дій, застосування яких унеможливить порушення права на повагу до приватного та сімейного життя. Саме критерії, напрацьовані Страбурзьким судом, лягли в основу пропозицій щодо унормування цього питання в Україні.

Унормування права доступу роботодавця до електронних засобів працівника.

Кодекс законів про працю не містить жодних згадок щодо заборони роботодавцю мати доступ чи здійснювати моніторинг електронних засобів працівника чи інших даних.

Прецедентна практика ЄСПЛ допускає збереження на робочих електронних засобах файлів, які містять особисту інформацію, але вона повинна бути позначена. Однак, цей аспект говорить тільки про те, що роботодавець може переглянути ці файли тільки у присутності працівника, що їх зберіг. Наслідком такого моніторингу, залежно від наявного змісту, можуть бути відповідні наслідки (аж до звільнення), зокрема, за використання робочих засобів за нецільовим призначенням.

У проекті Трудового кодексу, зареєстрованого Верховною Радою України за № 14386 від 15.01.2026 (далі – проект ТК № 14386) [14], розробником запропоновано унормувати право доступу роботодавця до електронних засобів працівника та їх вмісту і визначити механізм його реалізації з метою запобігання зловживанням. Оскільки доступ роботодавця до електронних засобів

працівника та моніторинг їх вмісту, зокрема, робочої кореспонденції, тісно пов'язані, відповідні положення знайшли закріплення в одній статті 36 під назвою «Моніторинг робочої кореспонденції працівника та інших даних».

Перш за все у цій статті фіксується право роботодавця мати доступ та здійснювати відповідний моніторинг, але наголошується на тому, що йдеться виключно про моніторинг інформації, яка зберігається на електронних засобах працівника, що надані роботодавцем для виконання трудових обов'язків. Загалом презюмується ідея, що такі засоби не містять особистих даних і *a priori* є робочими.

По-друге, робиться акцент на тому, що моніторинг є крайньою формою контролю роботодавця. Ця теза має обмежувальний характер для роботодавця, оскільки «крайність форми» означає неможливість використання ним усіх інших (традиційних і нетрадиційних) форм контролю.

По-третє, стаття 36 проєкту ТК № 14386 пронизана ідеєю максимальної поінформованості працівника щодо формату взаємодії з роботодавцем (*ex ante*). Тобто, роботодавець зобов'язаний інформувати працівника про здійснення моніторингу як форми контролю і належним чином такий крок обґрунтувати до його початку. Такий крок матиме превентивні наслідки і працівник з меншою імовірністю використовуватиме електронні засоби не за призначенням чи для зберігання особистих даних.

Запровадження роботодавцем такої крайньої форми контролю за наявності підстав може відбуватися на будь-якому етапі трудових відносин. При цьому, якщо при укладенні трудового договору це питання не було предметом домовленостей сторін, у подальшому будь-яка ініціатива роботодавця щодо отримання ним доступу до робочих електронних засобів працівника чи запровадження їх моніторингу буде вважатися зміною умов трудового договору, що можлива лише за згодою працівника та у встановленому Кодексом порядку.

Попри все, слід наголосити на необхідності у процесі доопрацювання проєкту ТК № 14386 у Парламенті, доповнити статтю 36 нормою про обов'язок роботодавця залучати представників працівників шляхом їх належного інформування та проведення з ними консультацій з питань запровадження моніторингу працівників. Не зважаючи на окрему статтю 33 «Інформування та консультування у колективних трудових відносинах», що імплементує у національне законодавство Директиву 2002/14/ЄС [15] та встановлює обов'язок роботодавця у разі прийняття управлінських рішень, що впливають на умови праці та зайнятості працівників, *ex ante* здійснювати інформування та проводити консультації з представниками працівників, вважаємо, що внесення відповідної норми до статті 36 проєкту посилить можливості колективного захисту від порушень прав людини з боку роботодавців.

Замість підсумування. Унормування доступу роботодавця до електронних засобів працівника, наданих для виконання трудової функції, та моніторинг їх вмісту, як крайньої форми контролю роботодавця, в Україні вже давно назріло. Як вбачається із викладеного, рішення ЄСПЛ було ухвалене у 2018 році, а окремі правові висновки у схожих справах Касаційний суд Франції сформулював ще у 2000-х роках, тобто понад 20-ть років тому. Це також є опосередкованою констатацією певної нерозробленості окремих аспектів трудових відносин у національному законодавстві та правозастосуванні. Така правова дійсність негативно впливає на розвиток трудового права та захищеність працівника від втручання в особисте та сімейне життя, а з іншого боку, не містить жодних обмежень у питанні доступу та моніторингу, як форм контролю роботодавця за виконанням працівником його завдань та доручень. Усе це в сукупності шкодить обом сторонам трудових відносин і потребує нагального унормування у національному трудовому законодавстві. Воно забезпечить юридичну визначеність, етичне та відповідальне використання цифрових технологій, окреслить межі легітимного втручання роботодавця в особисте та сімейне життя працівника, а також відіграватиме превентивну роль у розумінні працівником, що дані на електронних засобах можуть підпадати під моніторинг роботодавця, а їх зміст може мати відповідні наслідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шумило М. Сімутіна Я. Унормування відеоспостереження за працівником на робочому місці відповідно до стандартів Ради Європи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія ПРАВО. 2025, Вип. 89: ч. 2. С. 222-229. URL: <https://visnyk-jurisztzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/35-1.pdf>.

2. Шумило М. Сімутіна Я. Моніторинг робочої кореспонденції працівника: конституційне право на таємницю листування крізь призму трудових відносин *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія ПРАВО. 2025, Вип. 90: ч. 2. С. 446-453. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/09/65.pdf>.
3. U.S. Government Accountability Office. Digital Surveillance: Potential Effects on Workers and Roles of Federal Agencies. Report. September 02, 2025. URL: <https://www.gao.gov/assets/890/883051.pdf>.
4. Маленко О., Вакарюк Л. Цифровий контроль на робочому місці: інтерес роботодавця та право на приватність працівника. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025, № 3, ч. 1. С. 530–535. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/83.pdf>.
5. У Китаї дедалі частіше впроваджують нагляд за працівниками за допомогою ШІ. URL: <https://newformat.info/socium/u-kytai-dedali-chastishe-vprovadzhuut-nahliad-za-pratsivnykamy-za-dopomohoiu-shi/>.
6. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2012 від 20.01.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text>.
7. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
9. Посібник зі статті 8 Європейської конвенції з прав людини. Право на повагу до приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції (Оновлено 31 серпня 2024 року). URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_ukr.
10. *Libert v. France* № 588/13 of 22.02.2018. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus/#{%22itemid%22\[%22001-181273%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus/#{%22itemid%22[%22001-181273%22]}).
11. *Bărbulescu v. Romania* № 61496/08 of 05.09.2017. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22\[%22001-177082%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22[%22001-177082%22]}).
12. *Guyvan v. Ukraine* № 46704/16 of 06.12.2025. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/?fbclid=IwY2xjawPUSeBleHRuA2F1bQIxMABicmlkETFxdmJnR3R5TzVFZlVhVF1Wc3J0YwZh-cHBfaWQQMjIyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHk-Z60Em19zZPOqHywF951EmZ4EWoX-UHTE1nGAsY7zDx1S3PRwUcDFLMAIy_aem_zvvH2acMtGpZzNeS-S1FVw#{%22itemid%22\[%22001-245689%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/?fbclid=IwY2xjawPUSeBleHRuA2F1bQIxMABicmlkETFxdmJnR3R5TzVFZlVhVF1Wc3J0YwZh-cHBfaWQQMjIyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHk-Z60Em19zZPOqHywF951EmZ4EWoX-UHTE1nGAsY7zDx1S3PRwUcDFLMAIy_aem_zvvH2acMtGpZzNeS-S1FVw#{%22itemid%22[%22001-245689%22]}).
13. *Liebscher v. Austria* № 5434/17 of 06.04.2021. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22\[%22001-209035%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22[%22001-209035%22]}).
14. Проект Трудового кодексу України, реєстр. № 14386 від 15.01.2026. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516>.
15. Directive 2002/14/EC establishing a general framework for informing and consulting employees in the European Community of 11 March 2002. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2002/14/oj>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 05.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Шумило М.М., Сімутіна Я.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.29>

ПРАВОВІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Батигіна О.М.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри конституційного, адміністративного,
екологічного та трудового права
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-7245-9369*

Купчення Л.І.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри підприємництва і права
Полтавського державного аграрного університету
ORCID: 0000-0003-4504-8158*

Батигіна О.М., Купчення Л.І. Правові та історичні аспекти оренди земель сільськогосподарського призначення.

У статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз становлення та розвитку інституту оренди земель сільськогосподарського призначення в Україні. Дослідження спрямоване на з'ясування еволюції правового регулювання орендних земельних відносин у контексті трансформації земельної системи від адміністративно-командної моделі до сучасних ринкових механізмів використання та обігу земель. Визначено, що оренда земель сільськогосподарського призначення на початкових етапах земельної реформи виконувала компенсаторну функцію, фактично замінюючи відсутній ринок землі та забезпечуючи безперервність аграрного виробництва.

У роботі проаналізовано значення Земельного кодексу України 1992 року як базового нормативного акта, що заклав концептуальні передумови формування орендних правовідносин, а також роль Закону України «Про оренду землі» 1998 року і Земельного кодексу України 2001 року у створенні цілісної та системної моделі правового регулювання оренди земель. Обґрунтовано, що інститут оренди поступово трансформувався з похідної форми землекористування у самостійний елемент системи речових прав.

Окрему увагу приділено аналізу правозастосовної практики Верховного Суду, зокрема правові позиції Великої Палати Верховного Суду щодо моменту укладення та набрання чинності договором оренди землі, значення державної реєстрації речових прав, а також правових механізмів поновлення договорів оренди за різними редакціями законодавства. Розкрито проблемні аспекти автоматичної пролонгації договорів та вплив судових підходів на стабільність орендних правовідносин.

Проаналізовано зміни в правовому регулюванні, зумовлені відкриттям ринку земель сільськогосподарського призначення у 2021 році, а також особливості функціонування орендних відносин в умовах воєнного стану. Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення законодавства з метою забезпечення балансу інтересів орендодавців і орендарів, підвищення рівня правової визначеності та стабільності аграрних земельних правовідносин.

Ключові слова: земельна ділянка сільськогосподарського призначення, оренда землі, договір оренди землі, земельні спори, продовольча безпека, аграрне право, історія становлення інституту оренди земель.

Batyhina O.M., Kupchenia L.I. Legal and historical aspects of agricultural land leasing.

The article provides a comprehensive historical and legal analysis of the formation and development of the institution of agricultural land leasing in Ukraine. The study aims to clarify the evolution of legal regulation of land lease relations in the context of the transformation of the land system from an administrative-command model to modern market mechanisms for land use and circulation. It has been determined that the lease of agricultural land in the early stages of land reform performed a compensatory function, effectively replacing the absent land market and ensuring the continuity of agricultural production.

The paper analyses the significance of the 1992 Land Code of Ukraine as a basic normative act that laid the conceptual foundations for the formation of lease relations, as well as the role of the 1998 Law of Ukraine 'On Land Lease' and the 2001 Land Code of Ukraine in creating a comprehensive and systematic model of legal regulation of land leases. It is argued that the institution of lease has gradually transformed from a derivative form of land use into an independent element of the system of property rights.

Particular attention is paid to the analysis of the law enforcement practice of the Supreme Court and the Grand Chamber of the Supreme Court regarding the moment of conclusion and entry into force of a land lease agreement, the significance of state registration of property rights, as well as legal mechanisms for renewing lease agreements under different versions of the legislation. The problematic aspects of automatic contract renewal and the impact of judicial approaches on the stability of lease relations are revealed.

Changes in legal regulation caused by the opening of the agricultural land market in 2021, as well as the peculiarities of the functioning of lease relations under martial law, are analysed. A conclusion is made about the need to further improve legislation in order to ensure a balance of interests between landlords and tenants, increase the level of legal certainty and stability of agricultural land relations.

Key words: agricultural land plot, land lease, land lease agreement, land disputes, food security, agricultural law, the history of the establishment of the land lease institution.

Постановка проблеми. Оренда земель сільськогосподарського призначення посідає центральне місце в системі сучасних земельних та аграрних правовідносин, визначаючи основи раціонального використання та охорони земель, які є стратегічним ресурсом держави. Її значення зумовлене не лише економічною природою сільськогосподарських угідь як базового засобу виробництва, але й важливою соціальною функцією, пов'язаною із забезпеченням продовольчої безпеки, розвитком сільських територій та формуванням конкурентоспроможного аграрного сектору.

Формування правового регулювання орендних відносин має глибокий історичний характер. Ще в період дії Литовських статутів та феодального права земельні відносини базувалися на поєднанні звичаєвих норм і державних інституцій. Надалі регулювання оренди землі еволюціонувало під впливом різних правових систем, що по-різному визначали можливість приватної власності на землю, характер користування нею та зміст орендних зобов'язань. Лише після відновлення незалежності України, прийняття Земельного кодексу України та Закону України «Про оренду землі» розпочалося системне нормативне оформлення інституту оренди землі.

Тож у сучасних умовах відкритого ринку землі, трансформації аграрного та земельного законодавства дослідження правових та історичних аспектів оренди землі сільськогосподарського призначення набуває особливої актуальності. Комплексний аналіз дозволяє не лише з'ясувати еволюцію правового регулювання, але й виявити проблемні питання, визначити тенденції подальшого розвитку та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства.

Стан опрацювання. Питання історичних і правових засад орендних відносин були предметом дослідження багатьох провідних українських учених. Зокрема, М.В. Шульга досліджував актуальні правові проблеми оренди земель [1]. Н.В. Ільків у монографічному дослідженні здійснила всебічний аналіз теоретичних і практичних засад оренди земель сільськогосподарського призначення, зосередивши увагу на еволюції правового регулювання відповідних відносин [2].

П.Ф. Кулинич у своїх роботах розглядав правові аспекти використання та охорони земель сільськогосподарського призначення, акцентуючи увагу на необхідності вдосконалення механізмів правового забезпечення орендних відносин [3]. Вагомий доктринальний внесок у дослідження проблем використання земельних ділянок на умовах оренди також зробили В.І. Андрейцев, В.І. Гордєєв, В.М. Єрмоленко, І.І. Каракаш, П.Ф. Кулинич, Н.Р. Кобецька, Т.О. Коваленко, А.М. Мірошніченко, В.В. Носік, Д.В. Федчишин та інші.

Метою дослідження є аналіз правових та історичних аспектів оренди земель сільськогосподарського призначення задля удосконалення чинного законодавства.

Вклад основного матеріалу. Після проголошення незалежності Україна успадкувала систему аграрно-земельних відносин, що була побудована на принципі виключної державної власності на землю та повній відсутності ринкових механізмів її використання. Одним із ключових аспектів трансформації аграрної системи стало формування інституту оренди земель сільськогосподарського призначення як основної форми реалізації правомочностей власника на перехідному етапі становлення ринку землі. Завдяки зазначеному вище у наступні три десятиліття оренда землі стала не лише юридичним механізмом, а й економічним інструментом, що забезпечував продовольчу безпеку, стимулював розвиток різних форм господарювання на селі та великотоварного аграрного виробництва. Тому історико-правовий аналіз правових засад оренди є важливим для оцінки ефективності земельної реформи, усунення виявлених недоліків та прогнозування подальших змін.

Формування орендно-земельних відносин у сфері сільського господарства пройшло тривалий час, що дає змогу виділити наступні етапи їх розвитку:

1. 1991–1998 рр. – фундаментальний період для формування нормативно-правових основ орендно-земельних відносин в Україні. Масштабна трансформація земельної системи, перехід від соціалістичної моделі до ринкової, приватизація земель та паювання – усе це вимагало створення нового правового механізму використання земельних ресурсів, насамперед сільськогосподарських. У цей період прийнято наступні важливі нормативно-правові акти: постанова Верховної Ради Української РСР «Про земельну реформу» 18.12.1990 № 563-ХІІ та Закон України «Про форми власності на землю» від 30.01.1992 № 2073-ХІІ, що легалізували приватну власність та можливість її відчуження, хоча процес відбувався поступово і був обмежений. Земельний кодекс України 1992 року став основним актом, який до 1998 року регулював оренду землі, хоча й без окремої правової конструкції договору. Також варто нагадати, що діючий на той момент Цивільний кодекс УРСР 1963 року не регулював оренду землі, оскільки земля не визнавалася об'єктом цивільних прав, а земельні відносини мали публічно-правовий характер і регулювалися виключно земельним законодавством та адміністративними актами держави. Найважливішими в аспекті регулювання земельно-орендних відносин стали статті 7, 8, 9, 10, 11, 12, 24, 27, 35, 36 Земельного кодексу України від 3 березня 1992 року. Ними було закладено правові основи формування земельно-орендних відносин, уперше визнано оренду землі формою платного та строкового землекористування, що здійснюється на договірних засадах. Кодекс допустив передачу земель державної, колективної та приватної власності у користування громадянам і юридичним особам, розширивши коло суб'єктів орендних відносин. Водночас оренда розглядалася як похідне право користування, а не самостійне речове право. Отже, спочатку оренда землі була запроваджена у якості проміжного правового механізму, який дозволив сільськогосподарським підприємствам використовувати землю. Доречно підкреслити, що до ухвалення спеціального Закону України «Про оренду землі» правове регулювання оренди було неповним та мало фрагментарний характер, зокрема не були визначені істотні умови договору, порядок його укладення та гарантії захисту прав орендаря. Попри це, Земельний кодекс України 1992 р. створив концептуальні передумови для розвитку інституту оренди землі та став підґрунтям для ухвалення 06.10.1998 року Закону України «Про оренду землі», який став спробою комплексного врегулювання орендних земельних відносин.

2. 1998–2010 рр. – період формування орендних земельних відносин, що ознаменувався, перш за все, прийняттям нового Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 року, що стало фундаментальним етапом розвитку інституту оренди. Не менш значимим у цей період стало введення мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення, що багато в чому визначив роль оренди земель у подальших десятиліттях. Через відсутність можливості купівлі-продажу оренда стала заміником ринку землі, що призвело до значної концентрації земель в орендарів, приховування під орендою землі реального відчуження земельних ділянок тощо. З набранням

чинності нового Земельного кодексу України нарешті орендне законодавство було узгоджено із Законом України «Про оренду землі», також було закріплено види оренди землі (короткострокова та довгострокова), визначено максимальний строк оренди – 50 років. Характерними рисами цього періоду стало активне укладення договорів оренди паїв, переважання короткострокових договорів (до 5 років); слабкий захист орендаря як інвестора за рахунок невизначеності мінімального строку оренди, що провокувало нестабільний характер оренди та стримувало довгострокові інвестиції в аграрний сектор. Стало зрозумілим, що переважаючи короткі строки оренди не стимулюють раціональне використання земель, орендарі зовсім не зацікавлені у збереженні родючості ґрунтів, механізм поновлення договорів спірний та постійно створює конфлікти між орендодавцями та орендарями. Разом з тим Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового договору оренди землі» від 03.03.2004 року № 220 стала ще одним важливим кроком для формування орендних відносин. У згаданій Постанові № 220 визначено структуру, істотні умови, а також є невід’ємні додатки до договору оренди земельної ділянки.

3. 2013–2021 рр. – період становлення сучасної моделі орендних відносин, коли у законодавстві з’явилося правило щодо мінімального строку оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення, а саме 7 років (ст. 19 Закону України «Про оренду землі» в редакції від 05.04.2015 року), державної реєстрації права оренди як речового права при укладенні договору оренди земельної ділянки (ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 року № 1952-IV) тощо. Судова практика активно зреагувала на нове законодавство, зокрема багато питань виникло щодо реєстрації договорів оренди землі, що були підписані до 01.01.2013 року, оскільки на той час діяло правило про державну реєстрацію саме договорів оренди землі. Згідно позиції ВП ВС у справі № 696/1693/15-ц від 23.06.2020 року державна реєстрація речового права не є державною реєстрацією договору оренди землі, а тому державна реєстрація речового права не може впливати на момент набрання чинності договором оренди землі, укладеним до 01 січня 2013 року [4]. Отже, якщо не здійснено державну реєстрацію договору оренди землі, укладеного до 01.01.2013 року, то договір чинності не набрав і, відповідно не набуто прав орендаря за договором оренди землі. Також існує нова судова практика щодо моменту набрання чинності договором оренди земельної ділянки. У постанові ВП ВС від 18.04.2023 року у справі № 357/8277/19 визначено, що договір оренди земельної ділянки, укладений після 1 січня 2013 року, не потребує державної реєстрації, а є укладеним з моменту досягнення сторонами згоди з усіх його істотних умов та його підписання у встановленій простій письмовій формі, якщо інше не узгоджено між сторонами. З моменту укладення договору оренди землі в орендодавця виникає зобов’язання передати орендарю земельну ділянку в користування на визначений у договорі строк, а в орендаря – отримати право на користування земельною ділянкою [5]. 05.12.2019 року Законом України № 340-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству» ст. 25 Закону України «Про оренду землі» доповнено умовою, що орендар земельної ділянки зобов’язаний приступати до використання земельної ділянки в строки, встановлені договором оренди землі, але не раніше державної реєстрації відповідного права оренди. Тобто тепер використання земельної ділянки неможливе без державної реєстрації права оренди, оскільки відсутні правові підстави для цього. Натомість раніше ВС України у постанові від 13.06.2016 року у справі № 6-643цс16 зазначав, що договір оренди землі набуває чинності з дня проведення його державної реєстрації [6]. Ще одна постанова ВП ВС від 06.03.2024 року у справі № 902/1207/22 встановлює концепцію, що розмежування дати укладення договору оренди землі і дати набрання ним чинності властива законодавству, яке діяло до 1 січня 2013 року. Однак після відповідних законодавчих змін слід розмежовувати момент укладення договору оренди, з якого у його сторін виникають права і обов’язки в зобов’язальних правовідносинах, і момент виникнення на підставі вказаного правочину речового права, який пов’язаний з моментом державної реєстрації такого права [7].

Особливо актуальною також стала проблема автоматичного поновлення договорів, що породило багато спорів. Зокрема у судовій практиці не було однозначної єдності щодо застосування положень ст. 33 Закону України «Про оренду землі» (у редакції до 16.07.2020 року), зокрема у застосуванні процедури поновлення договору по частин 1-5 та по частині 6 (так звана автоматична пролонгація договору оренди земельної ділянки). Детальний аналіз цього питання наведено у Постанові ВП ВС від 31.08.2021 року у справі № 903/1030/19. У постанові детально аналізується ч. 1-5 та ч. 6 ст. 33, які довгий час вважали різними способами продовження орендних відносин,

зокрема ч. 6 ст. 33 вважали автоматичним способом пролонгації орендних відносин без необхідності направлення проєкту додаткової угоди до договору оренди. У вищезазначеній постанові ВП ВС визначає, що частини 5 та 6 ст. 33 Закону встановлюють загальне та спеціальне правила продовження орендних правовідносин [8]. Також існує сучасна судова практика, зокрема Постанова ВС КГС від 06.08.2024 року у справі № 912/300/23, що детально аналізує відмінності поновлення договорів оренди землі по старому та новому орендному законодавству [9]. Суд наголошує, що відповідно до абз. 4 розділу «Перехідні положення» Закону України «Про оренду землі» правила, визначені ст. 126-1 ЗК України щодо нового поновлення договорів оренди землі, поширюються на договори оренди землі, укладені або змінені після набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству», а поновлення договорів оренди землі, укладених до набрання чинності зазначеним Законом, здійснюється на умовах, визначених такими договорами, за правилами, чинними на момент їх укладення. Суд робить висновок, що поняття «поновлення договору оренди», про яке йдеться в абз. 4 розділу «Перехідні положення» Закону України «Про оренду землі» та поняття «поновлення договору оренди», яке містилось у Законі України «Про оренду землі» у попередній редакції, є змістовно різними. Тобто саме у цей період активно формується судова практика, змінюються підходи до розуміння багатьох проблемних питань укладення, зміни та припинення договорів оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, захисті прав орендодавців від зловживань тощо.

4. 2021 рік і дотепер – період, визначальним для якого стало прийняття Закону України від 31.03.2020 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» № 552-IX, яким з 1 липня 2021 року було скасовано мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення. Ця подія докорінно змінила правову природу оренди землі, зокрема зменшивши кількість довгострокових договорів оренди землі. Оренда перестала бути єдиною формою реалізації майнових прав власника земельної ділянки.

Важливий вплив на розвиток правового забезпечення орендних відносин справило повномасштабне вторгнення РФ на територію України, яке змінило акценти правового регулювання відповідних відносин. Для запобігання проблем з державною реєстрацією та поновленням договорів було тимчасово спрощено процедури оформлення орендних відносин, в першу чергу, задля забезпечення продовольчої безпеки. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24.03.2022 року № 2145-IX передбачав автоматичне поновлення договорів оренди землі на один рік, строк дії яких закінчився після 24 лютого 2022 року. Орендні відносини пролонгувалися без торгів та реєстрації, що значно спрощувало формування орендних відносин у особливий період.

Не менш значимим для цього періоду є екологізація орендного законодавства, яка проявляється у процесі інтеграції екологічних вимог, принципів сталого розвитку та охорони довкілля у правове регулювання орендних відносин. Екологізація орендного законодавства закріплена не в одному нормативно-правовому акті, а є системним явищем в земельному, екологічному та аграрному законодавстві. Наприклад, ст. 5, 91, 96, 103, 106, 206 Земельного кодексу України є ключовими у питаннях екологізації оренди землі. Не поступається у закріпленні цього принципу і Закон України «Про оренду землі», де екологізація орендних відносин має найбільш конкретний прояв (ст. 15, 24, 25, 32), та Закон України «Про охорону земель» (ст. 1, 22, 35). На рівні вище зазначеного законодавства закріпленні обов'язки орендаря використовувати земельну ділянку за цільовим призначенням і з дотриманням вимог екологічної безпеки; встановленні вимоги щодо збереження родючості ґрунтів, запобігання їх деградації, ерозії та забрудненню; обумовлено необхідність включення до договорів оренди умов про охорону земель, обмеження шкідливого впливу господарської діяльності; запроваджена юридична відповідальність за порушення екологічних вимог під час користування об'єктом оренди тощо.

Висновки. Історико-правовий аналіз розвитку оренди земель сільськогосподарського призначення в Україні дозволяє зробити такі висновки:

1. На початкових етапах розвитку української державності оренда землі замінила собою відсутній ринок землі. 2. Інститут оренди пройшов шлях від фрагментарного регулювання до комплексної системи норм, що ґрунтується на розумінні оренди як окремого речового права. 3. Земельний кодекс України 2001 року та Закон України «Про оренду землі» 1998 року є основою сучасної правової моделі орендних відносин щодо земель сільськогосподарського призначення.

4. Війна створила нові правові виклики, пов'язані з реєстрацією прав, гарантіями орендодавців та забезпеченням продовольчої безпеки. 5. Законодавче регулювання оренди землі на сучасному етапі спрямоване на баланс інтересів власника та орендаря, обмеження щодо строків оренди як елемент публічного інтересу, екологізації та сталого розвитку сільських територій. 6. Відбулася зміна ролі оренди землі з тимчасової форми користування на стратегічний інструмент аграрної політики держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шульга М.В. Актуальні правові аспекти оренди земель. *Юридичний вісник*. 2025. № 1. С. 172–179 URL: http://www.yurvisnyk.in.ua/v1_2025/24.pdf.
2. Ільків Н.В. Оренда земель сільськогосподарського призначення в Україні: теоретичні й практичні аспекти: *монографія* / за ред. проф., д.ю.н. Н.І.Титової. К., 2007. 296 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/205/1/Ilkiv%20monograf.pdf>.
3. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: *монографія*. К.: Логос, 2011. 688 с.
4. Постанова ВП ВС від 23 червня 2020 року справа № 696/1693/15-ц URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/90458952> (дата звернення: 06.01.2026).
5. Постанова ВП ВС від 18 квітня 2023 року справа № 357/8277/19 URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/110367952> (дата звернення: 06.01.2026).
6. Постанова ВС України від 13 червня 2016 року справа № 6-643цс16 URL: https://protocol.ua/postanova_vsu_vid_13_06_2016_roku_u_spravi_6_643tss16/ (дата звернення: 06.01.2026).
7. Постанова ВП ВС від 6 березня 2024 року справа № 902/1207/22 URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/118036819> (дата звернення: 06.01.2026).
8. Постанова ВП ВС від 31 серпня 2021 року справа № 903/1030/19 URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/99890781> (дата звернення: 06.01.2026).
9. Постанова ВС КГС від 06 серпня 2024 року справа № 912/300/23 URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/120925774> (дата звернення: 06.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Батигіна О.М., Купчення Л.І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії СС ВУ 4.0

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.30>

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПЕЧНОГО ПОВОДЖЕННЯ З ЗАСОБАМИ ЗАХИСТУ РОСЛИН У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Гафурова О.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного
та екологічного права імені академіка В.З. Янчука,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-1986-826X*

Міхневич Л.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного
та екологічного права імені академіка В.З. Янчука,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-4774-079X*

Новак Т.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного
та екологічного права імені академіка В.З. Янчука,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0003-2371-3014*

Гафурова О.В., Міхневич Л.В., Новак Т.С. Проблеми та перспективи правового регулювання безпечного поводження з засобами захисту рослин у сільському господарстві.

Стаття присвячена аналізу сучасного стану правового регулювання організації робіт із пестицидами, у тому числі засобами захисту рослин, та дослідженню перспективних законодавчих змін щодо безпечного поводження з ними. Обґрунтовано актуальність проблематики зважаючи на високий рівень виробничого травматизму в сільському господарстві, збільшення обсягів застосування пестицидів у сільськогосподарському виробництві. Акцентовано увагу на значенні навчання осіб, зайнятих на роботах із небезпечними хімічними речовинами як ключового організаційного заходу мінімізації професійних ризиків і реалізації ризикоорієнтованого підходу в охороні праці. Проаналізовано положення чинного законодавства щодо обов'язковості отримання посвідчення про право роботи з пестицидами, порядок проходження відповідного навчання. Встановлено, що основною проблемою в підвищенні рівня охорони праці при виконанні робіт із пестицидами залишаються недоліки підзаконного регулювання, зокрема актів що закріплюють вимоги до транспортування, зберігання та застосування пестицидів у народному господарстві, допустимі їх дози і концентрації у повітрі робочої зони тощо (а саме ДСП 8.8.1.2.001-98 та ДСанПіН 8.8.1.2.3.4-000-2001). А саме: застарілість змісту (посилання на нормативні акти, що втратили чинність), неврахування актуальних напрацювань у галузі гігієни та токсикології пестицидів; дуже деталізоване імперативне регулювання що створює ризики надмірного навантаження на суб'єктів господарювання; відсутність гнучких правил щодо оптимального вибору сучасних засобів індивідуального захисту для робіт із засобами захисту рослин та іншими пестицидами.

Окрему увагу приділено новелам законодавства (Закону України "Про державне регулювання сфери захисту рослин"), які передбачають звуження обов'язковості спеціального навчання лише до осіб, що працюють із засобами захисту рослин, що потенційно створює прогалини у сфері безпечного поводження з іншими видами пестицидів. Доведено невідповідність таких

змін ризикоорієнтованому підходу та міжнародним стандартам з охорони праці. Обґрунтовано доцільність збереження чинної моделі обов'язкового навчання осіб, зайнятих на роботах із пестицидами, як важливої правової гарантії безпеки праці та запобігання професійним ризикам.

Ключові слова: охорона праці; пестициди; засоби захисту рослин; сільськогосподарські рослини; застосування засобів захисту рослин; посвідчення про право роботи з пестицидами; ризикоорієнтований підхід; виробничий травматизм; сільськогосподарська діяльність.

Hafurova O.V., Mikhnevych L.V., Novak T.S. Problems and prospects of legal regulation of safe handling of plant protection products in agriculture.

The article is devoted to the analysis of the current state of legal regulation of work with pesticides, including plant protection products, and the study of promising legislative changes regarding their safe use. The relevance of the issue is justified given the high level of occupational injuries in agriculture and the increase in the use of pesticides in agricultural production. Attention is focused on the importance of training persons engaged in work with hazardous chemicals as a key organizational measure to minimize occupational risks and implement a risk-based approach to occupational safety. The provisions of current legislation regarding the mandatory obtaining of a certificate for the right to work with pesticides and the procedure for undergoing appropriate training are analyzed. It has been established that the main problem in improving occupational safety when working with pesticides remains the shortcomings of subordinate legislation, in particular acts establishing requirements for the transportation, storage, and use of pesticides in the national economy, their permissible doses and concentrations in the air of the working area, etc. (namely DSP 8.8.1.2.001-98 and DSanPiN 8.8.1.2.3.4-000-2001). Namely: outdated content (references to regulatory acts that are no longer in force), failure to take into account current developments in the field of hygiene and toxicology of pesticides; highly detailed mandatory regulations that create risks of excessive burden on economic entities; lack of flexible rules for the optimal selection of modern personal protective equipment for working with plant protection products and other pesticides.

Particular attention is paid to new legislation (the Law of Ukraine "On State Regulation of Plant Protection"), which narrows the requirement for special training to only those working with plant protection products, potentially creating gaps in the safe handling of other types of pesticides. The inconsistency of such changes with the risk-based approach and international occupational safety standards has been proven. The expediency of maintaining the current model of mandatory training for persons engaged in work with pesticides as an important legal guarantee of occupational safety and prevention of occupational risks has been substantiated.

Key words: occupational safety; pesticides; plant protection products; agricultural plants; use of plant protection products; certificate of right to work with pesticides; risk-based approach; occupational injuries; agricultural activities.

Постановка проблеми. Сільське господарство вже традиційно позиціонується як галузь із високим ступенем виробничого травматизму та ризиком виникнення професійних захворювань. Причому якщо станом на 2020 рік за кількістю травмованих від нещасних випадків на виробництві агросектор займав п'яте місце [1] то у 2025 році в агропромисловому комплексі фіксувався вже найвищий рівень виробничого травматизму [2]. Пояснюється така стійка тенденція в першу чергу об'єктивною небезпечністю виробничих процесів, неможливістю досягнення ступеня нульового ризику навіть за умови високого рівня виконання заходів із охорони праці. Серед низки шкідливих та небезпечних виробничих факторів, характерних для сільськогосподарського виробництва, варто виділити високий рівень застосування хімічних речовин, зокрема пестицидів. Наразі вони широко використовуються для захисту сільськогосподарських культур від шкідників, хвороб, бур'янів, для регулювання росту рослин, боротьби з паразитами тварин і переносниками небезпечних захворювань, для знищення гризунів, що дозволяє суттєво підвищити врожайність, покращити товарний вигляд продукції та зберегти посіви. Більше того, наявні дані ілюструють тенденцію до зростання обсягів пестицидів (використаних для вирощування таких найбільш популярних культур, як соняшник, соя, кукурудза, ріпак) після певного спаду, зумовленого початком повномасштабного вторгнення [3]. Це викликає потребу у підвищенні уваги до охорони праці осіб, зайнятих на роботах з такими речовинами. Й хоча повністю виключити шкідливий вплив на організм людини тих же пестицидів неможливо, варто прагнути його максимальної мінімізації. Відзначимо, що поряд з об'єктивними чинниками на рівень виробничого травматизму та профе-

сійної захворюваності впливають ще й суб'єктивні чинники. За даними Держпраці у 2025 році організаційні причини склали 41,7% від загальної кількості нещасних випадків зі смертельним наслідком. Натомість технічні причини - лише 4,8% [4]. Тобто можна стверджувати, що підвищення ефективності організаційних заходів із безпеки та охорони праці, належне навчання осіб, що працюють із пестицидами і є перспективним працеохоронним напрямом. Ключову ж роль у останньому відіграє належне правове забезпечення.

Мета статті - дослідження сучасного стану правового регулювання організації робіт із пестицидами, у тому числі засобами захисту рослин, та аналіз перспективного законодавства у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Питання охорони праці у сільському господарстві постійно перебувають у фокусі уваги науковців (як правників, так і представників інших наук). Над цією проблематикою працювали О. Василенко, О. Войналович, О. Деркач, С. Дмитрюк, В. Жернаков, О. Костенко, Д. Макаренко, І. Москалюк, О. Мірошніченко, М. Сакун, П. Пилипенко, Г. Чанишева, І. Шамшина, О. Ярошенко та інші. Разом з тим, зважаючи на динаміку змін в правому полі й потребу наукового аналізу можливих змін у правовому регулюванні окресленої сфери, продовження досліджень у цьому напрямі залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу. Навчання працівників, зайнятих на роботах із шкідливими та небезпечними умовами праці є одним із основних організаційних заходів згідно Закону України «Про охорону праці» [5]. Організація безпечного ведення робіт із застосування засобів захисту рослин регламентується Законом України «Про захист рослин» [6], Законом України «Про пестициди і агрохімікати» [7] та низкою підзаконних актів працеохоронного законодавства, про які піде мова нижче. Відповідно до ст. 18 Закону України «Про захист рослин» умовою допуску працівників до робіт із транспортування, зберігання, застосування, торгівлі засобами захисту рослин є наявність у таких осіб посвідчення про право роботи з пестицидами, якщо обов'язок одержання ними такого посвідчення передбачено Законом України «Про пестициди і агрохімікати». За ч. 2 ст. 11 останнього наявність такого посвідчення є обов'язковою для осіб, діяльність яких пов'язана з організацією робіт із зберігання та/або застосування пестицидів або з проведенням робіт із транспортування, зберігання, застосування, торгівлею пестицидами. Посвідчення про право роботи з пестицидами видається центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту рослин (Державною службою України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів), після проходження навчання з питань безпечного поводження з пестицидами та отримання свідоцтва про проходження такого навчання. Порядок одержання посвідчення про право роботи з пестицидами затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 09.05.2023 р. № 458 [8]. Наразі строк дії посвідчення про право роботи з пестицидами та свідоцтва про проходження навчання з питань безпечного поводження з пестицидами становить два роки. Що є правильним з огляду на потребу постійної актуалізації знань, умінь та навичок роботи з небезпечними речовинами. Відзначимо, що Закон України «Про пестициди і агрохімікати» був оновлений в частині вимог щодо посвідчення про право роботи з пестицидами відносно недавно – Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення державного регулювання у сфері поводження з пестицидами і агрохімікатами» від 16.11.2022 р. № 2775-IX [9]. Ключовою метою таких змін було забезпечення створення більш сучасного та ефективного регулювання відносин ц сфері поводження з пестицидами та агрохімікатами, наближення законодавства України у сфері поводження з пестицидами і агрохімікатами до вимог законодавства ЄС та вимог СОТ. Таке оновлення законодавства автори статті оцінюють як позитивне, своєчасне й таке, що сприяє підвищенню рівня організації безпечного ведення робіт із засобами захисту рослин.

Але для об'єктивності визначення стану правового регулювання окресленої сфери зупинимось і на недоліках. Ключовою проблемою тут автори статті вбачають недосконалість нормативних актів, що регламентують безпечне поводження з пестицидами. Чинними на даний час є Державні санітарні правила ДСП 8.8.1.2.001-98 «Транспортування, зберігання та застосування пестицидів у народному господарстві», затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 03.08.1998 р. № 1 [10]; ДСанПІН 8.8.1.2.3.4-000-2001 «Допустимі дози, концентрації, кількості та рівні вмісту пестицидів у сільськогосподарській сировині, харчових продуктах, повітрі робочої зони, атмосферному повітрі, воді водоймищ, ґрунті» [11]. В попередніх дослідженнях нами було обґрунтовано, що вказані документи не здатні належним чином врегулювати відповідні відноси-

ни через застарілість їх положень. Було визначено основні недоліки ДСП 8.8.1.2.001-98: посилення у його змісті на вже нечинні нормативні акти з охорони праці; не відповідність сучасним напрацюванням у галузі гігієни та токсикології пестицидів; необґрунтовано деталізоване регулювання, що має наслідком надмірне навантаження на суб'єктів господарювання та призводить до формалізму при виконанні положень цього документу роботодавцями; некоректно «жорстка» регламентація вибору засобів індивідуального захисту для виконання робіт із пестицидами [12, с. 98]. Проте жодних кроків по усуненню цих недоліків так і не було зроблено.

Більше того, аналіз перспективного законодавства про захист рослин дозволяє авторам статті говорити про нові ризики в частині організації безпечного поводження з пестицидами.

Мова йде про новели Закону України «Про державне регулювання сфери захисту рослин» [13], який набере чинності 17.01.2028 р. (далі – Закон № 41547-IX). За ст. 41 Закону № 41547-IX однією з умов здійснення діяльності, пов'язаної із поводженням із засобами захисту рослин, буде проходження навчання щодо безпечного поводження із засобами захисту рослин та отримання свідоцтва про проходження навчання щодо безпечного поводження із засобами захисту рослин. Натомість п. 2 Розділу XIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 41547-IX ч. 2 ст. 11 Закону України «Про пестициди і агрохімікати» передбачається викласти в такій редакції: «особи, діяльність яких пов'язана з організацією робіт із зберігання та/або застосування **пестицидів** (виділено авторами) або з проведенням робіт із транспортування, зберігання, застосування, торгівлею **пестицидами**, повинні мати свідоцтво про проходження навчання щодо безпечного поводження із **засобами захисту рослин**».

Проте відповідно до ст. 1 Закону України «Про пестициди і агрохімікати» термін «пестициди» включає засоби захисту рослин. Тобто категорія «пестициди» є більш ширшою і охоплює, серед іншого ще й приміром, «токсичні речовини, їх сполуки або суміші речовин, призначені для знищення гризунів, засмічуючих видів риб». Наприклад, один із найбільш застосовуваних у світі пестицидів – бродіфакум (родентицид – засіб від гризунів) є високотоксичним антикоагулянтном другого покоління, що викликає у людини тяжкі порушення згортання крові, внутрішні кровотечі та крововиливи, має один із найвищих ризиків вторинного отруєння для людини. Належить до 2 класу небезпечності за Гігієнічною класифікацією пестицидів за ступенем небезпечності [14]. Тобто вищезгаданими змінами в базовому для врегулювання правовідносин із безпечного для здоров'я людини застосуванням пестицидів Законі України «Про пестициди і агрохімікати» буде анульовано потребу у навчанні осіб, діяльність яких пов'язана з організацією робіт із зберігання та/або застосування пестицидів або з проведенням робіт із транспортування, зберігання, застосування, торгівлею пестицидами, якщо ці пестициди не є засобами захисту рослин. Автори статті оцінюють такий підхід неприйнятним зважаючи на ризики для безпеки, здоров'я та життя осіб, зайнятих на роботах із пестицидами.

Не відповідають ці новели й міжнародним стандартам організації безпечного поводження з небезпечними речовинами загалом та пестицидами зокрема. Директива 2009/128/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21.10.2009 р. про встановлення рамок для дій Спільноти щодо досягнення сталого використання пестицидів закріплює необхідність проведення загальних та спеціальних профілактичних заходів для зменшення ризиків що виникають через вплив пестицидів на працівників [15]. Ст. 8 Директиви Ради 98/24/ЄС від 7 квітня 1998 року про захист здоров'я та безпеки працівників від ризиків, пов'язаних з хімічними агентами на роботі прямо встановлює обов'язок забезпечення працівників інформацією та організацію їх навчання при провадженні діяльності з хімічними речовинами (що означає «будь-яку роботу, в якій хімічні речовини використовуються або призначені для використання в будь-якому процесі, включаючи виробництво, обробку, зберігання, транспортування або утилізацію та обробку, або яка є результатом такої роботи») [16]. Ст. 11 Директиви Європейського парламенту і Ради 2004/37/ЄС передбачає забезпечення належної підготовки працівників, робота яких пов'язана з канцерогенами. Така підготовка повинна бути адаптованою з метою врахування нових або змінених ризиків та за необхідності проводитись повторно [17].

Додаткові ризики у разі запровадження вищезгаданих змін вбачають автори статті у сфері забезпечення безпечних умов праці осіб, що виконують роботи із пестицидами у фермерських господарствах з огляду на специфіку організації відносин із застосування праці цими суб'єктами. Так, з одного боку, зберігається обов'язок голови фермерського господарства організувати навчання з охорони праці, проведення інструктажів (ст. 18 Закону України «Про охорону праці»). З

іншого боку, відхід від централізованого підходу із навчання осіб, зайнятих на роботах з пестицидами ставить перед головою фермерського господарства додаткові завдання з пошуку місця проходження такого навчання, ресурсів для залучення відповідних фахівців тощо. За таких умов не виключаємо ситуацію «формального» навчання або й нехтування його взагалі.

Скасування імперативної вимоги щодо наявності посвідчення про право роботи з пестицидами (звуження до засобів захисту рослин) не відповідає, на думку авторів статті, й Концепції реформування системи управління охороною праці в Україні [18] за якою забезпечення проведення навчання працівників з безпеки та гігієни праці є одним із основних напрямів реформи системи управління охороною праці. Ключовою ідеєю цієї реформи є формування ризикоорієнтованого підходу до охорони праці. В основу останнього закладено правило «запобігати небезпекам ще до того, як вони спричинять шкоду». І тут фахівці однастайні в тому, що значення належного навчання з охорони праці набуває все більшої ваги [19]. Воно дозволяє працівникам свідомо оцінювати й розуміти ризики, а також вживати необхідні заходи для їх запобігання.

Висновки. Передбачена чинним законодавством обов'язковість отримання посвідчення про право роботи з пестицидами для осіб, діяльність яких пов'язана з організацією робіт із зберігання та/або застосування пестицидів або з проведенням робіт із транспортування, зберігання, застосування, торгівлею пестицидами є виправданою та такою, що відповідає сучасним вимогам до організації охорони праці. Задовільним є підзаконне забезпечення процедури та порядку проходження відповідного навчання. Основним недоліком є недосконалість чинних нормативних актів із охорони праці, що закріплюють вимоги до транспортування, зберігання та застосування пестицидів у народному господарстві, допустимі їх дози і концентрації у повітрі робочої зони тощо (а саме ДСП 8.8.1.2.001-98 та ДСанПіН 8.8.1.2.3.4-000-2001).

Передбачені новели Закону України «Про державне регулювання сфери захисту рослин» - проходження навчання щодо безпечного поводження із засобами захисту рослин та отримання свідоцтва про проходження навчання щодо безпечного поводження із засобами захисту рослин та, відповідно, скасування вимоги щодо наявності посвідчення про право роботи з пестицидами несе ризики для осіб, зайнятих на роботах з пестицидами, які не є засобами захисту рослин. Такі зміни не відповідають ризикоорієнтованому підходу з охорони праці, міжнародним стандартам з охорони праці, можуть призвести до ускладнення організації охорони праці в малих сільськогосподарських підприємствах, фермерських господарствах.

Пропонуємо зберегти існуючий підхід щодо навчання осіб, зайнятих на роботах із пестицидами. Особливості заходів із безпеки праці при роботі з засобами захисту рослин прийнятно розкривати на рівні програм відповідного навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Розподіл кількості потерпілих від нещасних випадків за даними актів Н-1/П, пов'язаних з виробництвом, за найбільш травмонезбезпечними галузями економіки підприємств, де стався нещасний випадок за 2020 рік. URL: https://www.sop.com.ua/files/2021/04-2021/dod_3_2020-po-haluziah.pdf.
2. Аналіз галузевого розподілу нещасних випадків став одним із результатів роботи Держпраці у 2025 році. 08.01.2026. URL: <https://pns.dsp.gov.ua/news/analiz-haluzevoho-rozpodiluneshchasnykh-vypadkiv-stav-odnym-iz-rezultativ-roboty-derzhpratsi-u-2025-rotsi>.
3. Використання добрив і пестицидів під урожай сільськогосподарських культур. URL: https://stat.gov.ua/uk/search?f%5B0%5D=content_type%3Adataset&f%5B1%5D=topics%3A178&query=%D0%BF%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B4.
4. Стан виробничого травматизму. Держпраці. URL: <https://dsp.gov.ua/stan-vyrobnychoho-travmatyzmu>.
5. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992. № 2694-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text>.
6. Про захист рослин: Закон України від 14.10.1998. № 180-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/180-14#Text>.
7. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 02.03.1995. № 86/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

8. Про затвердження Порядку одержання посвідчення про право роботи з пестицидами: постанова Кабінету Міністрів України від 09.05.2023 р. № 458. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/458-2023-%D0%BF#n11>.
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення державного регулювання у сфері поводження з пестицидами і агрохімікатами: Закон України від 16.11.2022 р. № 2775-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2775-20>.
10. ДСП 8.8.1.2.001-98 «Транспортування, зберігання та застосування пестицидів у народному господарстві», затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 03.08.1998 р. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0001282-98#Text>.
11. ДСанПіН 8.8.1.2.3.4-000-2001 «Допустимі дози, концентрації, кількості та рівні вмісту пестицидів у сільськогосподарській сировині, харчових продуктах, повітрі робочої зони, атмосферному повітрі, воді водоймищ, ґрунті». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0137588-01>.
12. Novak T. Occupational safety when working with pesticides: The state of legal security. *Law. Human. Environment*. 2021. № 12(3). С. 98-106. <https://doi.org/10.31548/law2021.03.12>.
13. Про державне регулювання сфери захисту рослин: Закон України від 17.12.2024. № 4147-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4147-20#Text>.
14. Гігієнічна класифікація пестицидів за ступенем небезпечності (ДСП 8.8.1.2.002-98), затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 28.08.1998. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va002282-98#Text>.
15. Directive 2009/128/EC of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 establishing a framework for Community action to achieve the sustainable use of pesticides. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/128/oj/eng>.
16. Council Directive 98/24/EC of 7 April 1998 on the protection of the health and safety of workers from the risks related to chemical agents at work (fourteenth individual Directive within the meaning of Article 16(1) of Directive 89/391/EEC). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1998/24/oj/eng>.
17. Директива європейського парламенту і ради 2004/37/ЄС від 29 квітня 2004 року про захист працівників від ризиків, пов'язаних із контактом з канцерогенами або мутагенами на місці роботи (шоста окрема Директива у розумінні статті 16(1) Директиви Ради 89/391/ЄС). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_010-04?lang=en#n28.
18. Про схвалення Концепції реформування системи управління охороною праці в Україні та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.12.2018 р. № 989-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/989-2018-%D1%80#Text>.
19. Малько О.Д., Перенгуда О.В. Інноваційні підходи до забезпечення безпеки праці працівників агропромхолдингу «Астарта-Київ». URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/17967/1/Program_PES2023_130523_c%20%28pdf.io%29.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

УДК 351:502

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.31>

ДО ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПРАВОВИХ ЗАСАД ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ В РУМУНІЇ

Ємельяненко К.О.,
*кандидат юридичних наук,
докторант кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0002-7035-6470*

Ладиченко В.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0002-7823-7572*

Яринко Б.В.,
*кандидат юридичних наук,
науковий співробітник
кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0002-6448-9111*

Ємельяненко К.О., Ладиченко В.В., Яринко Б.В. До питання екологічної безпеки та правових засад екологічного контролю в Румунії.

У даній статті висвітлено питання сучасного стану екологічної безпеки Румунії та загальних правових засад здійснення екологічного контролю. В дослідженні здійснено огляд правового регулювання екологічної безпеки на національному і місцевому рівнях, а також застосування актів ЄС в національному законодавстві в контексті здійснення екологічного контролю через реалізацію повноважень органами державної та місцевої влади в Румунії як державі-члені ЄС. Авторами проаналізовано положення Конституції Румунії, адміністративного кодексу, основних законів в сфері охорони навколишнього середовища щодо компетенції та повноважень урядових органів в сфері екологічної безпеки, їх структури та системи на місцевому і центральному рівнях, повноваження і компетенції головних посадових осіб таких органів. Авторами також зосереджується увага на нормах міжнародних екологічних угод у національному законодавстві Румунії та системне транспонування до румунського законодавства рамкових норм директив Європейського Союзу. Крім того, авторами звертається увага на кількість матеріалів та коло проблематики екологічної безпеки, що досліджується в науковому середовищі Румунії, перш за все, як категорії сталого розвитку. Зокрема, екологічна безпека розглядається румунськими науковцями як в контексті екологічної політики, так і нової галузі права як екологічне право, що було зумовлено необхідністю правового регулювання відносин між людиною та природою, для забезпечення якості життя та сприяння захисту, збереженню та розвитку сталого використання природних ресурсів. В даному аналітичному огляді основна увага авторів зосереджена на правових засадах діяльності основних суб'єктів екологічних правовідносин, серед яких адміністративні

органи в особі державних та місцевих органів влади і самоврядування та їх посадових осіб, повноваження яких включають контрольні, що пов'язані з впливом на навколишнє середовище. Однак, увага авторів також звертається на імплементацію актів Європейського Союзу до національного екологічного законодавства держав-членів та методи контролю їх виконання, зокрема здійснення контролю через заходи Суду Європейського Союзу.

Ключові слова: екологічна безпека, екологічний контроль, органи екологічного контролю Румунії, повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування у здійсненні екологічного контролю, заходи екологічної безпеки.

Yemelianenko K.O., Ladychenko V.V., Yarynko B.V. On the issue of environmental safety and the legal basis for environmental control in Romania.

This article highlights the current state of environmental safety in Romania and the general legal framework for environmental control. The study reviews the legal regulation of environmental safety at the national and local levels, as well as the application of EU acts in national legislation in the context of environmental control through the exercise of powers by state and local authorities in Romania as an EU member state. The authors analyse the provisions of the Romanian Constitution, the Administrative Code, and the basic laws in the field of environmental protection regarding the competence and powers of government bodies in the field of environmental safety, their structure and system at the local and central levels, and the powers and competences of the chief officials of such bodies. The authors also focus on the norms of international environmental agreements in Romanian national legislation and the systematic transposition of the framework norms of European Union directives into Romanian legislation. In addition, the authors draw attention to the amount of material and the range of environmental safety issues being studied in the Romanian scientific community, primarily as a category of sustainable development. In particular, environmental safety is considered by Romanian scientists both in the context of environmental policy and as a new branch of law, namely environmental law, which was necessitated by the need to regulate relations between humans and nature in order to ensure quality of life and promote the protection, conservation and sustainable use of natural resources. In this analytical review, the authors focus on the legal basis for the activities of the main subjects of environmental legal relations, including administrative bodies represented by state and local authorities and self-government bodies and their officials, whose powers include control related to the impact on the environment. However, the authors also draw attention to the implementation of European Union acts into the national environmental legislation of member states and methods of monitoring their implementation, in particular through the measures of the Court of Justice of the European Union.

Key words: environmental safety, environmental control, environmental control authorities of the Romania, powers of state authorities and local self-government bodies in exercising environmental control, environmental safety measures.

Постановка проблеми. Сучасні наукові дослідження про екологічну безпеку та екологічний контроль в Румунії становлять суттєвий інтерес для України як позитивний зарубіжний досвід. Адже в процесі підготовки до вступу в Європейський Союз, Румунія пройшла шлях наближення національного законодавства до Екологічного *acquis communautaire* згідно з зобов'язаннями та на виконання Угоди про Асоціацію між Румунією та Європейським Співтовариством [1]. Це в подальшому мало вирішальну роль для оновлення національного екологічного законодавства, а запроваджені зміни склали сучасну правову основу екологічної безпеки та екологічного контролю в Румунії, що є одним із завдань даного аналітичного огляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екологічна безпека є основною з політик забезпечення узгодженої правової системи в рамках Європейського Союзу, а європейські стандарти охорони навколишнього середовища є одними з найвищих у світі. При цьому нормативно-правові акти в сфері екології як в законодавстві ЄС, так і в національному законодавстві держав-членів, є результатом підвищення правової основи екологічної безпеки в ЄС. Зростання екологічних викликів призвело до змін у національних правових основах та подальшого залучення місцевих органів держав-членів ЄС до поєднання екологічної безпеки та екологічного контролю. І одним серед успішних прикладів такого поєднання серед держав-членів є досвід Румунії.

Як свідчить аналіз останніх публікацій в румунському науковому середовищі зв'язок національних правових аспектів екологічної безпеки Румунії і політик європейських стандартів за-

хисту довкілля може ефективніше спрямовувати сталий розвиток в екологічній галузі в цілому по ЄС. Екологічна політика та законодавство кожної з держав-членів ЄС є не лише рамковим регуляторним важелем впливу на національну політику, але й особливою інституційною ланкою для здійснення відповідного екологічного контролю в державах-членах Європейського Союзу. Зокрема, сучасний досвід Румунії у питанні екологічної безпеки та правових засад екологічного контролю є особливо актуальним для процесу наближення законодавства України до *acquis communautaire* на шляху до набуття Україною статусу держави-члена Європейського Союзу. В опублікованих наукових джерелах питання правових засад екологічної безпеки і здійснення екологічного контролю є найбільш актуальними у працях як українських так і румунських учених, зокрема: Ю.С. Шемшученко, В.І. Андрейцев, В.В. Носік, В.В., Костицький, В.В., Ладиченко, Л.О. Головка, Ю.А. Краснова, М.В. Краснова, Н.Р. Малишева, М.М. Микієвич та ін., а також працях таких дослідників як Р. Міга-Бештеліу, К. Джорджеску, Р.-М. Петреску-Маг, І.В. Петреску-Маг, К.Ф. Попеску, М. Дуцу, Ю. Моток, Т.-М. Банташ-Вадува, А. Боянджу, Е.-М. Антонгеску, Ю. Попа, С.-М. Хелештяну, К. Ротару, Д. Марінеску та ін..

Дане дослідження здійснено з урахуванням базових національних та міжнародних нормативно-правових актів та актів Європейського Союзу, серед яких: Договір про функціонування Європейського Союзу [2], Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція, Aarhus Convention) [3], Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища (Стокгольмська Декларація) [4], Конституції Румунії [5], актів законодавства Румунії.

Мета дослідження. Метою даної статті для авторів було дослідити та висвітлити питання екологічної безпеки в Румунії шляхом дедуктивного аналізу від загальної правової регламентації екологічної безпеки в цілому до аналізу організаційно-правових засад діяльності органів екологічного контролю Румунії центрального і місцевого рівнів, з урахуванням імплементації законодавства ЄС та міжнародних норм.

Виклад основного матеріалу.

На теренах румунської правової науки екологічна безпека розглядається як один з правових інститутів екологічного права Румунії, реалізації правових норм через нагляд і контроль законодавства про охорону довкілля. Як зазначають румунські науковці Р.-М. Петреску-Маг, І.В. Петреску-Маг, [6, с. 69], становлення та розвиток такої нової галузі права як екологічне право, було зумовлено необхідністю правового регулювання відносин між людиною та природою, для забезпечення якості життя, сприяння захисту, збереженню та розвитку сталого використання природних ресурсів. Зокрема, М. Дуцу [6, с. 69], визначає екологічне право як сукупність правил та інституцій, створених для захисту, збереження та покращення навколишнього середовища, згідно з цілями сталого розвитку суспільства. За переконанням Д. Марінеску [6, с. 69], екологічне право являє собою «складний комплекс правових норм, що регулюють відносини, які встановлюються між людьми щодо їхнього ставлення до навколишнього середовища, – як життєво важливого елемента та підтримки життя, – у процесі його використання» для економічних, соціальних та культурних цілей його компонентів – природних та штучних, а також відносини, пов'язані із захистом, збереженням та розвитком їхнього сталого розвитку». Як слушно наголошує д-р М. Дуцу [7]: «Румунська доктрина екологічного права, яка також стала кліматичним правом, все ще перебуває в періоді самопошуку та належних теоретичних переосмислень, апелюючи до численних судових позовів з екологічних питань, тоді як Постанова Уряду № 195/2005 про охорону навколишнього середовища, створила усі передумови для систематизації, раціоналізації та узгодженості екологічного законодавства, справжнього (майбутнього) Екологічного кодексу. Перспектива еколого-кліматичного виміру розвитку та ролі екологічного (і кліматичного) права в цьому контексті докорінно змінюється. І екологічний перехід та декарбонізація стають загальноприйнятою моделлю сталого зростання, а на рівні ЄС, завдяки «Зеленій угоді» та пов'язаним з нею нормативним актам, – офіційною стратегією на наступні три десятиліття».

Серед румунських науковців спостерігається тривалий інтерес до екологічної безпеки на національному рівні, зокрема за змістом визначених основних цілей Національної стратегії Румунії на період до 2030 року [8], серед яких визначено наступні: забезпечення стану здоров'я населення, зміна розміру та ремодельовання економічної та соціальної структури шляхом її перетворення на стійку систему, розробка узгодженої законодавчої та інституційної системи, сумісної з системою

держав-членів, а також постійний моніторинг економічних, соціальних та екологічних показників за допомогою системи визначених кількісних та якісних показників [9].

В даному контексті румунський дослідник доктор Крістіан Ф. Попеску [10, с. 103, 105], розглядаючи погіршення стану навколишнього середовища як виклик безпеці, наголошує на законодавчому закріпленні комплексного підходу з боку усіх зацікавлених сторін як законодавства, правоохоронних структур, освітніх заходів, суб'єктів економічної діяльності тощо, аж до індивідуального рівня.

Крім наукових підходів разом з приєднанням Румунії до Європейського Співтовариства законодавчі норми національного права в сфері екологічної безпеки засновуються на міжнародних договорах та принципах. Так, відповідно до проголошеного Принципу 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй (Статут ООН) і принципами міжнародного права, держави мають суверенне право розробляти свої власні ресурси згідно зі своєю політикою в сфері навколишнього середовища і розвитку та несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність у рамках юрисдикції або контролю не приносила шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів за межами дій національної юрисдикції [11]. А відповідно до проголошеного Принципу 4 Статуту ООН, для досягнення стійкого розвитку захист навколишнього середовища має складати невід'ємну частину процесу розвитку і не може розглядатися окремо від нього. Як було встановлено статтею 6 Договору про заснування Європейського Співтовариства (ДзЄС) [12], вимоги щодо охорони довкілля повинні бути інтегровані у визначення та реалізацію політики та діяльності Співтовариства, серед яких політика у сфері навколишнього середовища (п.«і», ч. 1 статті 3 цього Договору), зокрема з метою сприяння сталому розвитку. Наразі в ч. 2 статті 191 Розділу XX (колишня стаття 174 ДзЄС) Договору про функціонування Європейського Союзу (Консолідований варіант ДФЄС) [2] політика Союзу щодо навколишнього середовища спрямована на високий рівень захисту, враховуючи різноманітність ситуацій у різних регіонах Союзу. Вона ґрунтується на принципі запобіжних заходів та на принципах, що слід вживати превентивних заходів, пріоритетно усувати екологічну шкоду в джерелі, де забруднювач має платити. У цьому контексті, гармонізаційні заходи, що відповідають вимогам охорони навколишнього середовища, повинні включати, де це доречно, запобіжне положення, що дозволяє державам-членам вживати тимчасових заходів з неекономічних екологічних причин, за умов дотримання процедури перевірки з боку Союзу.

Сучасне правове регулювання екологічної безпеки в ЄС базується, перш за все, на Європейській зеленій угоді [13], метою якої є скорочення викидів щонайменше на 50% до 2030 року, зростаючи до 55%, водночас юридично закріплюючи мету нейтральності до 2050 року через Європейський кліматичний закон [14].

Крім того, особливим нормативним актом наднаціонального рівня в даній сфері є чинна Директива Європейського Парламенту та Ради 2004/35/ЄС про екологічну відповідальність [15], що була транспонована в національне законодавство Румунії та стосується запобігання та ліквідації шкоди навколишньому середовищу. Цією Директивою, головним чином, було встановлено рамку відповідальності для суб'єктів господарювання (операторів), які завдають шкоди навколишньому середовищу, і які несуть відповідальність за покриття витрат на запобігання та відновлення відповідно до принципу «забруднювач платить».

Відповідно до статті 35 Конституції Румунії встановлено, що держава визнає право кожної людини на здорове та екологічно збалансоване довкілля, і держава забезпечує законодавчу базу для здійснення цього права. Крім того, статтею Конституції встановлено, що фізичні і юридичні особи зобов'язані охороняти та покращувати довкілля. Крім того, ч. 7 статті 44 Конституції Румунії щодо здійснення права приватної власності також закріплено, що право власності зобов'язує виконувати обов'язки щодо охорони навколишнього середовища та забезпечення добросусідства, а також виконувати інші обов'язки, які відповідно до закону або звичаю покладаються на власника. Конституцією також встановлена норма щодо обмеження певних прав і свобод в разі необхідності, зокрема через обставини запобігання наслідкам стихійного лиха, катастрофи чи особливо серйозного інциденту (ч.1 статті 53 Конституції).

Розділ IV про економіку і державні фінанси в Конституції Румунії також закріплює екологічну складову в економічних правовідносинах держави в контексті екологічної безпеки. Так, відповідно до п.п. «е», «f», «g» ч. 2 статті 135 Конституції Румунії, серед іншого встановлено, що держава має забезпечити відновлення та захист навколишнього середовища, а також підтримку екологічного балансу; створення необхідних умов для підвищення якості життя; застосування політики регіонального розвитку відповідно до цілей Європейського Союзу.

Оснoву націoнальнoгo заcoнoдaвствa Румунії в сфері екологічнoї безпеки складають: Конституція Румунії, Закон № 137 від 29 грудня 1995 року (зі змінами) про охорону навколишнього середовища [16] та Надзвичайна Постанова Уряду Румунії № 195 від 22 грудня 2005 року з питань охорони навколишнього середовища [17].

Серед інших актів законодавства, що суттєво пов'язані з правовим регулюванням здійснення екологічного контролю в Румунії: Закон № 292 від 3 грудня 2018 року щодо оцінки впливу певних державних та приватних проєктів на довкілля [18], Закон № 59 від 11 квітня 2016 року щодо контролю небезпеки великих аварій, пов'язаних з небезпечними речовинами [19], Закон № 111 від 10 жовтня 1996 року (зі змінами) про безпечне ведення, регулювання, дозволи та контроль ядерної діяльності [20], Закон № 278 від 24 жовтня 2013 року про промислові викиди [21], Адміністративний кодекс Румунії [22] та інші акти законодавства. Крім нормативного регулювання важливим аспектом національної екологічної політики стало прийняття Урядом Румунії Національної стратегії щодо адаптації до зміни клімату на період 2024-2030 років з перспективою до 2050 року [23] та Національної стратегії екологічної освіти та зміни клімату на 2023-2030 роки [24], якими, як зазначено на офіційному сайті Міністерства довкілля Румунії [25], запроваджуються щорічні заходи органів державної влади та установ, відповідальних за досягнення цілей стратегій, зокрема для яких закладено відповідне фінансування.

Головним центральним органом державної виконавчої влади в сфері екологічної безпеки та екологічного контролю є Міністерство довкілля, водних ресурсів та лісів (MEWF), яке розробляє та впроваджує національну політику, стратегії та програми у галузі. В структурі Міністерства [26] функціонують: головний адміністративний орган державного екологічного контролю та нагляду – Національна екологічна інспекція (GNM), уповноважений на застосування спеціальних санкцій та стягнень в сфері охорони довкілля; Національне агентство з охорони довкілля (ANPM), що має розгалужену систему регіональних та місцевих управлінь; Національна лісова інспекція (GFN), Національне агентство з питань охорони природних територій (ANPNP). Крім того, Міністерству довкілля також підзвітні структури національного значення – Адміністрація Біосферного заповідника «Дельта Дунаю», Адміністрація Екологічного фонду Румунії, Адміністрація Національної установи «Румунські води». На рівні органів місцевого самоврядування функціонують профільні департаменти регіональних, субрегіональних та міських рад, що відповідальні за охорону навколишнього середовища та мають подвійне підпорядкування.

Відповідно до ст.ст.6,7 Закону № 137 від 29 грудня 1995 року (зі змінами) про охорону навколишнього середовища (Закон про охорону навколишнього середовища) охорона довкілля є обов'язком та відповідальністю центральних та місцевих органів державної адміністрації, а також усіх фізичних та юридичних осіб. Центральні та місцеві органи державного управління передбачають у власних бюджетах кошти на програми охорони навколишнього середовища та співпрацюють з територіальними органами влади з питань охорони навколишнього середовища для їх реалізації. Законом визначено, що координація та контроль діяльності з охорони навколишнього середовища покладаються на центральний орган державної влади з охорони довкілля, територіальні органи державної влади з охорони навколишнього середовища, Національне агентство з охорони навколишнього середовища, а також установи, уповноважені цим законом у сферах їхньої відповідальності. Згідно статті 9 Закону про охорону навколишнього середовища державні органи з питань охорони навколишнього середовища уповноважені видавати дозволи, та здійснювати перегляд справ про видачу таких дозволів.

При цьому, особливістю румунського національного законодавства є прями посилання на норми міжнародного права, що визначені і в цьому Законі. Так, відповідно до статті 12 Закону компетентний орган з питань охорони навколишнього середовища разом з іншими центральними та місцевими органами державної адміністрації, за потреби, забезпечує можливість інформування та участі в рішеннях щодо конкретних видів діяльності відповідно до положень Орхуської конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища [2], ратифікованої Законом № 86/2000 [27]. Крім того, до повноважень компетентного органу згідно з ч.ч. 3, 5 статті 12 Закону віднесено: – оприлюднення проєктів та діяльності, на які запитується екологічний дозвіл, укладення угоди з органом, що здійснюється на основі оцінки впливу на навколишнє середовище, покладається на власника дозволу під керівництвом органів охорони навколишнього середовища. Громадські консультації є обов'язковими у разі видачі екологічних дозволів та угод; – визначення

оцінки впливу на навколишнє середовище та складання екологічного балансу, що мають проводитися спеціалізованими підрозділами, фізичними або юридичними особами, незалежними від власника проекту або діяльності, та сертифікованими центральним органом державної влади з питань охорони навколишнього середовища на основі процедури, затвердженої наказом керівника органу.

Контрольні функції органів з охорони навколишнього середовища щодо забезпечення екологічної безпеки здійснюється за напрямками центральним органом державної влади та територіальними органами державної влади з охорони навколишнього середовища, а також іншими уповноваженими законом органами державної влади, якими серед іншого, здійснюється:

- контроль за діяльністю, що пов'язана з виробництвом, використанням, тимчасовим або постійним зберіганням, внутрішнім транспортуванням, утилізацією, обробкою, а також ввезенням та вивезенням з країни небезпечних хімічних речовин і препаратів, є такою, що підлягає спеціальному режиму регулювання та управління (ст.ст. 16, 18 Закону);
- контроль за поведінням з відходами та небезпечними речовинами, їх ввезення, вивезення, транзит через територію Румунії (ст.ст. 22-25 Закону);
- контроль за виробництвом та використанням хімічних добрив та фітосанітарних продуктів (ст.26 Закону);
- контроль за ядерною діяльністю, організація моніторингу радіоактивності навколишнього середовища по всій країні, безпосереднє здійснення нагляду і контролю щодо вжиття необхідних заходів у сфері ядерної діяльності (п.п. «а», «б» ст. 33 Закону);
- захист природних ресурсів та збереження біорізноманіття, тобто збереження природних середовищ існування, дикої флори та фауни (ст. 35 Закону);
- контроль за дотриманням правил охорони води та водних екосистем, захист поверхневих і підземних вод, (ст.ст. 36, 38 Закону);
- контроль за захистом атмосфери – запобігання, обмеження погіршення та покращення її якості, щоб уникнути негативного впливу на навколишнє середовище, здоров'я людини (ст.ст. 41-47 Закону);
- контроль в сфері захисту ґрунту, надр та наземних екосистем, тобто вжиття належних заходів щодо управління, збереження, організації та розвитку території, зокрема при здійсненні гірничодобувної діяльності, у сфері сільського господарства та лісового господарства (ст.ст. 48-54 Закону).

Крім означених органів охорони навколишнього середовища, згідно п.п. «а»-«с» ч. 1 статті 71 Закону про охорону навколишнього середовища центральний орган охорони здоров'я Румунії здійснює наступні контрольні функції: а) організовує та координує діяльність з моніторингу стану здоров'я населення стосовно факторів ризику навколишнього середовища; б) здійснює нагляд та контроль за якістю питної та купальної води, а також за якістю харчових продуктів; с) розробляє, у співпраці з центральним органом державної влади з питань охорони навколишнього середовища, нормативні акти щодо якості та гігієни навколишнього середовища та забезпечує контроль за їх застосуванням.

Згідно п. «d» ч.1 статті 75 Закону центральний орган державної влади з питань громадських робіт, транспорту та житлового господарства, серед іншого, також здійснює контрольні функції щодо забезпечення, на основі норм, затверджених центральним органом державної влади з питань охорони навколишнього середовища, контроль вихлопних газів, інтенсивності шуму та вібрацій, що створюються автотранспортними засобами.

Відповідно до п. «а» ч.1 статті 75¹ Міністерство внутрішніх справ Румунії, серед іншого, також здійснює контрольні повноваження щодо діяльності з охорони навколишнього середовища через власні структури, зокрема які здійснюють контрольні, керівні та координаційні дії, з метою збереження та підтримки екологічного балансу у сферах своєї відповідальності.

На місцевому рівні повноваження органів влади та місцевого самоврядування також передбачають охорону навколишнього середовища, забезпечення екологічної безпеки на усіх ланках місцевого рівня та супроводжується функцією відповідного контролю, що регламентовано нормами Закону про місцеву державну адміністрацію [28].

Так, відповідно до ч.1 статті 36 Закону про місцеву державну адміністрацію місцева рада вирішує відповідно до закону всі питання місцевого значення, крім тих, що законом віднесені до компетенції інших місцевих або центральних органів державної адміністрації. Згідно п. «f» ч. 2

статті 36 Закону про місцеве самоврядування місцева рада, серед іншого, забезпечує завершення робіт та вживає необхідних заходів для виконання та дотримання положень зобов'язань, взятих на себе в процесі європейської інтеграції в галузі охорони навколишнього середовища та управління водними ресурсами, щодо послуг, що надаються громадянам. А також, місцева рада (рада муніципалітету), здійснюючи означене з повноважень відповідно до своєї компетенції та згідно з п.п. 9 п. «а» ч. 2 статті 36 Закону забезпечує необхідну базу для надання публічних послуг місцевого значення щодо охорони та відновлення навколишнього середовища. В свою чергу, як визначено п. «h» ч. 3 статті 63 Закону мер (голова муніципалітету) з метою належного виконання своїх повноважень зобов'язаний забезпечувати вжиття необхідних заходів для виконання зобов'язань, взятих на себе в процесі європейської інтеграції в галузі охорони навколишнього середовища та щодо управління водними ресурсами. Крім того, відповідно до п. «m» ч. 2 статті 81 Закону місцевої ради (комуни) муніципалітету Бухарест переважно здійснюють повноваження, серед іншого, і щодо захисту та відновлення навколишнього середовища з метою підвищення якості життя, тобто забезпечення заходів здійснення екологічної безпеки громади.

Згідно з п.п. 9 п. «а» ч. 2 статті 91 Закону повітова рада (рада жудецю) також забезпечує необхідну базу для надання публічних послуг місцевого значення щодо охорони та відновлення навколишнього середовища.

Деякі особливості правового забезпечення здійснення екологічного контролю на місцевому рівні регламентовані нормами Адміністративного кодексу Румунії. Так, згідно положень п. «b» ч. 2 та п. «e» ч. 4 статті 129 Адміністративного кодексу екологічний розвиток та затвердження відповідних стратегій повіту (жудецю), муніципалітету чи міста віднесено до обов'язків місцевих рад. І міський голова, здійснюючи свої повноваження відповідно до п.п. «a» і «d» ч. 3 статті 155 Кодексу, подає місцевій раді щорічний звіт про екологічний стан адміністративно-територіальної одиниці, який публікується на веб-сайті міської ради відповідно до закону, а також, після проведення громадських обговорень, розробляє проекти стратегій щодо екологічного стану міста чи муніципалітету з подальшим опублікуванням на веб-сайті міської ради та подає на затвердження місцевій раді.

Таким чином, сфера здійснення екологічного контролю в Румунії унормована як на національному, так і на місцевому рівнях, однак при цьому вартими уваги є заходи, які застосовуються на виконання міжнародних угод та законодавстві ЄС.

Разом з тим, відповідно до ч. 4 статті 191 Договору про функціонування Європейського Союзу у межах своїх відповідних сфер компетенції Союз та держави-члени співпрацюють з третіми країнами та компетентними міжнародними організаціями. Домовленості про співпрацю Союзу можуть бути предметом угод між Союзом та зацікавленими третіми сторонами, що не обмежує компетенцію держав-членів вести переговори в міжнародних органах та укладати міжнародні угоди. Тобто, зміст статті передбачає, що держави-члени можуть вести переговори та укладати міжнародні договори в галузі навколишнього середовища з іншими державами або міжнародними організаціями, відповідно до сумісності із зобов'язаннями, взятими на себе державою членом ЄС. Також відповідно до статті 193 Договору про функціонування Європейського Союзу захисні заходи, прийняті відповідно до статті 192 (ДФЄС), не перешкоджають будь-якій державі-члену зберігати або запроваджувати більш суворі захисні заходи, однак такі заходи повинні бути сумісними з Договорами, про що повідомляється Комісії. Тобто, зміст даної статті передбачає, що держави-члени можуть діяти поза межами норм, встановлених законодавством ЄС, приймаючи більш суворіші правила, однак які повинні бути сумісними з загальним законодавством ЄС в межах відповідної рамки Союзу.

В даному контексті румунські науковці Р.-М. Петреску-Маг, І.В. Петреску-Маг [6, с. 58] зазначають, що розподіл компетенцій у питаннях охорони навколишнього середовища між ЄС та державами-членами базується на двох принципах, коли: 1) регуляторні повноваження здійснюються ЄС та державами-членами, як йдеться про спільні компетенції. Компетенції ЄС у сфері охорони навколишнього середовища мають нормативний характер, розвиваючись головним чином через директиви; 2) виконання та фінансування заходів екологічної політики відповідає, положенням органів державного управління.

Варто також відзначити, що правові засади екологічної безпеки та екологічного контролю також ґрунтуються на судовій практиці застосування європейського законодавства, про що наголошується румунськими вченими. Зокрема, зобов'язання держав-членів щодо впровадження

законодавства ЄС ґрунтується на принципі «інституційної автономії», який було закріплено у відповідній судовій практиці Суду ЄС (CJEU). Так, Судом ЄС було встановлено, що при застосуванні права ЄС «..кожна держава-член має право розподіляти, як вважає за потрібне, відповідні повноваження на рівні національного законодавства та виконувати директиви за допомогою заходів, прийнятих регіональними або місцевими органами влади» (Рішення від 25 травня 1982 року, Комісія проти Нідерландів, справа № 96/81 та 97/81) [29]. При цьому, в даному рішенні Суд ЄС також зазначив, що «..такий розподіл повноважень не звільняє державу від обов'язку гарантувати виконання положень директиви, що належним чином імплементована в національне законодавство» (Рішення від 14 січня 1988, Комісія проти Королівства Бельгія, справи 227, 228, 229 та 230/1985) [30].

Таким чином, в будь-якому випадку держава нестиме відповідальність перед ЄС за будь-яке недотримання права Союзу. При цьому, у державах з федеральним устроєм компетенція щодо прийняття екологічних норм може бути децентралізованою. Крім того, це передбачає забезпечення на національному рівні ефективних механізмів взаємодії між різними політичними інституціями та одночасно забезпечення ефективного впровадження екологічного законодавства в межах ЄС.

Провідними румунськими вченими Р.-М. Петреску-Маг, І.В. Петреску-Маг також підкреслюється, що сфера довілля не належить до виключної компетенції ЄС, а розподіляється між ЄС та державами-членами і, як наслідок, «..компетенція ЄС співіснує з різними національними політиками в даній сфері». Однак, так як політика ЄС має перевагу над національною політикою, то національна політика може регулювати аспекти поза межами політик ЄС, – тобто правове регулювання здійснюється на рівні ЄС, але ніколи не спрямоване проти національних політик.

Науковцями також беруться до уваги методи впровадження функції контролю за дією актів права ЄС, що здійснюється Європейською Комісією.

Європейська Комісія контролює дотримання Договорів ЄС, забезпечує їх застосування та заходи, вжиті інституціями відповідно до них, зокрема шляхом застосування права Союзу здійснення контролю через Суд Європейського Союзу. Комісія може з'ясувати та досліджувати, чи є ефективною запровадження певної норми ЄС та її дію у державах-членах, зокрема через імплементацию, адже більшість екологічних директив покладають на держави-члени обов'язок складати національні акти, звіти з точними даними, аналізами, максимальними значеннями викидів та показниками якості навколишнього середовища, що стосуються відповідної директиви. І за результатами такої звітності Комісія визначає ефективність впроваджених норм державою-членом ЄС діючої рамки екологічних вимог. Так, більшість директив (серед яких, Директива ЄС № 91/692 (наразі втратила чинність) [31], Директива 96/82/ЄС про контроль небезпеки великих аварій, пов'язаних з небезпечними речовинами [32], Директива 94/67/ЄС про спалювання небезпечних відходів [33], та інші) вимагають від держав-членів розроблення планів, програм (для управління відходами, якістю повітря тощо), які стають необхідними інструментами для досягнення цілей, викладених у директиві. Такі плани, звичайно, повинні бути надіслані до Комісії, і при цьому їх відсутність означатиме неправильне застосування положень директиви. Іншою формою контролю є безпосереднє виявлення на місці та визначення уповноваженими особами безпосереднього джерела забруднення. У виняткових випадках посадові особи Комісії відвідують об'єкти, місця, які стикаються із серйозними екологічними проблемами. Запити, що розглядаються в Європейському Парламенті є ще одним способом звернення та ініціювання встановлення порушення норм екологічного законодавства ЄС. Таким чином, в ЄП при розгляді питання (в т.ч., але не виключно, через петиції від європейських громадян, національних або інших спільнот) про можливе порушення законодавства ЄС, негайно інформують про це Європейську Комісію. Також одними з засобів контролю можуть бути скарги та звернення від громадян ЄС або неурядових організацій і кількість скарг на екологічні проблеми значно зросла за останні роки. Крім того, науковиця Р.-М. Петреску-Маг зауважує на тому, що окремі особи не мають активного процесуального статусу для звернення до Суду ЄС проти держав-членів, які не дотримуються положень ЄС. Комісія може розглядати такий процесуальний статус суб'єкта звернення виключно із державами-членами ЄС. Зокрема, Європейська Комісія має відповідні дискреційні повноваження щодо відкриття провадження у разі порушення положень Договору, що передбачено статтями 258-260 Договору про функціонування Європейського Союзу [34, с. 48].

Висновки. За змістом даного аналітичного дослідження можна констатувати, що в Румунії питанням екологічної безпеки приділяється значна увага як в сучасних академічних колах, так

і в національних політиках, що закріплено нормативним регулюванням і стратегічними урядовими документами. Екологічна безпека в румунському національному законодавстві визначена підходами сталого розвитку, як це встановлено Договором про функціонування Європейського Союзу та положеннями законодавства ЄС. Органи держаної влади вибудовані в сталій вертикальній конструкції та підпорядковані Уряду Румунії, при цьому на органи місцевого самоврядування та їх посадових осіб на місцевому рівні покладено обов'язок із забезпечення екологічної безпеки через відповідні повноваження здійснення екологічного контролю. Зокрема, на рівні органів місцевого самоврядування Румунії функціонують спеціальні екологічні департаменти місцевих рад усіх рівнів, що відповідальні за охорону навколишнього середовища. В адміністративному аспекті положення Закону про охорону навколишнього середовища суттєво підкріплені нормами Надзвичайної Постанови Уряду щодо питань охорони навколишнього середовища та Адміністративного кодексу, а також окремими законами, що регулюють конкретні правовідносини в сфері екологічної безпеки. Однією з ознак дієвості в сфері екологічної безпеки на рівні держави стали Національна стратегія щодо адаптації до зміни клімату на період 2024-2030 років з перспективою до 2050 року, а також Національна стратегія екологічної освіти та зміни клімату на 2023-2030 роки, як програмні політики Румунії. Крім того, румунськими науковцями наведено приклади здійснення екологічного контролю як викладено в огляді деякої практики Суду Європейського Союзу, зокрема прецедентні норми рішень Суду ЄС, що містять обов'язкові для держав-членів правові позиції і тлумачення права ЄС, забезпечення їх однакового застосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. ACORD EUROPEAN din 1 februarie 1993 instituind o asociere între România, pe de o parte, Comunitatile Europene și statele membre ale acestora, pe de altă parte. Portal Legislativ. Ministerul Justiției. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/33195> (дата звернення: 01.02.2026).
2. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Website of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng (дата звернення: 01.02.2026).
3. Access to information, public participation and access to justice in environmental matters (Aarhus Convention). Website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/access-to-information-public-participation-and-access-to-justice-in-environmental-matters-aarhus-convention.html> (дата звернення: 01.02.2026).
4. Declaration on environmental problems: decision of the United Nations Conference (Stockholm Declaration) dated 06.16.1972. United Nations website. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml (дата звернення: 01.02.2026).
5. Constituția României din 1991. URL: <https://www.constitutaromaniei.ro/textul-integral/> (дата звернення: 01.02.2026).
6. R.-M. Petrescu-Mag, I.V. Petrescu-Mag. *Legislatie_si_politici_de_mediu*. 2022. Bioflux. URL: https://editura.bioflux.com.ro/docs/Legislatie_si_politici_de_mediu.pdf (дата звернення: 01.02.2026).
7. Duțu M. *Provocări ale noului Drept al mediului și climei. Analize și perspective românești – Pentru un congres științific național*. 26.05.2021. Essentials. Institutul de Cercetări Juridice 'Acad. Andrei Rădulescu'. Academiei Române. URL: <https://www.juridice.ro/essentials/4685/provocari-ale-noului-drept-al-mediului-si-climei-analize-si-perspective-romanesti-pentru-un-congres-stiintific-national> (дата звернення: 01.02.2026).
8. *Strategia națională pentru dezvoltarea durabilă a României 2030 a fost adoptată prin HG nr. 877/9 noiembrie 2018, publicată în Monitorul Oficial nr. 985/21 noiembrie 2018*. Departamentul pentru dezvoltarea durabilă. Guvernul României. URL: <https://dezvoltaredurabila.gov.ro/strategia-nationala-pentru-dezvoltarea-durabila-a-romaniei-2030-i> (дата звернення: 01.02.2026).
9. ROȘCA D. *Protecția Mediului și Strategia dezvoltării durabile*. 03.06.2024. Proiect al Societății de Științe Juridice. URL: <https://www.juridice.ro/738618/protecția-mediului-si-strategia-dezvoltării-durabile.html> (дата звернення: 01.02.2026).
10. Popescu, C. Florin, *PROTECȚIA MEDIULUI PRIN NORME JURIDICE (Environmental Protection Under Legal Rules) (2018)*. Revista Academiei de Științe ale Securității Naționale

- (2018/1), Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3429096>. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3429096. (дата звернення: 01.02.2026).
11. REPORT OF THE UNITED NATIONS CONFERENCE ON ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT* (Rio de Janeiro, 3-14 June 1992). Annex I. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf (дата звернення: 01.02.2026).
 12. Treaty establishing the European Community (Consolidated version 2002). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tec_2002/oj/eng (дата звернення: 01.02.2026).
 13. The Green Deal Industrial Plan. Putting Europe's net-zero industry in the lead. European Commission website. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/green-deal-industrial-plan_en (дата звернення: 01.02.2026).
 14. Ємельяненко К.О., Ладиченко В.В., Яринко Б.В. Європейський правовий вимір екологічної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2025. Серія «Право». Випуск 91: частина 5. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/344192/331843> (дата звернення: 01.02.2026).
 15. Directive 2004/35/EC of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/35/oj/eng> (дата звернення: 01.02.2026).
 16. Lege nr. 017 din 29 decembrie 1995 (republicată) (actualizată) privind protecția mediului. Portal Legislativ. Ministerul Justiției. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/6385> (дата звернення: 01.02.2026).
 17. Ordonanță de Urgență nr. 195 din 22 decembrie 2005 privind protecția mediului. Portal Legislativ. Ministerul Justiției. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/67634> (дата звернення: 01.02.2026).
 18. Lege nr. 292 din 3 decembrie 2018 privind evaluarea impactului anumitor proiecte publice și private asupra mediului. Portal Legislativ. Ministerul Justiției. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/208590> (дата звернення: 01.02.2026).
 19. Lege nr. 59 din 11 aprilie 2016 privind controlul asupra pericolelor de accident major în care sunt implicate substanțe periculoase. Portal Legislativ. Ministerul Justiției. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/207183> (дата звернення: 01.02.2026).
 20. Lege nr. 111 din 10 octombrie 1996 (republicată) privind desfășurarea în siguranță, reglementarea, autorizarea și controlul activităților nucleare. Portal Legislativ. Ministerul Justiției. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/198553> (дата звернення: 01.02.2026).
 21. Lege nr. 278 din 24 octombrie 2013 privind emisiile industriale. Portal Legislativ. Ministerul Justiției. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/195373> (дата звернення: 01.02.2026).
 22. Ordonanță de Urgență nr. 57 din 3 iulie 2019 privind Codul administrativ. Portal Legislativ. Ministerul Justiției. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/215925> (дата звернення: 01.02.2026).
 23. STRATEGIE NAȚIONALĂ din 14 august 2024 privind adaptarea la schimbările climatice pentru perioada 2024-2030, cu perspectiva anului 2050. Portal Legislativ. Ministerul Justiției. URL: <https://legislatie.just.ro/public/DetaliiDocument/287810> (дата звернення: 01.02.2026).
 24. Strategia Națională privind Educația pentru mediu și schimbări climatice 2023 – 2030. Portal Legislativ. Ministerul Justiției. URL: https://www.edu.ro/sites/default/files/_fi%C8%99iere/Strategii/SNEMSC_2023_2030.pdf (дата звернення: 01.02.2026).
 25. Strategia națională privind educația pentru mediu și schimbări climatice 2023 – 2030. Ministerul Mediului, Apelor și Pădurilor. URL: <https://mmediu.ro/domenii/educatia-pentru-meniu/strategia-nationala-privind-educatia-pentru-meniu-si-schimbari-climatice-2023-2030/> (дата звернення: 01.02.2026).
 26. Ministerul Mediului, Apelor și Pădurilor. URL: <https://mmediu.ro/despre-noi/organizare/institutii-subordonate/> (дата звернення: 01.02.2026).
 27. LEGE nr. 86 din 10 mai 2000 (actualizată) pentru ratificarea Convenției privind accesul la informație, participarea publicului la luarea deciziei și accesul la justiție în probleme de mediu, semnată la Aarhus la 25 iunie 1998. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/22438> (дата звернення: 01.02.2026).

28. Lege nr. 215 din 23 aprilie 2001 administrației publice locale. Portal Legislativ. Portal Legislativ. Ministerul Justiției. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/214333> (дата звернення: 01.02.2026).
29. C-96/81— Commission v Netherlands. 24/04/1981-25/05/1982. InfoCuria. URL: https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/affair?lang=EN&sort=AFF_NUM-DESC&searchTerm=%22C-96%2F81%22&publishedId=C-96%2F81 C-97/81 – Commission v Netherlands. 24/04/1981 - 25/05/1982. InfoCuria. URL: https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/affair?lang=en&sort=AFF_NUM-DESC&searchTerm=%22C-97%2F81%22&publishedId=C-97%2F81 (дата звернення: 01.02.2026).
30. C-227/85 – Commission v Belgium. 23/07/1985 - 14/01/1988. InfoCuria. URL: https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/affair?lang=en&sort=AFF_NUM-DESC&searchTerm=%22C-227%2F85%22&publishedId=C-227%2F85; C-228/85 – Commission v Belgium. 23/07/1985 – 14/01/1988. InfoCuria. URL: <https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/affair?searchTerm=%22C-228%2F85%22&lang=EN&publishedId=C-228%2F85>; C-229/85 – Commission v Belgium. 23/07/1985 – 14/01/1988. InfoCuria. URL: <https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/affair?searchTerm=%22C-229%2F85%22&lang=EN&publishedId=C-229%2F85> ; C-230/85 - Commission v Belgium. 23/07/1985 - 14/01/1988. InfoCuria. URL: <https://infocuria.curia.europa.eu/tabs/affair?searchTerm=%22C-230%2F85%22&lang=EN&publishedId=C-230%2F85> (дата звернення: 01.02.2026).
31. Council Directive 91/692/EEC of 23 December 1991 standardizing and rationalizing reports on the implementation of certain Directives relating to the environment. (no longer in force). Website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1991/692/oj/eng>(дата звернення: 01.02.2026).
32. Council Directive 96/82/EC of 9 December 1996 on the control of major-accident hazards involving dangerous substances. Website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1996/82/oj/eng> (дата звернення: 01.02.2026).
33. Council Directive 94/67/EC of 16 December 1994 on the incineration of hazardous waste. Website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A31994L0067> (дата звернення: 01.02.2026).
34. R.-M. Petrescu-Mag. Protecția mediului în contextul dezvoltării durabile. Drept și instituții. Editura Bioflux. 2011. URL: <https://editura.bioflux.com.ro/docs/Petrescu-Mag.pdf> (дата звернення: 01.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Ємельяненко К.О., Ладиченко В.В., Яринко Б.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.6 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.32>

ПРАВО ЗАГАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ РОСЛИННОГО СВІТУ: ОЗНАКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Заверюха М.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного,
екологічного та енергетичного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-3111-1921
e-mail: marina.zaveri@gmail.com

Заверюха М.М. Право загального використання об'єктів рослинного світу: ознаки та особливості здійснення в умовах воєнного стану.

Актуальність дослідження зумовлена потребою комплексного науково-правового осмислення природи та сутнісних ознак права загального використання об'єктів рослинного світу в умовах динамічної трансформації екологічних правовідносин пов'язаних, в першу чергу, з воєнним станом, посилення публічно-правового регулювання у сфері природокористування та зростання ролі екологічних прав людини. У статті досліджується право загального використання об'єктів рослинного світу як складова права природокористування та визначено його основні ознаки, зокрема: публічно-правовий характер, загальнодоступність, безоплатність, особистий непідприємницький характер, відсутність необхідності отримання спеціальних дозволів, екологічна обумовленість, це право є невідчужуваним і не може бути предметом передачі, відмови чи обмеження за волевиявленням природокористувачів. Обґрунтовано, що зазначене право не є абсолютним, оскільки підлягає правовому регулюванню та обмеженню з боку держави з метою забезпечення публічних екологічних інтересів і національної безпеки. Встановлено, що у доктринальному вимірі право загального використання об'єктів рослинного світу доцільно визначати як гарантовану державою, засновану на природному праві та закріплену нормами законодавства можливість необмеженого кола осіб безоплатно та без отримання спеціальних дозволів використовувати об'єкти рослинного світу для задоволення власних немайнових потреб за умови дотримання вимог щодо охорони та відтворення рослинних ресурсів.

Окрема увага приділяється аналізу особливостей здійснення права загального використання об'єктів рослинного світу в умовах воєнного стану. Встановлено, що обмеження можуть мати як прямий, так і опосередкований характер. Розглянуто правові підстави, характер і форми обмежень цього права, зумовлені воєнними діями, загрозами національній безпеці, мінною небезпекою, встановленням режимних територій та необхідністю захисту життя і здоров'я населення. Доведено, що обмеження загального використання об'єктів рослинного світу в умовах воєнного стану мають тимчасовий, цільовий і пропорційний характер, не змінюють правової природи відповідного права, але трансформують його та спрямовані на забезпечення балансу між екологічними правами громадян і публічними інтересами держави.

Ключові слова: рослини, об'єкти рослинного світу, рослинні ресурси, захист рослин, охорона рослин, загальне природокористування, екологічна шкода, навколишнє середовище, екологічні права, екологічні відносини, екологічне право, військова агресія, воєнний стан.

Zaveriukha M.M. General use of plant objects: signs and features of implementation under martial law.

The relevance of the study is determined by the need for a comprehensive scientific and legal understanding of the nature and essential features of the right to general use of plant life in the context of dynamic transformation of environmental legal relations associated, first of all, with martial law,

strengthening of public legal regulation in the field of nature use, and the growing role of environmental human rights. The article examines the right of general use of plant life as a component of the right to use natural resources and defines its main features, in particular: public-legal nature, universal accessibility, free of charge, personal non-commercial nature, no need to obtain special permits, environmental conditioning, this right is inalienable and cannot be transferred, refused, or restricted at the will of natural resource users. It is argued that this right is not absolute, as it is subject to legal regulation and restriction by the state in order to ensure public environmental interests and national security. It has been established that, in doctrinal terms, the right of general use of is advisable to define the right of general use of plant life as a state-guaranteed, natural law-based, and legally enshrined opportunity for an unlimited number of persons to use plant life free of charge and without obtaining special permits to satisfy their own non-property needs, provided that the requirements for the protection and reproduction of plant resources are observed.

Particular attention is paid to analyzing the peculiarities of exercising the right to general use of plant life in conditions of martial law. It has been established that restrictions can be both direct and indirect. The legal grounds, nature, and forms of restrictions on this right caused by military actions, threats to national security, mine hazards, the establishment of restricted areas, and the need to protect the life and health of the population are considered. It has been proven that restrictions on the general use of plant life under martial law are temporary, targeted, and proportionate in nature, do not change the legal nature of the right in question, but transform it and are aimed at ensuring a balance between the environmental rights of citizens and the public interests of the state.

Key words: plants, plant objects, plant resources, plant protection, plant conservation, general nature use, ecological damage, environment, ecological rights, ecological relations, ecological law, military aggression, martial law.

Постановка проблеми. Особливе місце в системі екологічного права посідає право загального використання природних ресурсів, яке виступає правовою формою задоволення життєво необхідних потреб населення та водночас слугує інструментом забезпечення публічного екологічного інтересу. За твердженням науковця Каракаша І.І. під загальним природокористуванням слід розуміти використання природних об'єктів та їх ресурсів у якості корисних властивостей без закріплення за окремими особами і надання відповідних дозволів на їх використання [1, с. 161]. У цьому контексті право загального використання природних рослинних ресурсів має важливе соціальне та природоохоронне значення, оскільки охоплює широкий спектр відносин, пов'язаних із використанням об'єктів рослинного світу без отримання спеціальних дозволів.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного осмислення правової природи та ознак права загального використання об'єктів рослинного світу у сучасних умовах трансформації екологічних правовідносин. Особливої уваги проблема здійснення права загального використання об'єктів рослинного світу набуває в умовах воєнного стану, запровадженого в Україні. Воєнні дії, загрози національній безпеці, мінна небезпека, встановлення режимних територій та тимчасові обмеження доступу до природних об'єктів істотно впливають на можливість реалізації екологічних прав громадян. Водночас воєнний стан не скасовує право загального використання об'єктів рослинного світу, а зумовлює трансформацію умов його здійснення, що вимагає переосмислення меж допустимих обмежень та їх відповідності принципам законності, необхідності й пропорційності.

Стан опрацювання проблематики. Науковою основою даного дослідження стали праці таких вчених як: В.І. Андрейцева, Г.І. Балюк, А.П. Гетьмана, І.І. Каракаша, Е.Є. Туліної, М.В. Краснової, П.Ф. Кулинича, А.М. Мірошниченка, В.В. Носіка, Т.Є. Харитоновой, О.П. Чопик, М.В. Шульги та ін.

Метою статті є визначення правової природи та ознак права загального використання об'єктів рослинного світу, а також з'ясування особливостей його здійснення в умовах воєнного стану. **Об'єктом дослідження** є суспільні відносини у сфері використання та охорони об'єктів рослинного світу, а **предметом** – правове регулювання права загального використання об'єктів рослинного світу та особливості його здійснення в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Загальне та спеціальне використання об'єктів рослинного світу – це основний критерій поділу права використання як суб'єктивної категорії з точки зору підстав його виникнення, що знайшло своє відображення у ст. 8 Закону України «Про рослинний

світ» від 9 квітня 1999 року [2], де визначено, що використання природних рослинних ресурсів здійснюється в порядку загального або спеціального використання. Право використання об'єктів рослинного світу в цьому аспекті доцільно розглядати як різновид більш загальної правової категорії – права природокористування. Право природокористування виступає юридичним титулом суб'єктів відповідних правовідносин, який закріплює їх правовий статус у сфері використання природних ресурсів.

Слід також звернути увагу і на ст. 333 Цивільного кодексу України, де передбачено, що особа, яка збирала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їхнім власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки [3].

Об'єктами рослинного світу, в даному випадку, будемо вважати ті об'єкти, які визначені ст. 3 Закону України «Про рослинний світ» [2], зокрема дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні угруповання. Аналізуючи даний закон, автор знаходить деяку невідповідність. Зокрема, в ст. 4 Закону України «Про рослинний світ» до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення законодавець відносить лісові ресурси державного значення, проте в чинній редакції Лісового кодексу України не визначено такої категорії. Дана норма була в попередній редакції Лісового кодексу України, де до лісових ресурсів державного значення були віднесені деревина від рубок головного користування і живиця, наразі такий поділ лишився тільки в доктрині.

У ч. 1 ст. 9 Закону України «Про рослинний світ» [2] передбачено: «У порядку загального використання природних рослинних ресурсів громадяни можуть збирати лікарську і технічну сировину, квіти, ягоди, плоди, гриби та інші харчові продукти для задоволення власних потреб, а також використовувати ці ресурси в рекреаційних, оздоровчих, культурно-освітніх та виховних цілях».

Суб'єктами права загального використання об'єктів рослинного світу, виходячи з вимог ст. 13 Конституції України, є громадяни України. Разом з тим, законом не передбачено будь-яких винятків чи обмежень у цій сфері для іноземців та осіб без громадянства. Тому, з огляду на положення ст. 26 Основного Закону України з цих питань, вони користуються тими ж правами, що й громадяни України [4, с. 82].

Слід зауважити, що в даному випадку, ми можемо говорити про право загального використання об'єктів рослинного світу як міжгалузеву правову категорію, що поєднує елементи конституційного, екологічного та цивільного права.

Право загального використання природних об'єктів має подвійну правову природу та виникає на підставі двох взаємопов'язаних юридичних чинників: факту народження особи та нормативного закріплення в законі. Право загального використання об'єктів рослинного світу є елементом природного права на життя, а також права на безпечне для життя та здоров'я довкілля, яке поєднує навколишнє природне та виробниче середовище, права на здійснення загального використання природних ресурсів [5, с. 97].

Право загального використання об'єктів рослинного світу характеризується низкою сутнісних ознак, які відрізняють його від спеціального природокористування.

По-перше, це публічно-правовий характер, що впливає з таких основ: з конституційного статусу природних ресурсів як об'єктів права власності Українського народу; реалізується в межах, визначених державою; забезпечується механізмами державного контролю та охорони.

По-друге, воно має загальнодоступний характер. Це означає, що громадяни вправі безперешкодно здійснювати використання об'єктів рослинного світу з метою задоволення власних потреб, зокрема можуть збирати лікарську і технічну сировину, квіти, ягоди, плоди, гриби та інші харчові продукти, а також використовувати ці ресурси в рекреаційних, оздоровчих, культурно-освітніх та виховних цілях. Тобто, в даному випадку мова йде про особистий, непідприємницький характер використання. Вказане положення знайшло нормативне закріплення, зокрема, у статті 38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [6] від 25 червня 1991 року. На відміну від спеціального використання, загальне використання не передбачає індивідуалізації об'єкта, що свідчить про його соціально-екологічне спрямування.

По-третє, право загального використання об'єктів рослинного світу є безоплатним. Дане правило відсилає нас до одного із принципів охорони навколишнього природного середовища. Такий

підхід закріплений у статті 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та відображає історично сформовані традиції та звичаї Українського народу щодо вільного користування природними благами як необхідною умовою життєдіяльності людини.

По-четверте, право загального використання об'єктів рослинного світу здійснюється без отримання спеціальних дозволів і без закріплення природних об'єктів за конкретними особами. Так ч. 2 ст. 13 Конституції України [7] визначає, що кожний громадянин України має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Це означає, що реалізація зазначеного права не потребує укладення договорів або одержання дозволів органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. Виняток можуть становити випадки використання об'єктів рослинного світу, розташованих на територіях приватної форми власності, зокрема у приватних лісах, де в окремих ситуаціях необхідною є згода власника.

По-п'яте, реалізація права загального використання об'єктів рослинного світу має екологічно обумовлений характер, оскільки здійснюється з урахуванням пріоритету охорони довкілля, збереження біорізноманіття та відтворюваності рослинних ресурсів над приватним інтересом окремої особи.

По-шосте, право загального використання об'єктів рослинного світу є невідчужуваним і не може бути предметом передачі, відмови чи обмеження за волевиявленням природокористувачів, оскільки належить кожному від народження, є різновидом природного права та має публічно-правову природу.

Визначені ознаки дозволяють чітко відмежувати право загального використання об'єктів рослинного світу від спеціального використання відповідних природних ресурсів. Таке розмежування має принципове значення для належного застосування норм екологічного законодавства та запобігання зловживанням у сфері природокористування.

Реалізація права загального використання об'єктів рослинного світу нерозривно пов'язана з відповідними обов'язками громадян, що забезпечують охорону та раціональне використання рослинних ресурсів.

По-перше, загальне використання здійснюється громадянами з додержанням правил, що затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, без надання їм відповідних дозволів.

По-друге, забороняється заготівля дикорослих рослин, віднесених до переліку наркотиковмісних рослин, їх плодів, насіння, післяжнивних залишків, відходів сировини тощо, а також торгівля лікарськими та декоративними видами рослин та їх частинами (корені, стебла, плоди тощо), зібраними у порядку загального використання.

По-третє, забороняється заготівля рослин (їх частин) і грибів, занесених до Червоної книги України, відповідно до Закону України «Про Червону книгу України» від 7 лютого 2002 р. [8], та типових природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України (режим таких об'єктів визначено ст. 31 Закону України «Про рослинний світ» [2] та Положенням про Зелену книгу України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1286 [9]).

По-четверте, громадяни зобов'язані здійснювати використання об'єктів рослинного світу способами та в обсягах, що не завдають шкоди їх відтворенню, не спричиняють виснаження ресурсів, різкого скорочення популяційної чисельності чи порушення ценотичної різноманітності. Загальне використання має відбуватися з урахуванням принципу сталого розвитку, який передбачає узгодження екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства.

Запровадження обмежень у сфері загального використання об'єктів рослинного світу має публічно-правовий характер і спрямоване на захист суспільних екологічних інтересів. В даному вимірі ми можемо говорити не про абсолютність такого права, а про його відносність. Такі обмеження не є запереченням або скасуванням відповідного права, а виступають формою його правового впорядкування, що набуває особливої актуальності в умовах надзвичайних правових режимів, зокрема воєнного стану, що певною мірою видозмінюють можливість здійснення такого права. Згідно з Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» (п. 3) [10] та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (ч. 1 ст. 8) [11] у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, обмежуються права громадян на загальне природокористування, серед яких право на використання об'єктів

рослинного світу. Воєнний стан, як особливий правовий режим, не скасовує екологічних прав, однак допускає можливість їх тимчасового обмеження з міркувань національної безпеки, громадського порядку, охорони життя і здоров'я населення.

Так, на думку автора, такі обмеження можуть мати як прямий, так і опосередкований характер. Зокрема, до прямих обмежень належать встановлення заборон або спеціальних режимів доступу до окремих територій, зокрема лісових масивів, прибережних захисних смуг, територій природно-заповідного фонду, зон бойових дій, прифронтових територій, а також територій, на яких розміщені об'єкти критичної інфраструктури або військового призначення. Такі обмеження реалізуються шляхом прийняття відповідних актів органів державної влади, військових адміністрацій чи органів місцевого самоврядування в межах наданих їм повноважень.

В свою чергу, опосередковані обмеження пов'язані з фактичною неможливістю безпечного здійснення загального використання об'єктів рослинного світу внаслідок мінної небезпеки, забруднення територій вибухонебезпечними предметами, руйнування екосистем, пожеж, деградації природних рослинних угруповань, а також погіршення екологічного стану довкілля внаслідок воєнних дій. У таких випадках право загального використання формально зберігається, однак його реалізація об'єктивно унеможливується з міркувань безпеки.

Таким чином, обмеження права загального використання об'єктів рослинного світу в умовах воєнного стану мають винятковий, тимчасовий і цільовий характер та спрямовані на забезпечення публічного інтересу, безпеки населення і збереження природних ресурсів. Вони не змінюють правової природи цього права, а лише модифікують умови його здійснення відповідно до надзвичайних обставин.

Висновки. На основі вищевикладеного можна дійти до таких висновків: у доктринальному вимірі право загального використання об'єктів рослинного світу доцільно визначати як гарантовану державою, засновану на природному праві та закріплену нормами законодавства можливість необмеженого кола осіб безоплатно та без отримання спеціальних дозволів використовувати об'єкти рослинного світу для задоволення власних немайнових потреб за умови дотримання вимог щодо охорони та відтворення рослинних ресурсів; обмеження права загального використання об'єктів рослинного світу в умовах воєнного стану мають публічно-правовий характер і зумовлюються необхідністю забезпечення балансу між приватними екологічними інтересами громадян та публічним інтересом держави у сфері безпеки й оборони. Такі обмеження не є запереченням або скасуванням відповідного права, а виступають формою його правового впорядкування в умовах надзвичайних загроз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Каракаш І.І. Правове регулювання природокористування як форми охорони природного середовища. *Екологічне право України: навчальний посібник* / за ред. проф. І.І. Каракаша, д.ю.н. Т.Є. Харитонової, к.ю.н. А.І. Черемнової, вид. 1-е. Одеса: Гельветика, 2018. С. 147-181.
2. Про рослинний світ: Закон України від 9 квітня 1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22. Ст. 198.
3. Цивільний кодекс України: прийнятий 16 січня 2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.
4. Заверюха М.М. Правове регулювання використання та охорони лісів в Україні: монографія. Одеса: Юридична література, 2018. 228 с.
5. Заверюха М. М. Правове регулювання загального використання лісових ресурсів в Україні та зарубіжних країнах. *Підприємство, господарство і право*. Київ, 2017. № 6. С. 96–99. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/6/22.pdf>
6. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
7. Конституція України: прийнята 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Про Червону книгу України: Закон України від 7 лютого 2002 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 30. Ст. 201.
9. Про затвердження Положення про Зелену книгу України: постанова Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 року № 1286. *Офіційний вісник України*. 2002. № 36.

10. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України 24 лютого 2022 року. *Офіційний вісник України*. 2022. № 46. ст. 2497.
11. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. Ст. 250.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Заверюха М.М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.4(477):502.131.1.

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.33>

БЕЗОПЛАТНА ПРИВАТИЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ З ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ

Кравчук М.В.,

аспірант кафедри земельного та аграрного права

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0006-2523-2491

Кравчук М.В. Безоплатна приватизація земель сільськогосподарського призначення в системі забезпечення цілі сталого розвитку з подолання бідності.

У статті досліджено інститут безоплатної приватизації земель в Україні як механізм реалізації конституційного права громадян на землю та як потенційний інструмент соціальної політики у вимірах Цілей сталого розвитку ООН, передусім ЦСР №1 «Подолання бідності» і ЦСР №10 «Скорочення нерівності». Обґрунтовано, що нині інститут часто втрачає соціальне призначення: дефіцит вільних земель, непрозорі процедури, бюрократичні бар'єри та корупційні ризики обмежують доступ вразливих груп, стимулюють швидке відчуження ділянок і посилюють концентрацію земель, що суперечить соціальній функції землі та приписам статей 13–14 Конституції України.

Проаналізовано становлення інституту в ході земельної реформи 1990-х років та його закріплення у Земельному кодексі України 2001 року. Доведено, що стихійність первинного розподілу, неоднаковість регіональної практики, відсутність уніфікованих процедур і належного кадастрового обліку спричинили колізії та нерівність можливостей. Показано, що очікуваний ефект подолання бідності й формування прошарку ефективних землевласників здебільшого не досягнуто, а земля в окремих випадках перетворюється на об'єкт спекулятивного перерозподілу.

Визначено сучасні передумови реформування: функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення та обмеження безоплатної передачі земель державної і комунальної власності в умовах воєнного стану. Запропоновано трансформацію інституту на засадах адресності та інституційної спроможності: збереження безоплатного набуття переважно для пріоритетних категорій (ветерани, ВПО, молоді фермери), поєднання з пільговими кредитами/субсидованими ставками, посилення контролю за цільовим використанням і запобіжники проти спекуляції (зокрема обмеження відчуження упродовж визначеного періоду) та надмірної концентрації. Як орієнтир обґрунтовано доцільність земельного банку/агентства за типом SAFER, що акумулює земельний фонд і забезпечує справедливий доступ до нього для тих, хто реально планує працювати на землі. Наукова новизна полягає в обґрунтуванні безоплатної приватизації як інструменту досягнення завдань соціальної політики, а практичне значення — у розробленні пропозицій, релевантних для післявоєнного відновлення та сталого розвитку держави.

Ключові слова: безоплатна приватизація, земельна реформа, право власності на землю, соціальна функція землі, сталий розвиток, подолання бідності, концентрації земель.

Kravchuk M.V. free privatization of agricultural land in the system of ensuring the sustainable development goal of poverty reduction.

The article examines the institution of free privatization of land in Ukraine as a mechanism for implementing citizens' constitutional right to land and as a potential instrument of social policy within the framework of the UN Sustainable Development Goals, primarily SDG 1 "No Poverty" and SDG 10 "Reduced Inequalities". It is substantiated that today this institution often loses its social purpose:

the scarcity of available land, non-transparent procedures, bureaucratic obstacles, and corruption risks restrict access for vulnerable groups, encourage rapid alienation of newly acquired plots, and intensify land concentration, which contradicts the social function of land and the provisions of Articles 13–14 of the Constitution of Ukraine.

The genesis of the institution during the land reform of the 1990s and its consolidation in the 2001 Land Code of Ukraine are analyzed. It is proven that the spontaneous character of initial distribution, uneven regional practices, the lack of unified procedures, and insufficient cadastral registration caused legal conflicts and inequality of opportunities. The study shows that the expected effect of poverty reduction and the formation of a stratum of efficient landowners has largely not been achieved, while in some cases land has become an object of speculative redistribution.

Current prerequisites for reform are identified, including the functioning of the agricultural land market and restrictions on the free transfer of state and communal land under martial law. The article proposes transforming the institution based on the principles of targeting and institutional capacity: preserving free acquisition mainly for priority categories (war veterans, internally displaced persons, young farmers), combining it with preferential loans/subsidized interest rates, strengthening control over designated land use, and introducing safeguards against speculation (in particular, restrictions on alienation for a defined period) and excessive concentration. As a benchmark, the feasibility of establishing a land bank/agency similar to the SAFER model is substantiated; such an entity would accumulate a land fund and ensure fair access for those who genuinely intend to work the land. The scientific novelty lies in substantiating free privatization as an instrument for achieving social policy objectives, while the practical significance consists in developing proposals relevant to post-war recovery and the sustainable development of the state.

Key words: free privatization, land reform, land ownership right, social function of land, sustainable development, poverty reduction, land concentration.

Постановка проблеми. Інститут безоплатної приватизації земель в Україні замислювався як важливий інструмент соціальної політики, покликаний забезпечити рівний доступ громадян до національного багатства та реалізувати їхнє конституційне право на землю. Проте в сучасних умовах його функціонування нерідко набуває формального характеру і не досягає задекларованого соціального призначення. Значна частина громадян, які перебувають у стані бідності, фактично позбавлені можливості скористатися цим правом через відсутність належних механізмів державної підтримки та ефективного контролю за використанням отриманих ділянок.

У таких умовах безоплатна приватизація втрачає свій початковий зміст як форма державної підтримки громадян і перетворюється на юридичний інститут, що здебільшого обслуговує приватні інтереси, а не суспільні потреби. Це створює дисбаланс між задекларованими цілями законодавства та фактичними результатами його реалізації, що, у свою чергу, знижує ефективність земельної реформи й гальмує досягнення цілей сталого розвитку, зокрема у сфері подолання бідності та скорочення соціальної нерівності.

У цьому контексті актуальним є аналіз інституту безоплатної приватизації земель через призму міжнародних зобов'язань України, зокрема у рамках Цілей сталого розвитку ООН. Особливої уваги заслуговує ЦСР №1 «Подолання бідності», яка передбачає доступність ресурсів і засобів виробництва для вразливих категорій населення, а також ЦСР №10 «Скорочення нерівності». Безоплатна приватизація, як юридичний механізм, може стати дієвим інструментом у подоланні соціальної нерівності, проте лише за умови її ефективного правового регулювання та практичної реалізації.

Таким чином, дослідження безоплатної приватизації земель у системі забезпечення цілей сталого розвитку є важливим як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Воно дозволяє оцінити, наскільки сучасне земельне законодавство відповідає міжнародним стандартам у сфері сталого розвитку та які зміни необхідні для підвищення його соціальної ефективності.

Аналіз досліджень та публікацій. Питання безоплатної приватизації земельних ділянок неодноразово ставали предметом дослідження вітчизняних науковців у галузі земельного права. У працях В.В. Носіка, В.І. Андрейцева, П.Ф. Кулинич, А.М. Мірошниченка, І.І. Каракаша, Г.І. Балюк, М.В. Шульги, Ю.С. Шемшученка, В.І. Семчика, Н.І. Титової, І.О. Костяшкіна, Т.О. Коваленко, О.І. Заєць обґрунтовувалася правова природа цього інституту, його соціальне призначення та проблеми практичної реалізації. Разом із тим, у наукових працях безоплатна при-

ватизація розглядається і в ширшому контексті – як складова права власності на землю, важливий елемент земельної реформи та прояв екологічної функції землі.

Незважаючи на наявність численних публікацій, у науковій літературі переважають дослідження загальнотеоретичних та історико-правових аспектів земельних відносин. Натомість проблематика ефективності інституту безоплатної приватизації у контексті забезпечення цілей сталого розвитку, зокрема подолання бідності та скорочення соціальної нерівності, залишається розробленою недостатньо. Це й зумовлює актуальність комплексного дослідження даної проблеми.

Метою статті є всебічне дослідження інституту безоплатної приватизації земельних ділянок в Україні як одного з ключових правових механізмів реалізації конституційного права власності на землю та одночасно як потенційного інструменту забезпечення цілей сталого розвитку, зокрема у сфері подолання бідності та скорочення соціальної нерівності.

Вклад основного матеріалу. Запровадження інституту безоплатної приватизації земельних ділянок в Україні безпосередньо пов'язане з початком земельної реформи на початку 1990-х років. У період здобуття незалежності держава опинилася перед необхідністю кардинально змінити систему земельних відносин, відійти від колективно-державної моделі господарювання та сформувати новий клас приватних землевласників.

Як зазначає А.М. Мірошніченко, на початковому етапі приватизація розглядалася як спосіб радикального «пришвидшення» становлення ринкових земельних відносин та формування нового класу приватних землевласників (передусім, у сільській місцевості), які за, сподіваннями тогочасного політикуму, господарюючи на власній землі, повинні були забезпечувати продовольчу безпеку молодій державі в умовах фактичного колапсу радянської «колгоспної» системи організації сільськогосподарського виробництва. В результаті за рішеннями місцевих рад було передано 17 632 724 земельні ділянки у власність 12 761 217 громадян, що становить 86,5% загальної кількості осіб, які безоплатно одержали земельні ділянки за час земельної реформи [1, с.46].

Це забезпечило початкове формування шару власників землі, але сам процес мав стихійний характер і не був підкріплений належною інституційною та правовою базою. Органи місцевого самоврядування ухвалювали рішення про передачу ділянок у власність масово, керуючись переважно локальними умовами та політичними факторами, а не єдиними, прозорими й об'єктивними критеріями. Як наслідок, у різних регіонах країни сформувалися різні підходи до реалізації безоплатної приватизації, що призвело до правової нерівності між громадянами.

Відсутність уніфікованих процедур та системи кадастрового обліку спричинила численні колізії: одні й ті самі земельні ділянки могли бути передані кільком особам, частина рішень не підтверджувалася належною документацією, а межі ділянок залишалися невизначеними. На це звертає увагу І.О. Костяшкін, підкреслюючи, що нестача системного підходу у правовому регулюванні з самого початку зумовила кризові прояви у подальшому розвитку інституту [2, с. 489-490].

Більш того, стихійний характер початкової приватизації фактично **дискредитував соціальну функцію** цього інституту: скористатися правом змогли ті громадяни, які мали належний доступ до інформації та адміністративних ресурсів, тоді як соціально вразливі групи часто залишалися поза процесом. Вже на цьому етапі стало очевидно, що безоплатна приватизація перетворюється не стільки на інструмент подолання бідності, скільки на механізм перерозподілу земельних ресурсів, який у перспективі може призвести до концентрації землі в руках обмеженого кола осіб.

Новий Земельний кодекс України, прийнятий 25 жовтня 2001 р., закріпив інститут безоплатної приватизації як складову земельної реформи. Було визначено форми набуття земель у власність громадян:

- передача у власність ділянок, що перебували у користуванні;
- надання нових ділянок державної та комунальної власності в межах норм, установлених ст. 121 ЗКУ;
- приватизація земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств;
- приватизація земельних ділянок членами фермерських господарств [3].

Однак включення цих положень у кодекс відбулося без попередньої концептуальної дискусії про майбутній земельний лад. У результаті інститут закріпився формально, без усунення проблем, виявлених у 1990-х роках, і лише поглибив суперечності між соціальною функцією та фактичним перерозподілом земельних ресурсів.

Таким чином, один із найбільш важливих напрямків земельної реформи – інститут безоплатної приватизації – по суті реалізовувався як формальний механізм перерозподілу земель, а не як справжній інструмент соціальної політики. Попри масштабність початкових кроків, відсутність концептуально виваженої моделі, належної правової та інституційної бази призвело до того, що цей інститут швидко втратив свою суспільну легітимність.

У такій ситуації безоплатна приватизація із засобу гарантування соціальної справедливості та реального доступу громадян до землі перетворилася на **тимчасову і малоєфективну модель**, яка дедалі більше обслуговувала приватні інтереси, аніж інтереси суспільства та держави.

Держава фактично **провалила реалізацію інституту безоплатної приватизації земель**, оскільки він не забезпечив справедливого та рівного доступу громадян до дефіцитного природного ресурсу. Забезпечуючи право власності на землю, держава мала б гарантувати баланс між соціальними та економічними інтересами. Як слушно відзначає О.В. Глотова, при розподілі земельного фонду держава повинна шукати компроміс між потребами населення у землі та економічними інтересами суспільства, які полягають у можливості переходу землі до ефективного власника, що в підсумку сприятиме технічному прогресу [4, с. 13].

Відтак, законодавчо закріплюючи доступ громадян і юридичних осіб до землі, держава мала б передбачити систему обмежень, спрямованих на запобігання необґрунтованій концентрації земель у руках обмеженого кола осіб, а також забезпечити реальний захист інтересів територіальних громад. На нашу думку, правове регулювання у цій сфері повинно бути виписане таким чином, щоб реалізація приватних інтересів сприяла досягненню загальнонаціонального блага. Тобто задовольняючи потреби громадян у доступі до земельних ресурсів, держава зобов'язана забезпечувати й **загальнонаціональний інтерес у їх ефективному використанні, відтворенні та охороні** і тим самим реалізувати положення ст. 13 та ст.14 Конституції України.

У подальшому інститут безоплатної приватизації почав втрачати свою ефективність. На практиці він не створив класу ефективних сільських власників, як очікувалося на початку. Значна частина ділянок була приватизована формально, без наміру їх використовувати для ведення господарства. Це призвело до того, що земля стала предметом **спекуляції та перерозподілу на користь тих, хто мав кращі фінансові ресурси**.

Як зазначає Костяшкін І.О: «крокуючи від права постійного землекористування, що мало місце в радянський період, до ефективного власника, ми фактично вийшли на тотальні орендні відносини щодо сільськогосподарських угідь, тобто просунулись у зворотному напрямі» [5, с. 333].

Безоплатна приватизація як інструмент подолання бідності свою роль фактично не виконала. Попри початкові очікування, що масова передача земель у власність громадян стане передумовою формування середнього класу сільських власників, на практиці цей механізм не призвів до зменшення рівня бідності та не забезпечив соціальної рівності.

Отримати земельну ділянку сільськогосподарського призначення відносно швидко пощастило тим громадянам, які брали участь у процесі паювання земель колективної власності в 1990-х роках. Саме вони стали першою хвилею нових землевласників і фактично сформували основу приватної власності на землю в Україні. Цілком погоджуємося із думкою Костяшкіна І.О, що розпаювання земель абсолютно не виконало своєї основної місії – передачу земель тим, хто її обробляє. Колишні члени колективних сільськогосподарських підприємств фактично були усунуті від ведення товарного сільськогосподарського виробництва із реорганізацією такого роду підприємств. Натомість новоутворені сільськогосподарські підприємства змушені брати відповідні земельні наділи на умовах оренди в громадян. Виникає логічне питання навіщо держава передавала землі товарного сільськогосподарського призначення у власність громадян, що проживають у сільській місцевості, які в переважній більшості не мають можливості на ній працювати [6, с. 141].

Водночас інші категорії громадян, які не були охоплені паюванням, зіткнулися з набагато складнішими умовами реалізації свого права на землю.

Для них можливість отримати ділянку у власність залежала від наявності вільних земель державної чи комунальної власності, а також від рішень органів місцевого самоврядування, що у багатьох випадках супроводжувалося бюрократичними бар'єрами, непрозорими процедурами й навіть корупційними зловживаннями. Як зазначають А.М. Мірошниченко, А.Г. Мартин та А.І. Ріпенко, реалізація права на безоплатну приватизацію потребує трансформації з огляду на наступні чинники: 1) соціальна несправедливість установлених норм безоплатної приватизації; 2) приватизація земельних ділянок фактично є платною (у багатьох випадках хабарі); 3) безоп-

латна приватизація земельних ділянок начебто спеціально призначена для того, щоб стимулювати корупцію, посилювати соціальну нерівність та «в ручному режимі» розподіляти основне національне багатство – землю; 4) бюрократичні чинники.

Станом на сьогодні питання реформування інституту безоплатної приватизації стоїть гостро як ніколи. Це обумовлено низкою чинників, серед яких на перший план виходять **обмеженість земельного ресурсу, нерівність доступу громадян, корупційні ризики та невідповідність сучасним завданням аграрної політики**. Якщо на початковому етапі земельної реформи безоплатна приватизація розглядалася як ключовий інструмент формування приватної власності на землю та соціальної підтримки громадян, то нині вона перетворилася на механізм, що функціонує формально й не забезпечує досягнення задекларованих цілей.

Більшість сільськогосподарських угідь уже давно розподілені в процесі паювання або перебувають у приватній власності, тоді як державний і комунальний земельний фонд значно скоротився. Це створює ситуацію, коли реалізація права на безоплатну приватизацію земельної ділянки для нових поколінь громадян фактично стає **недосяжною**. Водночас сама процедура безоплатної приватизації дедалі частіше супроводжується бюрократичними перепонами, відсутністю прозорих правил та численними зловживаннями.

Цілком погоджуємося із думкою Мірошніченка А.М. висловленою ще у 2012 році, що безоплатна приватизація земель у її нинішньому вигляді не здатна забезпечити справедливий і рівний доступ громадян до земельних ресурсів оскільки нові покоління громадян претендуватимуть на землю, площа якої залишається незмінною, а отже, задовольнити ці «права» буде неможливо навіть теоретично. За таких умов право кожного на безоплатне одержання ділянки у власність є радше **профанацією, декларативним закликком**, ніж реальною гарантією. Тому діючий в Україні інститут безоплатної приватизації земель державної та комунальної власності є недосконалим. У практиці він не забезпечує для громадян однакових можливостей, щоб вони могли реалізувати «гарантовані» законом права, а також стає причиною нерівномірного перерозподілу земельних ресурсів як у регіональному, такі в людському вимірі тому земельні відносини чимдалі доводяться до абсурду [1, с. 50-51].

У сучасних умовах держава має вирішити: або залишати чинний механізм, який дедалі більше втрачає соціальне значення, або трансформувати його в нову модель, що поєднуватиме **ринкові засади та соціальну справедливість**. Така модель могла б передбачати адресність у наданні земельних ділянок (пріоритет для соціально вразливих категорій населення, молодих фермерів, ветеранів війни), створення земельних банків чи фондів для підтримки малих форм господарювання, а також посилення контролю за цільовим використанням отриманих угідь.

Таким чином, питання реформування інституту безоплатної приватизації земель сільськогосподарського призначення – це вже не лише проблема ефективності земельного законодавства, а й стратегічне завдання держави у сфері забезпечення продовольчої безпеки, розвитку сільських територій і досягнення цілей сталого розвитку.

Вважаємо, що зараз є найкращий момент для реформування інституту безоплатної приватизації та перетворення його на ефективний інструмент подолання бідності, оскільки поєдналися одразу кілька ключових чинників.

По-перше, вичерпання земельного ресурсу та очевидна безперспективність існуючої моделі поставили питання особливо гостро: або зберігати декларативне право, яке неможливо реалізувати, або створювати нову систему, здатну реально працювати на користь суспільства як це закладено у ст.13 та ст.14 Конституції України.

По-друге, Україна перебуває у процесі глибокої земельної та аграрної реформи: відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення, децентралізація, формування об'єднаних територіальних громад, інтеграція з ЄС.

Безоплатна приватизація довгий час залишалася одним із основних способів набуття у власність земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Саме через цей механізм мільйони громадян стали власниками землі в 1990–2000-х роках. Проте із 1 липня 2021 року в Україні запрацював ринок земель сільськогосподарського призначення, який відкрив принципово нові можливості для реалізації права власності на землю.

Конституція України (статті 13, 14) закріплює, що земля є об'єктом права власності Українського народу, а набуття і реалізація цього права здійснюється відповідно до закону. Раніше такий закон фактично зводився до процедур безоплатної приватизації. Натомість нині, завдяки

функціонуванню ринку, громадяни отримали реальну можливість придбавати земельні ділянки у власність. Це суттєво розширює інструментарій забезпечення конституційних прав: тепер право на землю може бути реалізоване не лише через державу, а й через механізм купівлі-продажу.

Однак відкриття ринку земель принесло й нові виклики. За відсутності належних запобіжників механізм безоплатної приватизації може перетворитися на обслуговуючий інструмент для переходу земель від держави чи комунальної власності до великих землевласників. Схема виглядає просто: громадяни отримують ділянки безоплатно, але з огляду на дефіцит ресурсів і фінансову неспроможність обробляти землю, швидко їх відчужують. У результаті держава та громади втрачають контроль над значними площами, а власниками стають ті, хто вже має у власності значну кількість земель. Це прямо суперечить соціальній функції інституту та посилює загрозу «латифундизації» українських земель.

Тому інститут безоплатної приватизації у нинішньому вигляді поступово втрачає своє визначальне значення, але його збереження у старих формах може стати навіть шкідливим. Саме тому потрібна активна участь держави, яка б не тільки гарантувала рівний доступ до землі, а й створювала умови для придбання ділянок соціально вразливими категоріями – через пільгові кредити, субсидії, земельні банки. Тоді питання «де взяти землю для всіх» зніматиметься природним шляхом, без потреби у формальній та корупційно вразливій процедурі масової безоплатної приватизації.

Крім того, під час воєнного стану в Україні діють спеціальні обмеження: заборонена безоплатна передача земель державної та комунальної власності у приватну власність, а також надання дозволів на розроблення документації із землеустрою з цією метою. Це означає, що інститут фактично «заморожено». Таким чином, відкриття ринку земель і одночасне обмеження безоплатної приватизації у воєнний час створюють унікальне «вікно можливостей» для реформування. Держава має шанс трансформувати цей інститут з формальної декларації у дієвий інструмент соціальної політики, який допоможе вразливим групам населення отримати доступ до землі не лише через безоплатну передачу, а й через справедливі ринкові механізми.

По-третє, актуальність проблеми посилюється в контексті виконання міжнародних зобов'язань України щодо Цілей сталого розвитку. Зокрема, ЦСР №1 «Подолання бідності» та ЦСР № 10 «Скорочення нерівності» прямо вимагають забезпечення справедливого доступу до ресурсів і засобів виробництва для всіх громадян, особливо вразливих категорій.

По-четверте, соціально-економічна ситуація в Україні, ускладнена війною, внутрішнім переміщенням осіб та руйнуванням інфраструктури, потребує нових інструментів підтримки сільського населення. У таких умовах правильно реформований інститут безоплатної приватизації може стати реальним механізмом відновлення та розвитку сільських територій, інтегрованим із програмами допомоги малим та середнім виробникам.

Вважаємо, що реформування інституту безоплатної приватизації земель сільськогосподарського призначення має ґрунтуватися не на механічному продовженні існуючої практики, а на створенні нової інституційної системи, подібної до французької моделі SAFER (Sociétés d'aménagement foncier et d'établissement rural). Така система могла б функціонувати в Україні у формі Національного земельного банку чи спеціального агентства, яке отримало б право першочергового викупу земельних ділянок, що перебувають у приватній власності та стало б розпорядником земель, що перебувають у державній та комунальній власності. Основним завданням цього органу було б не просте відчуження землі, а накопичення земельного фонду для його подальшого розподілу за соціально справедливими критеріями. Це дозволило б уникнути хаотичності та корупційних зловживань, характерних для нинішньої моделі.

Важливим елементом такої системи є адресність. Право на безоплатне отримання ділянок мало б зберегтися лише для окремих категорій громадян – ветеранів війни, внутрішньо переміщених осіб, молодих фермерів та місцевих жителів. Для всіх інших громадян доступ до землі забезпечувався б через викуп на пільгових умовах – за допомогою довгострокових кредитів, субсидованих ставок чи інших форм державної підтримки. Це дало б змогу зняти проблему дефіциту земель і водночас забезпечити справедливий розподіл.

Не менш важливим завданням українського «SAFER» стало б обмеження концентрації земель у руках великих агрохолдингів. Орган мав би здійснювати постійний контроль за угодами та надавати пріоритет у розподілі ділянок тим, хто реально планує працювати на землі – місцевим жителям та сімейним господарствам. Це унеможливило б схеми з номінальними власниками і запобігло б надмірній «латифундизації».

Ще один принцип – недопущення спекуляцій. Землі, отримані безоплатно або на пільгових умовах, не могли б відчужуватися протягом певного періоду (наприклад, 7–10 років). У разі порушення цього правила ділянка підлягала б поверненню до земельного банку. Такий підхід дозволив би зберегти соціальну спрямованість інституту та не допустити перетворення землі на об'єкт швидкої перепродажі.

Зрештою, функція нової моделі не обмежувалася б лише формальним розподілом земельних ділянок. Йдеться про ширший соціально-економічний ефект – створення робочих місць, підтримку малих і середніх господарств, розвиток сільських територій та відновлення економіки після війни. Земельний банк координував би свою діяльність із програмами державної підтримки – пільговими кредитами, грантами, дорадчими службами.

Таким чином, інститут безоплатної приватизації може бути трансформований із декларативно-го й хаотичного механізму у системний інструмент соціальної політики, що реально працюватиме на подолання бідності та скорочення нерівності. Це відповідатиме як конституційним приписам (статті 13, 14 Конституції України), так і міжнародним зобов'язанням держави у сфері досягнення Цілей сталого розвитку.

Висновки. Проведений аналіз показав, що інститут безоплатної приватизації земельних ділянок сільськогосподарського призначення, задуманий як важливий інструмент соціальної політики та засіб реалізації конституційного права на землю, у сучасних умовах фактично втратив своє початкове призначення. Замість виконання функції гаранта соціальної справедливості він перетворився на формальний механізм перерозподілу земельних ресурсів, що часто обслуговує приватні інтереси та сприяє зростанню соціальної нерівності.

Досвід перших етапів земельної реформи, стихійний характер передачі землі у власність та відсутність єдиної інституційної бази призвели до дискредитації соціальної функції інституту. Безоплатна приватизація не створила класу ефективних власників-землекористувачів, а лише посилила явище орендної залежності та концентрації земель у руках економічно потужних суб'єктів.

У сучасних умовах, коли ринок земель уже функціонує, а воєнний стан обмежує безоплатну передачу земель державної і комунальної власності, інститут опинився на роздоріжжі: або залишитися декларативною нормою, що підживлює корупцію та нерівність, або трансформуватися у якісно нову модель, здатну відповідати як приписам Конституції України (статті 13, 14), так і міжнародним стандартам у сфері сталого розвитку.

Таким чином, інститут безоплатної приватизації земель може і повинен бути трансформований із формальної процедури у системний інструмент соціальної політики, що сприятиме розвитку сільських територій, формуванню середнього класу сільських власників, подоланню бідності та скороченню соціальної нерівності. Це не лише підвищить ефективність земельного законодавства, а й наблизить Україну до виконання міжнародних зобов'язань у сфері досягнення Цілей сталого розвитку, зокрема ЦСР №1 «Подолання бідності» та ЦСР №10 «Скорочення нерівності».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проблеми та перспективи безоплатної приватизації земель громадянами / А.М. Мірошніченко, А.Г. Мартин, А.І. Ріпенко. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2012. № 3-4. С. 46-59 DOI: <https://doi.org/10.31548/zemleustriy2012.03-4.0%25p>. URL: <https://journals.nubip.edu.ua/index.php/Zemleustriy/uk/article/view/6723>.
2. Костяшкін І.О. До питання змісту соціальної функції права власності на землю в Україні. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1. С. 489-496. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_1_59.
3. Земельний кодекс України, Кодекс України № 2768-III (2025) (Україна). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
4. Глотова О.В. Правове регулювання правочинів щодо земельних ділянок в Україні: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». К., 2003. 199 с.
5. Костяшкін І.О. Правове забезпечення обігу земель як умова реалізації соціальної функції права власності на землю. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 60. С. 330–336. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2013_60_54.

6. Костяшкін І.О. Окремі питання забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні. *Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права. Право. Економіка. Управління*. 2009. Вип. 4 (32). С. 139–143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2009_4_27.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Кравчук М.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.4 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.34>

ЩОДО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ЗЕМЛІ ЯК ОСНОВНОГО НАЦІОНАЛЬНОГО БАГАТСТВА

Курман Т.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-0632-2487
e-mail: t.v.kurman@nlu.edu.ua*

Лісова Т.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
доцентка кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3747-1733
e-mail: t.v.lisova@nlu.edu.ua*

Курман Т.В., Лісова Т.В. Щодо правового режиму землі як основного національного багатства.

Статтю присвячено особливостям правового режиму землі як основного національного багатства України. Розкрито особливості перебування землі під особливою охороною держави як основного національного багатства. Акцентовано увагу, що особлива охорона землі державою має стосуватися усіх без винятку земель у межах кордонів України.

Зазначаються різні позиції науковців щодо розкриття змісту зазначеної категорії та точки зору з цього приводу. Наведене авторське тлумачення конституційної норми перебування землі як основного національного багатства під особливою охороною держави.

Акцентовано увагу на пріоритетності охорони землі серед інших природних ресурсів та конституційно встановленому обов'язку держави забезпечити її раціональне використання та захист.

Наголошено на негативних явищах, характерних для сучасного стану земель країни. Йдеться про стрімке поширення ґрунторуйнівних процесів, масштабну деградацію земель. Підкреслюється необхідність розв'язання нагальної гострої проблеми – збереження якісного стану земель.

Акцентовано увагу на проблемі збереження земель України як основного національного багатства. Йдеться про якісні і кількісні показники збереження земель. Зокрема, про збереження якісного стану земель, розміри площ, яку займають землі тих чи інших категорій, а також запобігання крайньому ступеню деградації – опустелюванню земель, прояви якого, на жаль, торкнулися й України. Досліджено роль проведення заходів з охорони та відновлення земель у справі збереження земель як основного національного багатства. Наголошено, що охорона й відновлення стану земель країни, як основного національного багатства, є в основі сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Привернуто увагу до проблеми збереження якісного стану земельних ділянок сільськогосподарського призначення в умовах функціонування ринку земель.

Проведено аналіз конституційних положень і норм земельного законодавства щодо використання земель іноземцями. Досліджено судову практику у царині укладення іноземцями договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення, припинення права власності на вказані земельні ділянки та укладених договорів оренди щодо них. Проаналізовано позиції судових інстанцій щодо успадкування прав засновника фермерського господарства та наведено відповідні висновки з цього приводу.

Ключові слова: землі, ґрунти, земельні правовідносини, основне національне багатство, охорона і відновлення земель, державна земельна політика, земельний капітал, ринок земель, сталий розвиток, судова практика.

Kurman T.V., Lisova T.V. Regarding the legal regime of land as the main national wealth.

The article is devoted to the peculiarities of the legal regime of land as the main national wealth of Ukraine. The authors reveal the peculiarities of land being under special protection of the State as the main national wealth. The authors emphasize that the special protection of land by the State should apply to all land within the borders of Ukraine without exception.

The authors note the different positions of scholars on the disclosure of this category and their points of view in this regard. The authors' own interpretation of the constitutional provision of land as the main national wealth being under special protection of the State is presented.

The authors emphasize the priority of land protection among other natural resources and the constitutionally established obligation of the State to ensure its rational use and protection.

The authors emphasize the negative phenomena characteristic of the current state of the country's land. These include the rapid spread of soil-destroying processes and large-scale land degradation. The authors emphasize the need to solve the urgent problem of preserving the quality of land.

The article is devoted to the problem of preservation of Ukrainian land as the main national wealth. It is about qualitative and quantitative indicators of land conservation. In particular, it is about preserving the qualitative state of land, area dimensions, as well as the area occupied by land of certain categories, and preventing the extreme degree of degradation – desertification of land, unfortunately, which has also affected Ukraine. The authors examine the role of land protection and restoration measures in preserving land as the main national wealth. The authors emphasize that protection and restoration of the country's land as the main national wealth is the basis for sustainable development of agricultural production.

Attention is drawn to the problem of preserving the quality of agricultural land plots in the context of functioning of land market.

The authors analyse constitutional provisions and land legislation on the use of land by foreigners. The article examines the court practice in the area of concluding land lease agreements on agricultural land plots by foreigners, termination of ownership of such land plots and lease agreements concluded in respect thereof. The authors analyse the positions of the courts regarding the inheritance of the rights of the founder of a farm and draws relevant conclusions in this regard.

Key words: land, soil, land legal relations, main national wealth, land protection and restoration, state land policy, land capital, land market, sustainable development, case law.

Постановка проблеми. Згідно зі ст. 14 Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Вказане засвідчує пріоритетність охорони землі серед інших природних ресурсів. Беззаперечним є той факт, що земля є найважливішим природним ресурсом, і саме держава зобов'язана забезпечити її раціональне використання та захист від несприятливих природних процесів та шкідливого антропогенного впливу. Відповідно до Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р., № 2697-VIII сучасний стан земельних ресурсів у країні є близьким до критичного. Набирають обертів процеси численних проявів деградації ґрунтів, що на тлі російської збройної агресії сягають катастрофічних масштабів. Це зумовлює нагальну необхідність зупинення подальшого погіршення стану земель як основного національного багатства.

Стан опрацювання проблематики. У контексті вищезазначеного доцільно виокремити праці таких вітчизняних науковців, як-то: В.І. Андрейцев, М.В. Краснова, П.Ф. Кулинич, Т.В. Курман, Т.В. Лісова, В.В. Носік, М.В. Шульга. Водночас теоретичні питання щодо особливостей правового режиму земель як основного національного багатства України та їх збереження потребують подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження особливостей правового режиму земель як основного національного багатства України й вирішення проблеми їх збереження.

Результати дослідження. Як слушно зазначається у наукових працях, введення конституційно-правових норм до земельного законодавства, зокрема щодо землі як основного національного багатства (ст. 1 Земельного кодексу України) визначає не лише особливості правового режиму

землі, але й характер земельних правовідносин в державі в цілому [1, с. 106]. Підкреслимо, що одним з провідних принципів, на якому ґрунтується земельне законодавство, є принцип поєднання особливостей використання землі як головного засобу виробництва, територіального базису і природного ресурсу.

Розглядаючи особливості земель як основного національного багатства, можна дійти висновку, що такими є насамперед землі сільськогосподарського призначення. Землі цієї категорії займають більшість території України й використовуються для виробництва сільськогосподарської продукції, науково-дослідницької й навчальної діяльності, розміщення виробничої інфраструктури, зокрема оптових ринків сільськогосподарської продукції. При цьому головною їхньою ознакою є родючість ґрунту, від якої залежить як рівень розвитку економіки країни, що, у свою чергу, впливає і на добробут народу, і на забезпечення продовольчої безпеки, так і належне функціонування суспільства в цілому. Адже основою існування останнього є саме землі сільськогосподарського призначення, цінність яких знаходить свій прояв у рівні їх продуктивності, що переважною мірою залежить від якісного стану ґрунтів [2, с. 113].

Слід всебічно підтримати позицію В. В. Носіка щодо визнання землі основним національним багатством (капіталом) доки зберігатиметься продуктивна родючість ґрунту, втрачаючи який, вона деградує, набуває іншого призначення або ж перетворюється на пустелю, внаслідок чого спостерігатиметься занепад державної економіки й суспільства [3, с. 178]. Адже належний якісний стан ґрунту забезпечує достатньо високий рівень продуктивності сільськогосподарського виробництва. Заслуговує на схвалення й запропонований підхід щодо землі як цілісного об'єкту права власності Українського народу, який становить собою розташований над надрами, територіально обмежений кордонами України, цілісний, нерухомий, поверхневий ґрунтовий і зайнятий водоймами шар земної кори, який є основою ландшафту й просторовим базисом для гармонійного розподілу місць розселення, діяльності людей, об'єктів природно-заповідного фонду з урахуванням економічних, соціальних, екологічних та інших інтересів суспільства, належить народові на праві власності, і є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [3, с. 167, 496].

Насамперед зазначимо, що національне багатство складається із сукупності не лише економічних, а й соціальних ресурсів країни, що створюють необхідні умови й відкривають перспективи соціально-економічного розвитку держави.

У ст. 13 Конституції України терміном «земля» позначається природний ресурс, який разом з іншими природними ресурсами, що знаходяться в межах території України, природними ресурсами її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, оголошені об'єктами права власності Українського народу. Вказані конституційні положення продубльовано й у ст. 324 Цивільного кодексу України. Однак подібні норми відсутні у Земельному кодексі України. При цьому, як слушно наголошують представники земельно-правової доктрини, здійснення прав власника на землю Українського народу має передусім публічно-правовий характер і не регулюється нормами цивільного права. Отже, правовий статус Українського народу як суб'єкта права власності на землю необхідно розглядати з точки зору загального статусу народу як суб'єкта права [3, с. 197].

Конституційний принцип щодо проголошення землі основним національним багатством є базовим для розвитку земельного законодавства України і поширюється не лише на суто земельні правовідносини, але й на усі інші пов'язані з нею відносини.

Як слушно акцентує увагу В.І. Андрейцев, земля є головною і визначальною територіально-просторовою частиною навколишнього природного середовища у межах кордону території України, матеріальною основою її територіальної цілісності, суверенітету й національної безпеки, що характеризується особливістю природної структури (рельєфу) та ландшафтів, ґрунтового покриву, поширення рослинності, водних об'єктів, корисних копалин та інших природних об'єктів і ресурсів, які диференціюються на окремі складові (категорії земель та їх частини – земельні ділянки), які перебувають як основне національне багатство на праві власності Українського народу, що реалізується уповноваженими ним органами держави та органами місцевого самоврядування для задоволення загальнолюдських потреб та інтересів або на праві колективної і приватної власності фізичних осіб, виступає основним засобом виробництва у сільському та інших галузях господарювання, операційною базою системи розселення, розміщення галузей та секторів економіки, шляхів сполучення і є невід'ємною умовою, місцем, засобом і джерелом існування живих організмів, життєдіяльності людини, забезпечення її духовних і матеріальних потреб [4, с. 19].

Серед юридичних ознак землі як основного національного багатства та об'єкта земельних правовідносин виокремлюють наступні: (а) будучи матеріальною основою територіальної цілісності, суверенітету і національної безпеки держави, земля набуває державно-територіального значення у межах кордонів України; (б) вона виступає просторовою базою для адміністративно-територіального поділу і формування адміністративно-територіальних одиниць; (в) залежно від функціонального призначення земля перебуває на праві власності Українського народу або уповноваженого суб'єкта держави чи належить іншим суб'єктам; (г) окремі площі землі виокремлюються для задоволення загальних публічних чи соціальних інтересів та встановлення відповідного правового режиму цих площ (частин) [1, с. 106–109; 5, с. 5–10]; (д) перебуває під особливою охороною держави [6, с. 167].

Підкреслимо, що серед представників земельно-правової доктрини відсутня єдність поглядів щодо правового статусу Українського народу як власника землі та інших природних ресурсів.

Так, О.Г. Бондар слушно звертає увагу на недостатню визначеність у законодавстві правового режиму землі як об'єкта права власності Українського народу та відсутність чіткого механізму реалізації Українським народом своїх правомочностей власника [7, с. 9-10].

Як наголошує В.В. Носік, Український народ не будучи виключним власником землі, має абсолютні права на свою землю, в основі визначення правових форм здійснення яких має бути принцип забезпечення балансу суспільних та приватних інтересів [3, с. 48]. Від імені Українського народу, як зазначають А.П. Гетьман та В.В. Носік, права власника на землю здійснюють виключно органи державної влади та місцевого самоврядування в межах визначених Конституцією України повноважень, зі збереженням сталості й незмінності права власності на землю Українського народу в межах території України та неможливістю без конституційних змін здійснення цього права іншими, не передбаченими Основним законом суб'єктами. Отже, належне Українському народу право власності на землю характеризується наступними ознаками: (а) є абсолютним, незмінним, постійним, визначальним для встановлення правового режиму інших природних ресурсів; (б) не може бути обмежене будь-якими законами України; (в) передбачає одержання абсолютної і відносної додаткової вартості (капіталу), що має присвоюватись через суспільні форми розподілу з додержанням пропорцій прогресивного розвитку суспільства; (г) здійснює виключне право розпорядження землею шляхом зміни території України, відчуження, обміну її часток з іншими суб'єктами міжнародного права, не дозволяє розміщення військових баз іноземних держав на території України [8, с. 107].

О.А. Вівчаренко, поділяючи в цілому погляди В.В. Носіка, зауважує, що земля є найціннішим національним багатством держави та об'єктом права виключної власності Українського народу. Науковець апелює поняттям «українська нація», що, на його думку, є колективним власником такого особливого природного об'єкта, як земля. При цьому, право власності на землю належить кожному членові суспільства з моменту його народження як право людини на життя [9, с. 111].

Цікавою видається позиція В.І. Семчика. Як наголошує науковець, земля як об'єкт надбання Українського народу пов'язана з правом на всю територію, яку займає Україна і яка обмежена кордонами з іншими країнами. На думку вченого, у ст. 13 Конституції України відображено право територіального верховенства народу, від імені якого виступають органи державної влади [10, с. 151]. Дійсно, в науковій літературі традиційно склався погляд на неї як на суспільне явище, у структурі якого перше місце посідають територія (земля), населення і публічна влада [11, с. 75].

Відповідно до преамбули Конституції України Український народ – це громадяни України всіх національностей. Наголосимо, що право власності Українського народу на землю є майновим підґрунтям незмінності конституційного ладу, абсолютним за своєю природою, незмінними завжди є його суб'єкт та зміст. Земля, як національне багатство й об'єкт права власності Українського народу, з одного боку, є сукупністю всіх земельних ділянок у межах державного кордону України, водночас становить собою територіально обмежений кордонами держави верхній шар земної кори між її поверхнею й надрами. Поняття землі, як національного багатства й об'єкта права власності Українського народу, охоплює землі державної, комунальної і приватної власності.

Науковці наголошують на значущості забезпечення охорони, раціонального використання, а також відновлення земель як одного з важливих принципів державної політики [12, с. 17]. Адже здійснення відповідних заходів з охорони й відновлення земель забезпечує соціальні інтереси, що полягають у збереженні земель як основного національного багатства країни. Перебування землі під особливою охороною держави зумовлено виконанням нею низки важливих функцій, а також

специфікою цього природного ресурсу, який домінує в екологічній системі і служить основним засобом виробництва в сільському і лісовому господарстві. Саме держава повинна гарантувати попередження погіршення якісного стану земель як основного національного багатства шляхом забезпечення здійснення комплексу запобіжних заходів з метою недопущення деградації земель [2, с. 113-114].

Перебування землі як основного національного багатства під особливою охороною держави полягає в наступному: саме держава, насамперед, має виокремлювати її охоронний правовий режим серед інших природних ресурсів, крім того, встановлювати самостійний режим регламентації відносин, об'єктом яких виступають землі (земельні ділянки). При цьому, особлива охорона землі з боку держави має стосуватися усіх без винятку земель у межах кордонів України [6, с. 168].

Слід всебічно підтримати висловлену позицію, що перебування землі під особливою охороною держави означає постійний, безперервний та системний характер державної діяльності, спрямованої на її охорону, тобто мінімізацію ризиків завдання шкоди різноманітного характеру [8, с. 114].

Завдання особливої охорони земель як основного національного багатства полягає в забезпеченні збереження та відновлення самих земель, а також екологічної цінності природних і набутих їх якостей. Дане завдання може бути реалізоване шляхом виконання обов'язку щодо збереження землі як основного природного ресурсу, забезпечення раціонального використання й охорони земель в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Як слушно зазначають представники кримінально-правової науки, злочини, об'єктами яких є земля та надра, потенційно можна віднести до злочинів проти об'єктів національного багатства України, оскільки саме вказані природні об'єкти, з поміж інших, забезпечують безпеку держави, збереження і примноження її капіталу і забезпечення безпеки економічного суверенітету [13, с. 315].

Слід всебічно підтримати позицію П.Ф. Кулинич, який наголошує, що в Основному законі закріплено важливий конституційний принцип правового регулювання земельних відносин, який означає, по-перше, що норми правової охорони земель мають бути більш чіткими й більш жорсткими порівняно з нормами, які стосуються охорони інших видів природних ресурсів; по-друге, органи державної влади всіх рівнів та органи місцевого самоврядування зобов'язані забезпечити втілення цього принципу в життя [14, с. 6].

Наголосимо, що ключовим завданням охорони земель як основного національного багатства є забезпечення їх збереження як основного природного ресурсу шляхом забезпечення їх раціонального використання в інтересах сучасного і майбутніх поколінь, що не є можливим без забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, яке становить собою стабільний, незворотний процес прогресивних цілеспрямованих змін на підставі досягнень науки й техніки в агросфері при веденні сільськогосподарського виробництва у спосіб, що забезпечує успішне її функціонування в інтересах як нинішнього, так і майбутнього поколінь [15, с. 5].

Отже, роль проведення заходів з охорони та відновлення земель у справі збереження земель як основного національного багатства є беззаперечною.

Крім того, акцентуємо увагу, що наразі у науковий обіг введено поняття «земельний капітал». Зокрема, до так званого земельного капіталу пропонується відносити земельні ділянки, що використовуються на різних правових титулах суб'єктами земельних відносин і забезпечують потік різних благ (економічних, соціальних, екологічних) [16]. Підкреслимо, що обсяг отриманого економічного ефекту від використання земельних ділянок, зростання їх ринкової вартості залежить значною мірою й від їхнього якісного стану. При цьому слід наголосити, що в умовах функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення у разі швидкої зміни їх власників надзвичайно гостро постає питання стосовно збереження родючості ґрунтів, інших корисних властивостей землі. Вищезазначене потребує належного законодавчого забезпечення в частині виконання власниками земельних ділянок обов'язків щодо їх раціонального використання, впровадження заходів з їх охорони та своєчасного відновлення.

Системний аналіз конституційних положень і норм чинного земельного законодавства свідчить про наявність загального положення щодо можливості використання суб'єктами приватного права землі, яка перебуває на праві власності Українського народу відповідно до закону.

У контексті вище наведеного зазначимо, що аналіз приписів ст. 145 Земельного кодексу України свідчить про те, що у разі, якщо до іноземця переходить право власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення, ця ділянка підлягає відчуженню її власником протягом року

з моменту переходу такого права. У разі її не відчуження протягом встановленого строку, така ділянка підлягає конфіскації за рішенням суду.

Статтями 140, 148 Земельного кодексу України, ст. 346 Цивільного кодексу України конфіскацію визначено як одну з підстав припинення права власності, що підтверджується матеріалами судової практики.

Зокрема, у постанові Верховного Суду України від 18 вересня 2013 р. у справі № 6-92 цс13 зазначається, що особу може бути позбавлено її власності в інтересах суспільства, на умовах, визначених законом і загальними принципами міжнародного права, а при вирішенні питання про можливість позбавлення особи власності має бути дотримано справедливу рівновагу між інтересами суспільства та правами власника.

Відповідно до ч. 1 ст. 317 Цивільного кодексу України власникові належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном. Згідно з положеннями ст. 319 Цивільного кодексу України власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону, з додержанням моральних засад суспільства. Він сам вирішує, що робити зі своїм майном, керуючись виключно власними інтересами, здійснюючи щодо цього майна будь-які дії, які не повинні суперечити закону і не порушують прав інших осіб та інтересів суспільства. Діяльність власника може бути обмежена чи припинена або власника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Такі обмеження встановлюються з метою забезпечення рівноваги в суспільстві та здійснення майнових прав усіма суб'єктами права.

Відповідно до ч. 2 ст. 81 Земельного кодексу України іноземці та особи без громадянства можуть набувати у власність лише земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Водночас згідно з ч. 4 ст. 81 Земельного кодексу України допускається можливість отримання такими особами земельних ділянок сільськогосподарського призначення у спадщину, але з умовою їх наступного відчуження. З викладеного випливає, що землі сільськогосподарського призначення на постійній основі можуть належати тільки громадянину України, з чого виходить і судова практика (рішення Новоукраїнського районного суду Кіровоградської області у справі № 396/2100/18 від 21 лютого 2019 р; рішення Великоолександрівського районного суду Херсонської області № 118310040 від 02 квітня 2024 р. у справі № 650/1732/23).

Підкреслимо, що Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), ратифікованою Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР, закріплено право кожної фізичної чи юридичної особи безперешкодно користуватися своїм майном; не допускається позбавлення особи її власності інакше як в інтересах суспільства й на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права; визнано право держави на здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

Законодавством України не передбачено, що іноземці втрачають право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення зі спливом одного року автоматично (в силу закону). Отже, допоки іноземець у примусовому порядку не буде позбавлений права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення, він відповідно до ст. 41 Конституції України, прийнятих на її основі нормативно-правових актів, а також норм міжнародного права вправі розпоряджатися земельною ділянкою на власний розсуд, в тому числі, передавати її в оренду.

Відповідно до ст. 26 Конституції України іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими ж самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Водночас відповідно до ст. 203 Цивільного кодексу України зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Згідно зі ст. 215 Цивільного кодексу України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч. 1–3, 5 та 6 ст. 203 Цивільного кодексу. Недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). Відповідно до ст. 216 Цивільного кодексу України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, - відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Окремим чином цивільним законодавством вирішено долю правочинів, що порушують публічний порядок. При цьому публічний порядок вважається одним із найбільш гнучких оціночних юридичних понять, що й породжує численні дискусії як в наукових колах, так і в судах. Тож виникає питання: чи можна вважати таким, що порушує публічний порядок, правочин іноземця щодо земельної ділянки сільськогосподарського призначення, вчинений в межах строку, визначеного ч. 1 ст. 145 Земельного кодексу України?

Відповідно до ст. 228 Цивільного кодексу України правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним. Правочин, який порушує публічний порядок, є нікчемним. У разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним.

Згідно з роз'ясненнями, викладеними у п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами клопотань про визнання й виконання рішень іноземних судів та арбітражів і про скасування рішень, постановлених у порядку міжнародного комерційного арбітражу на території України» від 24.12.1999 р., під публічним порядком слід розуміти правопорядок держави, визначальні принципи та засади, які становлять основу сформованого в ній ладу (стосуються її незалежності, цілісності, самостійності й недоторканності, основних конституційних прав, свобод, гарантій тощо).

Аналогічно й Верховний Суд пропонує визначати публічний порядок як правопорядок держави, визначені принципи і засади, які становлять основу існуючого у ній ладу (стосуються її незалежності, цілісності, самостійності та недоторканності й основних конституційних прав, свобод, гарантій тощо). Суд також зазначає, що публічний порядок будь-якої держави включає фундаментальні принципи і засади правосуддя, моралі, які держава має намір захистити навіть тоді, коли це не має прямого стосунку до самої держави; правила, які забезпечують фундаментальні політичні, соціальні та економічні інтереси держави; обов'язок держави з дотримання своїх зобов'язань перед іншими державами та міжнародними організаціями. Посилання на порушення публічного порядку може мати місце тільки у випадках, коли виконання іноземного арбітражного рішення є несумісним з основами правопорядку держави [17].

Вказане цілком відповідає й змісту ч. 1 ст. 12 Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. № 2709 – IV, де закріплено, що норма права іноземної держави не застосовується у випадках, якщо її застосування призводить до наслідків, явно несумісних з основами правопорядку (публічним порядком) України. Тобто не сама норма іноземного права, а результат (наслідки) її застосування на території даної держави очевидно несумісні з публічним порядком даної держави [18].

Адже, виходячи зі змісту ч. 4 ст. 81, ст. 145 Земельного кодексу протягом року з моменту переходу права власності іноземці користуються та здійснюють всі правомочності власника земельної ділянки сільськогосподарського призначення, в тому числі мають право надавати земельну ділянку в оренду, незважаючи на залишок часу до закінчення однорічного строку перебування земельної ділянки у власності іноземця. Тим більше, що укладання такого договору не звільняє їх від обов'язку відчуження такої земельної ділянки протягом річного строку, встановленого Земельним кодексом України, а у разі порушення цього обов'язку – від конфіскації земельної ділянки за рішенням суду в порядку, встановленому чинним законодавством.

Отже, укладений іноземцем договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення в межах річного строку, встановленого нормами земельного законодавства, не є таким, що порушує публічний порядок, що не дає підстав вважати його нікчемним.

У справі № 559/2900/23 ОП КЦС ВС відступила від висновку, викладеного в ухвалі Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати від 29 квітня 2025 року у справі № 181/756/23

(провадження № 61-5391ск25) та постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати від 12 березня 2025 року у справі № 568/823/23 (провадження № 61-13216св24) щодо нікчемності договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, укладеного іноземцем. Договір оренди земельної ділянки, укладений іноземним власником протягом року з моменту набуття права власності у порядку спадкування, не є таким, що порушує публічний порядок і не може вважатися нікчемним. Однак відповідно до вказаної позиції Верховного Суду конфіскація як примусова підстава припинення права власності на майно і спосіб набуття права власності державою, що не залежить від прав попереднього власника, зумовлює припинення всіх інших прав (речових, зобов'язальних) стосовно конфіскованого майна. Відтак, Верховний Суд зазначає, що припинення права власності іноземця на земельні ділянки шляхом їх конфіскації на користь держави тягне за собою припинення права оренди цих земельних ділянок.

Однак, відповідно до приписів земельного та цивільного законодавства, зміна власника земельної ділянки не впливає на дійсність договору оренди земельної ділянки. До нового власника переходять усі права та обов'язки попереднього орендодавця. Новий власник майна автоматично набуває прав та обов'язків наймодавця, закріплених у договорі і повинен їх виконувати до закінчення строку дії договору або до моменту його припинення з інших підстав. При цьому, в результаті переходу права власності на орендоване нерухоме майно має місце заміна орендодавця в договорі оренди (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 22 липня 2019 р. у справі № 910/12812/18).

Відповідно до статей 770, 814 Цивільного кодексу України при відчуженні орендованого майна до нового власника переходять права та обов'язки орендодавця. Зміна власника земельної ділянки (орендодавця) не є підставою для припинення договору оренди землі. У договорі оренди землі може бути замінено як орендаря, так і орендодавця. У разі вибуття попереднього власника із орендних відносин, новий власник має стати орендодавцем за договором оренди.

Згідно з ч. 1 ст. 148-1 Земельного кодексу України до особи, яка набула право власності на земельну ділянку, що перебуває у користуванні іншої особи, з моменту переходу права власності на земельну ділянку переходять права та обов'язки попереднього власника земельної ділянки за чинними договорами оренди, суперфіцію, емфітевзису, земельного сервітуту щодо такої земельної ділянки. Відповідно до закону внесення змін до договорів оренди, суперфіцію, емфітевзису, земельного сервітуту із зазначенням нового власника не вимагається і здійснюється лише за згодою сторін договору (ч. 4 ст. 148-1 Земельного кодексу України).

Конфіскація земельної ділянки на користь держави, як одна з підстав виникнення права власності держави на землю, не впливає на чинність договору оренди земельної ділянки. У даному випадку йдеться про збереження чинності договору оренди земельної ділянки для нового власника.

Отже, укладений договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення між іноземним громадянином та сільськогосподарським товариством з обмеженою відповідальністю не є таким, що порушує публічний порядок, що не дає підстав вважати його нікчемним. Відповідно, такий договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення зберігатиме чинність для нового власника.

Певні вимоги встановлені чинним законодавством і щодо створення фермерських господарств. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. № 973-IV фермерське господарство може бути створене лише громадянами України (одним або кількома, які є родичами або членами сім'ї). Отже, іноземці не можуть бути засновниками фермерських господарств. Вказане підтверджують і приклади судової практики. Зокрема, Рішенням Кобеляцького районного суду Полтавської області від 23 листопада 2022 р. у справі № 532/1013/22 було відмовлено особі, яка не є громадянкою України, у задоволенні позову щодо успадкування прав засновника фермерського господарства. Установивши, що позивач не є громадянкою України, не має у приватній власності чи користуванні земельних ділянок сільськогосподарського призначення, не має досвіду роботи у сільському господарстві або освіти, здобутої у аграрному навчальному закладі, суд дійшов висновку, що вона не може набути в Україні права засновника фермерського господарства. Водночас відповідно до Постанови Касаційного цивільного суду від 24 січня 2024 р. у справі № 532/1013/22, провадження № 61-6259св23 суд апеляційної інстанції безпідставно відхилив доводи відповідача про те, що позивачка як громадянка іншої держави не може бути спадкоємицею права засновника фермерського господарства. Доводи касаційної скарги про те, що позивачка як іноземка не може бути суб'єктом здійснення права власності або ко-

ристування землею сільськогосподарського призначення колегія суддів визнала безпідставними. Адже предметом позовних вимог у цій справі є саме спадкування права засновника фермерського господарства, а не права постійного користування земельною ділянкою, яке належить фермерському господарству з моменту його створення.

Не можна погодитися з таким рішенням. Адже відповідно до положень Закону України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство» фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян (ч. 1 ст. 1), може бути створене одним або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї (ч. 2 ст. 1), його засновником може бути виключно громадянин України (ст. 5), який після державної реєстрації цього господарства як юридичної особи набуває статусу його члена. Членські ж відносини є особистими й спадкуванню не підлягають. Член фермерського господарства має право на отримання частки майна такого господарства у разі його ліквідації або припинення членства, зокрема, у разі смерті члена господарства право на отримання частки набувають його спадкоємці. Розмір частки та порядок її отримання визначаються Статутом фермерського господарства (ч. 6 ст. 20).

Висновки. Незважаючи на відсутність у правовій доктрині єдності поглядів щодо землі як об'єкта права власності Українського народу та основного національного багатства України, можна дійти висновку, що земля характеризується особливим правовим режимом, зумовленим її винятковою соціально-економічною, екологічною та стратегічною значущістю. Конституційне положення про перебування землі під особливою охороною держави має комплексний характер і повинно тлумачитися як імперативний обов'язок держави забезпечувати збереження, раціональне використання та відтворення земель незалежно від їх цільового призначення, форми власності та суб'єктного складу землекористувачів.

Водночас конституційний припис щодо особливої охорони землі як основного національного багатства має знаходити реальне втілення у системі норм земельного законодавства, механізмах державного регулювання, контролю та юридичної відповідальності. При цьому охорона землі посідає пріоритетне місце серед інших напрямів охорони природних ресурсів, що зумовлено її незамінністю й ключовою роллю у забезпеченні продовольчої безпеки і сталого соціально-економічного розвитку держави.

Охорона та відновлення земель як основного національного багатства становлять основу сталого розвитку сільськогосподарського виробництва й виступають пріоритетним напрямом державної земельної та аграрної політики. Аналіз правового регулювання використання земель іноземцями та відповідної судової практики засвідчує наявність як усталених підходів, так і проблемних аспектів у сфері набуття, реалізації й припинення прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

Отже, подальший розвиток правового режиму землі як основного національного багатства України вимагає системного вдосконалення законодавства, забезпечення належного рівня державного контролю за використанням земель й впровадженням землеохоронних заходів, встановлення справедливої юридичної відповідальності за земельні правопорушення, а також забезпечення єдності доктринальних підходів і судової практики у вказаній царині, що матиме важливе значення для забезпечення балансу публічних та приватних інтересів у земельних відносинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрейцев В.І. Конституційно-правові проблеми реалізації захисту землі як основного національного багатства. *Вісн. Київ. нац. ун-ту. Сер. «Юрид. науки»*. 2003. Вип. 41. С. 106 – 109. URL: <http://www.library.univ.kiev.ua>.
2. Лісова Т.В. Деякі питання збереження земель України як основного національного багатства. *Право і суспільство*. 2021. № 1. С. 111–118. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.18>. URL: http://pravouisuspilstvo.org.ua/archive/2021/1_2021/20.pdf.
3. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
4. Андрейцев В. Наукова доктрина формування сучасної системи земельного законодавства і права за об'єктами земельних правовідносин: методологічні аспекти. *Право України*. 2020. № 5. С. 15–28. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2020-05-015>. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2020_5_s1.pdf.

5. Андрейцев В.І. Удосконалення правового режиму землі як основного національного багатства – нагальна потреба сучасного соціально-економічного розвитку України. *Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 трав. 2020 р.). Харків: Юрайт, 2020. С. 5–10.
6. Шульга М. В., Лісова Т.В., Мельник Н.О. Особливості правового режиму землі як основного національного багатства України. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 164–171. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.1.24>. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/1_2023/24.pdf.
7. Бондар О.Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. 2005. 20 с.
8. Конституція України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. Р.О. Стефанчука, О.В. Петришина. Харків: Право, 2024. 1176 с.
9. Вівчаренко О.А. Право власності на землю в Україні (актуальні проблеми): наук. вид. Івано-Франківськ: ЗАТ Надвірнянська друкарня, 1998. 179 с.
10. Семчик В.І. Право власності на землю. Земельне право України: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Семчик В.І., Кулинич П.Ф., Шульга М.В. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. С. 137–181.
11. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. вищих навч. закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. д.ю.н., проф. М.В. Цвіка, д.ю.н., проф. О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
12. Краснова М.В. Проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 34 с.
13. Боднарчук М.М. Кримінально-правова охорона землі, її надр як об'єктів національного багатства України. *Юрид. наук. електронний журнал*. 2024. № 7. С. 312–316. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/76>. URL: http://lsej.org.ua/7_2024/78.pdf.
14. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. 688 с.
15. Курман Т.В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2019. 40 с.
16. Курильців Р.М. Інтегроване управління землекористуванням в контексті сталого розвитку: теорія, методологія, практика: автореф. дис. ... докт. економ. наук: 08.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2017. 41 с.
17. Публічний порядок держави як «перешкода» виконанню рішення міжнародного арбітражу. URL: [https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ Prez_Petrov_05_10_2021.pdf](https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prez_Petrov_05_10_2021.pdf).
18. Міжнародне приватне право: підручник / за заг. ред. Є.М. Білоусова, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2020. С. 70-71.

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Курман Т.В., Лісова Т.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.35>

ПИТАННЯ ПРЕДМЕТНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ СПОРІВ ПРО СТЯГНЕННЯ ОРЕНДНОЇ ПЛАТИ ЗА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ ДЕРЖАВНОЇ ТА КОМУНАЛЬНОЇ ФОРМИ ВЛАСНОСТІ

Логойда В.,
доктор філософії,
доцент кафедри адміністративного, фінансового
та інформаційного права
юридичного факультету,
ДВНЗ «Ужгородський Національний Університет»
ORCID: 0000-0003-1261-909X
e-mail: volodymyr.lohoyda@uzhnu.edu.ua

Логойда В. Питання предметної юрисдикції спорів про стягнення орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної форми власності.

Стаття присвячена проблемним питанням визначення правової природи орендної плати за земельні ділянки державної чи комунальної форми власності та судового захисту прав держави / територіальних громад при несвоєчасній її сплаті до відповідного бюджету.

Автор аналізує положення цивільного, земельного та податкового законодавства України, зміни якого з 2005 року призвели до дуалізму правової природи орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної форми власності. З одного боку, така плата встановлюється внаслідок вступу держави або територіальної громади у цивільні (господарські) відносини з фізичними особами чи юридичними особами приватного права і регулюється відповідним договором оренди, а з іншого – вона визначена законом в якості різновиду податку на майно, адмініструється податковими органами і її розмір визначається податковим законодавством. Як наслідок, це призводить до спорів щодо того, хто може бути позивачем у справах про примусове стягнення заборгованості по такій орендній платі (орендодавці чи податкові органи) і в порядку якого судочинства (цивільного / господарського чи адміністративного) повинні розглядатися відповідні спори.

В результаті автор робить висновок про те, що належним позивачем у даній категорії справ повинен бути податковий орган, а відповідні спори повинні розглядатися адміністративними судами. У випадку ж, якщо за захистом прав держави чи територіальної громади звернувся відповідний орган державної влади чи орган місцевого самоврядування – орендодавець в порядку цивільного / господарського судочинства, суд не вправі відмовити йому у прийомі позовної заяви і відкритті провадження у справі, проте за наслідками судового розгляду повинен відмовити у задоволенні позовних вимог з посиланням на неналежність позивача, який не має достатнього обсягу дієздатності.

Крім того, автор відзначає, що висновок про пріоритет фіскальної правової природи орендної плати за землі державної чи комунальної форми власності має також практичне значення у питаннях відповідальності за її несвоєчасну сплату. На думку автора, у разі прострочення сплати такої орендної плати до орендаря повинні застосовуватися санкції, передбачені податковим законодавством (штраф, пеня), а не заходи відповідальності, передбачені цивільним правом (зокрема сплата боргу з урахуванням індексу інфляції та 3% річних згідно ст. 625 ЦК України).

Ключові слова: предметна юрисдикція, адміністративне судочинство, цивільне судочинство, орендна плата, компетенція, неналежний позивач.

Logoyda V. Issue of subject jurisdiction in disputes on the collection of rent for land plots in state and communal ownership.

The article addresses problematic issues related to determining the legal nature of rent for land plots of state or municipal ownership and to the judicial protection of the rights of the state/local communities in cases of untimely payment to the relevant budget.

The author analyzes the provisions of Ukraine's civil, land, and tax legislation, which, since 2005, have led to the dualism in the legal nature of rent for land plots of state and municipal ownership. On the one hand, such a fee is established as a result of the state or local community entering into civil (economic) relations with individuals or legal entities of private law and is regulated by the relevant lease agreement, and on the other hand, it is defined by law as a type of property tax, administered by tax authorities and its amount is determined by tax legislation. As a result, this leads to disputes about who can be the plaintiff in cases of forced rent collection (landlords or tax authorities) and which procedure (civil/commercial or administrative) the relevant disputes should be considered under.

As a result, the author concludes that the proper plaintiff in this category of cases should be the tax authority, and administrative courts should consider the relevant disputes. If the appropriate state authority or local government body - the landlord - has applied for protection of the rights of the state or local community within the civil/commercial procedure, the court is not entitled to refuse to accept the statement of claim and initiate proceedings in the case, however, following the results of the trial, it must refuse to satisfy the claims with reference to the incompetence of the plaintiff, who does not have sufficient legal capacity.

In addition, the author notes that the conclusion on the priority of the fiscal legal nature of rent for land of state or municipal ownership also has practical significance for liability arising from its untimely payment. In the author's opinion, in the event of a delay in the payment of such rent, the tenant should be subject to sanctions provided for by tax legislation (fine, penalty), and not to liability measures provided for by civil law (in particular, payment of the debt multiplied by the inflation index and 3% per annum according to Article 625 of the Civil Code of Ukraine).

Key words: subject matter jurisdiction, administrative proceedings, civil proceedings, rent, competence, improper plaintiff.

Постановка проблеми. Розвиток правової системи будь-якої держави є постійним пошуком балансу між двома тенденціями - її ускладненням і спрощенням. Надмірне ускладнення віддаляє людей від права, тоді як надмірне спрощення знижує рівень захисту прав людини та ефективність реагування права на специфічні життєві ситуації. Тому ми бачимо, з одного боку, наприклад, процесуальні кодекси з дуже деталізованими і формальними процедурами, багатоступеневим судовим процесом, численними гарантіями, винятками та відсилками, а з іншого – кодифікацію (читай – спрощення) законодавства, принципи «єдиного вікна», дерегуляції, цифровізації процедур та інші відповіді на суспільний запит щодо доступності і дебіюкратизації права.

Тим не менше, ефективні і якісні правові системи у сучасному світі не мають багато шансів бути примітивними – правовідносин багато, палітра життєвих ситуацій, які формують правові виклики, дуже велика, а відтак, складно уявити, яким мав би бути кваліфікаційний рівень суддів, аби вони однаково якісно без додаткової підготовки розбиралися в тонкощах абсолютно всіх правових галузей та інститутів, без виключення. Тому ст. 125 Конституції України зазначає одним з принципів судустрою в Україні спеціалізацію, яка спричинила поділ на окремі типи судових процесів, зокрема (в контексті нашої статті) цивільний / господарський та адміністративний. У свою чергу, створення в Україні системи адміністративних судів для розгляду публічно-правових спорів і виділення відповідних категорій справ з цивільного та господарського процесів не могло не потягнути за собою виникнення компетенційних спорів по розмежуванню предметної юрисдикції між різними судами.

За період свого існування з 2018 року Велика Палата Верховного Суду дала відповіді на найбільш актуальні правові виклики в питаннях розмежування справ між цивільною / господарською і адміністративною юрисдикціями. Проте життя багатогранне і складне для кваліфікації випадки ще трапляються. Одним з них є проблема стягнення заборгованості з орендної плати за використання земельних ділянок державної та комунальної форми власності, тобто які саме суди і за чиїми саме позовами повинні цю заборгованість стягувати.

Метою даної статті є аналіз правової природи платежів за оренду землі, належної державі чи територіальним громадам, і її вплив на предметну юрисдикцію судів України по розгляду судових спорів, що виникають у зв'язку з їх нарахуванням і примусовим стягненням.

Аналіз досліджень і публікацій. Дана проблематика, насамперед з аспекту дуалізму правової природи орендної плати за землі державної та комунальної форми власності, була об'єктом вивчення цілого ряду вітчизняних науковців, зокрема Н. Ільків [1], О. Хатнюк [2], О. Швець [3] та інших.

На рівні судової практики теж має місце увага до даного питання у цілому ряді постанов Верховного Суду та окремих думок до них (див., наприклад, постанови КАС / ВС від 09.07.2020 у спра-

ві № 804/5241/16, КГС / ВС від 13.10.2021 у справі № 910/14176/20, ВП ВС від 20.09.2018 у справі № 925/230/17, від 09.11.2021 у справі № 635/4233/19 (з окремими думками), від 05.06.2024 у справі № 914/2848/22 (з окремими думками) тощо.

Разом з тим, єдності у поглядах юридичної науки та судової практики все ще не досягнуто, тому має місце практична потреба у продовженні відповідної правової дискусії.

Виклад основного матеріалу. Згідно ч. 1 ст. 19 ЦПК України суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Це так звана універсальна компетенція і для того, аби зрозуміти її межі, необхідно досліджувати нормативне регулювання предметної юрисдикції в інших типах судового процесу.

В свою чергу, згідно п. 5 ч. 1 ст. 19 КАС України юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах, зокрема за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, коли право звернення до суду для вирішення публічно-правового спору прямо надано такому суб'єкту законом.

Оцінка належності спору про стягнення заборгованості по сплаті орендної плати за використання земель державної та комунальної форми власності насправді не є такою простою, як здається спочатку. Тут потрібен більш широкий погляд на правову ситуацію, ніж просте сприйняття орендної плати як договірної платежу (цивільного або господарського).

Якщо уважно проаналізувати Закон України “Про оренду землі”, Земельний та Податковий кодекси України, можна дійти висновку про дуалізм природи взаємовідносин сторін за договорами оренди землі державної та комунальної форм власності. З одного боку, в питаннях свободи вступу у ці правовідносини, порядку отримання та використання майна (землі), розірвання чи пролонгації договору, викупу орендованої земельної ділянки, юридичної долі її поліпшень, відшкодування шкоди, заподіяної забрудненням землі, та ряду інших питань сторони діють на основі автономії волі, приватно-правових засад, майнової і організаційної рівності, що зумовлює вирішення спорів по вказаних аспектах в порядку цивільного або господарського судочинства (залежно від суб'єктного складу спору).

З іншого боку, хоч і всупереч класичним правовим поглядам, в Україні з 2005 року (при прийнятті відповідних змін до Закону України “Про плату за землю”) і згодом остаточно з набранням чинності з 01.01.2011 Податкового кодексу України орендна плата за землю була перетворена з цивільного (господарського) у фіскальний (чи, принаймні, квазі-фіскальний) платіж. Це обґрунтовується наступними положеннями чинного податкового законодавства України :

П. 6.2. ст. 6 ПК України розуміє під збором (платою, внеском) “*обов'язковий платіж до відповідного бюджету або на єдиний рахунок, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій*”. Очевидно, що у даному випадку орган державної влади або місцевого самоврядування вчиняє на користь орендаря таку дію - укладає договір оренди і передає в користування земельну ділянку.

Згідно п. 8.1. ст. 8 ПК України “*В Україні встановлюються загальнодержавні та місцеві податки та збори*”, а згідно пп. 10.1.1. п. 10.1. ст. 10 ПК України “*до місцевих податків належать . . . податок на майно*”. В свою чергу, пп. 265.1.3. п. 265.1. ст. 265 ПК України зазначає, що “*податок на майно складається з . . . плати за землю*”. Водночас, відповідно до пп. 14.1.147. п. 14.1. ст. 14 ПК України “*плата за землю - обов'язковий платіж у складі податку на майно, що справляється у формі земельного податку або орендної плати за земельні ділянки державної і комунальної власності*”, а відповідно до пп. 14.1.136. п. 14.1. ст. 14 ПК України “*орендна плата для цілей розділу XII цього Кодексу - обов'язковий платіж за користування земельною ділянкою державної або комунальної власності на умовах оренди*”. Пп. 269.1.2. п. 269.1. ст. 269 ПК України вказує, що: “*платники орендної плати – землекористувачі (орендарі) земельних ділянок державної та комунальної власності на умовах оренди*”, а пп. 270.1.2. п. 270.1. ст. 270 ПК України називає об'єктами оподаткування орендною платою «*земельні ділянки державної та комунальної власності, надані в користування на умовах оренди*».

Оскільки орендна плата за земельні ділянки державної та комунальної форми власності в Україні вважається різновидом податку на майно, не дивлячись на договірний характер її встановлення, слід правильно визначити суб'єкта, який здійснює адміністрування такого платежу, а отже і може здійснювати його примусове стягнення у судовому порядку.

Ст. 19 Конституції України встановлює, що *“Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України”*.

Згідно п. 1.1. ст. 1 ПК України цей кодекс *“регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов’язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов’язки їх посадових осіб під час адміністрування податків та зборів, а також відповідальність за порушення податкового законодавства”*. Важливо також відзначити, що у відповідності до п. 3.3. ст. 3 ПК України *“Порядок адміністрування податків, зборів . . . та інших платежів відповідно до законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, визначається виключно податковим законодавством, законодавством про збір та ведення обліку єдиного внеску”*, а у відповідності до п. 5.2. ст. 5 ПК України *“У разі якщо поняття, терміни, правила та положення інших актів суперечать поняттям, термінам, правилам та положенням цього Кодексу, для регулювання відносин оподаткування застосовуються поняття, терміни, правила та положення цього Кодексу”*.

Законом України *“Про місцеве самоврядування в Україні”*, Законом України *“Про оренду землі”*, ЗК України, іншими законами України органу місцевого самоврядування не надано повноважень здійснювати адміністрування місцевих податків та обов’язкових платежів, нехай навіть вони зараховуються саме до місцевого бюджету чи їх ставки встановлюються самим органом місцевого самоврядування, а підставою для сплати є договір тощо. Натомість ці повноваження належать (в термінології ПК України) контролюючим органам, якими відповідно до пп. 41.1.1. п. 41.1. ст. 41.1. ПК України в питаннях сплати податків, зборів та обов’язкових платежів є податкові органи.

Зрештою, розподіл повноважень та обов’язків органів місцевого самоврядування та податкових органів в питаннях місцевих податків і, зокрема, орендної плати за земельні ділянки комунальної форми власності (як різновиду податку на майно) чітко випливає з приписів ст. 12, 19¹, 20 ПК України.

Згідно з ними до повноважень та обов’язків органу місцевого самоврядування в цій сфері відноситься :

- встановлення ставок місцевих податків та пільг по їх сплаті і подання контролюючим органам відповідної інформації, а також інформації про нормативну грошову оцінку землі з передбаченою ПК України періодичністю (для забезпечення можливості контролюючим органам надалі здійснювати адміністрування цих платежів);

- оприлюднення для загального відома інформації про розміри встановлених місцевих податків;

- отримання від контролюючих органів даних бюджетної звітності (про суми нарахованих та сплачених платежів, наявний податковий борг або переплати до місцевого бюджету, списані та розстрочені борги тощо);

В свою чергу, до повноважень та обов’язків контролюючого органу відноситься:

- здійснення адміністрування податків, зборів, платежів;

- контроль своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податків, зборів, платежів;

- визначення у порядку, встановленому цим Кодексом, суми податкових та грошових зобов’язань платників податків;

- здійснення погашення податкового боргу, стягнення недоїмки із сплати єдиного внеску та інших платежів, контроль за справлянням яких покладено на контролюючі органи;

- застосування до платників податків передбачених законом фінансових (штрафних) санкцій (штрафів) за порушення податкового чи іншого законодавства, контроль за додержанням якого покладено на контролюючі органи;

- стягнення до бюджетів та державних цільових фондів сум грошових зобов’язань та / або податкового боргу у випадках, порядку та розмірі, встановлених цим Кодексом та іншими законами України;

- звернення до суду у випадках, передбачених законодавством;

- інформування органів місцевого самоврядування про стан розрахунків з місцевими бюджетами;

- звернення до суду щодо стягнення коштів платника податків, який має податковий борг, з рахунків у банках, інших фінансових установах, небанківських надавачах платіжних послуг, електронних гаманців в емітентах електронних грошей, що обслуговують такого платника податків, на суму податкового боргу або його частини; щодо накладення арешту на кошти та інші цінності, що знаходяться в банку, іншій фінансовій установі, небанківському надавачу платіж-

них послуг, емітенті електронних грошей, платника податків, який має податковий борг, у разі якщо у такого платника податків відсутнє майно та/або його балансова вартість менша суми податкового боргу, та/або таке майно не може бути джерелом погашення податкового боргу; щодо надання дозволу на погашення усієї суми податкового боргу або його частини за рахунок майна платника податків, що перебуває у податковій заставі; щодо стягнення з дебіторів платника податків, який має податковий борг, сум дебіторської заборгованості, строк погашення якої настав та право вимоги якої переведено на контролюючий орган, у рахунок погашення податкового боргу такого платника податків; щодо зобов'язання платника податків, який має податковий борг, укласти договір щодо переведення права вимоги дебіторської заборгованості цього платника на контролюючий орган.

Як бачимо, повноваження відповідних органів державної влади або місцевого самоврядування - орендодавців ділянок закінчуються на етапі визначення своїми рішеннями та у відповідному договорі оренди земельної ділянки розміру платежів, що їх орендар комунальної землі повинен сплатити до бюджету (з відповідним повідомленням податковому органу необхідних відомостей), а вже питання контролю за своєчасною сплатою орендної плати і, у випадку необхідності, звернення до суду за стягненням прострочених сум, належать до компетенції податкового органу і реалізуються ним як суб'єктом владних повноважень, а не на началах рівноправності з платником. Відтак, такого роду стягнення орендної плати за комунальну земельну ділянку (тобто по суті податкового платежу) повинно відбуватися податковим органом, а не органом місцевого самоврядування, а у випадку необхідності звернення до суду – податковим органом в порядку адміністративного, а не цивільного судочинства.

У нашому випадку це означає, що судом, встановленим законом (в розумінні ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Рим, 1950 р.) є відповідний окружний адміністративний суд (по територіальності), а належним позивачем – Головне управління ДПС у відповідній області, АР Крим, містах Києві чи Севастополі, а не місцеві суди загальної юрисдикції і відповідні орендодавці чи прокурор в їх інтересах (до 01.01.2027).

В аспекті процесуальних наслідків це ставить принципове питання: якщо позовні вимоги про стягнення суми заборгованості по орендній платі за ділянку державної або комунальної форми власності висуває не податковий орган, а орендодавець, чи повинен суд відкрити провадження і за наслідками розгляду справи по суті зробити висновок про неналежність позивача з відмовою у задоволенні позову, чи, можливо, повинна мати місце відмова у відкритті провадження у цивільній / господарській справі (а при його відкритті – закриття провадження на підставі п. 1 ч. 1 ст. 255 ЦПК України, п. 1 ч. 1 ст. 231 ГПК України), оскільки такі справи не підлягають розгляду в порядку цивільного / господарського судочинства?

Автор схиляється до першого варіанту, але загалом слід зауважити, що судова практика по даній категорії спорів є неоднозначною.

Так, у постанові від 13.10.2021 у справі №910/14176/20 колегія суддів КГС / ВС взагалі висувала (п. 82-118), що орендна плата за земельні ділянки державної і комунальної форми власності справді має подвійну правову природу (договірний та фіскальний платіж), проте стягуватися вона цілком може в рамках цивільного / господарського судочинства. При цьому суд не повважав це втручанням у компетенцію податкових органів, а також відмовився передавати цю справу на розгляд Великої Палати ВС, оскільки не вбачав наявності тут виключної правової проблеми.

Водночас, ВП ВС у постанові від 20.09.2018 у справі № 925/230/17 (релевантність якої до спірних правовідносин КГС / ВС у вищевказаній постанові, щоправда, заперечив) висувала (п. 21-51), що необхідно встановлювати справжню правову природу платежу за землю і взаємовідносин сторін. У даній справі позивач ставив питання про відшкодування збитків, заподіяних ухиленням відповідача від оформлення земельної ділянки, тоді як ВП ВС кваліфікувала позовні вимоги як де-факто позов про стягнення земельного податку за фактичне користування землею. ВП ВС вказала, що у разі кваліфікації платежу як цивільно-правового (господарсько-правового) власник земельної ділянки і суди першої і апеляційної інстанцій дійшли правильного висновку про належність спору до предметної юрисдикції господарського, а не адміністративного суду. Разом з тим, на думку ВП ВС податкова природа платежу, яка насправді мала місце у спірній ситуації, свідчить про те, що орган місцевого самоврядування є неналежним позивачем (з точки зору меж його компетенції, встановлених законодавством про адміністрування відповідної плати за землю), а отже позов, хоч і має розглядатися господарським судом (по критеріях суб'єкта і заявленого позивачем формулювання

предмета позову), однак не підлягає задоволенню саме через неналежність позивача, у якого немає відповідних повноважень на стягнення фіскального по своїй суті платежу.

Втім у інших судових рішеннях Великої Палати ВС звучать і інші думки – щодо можливості стягнення заборгованості по орендній платі за позовами, наприклад, органів місцевого самоврядування (див., постанову ВП ВС від 05.06.2024 у справі № 914/2848/22). По суті дуалізм правової природи орендної плати за землі державної чи комунальної форми власності, спричинив і дуалізм поглядів на належність позивачів і судових процедур її примусового стягнення. Так, суди адміністративної юрисдикції теж у стандартному порядку розглядають справи за позовами податкових органів про стягнення з фізичних та юридичних осіб заборгованості з орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної форми власності (див., наприклад, постанову КАС / ВС від 09.07.2020 у справі № 804/5241/16) і це ні у кого не викликає заперечень з огляду на положення чинного податкового законодавства.

На думку автора, законодавство, хоч і допускає дуалізм в питанні природи орендної плати за земельні ділянки комунальної власності, проте досить чітко висловилося на користь податкових методів її адміністрування і стягнення, тому з боку Верховного Суду допускати можливість одночасного (паралельного) розгляду справ даної категорії як у суді цивільної юрисдикції (за позовом орендодавця), так і в суді адміністративної юрисдикції (за позовом податкового органу) є неправильним. Це не тільки може тягнути за собою подвійне стягнення і дублювання витрат відповідача, але і дезорієнтує орендарів в питаннях своїх прав та обов'язків перед державою / територіальною громадою. Відтак, подвійна юрисдикція даної категорії спорів є грубим порушенням принципу правової визначеності, як складової верховенства права і права особи на справедливий суд (ст. 6 Римської конвенції 1950 р.), і повинна нарешті бути припинена.

Питання кваліфікації правової природи орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної форми власності і предметної юрисдикції відповідних спорів не є суто теоретичним. На практиці воно тягне за собою і друге питання: які заходи відповідальності можна застосовувати за прострочку сплати цих платежів? Якщо це цивільний / господарський платіж, то цілком природним буде питання про можливість стягнення інфляційних та 3% річних згідно ст. 625 ЦК України. Тоді як при акценті на фіскальній природі платежу, з огляду на положення ч. 2 ст. 1 ЦК України, п. 3.3. ст. 3, п. 5.2. ст. 5 ПК України, жодного нарахування інфляційних та 3% річних у даному випадку бути не може, а натомість застосуванню підлягають лише штрафні санкції та пеня, передбачені податковим законодавством.

Висновки. Участь органів державної влади та органів місцевого самоврядування у цивільних (господарських) правовідносинах має свою специфіку, не притаманну юридичним особам приватного права чи фізичним особам. Якщо останні користуються загальновизнаним правовим принципом «дозволено все, що прямо не заборонено законом», то держава та територіальні громади згідно ст. 19 Конституції України та ст. 170, 172 ЦК України набувають і здійснюють свої цивільні права та обов'язки виключно в межах компетенції відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування, встановленої законом. Тобто норми конституційного, адміністративного і навіть цивільного права шляхом визначення меж компетенції органів державної влади та органів місцевого самоврядування в певному сенсі обмежують їх цивільну дієздатність, що для держави і територіальних громад відповідає принципу «дозволено те, що прямо передбачено законом».

За таких обставин, в аспекті поставленої проблеми, слід зробити наступні висновки:

Належним суб'єктом стягнення заборгованості по орендній платі за земельні ділянки державної та комунальної форми власності є податковий орган, який здійснює адміністрування даного виду платежу. Відповідно і розглядатися такі спори повинні адміністративними судами, за позовом податкового органу.

Хоча стягнення орендної плати відбувається в інтересах держави чи територіальної громади, однак органи, які їх представляють у цивільних правовідносинах, не є належними позивачами у відповідних спорах. Безперечно, орган державної влади чи органу місцевого самоврядування технічно може звернутися до суду, але при такому зверненні згідно ст. 19 Конституції України, ст. 170, 172 ЦК України мають бути встановлені межі компетенції відповідного позивача. Відтак, у випадку безпосереднього звернення орендодавця земель державної чи комунальної форми власності до суду з позовом про стягнення заборгованості по орендній платі в порядку цивільного / господарського судочинства (з посиланням на договірну природу орендної плати) суд повинен прийняти

такий позов до розгляду, але за результатами розгляду справи по суті заявлених вимог відмовити у задоволенні позову у зв'язку з неналежністю позивача.

З огляду на переважання фіскальної природи орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної форми власності над договірним порядком її встановлення, до простроченої заборгованості з такої орендної плати не повинна застосовуватися ст. 625 ЦК України, а інтереси бюджету повинні захищатися за допомогою санкцій, передбачених податковим законодавством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Льків Н. Правова природа орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 50. С. 28-36. URL: <https://easternlaw.com.ua/uk/civilne-pravo-i-civilnij-proces-simejne-pravo-mizhnarodne-privatne-pravo/ilktiv-n-v-pravova-priroda-orendno%D1%97-plati-za-zemelni-dilyanki-derzhavno%D1%97-ta-komunalno%D1%97-vlasnosti>.
2. Хатнюк О. Дуалізм правової природи договорів оренди землі. *Віче*. 2014. № 14. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/4286/>.
3. Швець О. Аналіз практики Верховного Суду щодо співвідношення розміру орендної плати за землю державної або комунальної власності та нормативної грошової оцінки земельної ділянки. *Науковий Вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 84: частина 2. С. 278-284. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/40-1.pdf>.
4. Постанова КАС / ВС від 09.07.2020 у справі № 804/5241/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90329237>.
5. Постанова КГС / ВС від 13.10.2021 у справі № 910/14176/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100523302>.
6. Постанова ВП ВС від 20.09.2018 у справі № 925/230/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77848741>.
7. Постанова ВП ВС від 09.11.2021 у справі № 635/4233/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101424462>.
8. Постанова ВП ВС від 05.06.2024 у справі № 914/2848/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120396090>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Логойда В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії СС ВУ 4.0

УДК 349.412.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.36>

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ІСТОТНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧА У МАСИВІ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ НА УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРІВ ОРЕНДИ (СУБОРЕНДИ) ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК У МЕЖАХ МАСИВУ

Луцюк О.В.,

*аспірант кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0001-2252-0467*

Луцюк О.В. Сучасні проблеми забезпечення права істотного землекористувача у масиві земель сільськогосподарського призначення на укладення договорів оренди (суборенди) земельних ділянок у межах масиву.

Стаття присвячена розгляду окремих сучасних проблем законодавчого забезпечення права істотного землекористувача у масиві земель сільськогосподарського призначення на укладення договорів оренди (суборенди) земельних ділянок у межах масиву, детермінованих актуальною редакцією окремих частин статей 37-1 ЗК України та 8-2 Закону України «Про оренду землі».

Автором розглядаються такі конструкції забезпечення прав істотного землекористувача на отримання в оренду (суборенду) земельних ділянок у межах масиву як право обміну правами користування земельними ділянками у межах масиву; право істотного землекористувача на отримання земельних ділянок у межах масиву земель в оренду або суборенду; переважне право істотного землекористувача на укладення договору оренди на умовах, не гірших, ніж умови для інших потенційних землекористувачів.

Формується висновок, що можливість землевласників та землекористувачів у межах масиву земель сільськогосподарського призначення здійснювати мікроконсолідацію земельних ділянок спрямована на якомога ширше розкриття в умовах практики економічного потенціалу усього масиву шляхом використання відповідних земельних ресурсів у сільськогосподарському виробництві. Однак, водночас законом запроваджено саме можливість, а не необхідність досягнення відповідної мети. Це забезпечено шляхом наділення власників та користувачів земельних ділянок у межах масиву можливостями здійснення юридично важливих дій відносно земельних ділянок задля упорядкування землекористування всередині масиву. Однак при цьому ці можливості забезпечуються суб'єктивними правами, які переважно можуть бути реалізовані лише у випадку зустрічних лояльних дій інших власників та користувачів земельних ділянок. Інакше кажучи, юридична сила відповідних суб'єктивних прав у тому числі істотного землекористувача не забезпечується достатньою силою державного примусу задля їх здійснення без участі інших осіб.

Як результат, відповідний режим масиву земель сільськогосподарського призначення створює умови для реалізації потенціалу самоорганізації учасників відповідних відносин, проте не забезпечує реалізацію такого потенціалу у примусовому порядку задля забезпечення консолідації прав користування земельними ресурсами масиву земель сільськогосподарського призначення навколо фігури істотного землекористувача. Адже істотний землекористувач позбавлений можливостей широкого використання інструментів примусу для забезпечення своїх прав за законних інтересів, здійснення яких спрямовується на досягнення консолідації (квазі-консолідації).

Ключові слова: землі, земельна ділянка, масив земель, масив земель сільськогосподарського призначення, правовий режим масиву, функції землі, право власності на землю, гарантії права власності на землю, забезпечення прав на землю, використання земель, сталий розвиток.

Lutsiuk. O.V. Contemporary problems of ensuring the rights of substantial land users in agricultural land mass to conclude lease (sublease) agreements for land plots within the area.

The article is devoted to the consideration of certain contemporary problems of legislative support for the rights of substantial land users in agricultural land areas to conclude lease (sublease) agreements for land plots within the area, as determined by the current version of certain parts of Articles 37-1 of the Land Code of Ukraine and 8-2 of the Law of Ukraine "On Land Lease."

The author considers the following constructions for ensuring the rights of a substantial land user to obtain land plots within the array for lease (sublease) as the right to exchange rights to use land plots within the array; the right of a significant land user to obtain land plots within the land mass for lease or sublease; the preferential right of a significant land user to conclude a lease agreement on terms no worse than those for other potential land users.

The conclusion is that the ability of landowners and land users within agricultural land areas to carry out micro-consolidation of land plots is aimed at maximizing the economic potential of the entire area in practice by using the relevant land resources in agricultural production. However, at the same time, the law introduces the possibility, not the necessity, of achieving the relevant goal. This is ensured by granting land owners and users within the array the ability to perform legally significant actions with respect to land plots in order to regulate land use within the array. However, these opportunities are provided by subjective rights, which can mainly be exercised only in the case of reciprocal loyal actions by other owners and users of land plots. In other words, the legal force of the relevant subjective rights, including those of the actual land user, is not ensured by sufficient state coercion for their exercise without the participation of other persons.

As a result, the relevant regime for agricultural land creates conditions for the realization of the potential for self-organization of the participants in the relevant relations, but does not ensure the realization of such potential in a compulsory manner in order to ensure the consolidation of land use rights for agricultural land around the figure of a significant land user. After all, a significant land user is deprived of the opportunity to make extensive use of coercive instruments to ensure their rights and legitimate interests, the exercise of which is aimed at achieving consolidation (quasi-consolidation).

Key words: land, land plot, land mass, agricultural land mass, legal regime of the land mass, functions of land, land ownership rights, guarantees of land ownership rights, securing land rights, land use, sustainable development.

Постановка проблеми. Намагання законодавця створити юридичні механізми, які б забезпечували найбільш раціональне з економічної точки зору використання земельних ресурсів, у тому числі посередництвом їх об'єднання у межах права користування конкретної особи, є виправданим і містить під собою потужне економічне підґрунтя [1, с. 69–71]. При цьому, як відомо, в основі правового регулювання у тому числі земельних відносин лежить наділення учасників суспільних відносин суб'єктивними правами і покладення на них суб'єктивних обов'язків [2, с. 148]. Саме посередництвом здійснення прав і виконання обов'язків учасники земельних правовідносин забезпечують їх рух у напрямку запланованої мети. Тому забезпечення прав учасників таких правовідносин є невід'ємною частиною усього механізму правового регулювання.

Поряд із цим у випадках, коли йдеться про нові об'єкти земельних правовідносин і про законодавчу «модифікацію» загальної конструкції земельного правовідношення, що складається з приводу таких об'єктів, саме від уваги законодавця, яку він приділяє способам забезпечення прав учасників таких правовідносин безпосередньо залежить досягнення мети усього правовідношення, а тому і мети введення такого об'єкта у систему майнових благ з приводу яких складаються земельні правовідносин. Це ж повною мірою стосується і відносин, що складаються з приводу земельних ділянок у межах масиву земель сільськогосподарського призначення.

Намагаючись забезпечити можливості консолідації чи квазі-консолідації земель, принаймні, у «легкій» формі шляхом запровадження правового режиму масиву земель сільськогосподарського призначення і модифікацією у такий спосіб правового режиму земельних ділянок у межах масиву, законодавець наділив специфічними суб'єктивними правами нову фігуру земельних правовідносин, що складаються у межах масиву – «особу, якій належить право користування істотною частиною масиву земель сільськогосподарського призначення» (далі – істотний землекористувач), здійснення яких мало б забезпечити умови для реалізації відповідних механізмів консоліда-

ції або квазі-консолідації. Проте аналіз чинних нормативних положень, що регулюють відповідні відносини, якими у першу чергу виступають стаття 37-1 Земельного кодексу України [3, ст. 37-1] (далі – ЗК України) та стаття 8-2 Закону України «Про оренду землі» [4, ст. 8-2], демонструють з одного боку специфіку вітчизняного законодавчого підходу до упорядкування відповідних суспільних зв'язків, а з іншого – певний потенціал останніх для вдосконалення з метою досягнення цілей запроваджених законодавчих змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблем забезпечення прав землевласників та землекористувачів у межах масиву земель сільськогосподарського призначення тією чи іншою мірою ставали предметом розгляду таких вчених правників як: Г.В. Анісімова, О.О. Бригінець, І.В. Венедіктова, Н.С. Гавриш, О.М. Гарнага, А.П. Гетьман, Х.А. Григор'єва, Б.В. Дерев'янка, О.В. Донець, В.М. Єрмоленко, В.П. Жушман, С.М. Коломієць, І.О. Костяшкін, П.Ф. Кулинич, Т.В. Курман, І.О. Леженкін, С.І. Мовчан, В.В. Носік, В.Я. Погребняк, А.С. Попов, Д.С. Спесівцев, А.М. Статівка, О.А. Туркот, С.В. Янчук, В.Л. Яроцький та ін.

Окремі аспекти проблеми також ставали предметом нашого розгляду на рівні наукових статей [Див.: 5, с. 192–194], а також висвітлювалися на науково-практичній конференції «Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав в сучасних умовах» (Харків, 16 січня 2026 року).

Мета статті полягає у визначенні окремих сучасних проблем законодавчого забезпечення права істотного землекористувача у масиві земель сільськогосподарського призначення на укладення договорів оренди (суборенди) земельних ділянок у межах масиву, детермінованих актуальною редакцією окремих частин статей 37-1 ЗК України та 8-2 Закону України «Про оренду землі».

Виклад основного матеріалу. В першу чергу, слід відмітити, що усі зміни, які пов'язуються з доповненням ЗК України статтею 37-1, а також Закону України «Про оренду землі» статтею 8-2, спрямовані на забезпечення прав землевласників та землекористувачів у межах масиву земель сільськогосподарського призначення і зокрема на забезпечення прав фігури істотного землекористувача, якою відповідно до абзацу другою частини четвертої зазначеної статті ЗК України виступає землекористувач, якому належить право користування (оренда чи емфітевзис) земельними ділянками, що розташовані у масиві земель сільськогосподарського призначення загальною площею не менше як 75% усіх земель масиву [3, ст. 37-1].

Характерною рисою усіх відповідних змін виступає їх спрямованість на забезпечення тимчасового об'єднання прав користування земельними ділянками для забезпечення якомога ефективного їх використання.

Для прикладу порядок передачі земельних ділянок під польовими дорогами у межах масиву у користування землевласників суміжних земельних ділянок (частина п'ята статті 37-1 ЗК України), а також право їх використання відповідними землекористувачами для сільськогосподарського виробництва (частина шоста статті 37-1 ЗК України) [3, ст. 37-1] виступає тим, що можна умовно назвати «мікроконсолідацією», тобто тимчасовим об'єднанням прав користування декількома земельними ділянками у тому числі і тими, цільове призначення яких не передбачає від початку їх використання для сільськогосподарського виробництва (якщо йдеться про земельні ділянки під польовими дорогами), для їх використання з єдиною метою, тобто як єдиного «пулу» або «блоку» земельних ділянок. У такий спосіб забезпечуються права усіх землекористувачів і у першу чергу тих, чиї землекористування межують з земельними ділянками під польовими дорогами. Те саме стосується і використання полезахисних смуг, щоправда правовий режим останніх передбачає можливість їх використання виключно за цільовим призначенням (частина сьома статті 37-1 ЗК України) [3, ст. 37-1].

Поряд із цим введення у конструкцію земельних правовідносин, що складаються з приводу земельних ділянок у межах масиву земель сільськогосподарського призначення, фігури істотного землекористувача, як вбачається із зазначених положень ЗК України та Закону України «Про оренду землі», являє собою спробу забезпечення консолідації або ж квазі-консолідації земельних ділянок навколо відповідної особи шляхом надання їй можливості отримання у користування земельних ділянок у межах масиву, що власне забезпечить їх використання з єдиною метою. Однак підхід, використаний законодавцем, має специфічний характер, що чітко демонструється окремими частинами приписів відповідних нормативних положень.

У цілому забезпечення прав істотного землекористувача, або ж якщо бути більш точним – його інтересів як прагнень (домагань) [6, с. 75] набути права користування земельними ділян-

ками з метою їх використання для сільськогосподарського виробництва, забезпечується трьома основними конструкціями, якими виступають: 1) право обміну правами користування земельними ділянками у межах масиву (частини друга та третя статті 37-1 ЗК України [3, ст. 37-1] й частина перша статті 8-2 Закону України «Про оренду землі» [4, ст. 8-2]); 2) право істотного землекористувача на отримання земельних ділянок у межах масиву земель в оренду або суборенду (частина четверта статті 37-1 та стаття 93 ЗК України [3, статті 37-1 та 93], стаття 6 та частина третя статті 8-2 Закону України «Про оренду землі» [4, статті 6 та 8-2]); 3) переважне право істотного землекористувача на укладення договору оренди на умовах, не гірших, ніж умови для інших потенційних землекористувачів (частина четверта статті 8-2 Закону України «Про оренду землі» [4, ст. 8-2]).

1. Право обміну правами користування земельними ділянками у межах масиву.

Як слідує з частин другої та третьої статті 37-1 ЗК України й частини першої статті 8-2 Закону України «Про оренду землі» задля забезпечення внутрішньої локальної консолідації земельних ділянок, у тому числі в окремих частинах масиву земель сільськогосподарського призначення, землевласники та землекористувачі мають право укладати взаємні договори оренди (у випадку, коли обмін правами користування здійснюється власниками земельних ділянок), договори оренди та суборенди (у випадку, коли обмін правами користування земельними ділянками здійснюється між власником та орендарем) або ж договори суборенди (у разі, коли учасниками обміну правами користування виступають орендарі земельних ділянок). При цьому для реалізації такого механізму законом впроваджено «пільгові умови», що втілюються у виключенні згоди орендодавця як необхідної обставини для укладення договору суборенди орендарем земельної ділянки в межах масиву (частина перша статті 8-2 Закону України «Про оренду землі») [4, ст. 8-2].

Водночас відповідно до запровадженого механізму договори, що укладаються, перебувають у нерозривному зв'язку між собою, внаслідок чого припинення одного з договорів автоматично припиняє інший (частина перша статті 8-2 закону України Про оренду землі) [4, ст. 8-2].

Тобто в такому разі обидві сторони укладають окреслені вище договори на строк, що не може перевищувати найкоротшого строку існування титулу користування відповідними земельними ділянками. Якщо договір укладається між власником та орендарем земельної ділянки, тоді відповідні договори не можуть укладатися на строк, що перевищує строк існування права оренди, тобто строк, на який було укладено відповідний договір оренди. Те саме стосується і випадків укладення договорів між орендарями. Якщо відповідні договори укладаються між власниками, то максимальний строк існування права оренди, як слідує з частини першої статті 19 Закону України «Про оренду землі», обмежується 50 роками [4, ст. 8-2]. І при цьому окреслений наслідок настає відповідно до прямої вказівки Закону, незалежно від того, чи зазначено про це у самих договорах оренди та суборенди в якості скасувальної підстави для них (частина друга статті 212 ЦК України [7, ст. 212]).

2. Право істотного землекористувача на отримання земельних ділянок у межах масиву земель в оренду або суборенду.

Абзацом першим частини четвертої статті 37-1 ЗК України, а також частиною третьою статті 8-2 Закону України «Про оренду землі» істотного землекористувача наділено правом укладення договорів оренди або суборенди земельних ділянок *«за умови передачі їх власнику (орендарю) у користування (оренда, суборенда) іншої земельної ділянки, розташованої у цьому ж масиві, на такий самий строк та на таких самих умовах, якщо внаслідок черезсмужжя невикористання таких земельних ділянок створює перешкоди у раціональному використанні»* [3, ст. 37-1; 4, ст. 8-2].

Ця норма, як вбачається, відображає перестороги законодавця щодо посилення юридичної ролі істотного землекористувача у межах масиву земель сільськогосподарського призначення. Річ у тім, що дане положення термінологічно побудоване таким чином, що його аналіз створює умови для висновку згідно з яким аналізований припис пов'язує можливість укладення істотним землекористувачем договорів оренди та суборенди, по-перше, лише в порядку обміну правами користування, а, по-друге, у випадках існування ситуації черезсмужжя, як перешкоди в раціональному використанні земельних ресурсів належних такому користувачеві у межах масиву. Тобто це положення не охоплює обмін правом користування земельної ділянки, що розміщена в іншому масиві, на земельну ділянку у цьому масиві, а також можливість взагалі укладення договорів оренди та

суборенди істотним землекористувачем поза обміном. Однак при цьому можливість укладення відповідних договорів передбачена статтею 93 ЗК України [3, ст. 93] та статтею 6 Закону України «Про оренду землі» [4, ст. 6], у той час як обмін правами користування може бути здійснений істотним землекористувачем як власником або користувачем земельними ресурсами відповідно до правил, визначених частинами першою та другою статті 37-1 ЗК України. Це, своєю чергою, виступає підґрунтям для висновку, що частина четверта статті 37-1 ЗК України не обмежує права істотного землекористувача щодо використання відповідних альтернативних механізмів, однак, незважаючи на це, маючи лише декларативний і орієнтуєчий характер, прописує відносно чітку квазі-обмежувальну модель реалізації відповідних правових можливостей за участю істотного землекористувача.

Більше того, частиною п'ятою статті 8-2 Закону України «Про оренду землі» законодавець висуває певний пул вимог до договорів оренди та суборенди, що укладаються істотним землекористувачем, а також встановлює певні імперативні правила розвитку правовідносин, що складаються між істотним землекористувачем та іншими власниками й землекористувачами у межах масиву земель сільськогосподарського призначення на підставі договорів оренди або суборенди. Відповідно до зазначених положень строк оренди або ж суборенди не може перевищувати строк користування земельною ділянкою за договором, що укладається взамін [4, ст. 8-2]. Це, як ми окресли раніше, логічна вимога, детермінована необхідністю синхронізації строків існування прав користування земельними ділянками у межах механізму обміну відповідними правами.

Водночас, абзацом третім частини п'ятої зазначеної статті Закону України «Про оренду землі» встановлюється імперативне правило, згідно з яким розмір орендної плати або ж плати за суборенду повинен встановити ту ж саму суму, яка сплачується за договорами оренди або суборенди, що укладаються взамін [4, ст. 8-2].

Зазначена вимога, вважаємо, може виступати перешкодою на шляху консолідації земельних ділянок навколо юридичної фігури істотного землекористувача. Мова йде про те, що однією зі сторін такого договору вже є особа, у якій зосереджено не менше 75 відсотків площі масиву. Однак при цьому обмін правами користування є можливим у тому випадку, коли «міноритарний землекористувач» отримає у користування земельну ділянку з «фонду» істотного землекористувача, проте за тією ж самою орендною або ж суборендною платою, тобто шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог, і при цьому у тому ж масиві. Це означає, що урахувавши те, що істотний землекористувач не матиме можливості передати міноритарному користувачу земельну ділянку такої ж площі або ж такої ж орендної вартості, хтось з відповідних суб'єктів зазнаватиме певних грошових втрат. При цьому якщо міноритарний землекористувач отримає у користування земельну ділянку меншої площі або орендної вартості, тоді грошові втрати будуть на його стороні, у той час як у випадку отримання земельної ділянки меншої площі істотним землекористувачем, такою особою виступить він. Однак, з іншого боку, по-перше, аналізоване нормативне положення не позбавляє відповідних суб'єктів можливості укласти договір оренди або суборенди не в порядку обміну, а окремо, тобто лише один договір, що не передбачатиме здійснення обміну правами користування, а, по-друге, частина шоста статті 8-2 Закону України «Про оренду землі» дозволяє сторонам договору оренди або суборенди, що укладається взамін, відійти від зазначених умов за погодження між собою, не кажучи вже про те, що і умови основного, тобто базового договору оренди або суборенди, що укладається між істотним землекористувачем та міноритарним землекористувачем визначаються на їх власний розсуд. Якщо ж урахувати те, що ці договори є повністю волонтарними, тобто укладаються лише за згодою між суб'єктами [8, с. 377], що вступають у відповідні земельні правовідносини і не є договорами приєднання, а також договорами, які можуть бути укладені за рішенням суду, запроваджена досліджуваним положенням вимога приведення орендних плат до єдиного знаменника у сутності не наділена суворою імперативною силою.

3. Переважне право на укладення договору оренди на умовах, не гірших, ніж умови для інших потенційних землекористувачів.

Частина четверта статті 8-2 Закону України «Про оренду землі» наділяє істотного землекористувача в межах масиву земель сільськогосподарського призначення переважним правом на укладення договору оренди на умовах, не гірших, ніж умови, що встановлені для інших осіб, однак при цьому встановлює пріоритет переважного права орендаря, визначеного статтею 33 цього ж

Закону, над переважним правом істотного землекористувача [4, ст. 8-2] (у разі, якщо земельна ділянка вже перебуває в оренді), що надає останньому характеру переважного суб'єктивного права «другого пріоритету» (порядку, рівня).

Поряд із цим, зазначене положення не охоплює усіх важливих аспектів регульованих земельних відносин, пов'язаних з реалізацією права розпорядження та використання земельних ділянок у межах масиву земель, у тому числі і в рамках механізму обміну правами користування.

У першу чергу постає питання з приводу суб'єкта ініціативи укладення договору оренди. У частині третій аналізованої статті зазначається про право істотного землекористувача на одержання земельних ділянок в оренду, у той час як у частині четвертій цієї ж статті переважне право істотного землекористувача ставиться в залежність від «наявності пропозиції іншої особи щодо укладення договору оренди» [4, ст. 8-2].

При цьому дещо нелогічно обмежувати порядок здійснення переважного права істотного землекористувача лише випадками його пропозицій щодо укладення договору оренди або ж покласти на нього обов'язок здійснювати юридичний моніторинг пропозицій щодо укладення договорів оренди земельних ділянок, у набуті права користування якими він зацікавлений, задля реалізації свого переважного права, особливо враховуючи ту обставину, що він позбавлений реальних юридичних механізмів здійснення такого моніторингу, адже закон не покладає на власника або користувача земельної ділянки у межах масиву обов'язку інформування істотного землекористувача про відповідну пропозицію, спрямовану третім особам. Крім того, також нелогічно виглядає і ситуація, коли переважне право істотного землекористувача поширюватиметься лише на випадки повторного укладення договору оренди, а не договору, що укладається вперше. Хоча останнє прямо не витікає з частини четвертої статті 8-2 Закону України «Про оренду землі», тим не менше порядок реалізації переважного права істотного землекористувача розкривається саме у в контексті існування конкуренції переважних прав.

Ефективним для забезпечення прав та інтересів істотного землекористувача в окресленому випадку видається механізм, запроваджений статтею 362 ЦК України відносно відчуження частки у спільній нерухомості, який передбачає інформування продавцем особи, наділеної переважним правом на придбання відповідного майна, про намір відчуження, ігнорування або негативна відповідь на що суб'єктом переважного права відкриває можливість власнику відповідного майна вільно продати його будь-якій особі [7, ст. 362].

У зв'язку з цим вбачається, що істотний землекористувач може діяти у відповідній ситуації як реактивно, тобто реагувати на відповідні події, так і проактивно, тобто безпосередньо виступати з ініціативою укладення договору оренди. Більше того, з практичної точки зору проактивний підхід повинен розглядатися як пріоритетний, оскільки у такому разі у випадку порушення переважного права істотного землекористувача на одержання відповідної земельної ділянки у користування він матиме можливість застосувати у судовому порядку [9, с. 120] такий спосіб захисту як переведення на себе прав та обов'язків орендаря або ж суборендаря за відповідним договором. У зв'язку з цим, як вбачається з наведених положень, потенційні учасники орендних правовідносин щодо земельної ділянки, яка не входить до пулу земельних ресурсів, що перебувають у володінні та користуванні істотного землекористувача, безпосередньо зацікавлені поінформувати його з приводу намірів укладення відповідного договору, оскільки у протилежному випадку істотний землекористувач матиме можливість у судовому порядку захистити своє переважне право на укладення такого договору.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз дозволяє укріпитися у висновку, що всі окреслені вище особливості правового режиму масиву земель сільськогосподарського призначення, який значною мірою визначає саме майнові аспекти юридичних зв'язків, які складаються між істотним землекористувачем та власниками й землекористувачами у межах масиву, спрямований на посилення економічної складової механізму землекористування у межах масиву [1, с. 69–71]. Можливість відповідних осіб здійснювати мікроконсолідацію земельних ділянок шляхом обміну правами користування ними, можливість особи набути статус істотного землекористувача і у зв'язку з цим переважне право на одержання прав користування іншими земельними ділянками у межах масиву для здійснення сільськогосподарського виробництва, а також забезпечена законом можливість власників та користувачів відповідних земельних ділянок отримати у користування інфраструктурні елементи масиву, зокрема земельних ділянок під польовими дорогами з можливістю їх використання у тому числі для сільськогосподарського ви-

робництва спрямовані на якомога ширше розкриття в умовах практики економічного потенціалу усього масиву шляхом використання відповідних земельних ресурсів у сільськогосподарському виробництві.

Однак, водночас законом запроваджено саме можливість, а не необхідність досягнення відповідної мети. Це забезпечено шляхом наділення власників та користувачів земельних ділянок у межах масиву можливостями здійснення юридично важливих дій відносно земельних ділянок задля упорядкування землекористування всередині масиву. Однак при цьому ці можливості забезпечуються суб'єктивними правами, які переважно можуть бути реалізовані лише у випадку зустрічних лояльних дій інших власників та користувачів земельних ділянок. Інакше кажучи, юридична сила відповідних суб'єктивних прав у тому числі істотного землекористувача не забезпечується достатньою силою державного примусу задля їх здійснення без участі інших осіб (у чому власне і проявляється характер примусу у приватних правовідносинах [10, с. 224]). Це, своєю чергою, зберігає ризик неможливості забезпечення кінцевої мети консолідації (квазі-консолідації) для осіб, які виступають ініціаторами формування масиву земель сільськогосподарського призначення, про який зазначають Б.В. Деревянко та О.А. Туркот [11, с. 16-17], А.С. Попов, С.І. Мовчан, С.М. Коломієць та І.О. Леженкін [12, с. 48] та інші вчені. Адже істотний землекористувач позбавлений можливостей широкого використання інструментів примусу для забезпечення своїх прав за законних інтересів, здійснення яких спрямовується на досягнення консолідації (квазі-консолідації). Як результат, відповідний режим масиву земель сільськогосподарського призначення створює умови для реалізації потенціалу самоорганізації учасників відповідних відносин, проте не забезпечує реалізацію такого потенціалу у примусовому порядку задля забезпечення консолідації прав користування земельними ресурсами масиву земель сільськогосподарського призначення навколо фігури істотного землекористувача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Луцюк О.В. Передумови запровадження правового режиму масиву земель сільськогосподарського призначення. *Форум права*: електрон. наук. фахове вид. 2025. № 84 (4). С. 67–75. URL: https://forumprava.pp.ua/files/067-075-2025-4-FP-Lutsiuk_10.pdf (дата звернення: 2.02.2026). DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.17347711>.
2. Погребняк В.Я. Виникнення, перехід та припинення суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Алерта, 2020. 640 с.
3. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27 (зі змінами).
4. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 р. № 161-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 46–47. Ст. 280 (зі змінами).
5. Луцюк О.В. Окремі особливості правового режиму масиву земель сільськогосподарського призначення. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2025. Вип. 107. С. 188–197. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v107.2025.23>.
6. Венедіктова І.В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 288 с.
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами).
8. Шишка Р.Б. Характеристика, типи та види договорів. *Право та управління*. 2011. № 3. С. 369–380.
9. Луцюк О.В. Особливості земельної дієздатності суб'єкта прав у масиві земель сільськогосподарського призначення. *Сучасні дослідження світової науки*: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Куновіце (Чеська Республіка), 17–18 чер. 2022 р.) Куновіце: Академія ГУСПОЛ, 2022. С. 118–121.
10. Яроцький В.Л. Приватноправовий примус в цивільних охоронних правовідносинах. *Вісник Національної академії правових наук України*. Харків, 2018. № 1. Т. 25. С. 219–235.
11. Деревянко Б., Туркот О. Консолідація земель: позитивні і суперечливі моменти законопроекткування. *Університетські наукові записки*. 2024. № 1 (97). С. 7–21. DOI: <https://doi.org/10.37491/UNZ.97.1>

12. Попов А., Movchan S., Kolomiets S., Lezhenkin I. Formation of agricultural land layout as an alternative of land consolidation. *Економічна та соціальна географія*. 2020. Вип. 84. С. 42–54. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2020.84.42-54>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Луцюк О.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.7: 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.37>

СУЧАСНИЙ ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ПЕРЕХІД І ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЕНЕРГЕТИЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Новосад І.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0003-1202-028X*

Новосад І.В. Сучасний енергетичний перехід і формування системи енергетичних відносин в Україні.

У статті автором висвітлено питання сучасних енергетичних відносин як системи суспільних відносин, що визначають стабільність енергетичного забезпечення держави і суспільства. Досліджено історичний розвиток енергетики та її роль у технологічному прогресі, соціально-демографічних, політичних і екологічних змінах, встановлено, що ключові трансформації джерел енергії – від деревини та вугілля до нафти і газу – завжди були рушійними факторами розвитку цивілізації. Виявлено, що сучасний глобальний енергетичний перехід від вуглецевих і вичерпних джерел до відновлюваних та екологічно нейтральних зумовлений необхідністю зменшення негативного впливу на довкілля, забезпечення стабільності постачання енергоресурсів і відповідності новим вимогам енергетичної безпеки. Доведено, що енергетична безпека є складовою національної безпеки, а енергетичні відносини виступають потужним економічним і геополітичним фактором. Обґрунтовано підхід до розгляду енергетики як системи суспільних відносин, що охоплює пошук, видобування, отримання, переробку, виробництво, зберігання, транспортування, розподіл, збут енергетичних ресурсів та продуктів і надання енергетичних послуг. У статті досліджено особливості формування енергетичної системи України, зокрема проблеми застарілості технологій, часткової забезпеченості власними енергоресурсами та вплив воєнних дій на функціонування галузі. Виявлено, що сучасна енергетика характеризується динамічністю, складністю та неоднорідністю відносин, що поєднують економічні, соціальні та екологічні аспекти. Доведено, що термін «енергетика» є найбільш оптимальним для позначення сфери, яка інтегрує всі види енергетичних відносин і спрямована на досягнення енергетичної безпеки. Обґрунтовано класифікацію енергетичних правовідносин на енергоресурсні, енерговиробничі, енергоінфраструктурні та енергоспоживчі, що дозволяє системно аналізувати структуру та взаємозв'язки даної сфери. Зроблено висновок про те, що сучасна енергетика є цілісним комплексом суспільних відносин, критично важливим для забезпечення стабільності, розвитку та безпеки держави і суспільства.

Ключові слова: правове регулювання, сталий розвиток, енергетичний перехід, енергетичні відносини, енергетична система, еколого-правові вимоги, енергетичне забезпечення, екологічна безпека довкілля.

Novosad I.V. Modern energy transition and the formation of the system of energy relations in Ukraine.

The article highlights the issue of modern energy relations as a system of social relations that determine the stability of energy supply for the state and society. The historical development of energy and its role in technological progress, socio-demographic, political, and environmental changes are examined. It has been established that key transformations of energy sources – from wood and coal to oil and gas – have always been driving factors in the development of civilization. It has been revealed that the modern global energy transition from carbon-based and exhaustible sources to renewable and environmentally neutral sources is caused by the need to reduce negative environmental impact, ensure the stability of

energy supply, and meet new energy security requirements. It has been proven that energy security is a component of national security, and energy relations serve as a powerful economic and geopolitical factor. An approach to understanding energy as a system of social relations has been substantiated, encompassing the search, extraction, acquisition, processing, production, storage, transportation, distribution, sale of energy resources and products, and the provision of energy services. The article examines the specifics of the formation of Ukraine's energy system, in particular the problems of outdated technologies, partial reliance on domestic energy resources, and the impact of military actions on the sector's functioning. It has been revealed that modern energy is characterized by dynamism, complexity, and heterogeneity of relations that integrate economic, social, and environmental aspects. It has been proven that the term «energy» is the most optimal for designating a sphere that integrates all types of energy relations and is aimed at achieving energy security. The classification of energy legal relations into energy resource, energy production, energy infrastructure, and energy consumption relations has been substantiated, allowing for a systematic analysis of the structure and interconnections of this field. The conclusion is drawn that modern energy constitutes an integral complex of social relations critically important for ensuring the stability, development, and security of the state and society.

Key words: legal regulation, sustainable development, energy transition, energy relations, energy system, ecological and legal requirements, energy supply, environmental security.

Постановка проблеми. Стабільне і достатнє забезпечення людства енергією для підтримання досягнутого рівня функціонування та подальшого розвитку стає все більш гострою проблемою, яка зачіпає одразу цілу низку технічних, суспільних та гуманітарних наук. Насправді, потреби в енергетичному забезпеченні не є чимось унікальним і притаманним лише сучасному етапу еволюції людської цивілізації. Уся історія розвитку людини на планеті може бути описана як послідовність трансформації енергетичних відносин, заснована на зміні ключових джерел добування енергії. Саме технологічне освоєння та опанування тих чи інших процесів добування енергії з нових більш прогресивних, ефективних і потужних джерел штовхало суспільство на нові етапи еволюції, зумовлювало соціально-демографічні, політичні, екологічні та інші зміни.

Поступове опанування деревини, вугілля, нафти і природного газу означали важливі віхи в історії людства та ознаменували собою глобальні стрибки в технологічному розвитку, масштабуванні, підвищенні рівня життя і побутового обслуговування тощо. Це стало абсолютно закономірним наслідком, оскільки енергія як така, є невід'ємною частиною будь-якого виробництва, процесу чи діяльності [1, с. 118-119].

Наразі ми знаходимося на порозі чергового глобального енергетичного переходу, який полягає у зміні основних джерел енергії: з вуглецевих та вичерпних – на відновлювані, екологічно дружні та кліматично нейтральні. Такий перехід є вимушеним з багатьох причин. Передусім, традиційна енергетика наразі є одним із найбільших забруднювачів довкілля та продуцентів парникових газів, що активно пришвидшують зміни клімату на планеті. Це сталося у зв'язку з постійним масштабуванням енергогенеруючих потужностей через зростання потреб населення і промисловості, а також через ефект накопичення забруднення. Звичайно, енергетика і раніше здійснювала негативний вплив на довкілля, однак це відбувалося у менших обсягах, що дозволяло навколишньому природному середовищу відновлюватися. Законодавство побудоване таким чином, щоб регламентувати вказаний негативний вплив та зберегти відповідні регенеративні можливості довкілля. Наприклад, господарська діяльність, пов'язана з використанням природних ресурсів – земель, атмосферного повітря, вод, зокрема і шляхом відведення в навколишнє природне середовище забруднюючих речовин (викидів та скидів), здійсненням фізичних впливів, розміщенням відходів виробництва тощо – зобов'язує відповідні підприємства запроваджувати заходи щодо охорони атмосферного повітря, земель, водних об'єктів, дотримуватись інших вимог природоохоронного законодавства та здійснювати свою діяльність з урахуванням екологічних нормативів [2, с. 101-114].

Однак існування таких еколого-правових вимог та обмежень не робить енергетику безпечною для довкілля. При цьому зростання потреб в енергії сучасного цифрового суспільства має бути забезпечене, адже від кількості, достатності, стабільності, доступності цього ресурсу залежить задоволення інших життєво необхідних потреб людей. Зокрема, енергія тримає основи житлово-комунального господарства, живить транспортну галузь, промисловість, насичує діяльність у сільському господарстві, будівництві, медицині тощо. Кожна держава наразі гостро відчуває залежність від енергетичних ресурсів. Як цілком слушно підкреслюється в літературі, енергетична

складова сьогодні посідає більш значуще місце, ніж декілька десятиріччя назад. У зв'язку з цим стимулюються процеси розробки та впровадження технологій з виробництва енергії, отриманої шляхом використання альтернативних джерел, які в першу чергу дозволяють вирішити ряд економічних та екологічних проблем [1, с. 118-119]. Намагаючись знайти свої можливості забезпечити населення та економіку енергією, кожна держава шукає власні правові, організаційні, інституційні та інші шляхи.

З огляду на своє зростаюче значення енергетичні відносини є потужним геополітичним фактором. Це стало очевидним навіть на прикладі утворення ЄС, який народився саме як об'єднання держав на енергетичних передумовах.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Питання енергетичних відносин як предмету правового регулювання останнім часом активно досліджуються у вітчизняній науковій літературі. Значний внесок у розвиток теми зробили праці Балюк Г.І. та Ковальчук Т.Г. [2] які висвітлюють законодавче забезпечення екологічної безпеки у сфері електроенергетики.

Український досвід та українські практики у сфері енергетичного права аналізуються у працях Молодиченка В.В., Аносова І.П., Афанасєвої Л.В., Гапотій В.Д., Олексенко Р.І., Орлова А.В., Ятченко А.Д. [3]. Водночас, міжнародно-правовому регулюванню відносин у сфері альтернативних джерел енергії присвячені дослідження Башун А.В. [1] у свою чергу зарубіжний досвід державного регулювання формування енергетичного ринку розкрив у своїх працях Бедін С.В. [4].

Попри достатню кількість літератури з даної теми, відчувається нестача систематизованого матеріалу з теми дослідження, а тому із використанням різних методів наукового пізнання було проаналізовано, погруповано, систематизовано інформацію і подано у світлі теми дослідження.

Метою даної публікації є дослідження сучасних енергетичних відносин, як предмету правового регулювання та їх вплив на сучасну енергетику що є, критично важливим для забезпечення стабільності, розвитку та безпеки держави і суспільства.

Виклад основного матеріалу. Нафтові кризи 1970-х років, аварії на атомних електростанціях, політичні рішення про відмову від споживання російських нафти і газу через війну в Україні тощо – можна простежити, наскільки потужно та різнобічно енергетика впливає на сучасний світ та змінює його. Пересічному споживачу досі здається, що система енергопостачання, якою він користується, існує, щоб обслуговувати його потреби. Однак енергетика є настільки сильним самостійним фактором політичного, економічного та екологічного впливу, що насправді вона давно перестала бути суто обслуговуючою та багато в чому вже сама трансформує відносини, що знаходяться в її орбіті.

Дійсно, широке коло економічних відносин, що виникають у процесі видобування первісних джерел енергії: вугілля, нафти, газу, уранових руд тощо, їх переробка, транспортування, ринки оптової купівлі-продажу; використання цих джерел: вироблення електричної енергії, функціонування оптових ринків її купівлі-продажу, системи передачі та розподілу споживачам тощо, утворюють надзвичайно складну систему суспільно-економічних відносин [5, с. 113-120]. До цих умовно «традиційних» відносин додаються новітні енергетичні відносини, які з'являються внаслідок активізації сучасного енергетичного переходу. Мова йде, наприклад, про відносини використання відновлюваних джерел енергії, верифікації парникових газів, підвищення енергоефективності тощо. Така різноманітність відносин, що наповнюють енергетичну сферу, зумовлює той факт, що сучасне правове регулювання енергетики побудоване на різних принципах, із використанням різного методологічного інструментарію, що, на перший погляд, може створити враження розрізненості правового поля.

Додатково ускладнюють регулювання енергетики такі фактори як невизначеність умов функціонування (мінливість цін на паливо, коливання споживчого попиту тощо) та вкорінена вертикальна інтеграція, що розглядається як серйозна перешкода для подальшого підвищення ефективності, оскільки існування жорстких внутрішньофірмових зв'язків виключає розвиток конкурентних відносин, а можливості органів державного управління щодо виявлення резервів і стимулювання підвищення ефективності регульованих компаній об'єктивно обмежені [1, с. 397-403]. Ці іманентні ознаки енергетичної галузі є наслідком, зокрема, пануючої парадигми енергетичних відносин, що засновані на використанні вуглецевих джерел енергії.

Українська енергетична система формується під впливом усіх загальних проблем та викликів, що притаманні цивілізаційному зламу, а також має власні особливості, що характеризують вітчизняні енергетичні відносини як унікальний продукт історичного поєднання правових, природних,

соціальних, екологічних, економічних та інших факторів. Як відомо, будівництво енергетичної системи України відбувалося не одночасно, а у різні періоди часу та під впливом різних суттєвих обставин. Це зумовлює ті риси, що їй притаманні.

Зокрема, «основними складовими паливно-енергетичного комплексу України (ПЕК) є видобувна промисловість – вугільна, нафтова, нафтопереробна, газова промисловість та електроенергетика (теплові, атомні, вітрові, сонячні та гідроелектростанції, а також підприємства передавання та розподілу енергії). Основою електроенергетики України є Об'єднана електроенергетична система (ОЕС), яка здійснює централізоване електрозабезпечення внутрішніх споживачів і, взаємодіючи з енергосистемами сусідніх держав, забезпечує експорт та імпорт електроенергії» [2, с. 101-114]. Централізоване виробництво електричної енергії в ОЕС України здійснюють більше десятка потужних теплових і гідроелектростанцій, які входять до складу державних і приватних акціонерних енергогенеруючих компаній. Переважна більшість великих енергетичних об'єктів (видобувних, переробних, енергогенеруючих, розподільчих, зберігаючих) була збудована ще у минулому столітті за перебування України у складі Радянського Союзу. Створення цих об'єктів враховувало не лише технологічний рівень того часу, але й логістичні та споживчі потреби, що критично не відповідають реаліям сьогодення.

За часів незалежності, Україна як молода держава зіткнулася із великою кількістю проблем, зокрема, із катастрофічним застаріванням технологічного обладнання та потребами в оновленні фондів енергетичної галузі. Складнощі проявилися уже в самий розпал економічної кризи 1990-х років, коли уся система відносин в державі перебудовувалися на нові ринкові засади. Так, «на кінець 1998 року 95,2% енергоблоків ТЕС відпрацювали свій розрахунковий ресурс (100 тис. годин), у тому числі 72,1% перевищили граничний ресурс (170 тис. годин), а 53,8% енергоблоків (більше половини!)» [3, с. 71]. Паралельно із цим, енергетика використовувалася як дешевий (а іноді безкоштовний) донор для інших галузей економіки, зокрема експортоорієнтованих, забезпечуючи їм конкурентоздатність. Однак відсутність належних капіталовкладень у енергетику та зростаючі навантаження на неї призвели до поглиблення кризових явищ.

Воєнні дії на території України додатково загострили існуючі проблеми технологічного забезпечення вітчизняної енергетичної системи. Постійні руйнування енергетичних об'єктів ставлять питання виживання, а не оновлення, однак потреба в модернізації та капітальному ремонті більшості потужностей не зникає.

Не менш складним є сучасний стан вітчизняних енергетичних відносин у сфері забезпечення енергетичною сировиною та ресурсами. Насправді, у науці поширеною є думка про пряму залежність енергетичної безпеки держави від рівня її природноресурсового багатства. Якщо екстраполювати цю думку на Україну, то можна побачити кілька важливих аспектів. По-перше, стан та проблеми енергетичної сфери України можуть призвести до втрати, хоч і частково, суверенітету держави [3, с. 71], а значить становлять значну загрозу національній безпеці. По-друге, рівень розвитку паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) України справляє визначальний вплив на стан її економіки, на розв'язання проблем соціальної сфери і рівень життя людей, і тому так важливо контролювати показники цього розвитку. Енергетичну незалежність завжди пов'язують з національною безпекою держави. Історія та сучасність доводять цю тезу.

При цьому можна конкретизувати, що від рівня забезпеченості енергетичними ресурсами раніше залежав в цілому рівень енергетичної безпеки держави, тобто це був фактор «природної удачі». Дійсно, у тій парадигмі енергетичних відносин, в якій основним джерелом є викопні вуглеводні, наявність на території держави власної достатньої паливно-енергетичної сировини є ключовою умовою її енергетичної незалежності, а значить безпеки. Навіть у такій парадигмі Україна була би досить успішною, оскільки вона належить до числа держав світу, що мають запаси всіх видів паливно-енергетичної сировини (нафта, природний газ, вугілля, торф, уран тощо). Проте ступінь забезпеченості запасами, їх видобуток і використання неоднаковий, а в сумі вони не створюють необхідний рівень енергетичної безпеки (власними енергоресурсами Україна забезпечує себе приблизно на 47%) [3, с. 163].

Сучасний енергетичний перехід змінює ці принципи та корелянти. Доступність відновлюваних джерел енергії надає можливість країнам, які є бідними на традиційні енергетичні ресурси, забезпечувати власні потреби та навіть формувати експортні обсяги енергопродуктів. Ми спостерігаємо це на прикладі України, яка навіть в умовах війни спромоглася продавати власновироблений біогаз в ЄС [6].

Надзвичайно важливо в контексті нашого дослідження визначитися із тим, що входить до енергетичної системи та формує сучасну енергетику. Відповідь на це питання дасть змогу окреслити коло тих відносин, що виникають у даній сфері та можуть бути ідентифіковані як енергетичні.

Передусім, слід наголосити на плюралізмі термінів, які активно використовуються для позначення указаної сукупності суспільних відносин: енергетика, енергетична система, паливно-енергетичний комплекс тощо. Ще більша розрізненість спостерігається під час аналізу підходів до розуміння цих понять. Так, одні вчені визначають дане поняття як методи та засоби застосування та експлуатації різноманітних видів енергії для промислових, транспортних, сільськогосподарських та інших потреб [7, с.107]. Інші вважають, що під поняттям «енергетика» (англ. Energy industry) слід розуміти сукупність галузей господарства, що вивчають і використовують енергетичні ресурси з метою вироблення, перетворення, передачі і розподілу енергії [8].

Найбільш узагальнене визначення поняття енергетики надається все ж по типовому шаблону, який складається з таких елементів:

а) *одна з галузей економіки*. Ідентифікація через економічний галузевий характер має власну специфіку. Наприклад, ч. 1 ст. 260 ГК України надавала визначення галузі економіки та розуміла її як сукупність усіх виробничих одиниць, які здійснюють переважно однакові або подібні види виробничої діяльності. Однак тут не все однозначно. По-перше, в рамках енергетики суб'єкти здійснюють неоднорідну діяльність (від розвідки природних енергетичних ресурсів до підвищення енергоефективності будівель тощо). По-друге, всередині енергетики законодавець виділяє інші галузі та нормативно закріплює їх існування. Наприклад, відповідно до Закону України «Про ринок електричної енергії» електроенергетика – це галузь економіки України, що забезпечує споживачів електричною енергією [9]. Відповідно до Закону України «Про нафту і газ» нафтогазова галузь – галузь економіки України, яка разом з іншими галузями забезпечує пошук, розвідку та розробку родовищ нафти і газу, транспортування, переробку, зберігання і реалізацію нафти, газу та продуктів їх переробки [10]. Тобто наразі законодавець не повною мірою визначився із ключовими поняттями «галузь економіки», саме тому спроби будувати дефініцію енергетики через нього не дають необхідного ступеня ясності.

Водночас ідентифікація енергетики через галузь економіки не є надто перспективним шляхом з огляду на загальну тенденцію до залучення споживачів в енергетичні відносини, розвиток відновлюваної генерації, локалізацію тощо. Енергетичні відносини (наприклад, встановлення домашніх сонячних панелей, підвищення енергоефективності будівель тощо) можуть бути не господарськими. Тому наразі (і тим більше – у перспективі) більш доречно говорити про енергетику як систему суспільних відносин, а не про галузь економіки;

б) *складається із суб'єктів господарювання*. Такий методологічний підхід, хоча є досить спірним, має пояснення: зокрема, у цитованій вище нормі ст. 260 ГК України уже більше двадцяти років галузь економіки розумілася саме як сукупність виробничих одиниць, тобто акцент було зроблено саме на суб'єктах господарювання. Він також був неодноразово використаний і в інших нормативних та програмних актах. Наприклад, саме таким чином визначався паливно-енергетичний комплекс у попередній Енергетичній стратегії України до 2030 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 року № 1071-р [11].

Узагалі, вважаємо таке бачення спрощеним, хоча різні його варіанти зустрічаються в літературі досить часто. Наприклад, в одному з технічних підручників енергетичну систему пропонується розуміти як «сукупність електростанцій, електричних та теплових мереж, споживачів електроенергії та теплоти, пов'язаних загальним режимом у неперервному процесі виробництва, перетворення, розподілу та споживання електричної і теплової енергії із загальним керуванням режимів» [12, с.5-6]. Подібні дефініції-перерахування приречені на неповноту та критичну обмеженість, особливо в умовах постійної стрімкої еволюції енергетичних відносин, адже вони не вказують на характерні ознаки явища;

в) *охоплює розвідування, видобування, переробку, виробництво, зберігання, транспортування, передання, розподіл, торгівлю, збут, продаж енергетичних ресурсів, енергетичних продуктів та енергетичних послуг*.

У цілому описана шаблонна структура для визначення енергетики є поширеною, але все ж не єдино можливою та універсальною. Наприклад, досить активно здійснюється спроба дати дефініцію через структуру енергетики. Такий методологічний підхід має свої вади, оскільки структура енергетики не відображає абсолютно усі види енергетичних відносин, а значить не здатна, вказу-

ючи на основні характерні ознаки поняття, дати його вичерпну дефініцію. Добре проглядається це на прикладі твердження, що «структуру паливно-енергетичного комплексу складають: газова, нафтова, вугільна промисловості, енергетика. Ці галузі забезпечують видобуток первинних енергетичних ресурсів, їх переробку, використання для виробництва електричного струму» [13, с. 23-30]. Така теза упускає безліч важливих складових сучасної енергетики як системного явища.

На нашу думку, паливно-енергетичний комплекс та енергетична система є синонімічними поняттями, які виникли та використовувалися за різних історичних обставин. Однак найбільш оптимальним, на наш погляд, є все ж поняття енергетики, під якою має розумітися сукупність суспільних відносин щодо пошуку, добування, отримання, переробки енергетичних ресурсів з метою виробництва енергетичних продуктів, а також відносини щодо зберігання, постачання, розподілу, збуту таких продуктів, надання енергетичних послуг, які об'єднані метою досягнення, підтримання та реалізації енергетичної безпеки держави та суспільства.

Як помітно, сучасна енергетика охоплює широке коло неоднорідних відносин, що вимагає їх класифікації. З позицій науки міжнародного права, Р.Р. Дубас розподілив правовідносини у сфері енергетики «за видами діяльності (видобуток, транспортування, включаючи транзит, переробка енергетичних матеріалів та продуктів) та за їх суб'єктним складом (міждержавні, недержавні та змішані)» [16]. Однак такі класифікації є занадто спрощеними для цілей нашого дослідження, і тому не можуть бути прийняті без глибокого аналітичного опрацювання.

Крім того в літературі енергетичні відносини також поділяють на власне енергетичні та відносини щодо державного регулювання та контролю у цій сфері [15, с. 133-134]. Подібні класифікаційні підходи також викликають методологічні зауваження, оскільки не розкривають сутності енергетичних відносин, а навпаки – проводять їх штучну внутрішню сепарацію за нечітким критерієм, оскільки державне регулювання та контроль відбуваються щодо усіх відносин у сфері енергетики (і щодо видобутку енергетичних ресурсів, і щодо організації ринку електроенергії, і щодо державної підтримки «зеленої» генерації тощо).

Висновки. Вважаємо, що сучасна енергетика є складною динамічною системою суспільних відносин, які представлені такими групами:

Енергоресурсні – ті відносини, що виникають під час пошуку, видобування, збирання, отримання, переробки енергетичних ресурсів, тобто тих ресурсів та об'єктів, що є носіями енергії. Енергетичними ресурсами можуть бути викопні вуглецеві природні ресурси (вугілля, нафта, природний газ, торф тощо), альтернативні відновлювані джерела (доменний та коксівний газ, газ метан дегазації вугільних родовищ тощо), відходи, біомаса та інші. Отримання цих енергетичних ресурсів, дотримання критеріїв допустимості їх використання, первинна переробка, яка необхідна для того, щоб перетворити сировину в підготовлений стабільний матеріал – це усі ті відносини, які відносяться до енергоресурсних. Значна їх частина є за своєю юридичною суттю природоресурсною, але не уся, оскільки внаслідок енергетичного переходу поступово збільшується невикопна складова енергетичної сировини;

Енерговиробничі – ті відносини, що виникають під час виробництва безпосередніх енергетичних продуктів (електричної та теплової енергії, палива). Ці відносини охоплюють систему електрогенерації, виробництво різних видів палива. Фактично, ці відносини відображають собою важливий етап, коли з енергетичних ресурсів, видобутих, отриманих, акумульованих, первинно оброблених на попередньому етапі, генерується енергетичний продукт, готовий до споживання. В юридичній природі даних суспільних відносин можна простежити уже значне зменшення природоресурсного, зате значне посилення екологічного елементу;

Енергоінфраструктурні – ті відносини, які виникають під час постачання, зберігання, транспортування, розподілу, утилізації вироблених енергетичних продуктів. Указані правовідносини уже максимально віддаляються від природоресурсного права та мають змішану господарську і адміністративну природу, оскільки по своїй суті вони є організаційними та в значній мірі комерційними, але з огляду на соціальну, екологічну та економічну значущість суттєво регламентуються публічно-правовими нормами;

Енергоспоживчі – ті відносини, які виникають під час організації споживання енергопродуктів. Довгий час таке споживання було досить слабо регламентованим з еколого-правових позицій. Енергетичний перехід значно змінив підходи до регулювання енергоспоживчих відносин, зокрема посилив вимоги до енергоефективності, моніторингу викидів парникових газів під час використання енергетичних продуктів тощо. Тобто на споживачів покладається значний тягар

обов'язків щодо еколого-відповідальної поведінки в рамках нової енергетичної парадигми. Разом із цим, енергоспоживчі відносини мають яскраво виражений соціальний відтінок, і саме тому вагоме значення в них посідає регулювання проблем ціноутворення, встановлення тарифів на енергопродукти для споживачів тощо.

Представлена нами класифікація системи сучасних енергетичних відносин указує на, з одного боку, їх неоднорідність, а з іншого – на їх органічну об'єднаність в єдиний міцний комплекс. Першою цементуючою ознакою, що уже простежується на даному дослідницькому етапі, є використання єдиної ключової термінології, яка потребує додаткового науково-теоретичного аналізу.

Отже, за результатами проведеного аналізу пропонуємо систематизувати отримані результати. Доведено, що серед синонімічних термінів (енергетика, енергетична система, паливно-енергетичний комплекс) найбільш оптимальним є поняття енергетики, під яким слід розуміти сукупність суспільних відносин щодо пошуку, добування, отримання, переробки енергетичних ресурсів з метою виробництва енергетичних продуктів, а також відносини щодо зберігання, постачання, розподілу, збуту таких продуктів, надання енергетичних послуг, які об'єднані метою досягнення, підтримання та реалізації енергетичної безпеки особи, суспільства та держави.

Запропоновано класифікувати сучасні енергетичні правовідносини на такі види: енергоресурсні, енерговиробничі, енергоінфраструктурні та енергоспоживчі. Енергетичні відносини формують собою неоднорідний, але цілісний комплекс суспільних відносин, що якісно відрізняється від інших суміжних відносин, значний за своїм обсягом та суспільною вагомістю, демонструє спільність суб'єктної, об'єктної та змістовної складової та вказує на фактичне існування специфічної сфери діяльності, яка системно врегульована правом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Башун А.В. Міжнародно-правове регулювання відносин у сфері альтернативних джерел енергії. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 95 (1). С. 118–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2011_95%281%29_50
2. Балюк Г.І., Ковальчук Т. Г. Законодавче забезпечення екологічної безпеки у сфері електроенергетики. *Адміністративне право і процес*. 2015. № 3 (13). С. 101–114. URL: <https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/2bb20ca6-6991-47bc-8379-8cea8673a761/content>.
3. Енергетичне право: український досвід та українські практики: навч.-метод. посібник / Молодиченко В.В., Аносов І.П., Афанасєва Л.В., Гапотій В.Д., Олексенко Р.І., Орлов А.В., Ятченко А.Д. / За заг. ред. проф. В.В. Молодиченка. Київ, 2015. 208 с. С. 71.
4. Бєдін С.В. Зарубіжний досвід державного регулювання формування енергетичного ринку. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 1 (36). С. 397 – 403. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=1=&S21STR=%D0%9672481%2F2012%2F1.
5. Битяк О.Ю. Систематизація законодавства України у сфері електроенергетичних відносин. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 3. С. 113 – 120. URL: <https://nlu.edu.ua/naukovczyam/fahovi-vydannya/visnyk-nyuu-imeni-yaroslava-mudrogo-seriya-filosofiya-filosofiya-prava-politologiya-socziologiya>.
6. Україна почала експорт біометану до Євросоюзу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3957460-ukraina-rozprocinae-eksport-biometanu.html> (дата звернення: 07.02.2025 року).
7. Майданевич Н.В. Поняття та сутність категорії «електроенергетика». *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 105–109.
8. Енергетика. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0>
9. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017 року. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 27-28. Ст. 312. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text>.
10. Про нафту і газ: Закон України від 12.07.2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 50. Ст. 262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2665-14#Text>.

11. Про схвалення Енергетичної стратегії України до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 року № 1071-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/p0002120-13#Text> (втратило чинність).
12. Маліновський А.А., Хохулін Б.К. Основи електроенергетики та електропостачання: підручник. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. 379 с. С. 5–6.
13. Дікарев О.І., Краснощок О.В., Зваженко Ю.В., Накалюжна А.С. *Становлення Lex Petrolea та Lex Mercatoria в системі джерел енергетичного права. Наукові праці МАУП*. 2015. Вип. 45 (2). С. 23–30.
14. Дубас Р.Р. Становлення та розвиток міжнародного енергетичного права в умовах глобалізації міжнародних економічних відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2010. 23 с.
15. Сердюкова І.В. Правова природа енергетичних відносин. *Університет і регіон: проблеми сучасної освіти (Міжнародні Далівські читання): матеріали XV наук.-практ. конф. (Луганськ, 26-27 листопада 2009 року)*. Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2009. С. 133-134.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Новосад І.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИКИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ТЕРИТОРІЙ У ПРАКТИЦІ ВОЄННОГО МІСТОБУДУВАННЯ

Петрецька Н.І.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-5675-7059

Петрецька Н.І. Правові питання забезпечення політики екологічної стійкості територій у практиці воєнного містобудування.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що військові дії Російської Федерації щоденно завдають значної та непоправної екологічної шкоди довкіллю та людині. Систематичний моніторинг стану навколишнього середовища, здійснюваний українськими та міжнародними інституціями, дозволяє об'єктивно визначати масштаби екологічних наслідків війни. На основі цих даних із застосуванням методів мета-науки у сфері екологічного та містобудівного права розкривається поняття екологічної стійкості територій у практиці воєнного містобудування. Крім того, методологія ґрунтується на аналізі міжнародних документів (зокрема доповіді Комісії Брундтланд), українського законодавства та сучасних наукових досліджень у сфері екології, права та містобудування. Використано системний підхід, що поєднує правові, економічні та соціальні аспекти.

Мета статті полягає у дослідженні правових питань забезпечення політики екологічної стійкості територій в умовах воєнних трансформацій, аналізі інституційних механізмів та визначенні принципів, що формують нові підходи до містобудування.

Основні результати:

- визначено принципи екологічної стійкості у воєнному містобудуванні («не нашкодити», мінімізація впливу на довкілля, управління ризиками, збереження критичних територій, інтеграція екологічних критеріїв у плани відновлення).
- показано взаємозв'язок екологічної стійкості з економічними моделями України, які значною мірою зберігали риси екстенсивно-витратної системи, успадкованої від СРСР.
- окреслено проблеми сільських територій, що поєднують екологічну та соціально-економічну вразливість, а також ізольованість від інноваційно-інвестиційних процесів.
- проаналізовано виклики для критичної інфраструктури та альтернативної енергетики, які можуть створювати додаткові екологічні ризики.

Наукова новизна полягає у комплексному розгляді екологічної стійкості як загальнонаціональної цінності, що виходить за межі локальних практик і стає стратегічним орієнтиром розвитку країни.

Практичне значення дослідження полягає у формуванні правових та інституційних засад для інтеграції екологічних критеріїв у політику відновлення територій, розвитку інноваційної інфраструктури та забезпечення балансу між економічним прогресом і екологічною безпекою.

Ключові слова: екологічна стійкість; воєнне містобудування; сталий розвиток; управління територіями; правове регулювання.

Petretska N.I. Legal aspects of environmental sustainability policy in military urban planning.

Relevance of the study is determined by the fact that the military actions of the Russian Federation cause daily and irreparable environmental damage to nature and human health. Systematic monitoring of the environment conducted by Ukrainian and international institutions provides objective data on the

scale of ecological consequences of war. Based on these findings and applying meta-science methods in environmental and urban planning law, the concept of environmental resilience of territories in military urban planning is revealed. In addition, the methodology relies on the analysis of international documents (including the Brundtland Commission Report), Ukrainian legislation, and contemporary scientific studies in ecology, law, and urban planning. A systemic approach is applied, combining legal, economic, and social dimensions.

The aim of the article is to explore the legal issues of ensuring environmental sustainability policy in the context of war-related transformations, to analyze institutional mechanisms, and to define principles that shape new approaches to urban planning.

Key results:

- The principles of environmental resilience in military urban planning are identified (“do no harm”, minimizing environmental impact, risk management, preservation of critical areas, integration of environmental criteria into recovery plans).
- The interrelation between environmental resilience and Ukraine’s economic models is demonstrated, highlighting the persistence of an extensive resource-consuming system inherited from the USSR.
- The challenges of rural territories are outlined, emphasizing their ecological and socio-economic vulnerability and isolation from innovation and investment processes.
- The risks associated with critical infrastructure and renewable energy projects are analyzed, showing that even alternative energy may create ecological threats if implemented without regard to landscapes and community needs.

Scientific novelty lies in the comprehensive consideration of environmental resilience as a national value that transcends local practices and becomes a strategic guideline for the country’s development.

Practical significance of the study is in shaping legal and institutional foundations for integrating environmental criteria into recovery policies, developing innovation infrastructure, and ensuring a balance between economic progress and ecological security.

Key words: environmental resilience; military urban planning; sustainable development; spatial management; legal regulation.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена тим, що військові дії РФ щоденно завдають значної та непоправної екологічної шкоди довкіллю й людині. Систематичний моніторинг стану навколишнього середовища, здійснюваний українськими та міжнародними інституціями та окремими науковцями, дозволяє об’єктивно визначати масштаби екологічних наслідків війни. На основі цих даних, із застосуванням методів мета-науки у сфері екологічного та містобудівного права, стає можливим розкриття поняття екологічної стійкості територій у практиці воєнного містобудування. Такий методологічний підхід дозволяє ширше розкрити поняття екологічної стійкості та дослідити процеси її формування, зокрема інституційні механізми, що забезпечують стійкість у складних умовах трансформації територій. Об’єктом дослідження виступають території, що зазнали впливу воєнних дій, в тому числі наслідки впровадження особливого правового режиму воєнного стану, а предметом – політика екологічної стійкості у сфері містобудування.

Стан опрацювання проблематики. Попри наявність окремих досліджень і стратегічних документів, комплексний правовий аналіз екологічної стійкості у воєнному містобудуванні досі відсутній, що й визначає актуальність даної роботи. Після оприлюднення доповіді Комісії Брундтланд приватні особи, бізнес-структури та державні інституції консолідувалися навколо чотирьох ключових засад, які визначають орієнтири для досягнення екологічно стійкого майбутнього. До них належать:

Економічне зростання має здійснюватися з урахуванням екологічних обмежень і бути узгодженим із використанням природних ресурсів.

Потреби нинішнього покоління повинні задовольнятися таким чином, щоб не обмежувати можливості майбутніх поколінь.

Розвиток передбачає справедливий розподіл ресурсів і можливостей між країнами та соціальними групами.

Екологічні проблеми мають транснаціональний характер, тому їх вирішення можливе лише через міжнародну координацію та партнерство [1].

Хоча міжнародні документи закладають основи сталого розвитку, сучасні виклики війни показують, що правові механізми забезпечення екологічної стійкості територій потребують системного

переосмислення. В Україні правові засади охорони довкілля закріплені у Конституції та базових законах («Про охорону навколишнього природного середовища» «Про охорону земель»), проте їх застосування в умовах воєнних трансформацій територій залишається недостатньо дослідженим. Це створює прогалину у правовому забезпеченні екологічної стійкості та підкреслює необхідність комплексного аналізу, який поєднає міжнародні стандарти з національними реаліями.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи доповідь Комісії Брундтланд, слід зазначити, що політика екологічної стійкості зосереджується на формуванні здатності територій протистояти екологічним викликам, адаптуватися до кліматичних змін, забезпечувати збереження природних ресурсів та підтримувати функціонування екосистемних послуг. Її головний акцент робиться на витривалості та адаптивності систем. Водночас політика сталого розвитку територій вирізняється комплексним характером, адже інтегрує економічні, соціальні та екологічні виміри. Її завдання полягає не лише в охороні довкілля, а й у забезпеченні економічного зростання, соціальної справедливості та інституційної спроможності, що створює умови для гармонійного й збалансованого розвитку територій.

У цьому контексті важливо підкреслити, що концепції екологічної стійкості та сталого розвитку не існують ізольовано, а набувають особливого значення саме в умовах воєнних трансформацій територій. Вони стають методологічною основою для формування нових підходів у містобудуванні, де поєднуються завдання оперативного захисту та довгострокового відновлення.

Воєнне містобудування має ґрунтуватися на наукових дослідженнях оцінки екологічних ризиків та враховувати, що планування територій у воєнних умовах поєднає оперативні заходи захисту з довгостроковими завданнями відновлення і сталого розвитку.

Таким чином, екологічна стійкість постає не лише як теоретична категорія, а й як практичний орієнтир для містобудівних рішень у воєнних умовах. Розширюючи попередні напрацювання, нині до принципів екологічної стійкості додаються положення, що враховують специфіку воєнних трансформацій територій. У результаті методологічні засади стійкості трансформуються у конкретні вимоги до воєнного містобудування.

Основні принципи екологічної стійкості у воєнному містобудуванні:

- Принцип «не нашкодити» у плануванні, реконструкції та відновленні міст і територій в умовах агресії;
- Використання технологій і матеріалів, що мінімізують негативний вплив на довкілля;
- Оцінка та управління ризиками забруднення ґрунтів, водних ресурсів і атмосферного повітря;
- Проектування інфраструктури, здатної до швидкого відновлення після руйнувань;
- Збереження критичних територій з природоохоронною, культурною та історичною цінністю;
- Інтеграція екологічних критеріїв у плани відновлення та реконструкції.

Принципи екологічної стійкості у воєнному містобудуванні тісно пов'язані з економічними моделями, що формувалися в Україні впродовж періоду незалежності. Водночас саме економічна політика, яка значною мірою зберігала риси екстенсивно-витратної моделі, успадкованої від СРСР, визначила рамки розвитку територій. Такий підхід спричинив накопичення системних екологічних проблем, які були визнані критичними ще до початку повномасштабної агресії Російської Федерації. Основними чинниками цього стали відсутність належних правових та економічних механізмів для розвитку екологічно безпечних технологій і природоохоронних систем. Низька управлінська компетентність, корупція та безвідповідальність щодо питань екологічної безпеки призвели до деформації розуміння таких базових категорій, як «екологічна безпека» та «економічний прогрес». Унаслідок цього відбувалося стрімке зростання промислових міст, тоді як розвиток сільських територій залишався невирішеною проблемою на тлі занепаду колгоспів із великими площами земель, які згодом зазнали зміни у своєму цільовому використанні. Сукупність цих факторів створила передумови для того, щоб екологічна стійкість територій стала ключовим завданням сучасної політики та воєнного містобудування.

Політика екологічної стійкості територій передбачає здатність витримувати екологічні навантаження, спричинені війною: руйнування інфраструктури, забруднення ґрунтів і води, втрату біорізноманіття та інші негативні процеси. В Україні спостерігається один із найвищих у Європі рівнів споживання водних ресурсів, вирубування лісів та розораності земель. Як зазначає Г. Пономаренко, розораність сільськогосподарських угідь у Херсонській області – 90,1%, у Миколаїв-

ській – 84,6%, Запорізькій – 84,2%, Одеській – 80, 2%, тоді як в Україні в цілому – 78,5%. Такого рівня розораності не має жодна країна світу [2].

Подібне надмірне антропогенне навантаження вже саме по собі створювало критичні ризики для екологічної стійкості територій. В умовах війни ці проблеми загострилися, адже руйнування інфраструктури, забруднення земель та водних ресурсів накладаються на історично сформовану надмірну експлуатацію природних угідь, в тому числі тих територій, які мали б мати статус заповідних. Це поєднання чинників значно ускладнює процеси відновлення та потребує системного моніторингу й нових підходів до управління територіями.

На жаль, станом на 2026 рік частина територій зазначених областей перебуває під окупацією РФ. Як зазначено в Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року, військова агресія Російської Федерації проти України суттєво погіршила національну і світову продовольчу безпеку, загостривши низку проблем, пов'язаних із забезпеченням населення харчовими продуктами. Це зумовлено обмеженням використання земель для ведення сільського господарства, адже значна їх частина замінована, забруднена небезпечними речовинами або розташована в зоні окупації. Такі землі мають різний ступінь забруднення, що потребує систематичного обстеження та подальшого моніторингу [3].

Війна призвела до знищення значної кількості підприємств харчової промисловості та допоміжної інфраструктури, що спричинило інфляцію, зростання споживчих цін, порушення логістичних ланцюгів і дефіцит кваліфікованих кадрів. У результаті знизилася обсяги виробництва та експорту продовольства, насамперед зернових культур та олій, що обмежило доступ виробників до фінансових ресурсів і ускладнило ведення господарської діяльності [3].

Такі економічні виклики тісно переплітаються з екологічними проблемами, адже руйнування виробничої бази та інфраструктури посилює тиск на природні ресурси й ускладнює їх раціональне використання. Саме тому питання екологічної стійкості неможливо розглядати окремо від економічних процесів та суспільної свідомості.

На думку В. Костицького, коріння екологічних проблем лежить у свідомості людей та економіці. Перехід до сталого розвитку неможливий без зміни стереотипів у свідомості та синхронізації економічних інтересів із екологічними імперативами. Важливим завданням екологічної стратегії є поєднання вимог екологічної безпеки з економічними закономірностями, що орієнтують виробників на прибуток [4].

Політика екологічної стійкості територій має шукати баланс між економічним розвитком і екологічними потребами. Незмінними залишаються базові потреби людини: чисте повітря, питна вода, земля, надра, флора і фауна. Особливо актуальним є питання якості питної води в сільській місцевості [5].

Як зазначають Н.Васильєва, С.Приліпко, О.Васильєва, Н.Шевченко: «у довгостроковій перспективі має відбутись фундаментальна трансформація вітчизняної економіки у зелену з нульовим рівнем шкідливих викидів. У короткостроковій - варто провести комплексні заходи з очищення навколишнього природного середовища, забезпечити постачання безпечної питної води з дотриманням відповідних санітарних умов тощо, а для цього має бути створена відповідна інфраструктура.»[6].

У кожній державі соціально-економічний розвиток територій можливий лише за умови належного розвитку інфраструктури. Основною проблемою залишається слабка дорожня мережа, що ускладнює транспортне сполучення, стримує бізнес, туризм та постачання продукції, а в умовах війни це питання безпеки. Розвиток транспортної інфраструктури є ключовим чинником як для сіл, так і для міст, адже саме вона забезпечує інтеграцію територій у загальнонаціональний економічний простір.

В Україні з 2015 року триває адміністративно-територіальна реформа та фінансова децентралізація, що мала на меті розширити можливості місцевих органів влади у вирішенні екологічних та соціально-економічних проблем. Проте реалії війни показали протилежне: створені інституційні основи для розвитку територій не виправдали себе як надійний інструмент раціонального планування та використання ресурсів.

У цих умовах стимулювання позитивних змін на рівні сільських та міських територій потребує активізації інноваційно-інвестиційних процесів. Йдеться про створення сприятливого інвестиційного клімату та прозорих відносин у сфері інноваційної діяльності, пошук внутрішніх інвестиційних ресурсів, налагодження зв'язку між наукою та освітою, формування інноваційних центрів із залученням бізнесу та місцевої влади.

Державна політика фактично ігнорує наукові дослідження у сфері містобудування, екології та землекористування, що ускладнює формування ефективної стратегії розвитку в умовах війни та відновлення. Особливо відчутними наслідки такої моделі стали для сільських територій, де екологічні проблеми поєдналися з економічною та соціальною вразливістю. Розвиток сільських територій залежить від управлінських рішень і впровадження інноваційних методів, тоді як законодавство (ст. 5, 8 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища») прямо передбачає охорону природних ресурсів та проведення систематичних наукових досліджень для забезпечення екологічної безпеки.

Дослідження розвитку інноваційно-інвестиційної інфраструктури та можливостей міжнародного співробітництва засвідчило ізольованість сільських територій від участі в інноваційно-технологічних процесах. Більшість об'єктів інноваційної інфраструктури (технологічні та індустріальні парки, кластери, венчурні фонди) зосереджені у великих містах, що суперечить задекларованим цілям децентралізації та пріоритетності розвитку сільських територій. Водночас саме ці об'єкти є інструментами стимулювання виробництва, залучення інвестицій, підвищення зайнятості та вирівнювання регіонального розвитку.

Окремої уваги потребує питання критичної інфраструктури, яка в умовах війни стала одним із найвразливіших елементів економічної та екологічної стійкості. Руйнування енергетичних об'єктів, транспортних вузлів, систем водопостачання та комунікацій не лише ускладнює життєдіяльність населення, а й стримує інвестиційну активність та розвиток бізнесу. Як зазначають О.В. Длугопольський, О.Ф. Лесик, М.М. Фаріон, О.А. Бучко релокація підприємств у більш безпечні регіони показала, що саме наявність стабільної критичної інфраструктури є визначальним чинником для їхнього відновлення та інтеграції у нові економічні простори [7]. Таким чином, відновлення та модернізація критичної інфраструктури має стати пріоритетом державної політики, адже вона забезпечує базові умови для функціонування економіки, соціальної сфери та екологічної безпеки територій.

На регіональному рівні прикладом є Стратегія розвитку Закарпатської області на 2021–2027 роки [8], яка передбачає інноваційну спрямованість та враховує принципи екологічної збалансованості. У її структурі визначено стратегічну ціль – «Забезпечення охорони довкілля, екологічно-збалансованого природокористування та просторової гармонії». Водночас приклади розвитку «зеленої» енергетики в Україні засвідчують, що не всі проєкти узгоджуються з принципами раціонального природокористування. Зокрема, будівництво вітропарків у Карпатах викликало значний суспільний резонанс. Для встановлення турбін розчищаються полонини та вирубуються лісові масиви, що призводить до руйнування унікальних екосистем, втрати біорізноманіття та порушення міграційних шляхів птахів і диких тварин. Крім того, такі проєкти знижують туристичну привабливість регіону та суперечать задекларованим цілям екологічно збалансованого розвитку [9].

Таким чином, навіть альтернативні джерела енергії можуть створювати екологічні ризики, якщо їх впровадження не враховує природні ландшафти та потреби суспільства загалом, яке має право на відновлення сил у горах, на чисте повітря та тишу. Звідси випливає, що екологічна стійкість – це не лише питання локальних громад, а й загальнонаціональна цінність, яка визначає стратегічні орієнтири розвитку країни.

В Україні потреба розвитку сільських територій була формально обґрунтована у Концепції 2015 року, яка мала діяти до 2025 р. Вона передбачала орієнтацію аграрної політики на підтримку сільського розвитку, підвищення якості життя та економічного добробуту населення. Концепція пропонувала диверсифікацію економіки, розвиток партнерства держави й бізнесу, активізацію громад та розширення доступу до базових послуг. Проте документ залишився нереалізованим і втратив актуальність після завершення визначеного періоду.

У вирі політичної та економічної кризи зумовленої війною, є також ряд інших невирішених питань, які назріли через введений режим воєнного стану на всій території держави, в тому числі територій на яких не ведуться бойові дії і вважаються більш безпечними для життєдіяльності людини. Окрім того війна спричинила проблеми зі зростання міграції, в тому числі екологічної, особливо відчутним стало загострення соціальних проблем таких як сегрегація, бідність та нерівність. Збільшення населення на західних територіях України не означає спроможність розвитку сіл. Працездатне сільське населення помітно зменшилось, натомість міста перенаселені, що посилює навантаження на ресурси та ускладнює їх раціональне використання [10].

Запровадження екстраординарного режиму воєнного стану має низку суперечливих наслідків для політики стійкості території:

- посилення соціальної напруги та негативний вплив на здоров'я населення через постійний стрес і обмеження прав;
- ухвалення законодавчих рішень із мінімальним опором суспільства, що знижує рівень правового захисту громадян;
- зростання ризиків зловживань владними повноваженнями;
- ускладнення залучення інвестицій, надання пріоритетів вузькому колу осіб, що порушує принципи добросовісної конкуренції;
- посилення корупції та маніпуляцій у сфері земельних та екологічних питань.

Особлива увага зосереджена на обході конституційних гарантій через маніпулятивні законодавчі процеси. Конституція України (ст. 13) [11] визначає землю та природні ресурси власністю народу, а Закон «Про охорону земель» (ст. 3) [12] закріплює принципи їх захисту й екологічної безпеки. Попри це, передача земель природно-заповідного фонду у власність Міністерства оборони без участі громадськості суперечить принципам прозорості та стала можливою завдяки режиму воєнного стану. Земельні питання залишаються особливо актуальними, адже зміна їхнього цільового призначення не повинна використовуватися для недобросовісного управління територіями. Планування та зонування виступають ключовими інструментами політики стійкості, проте зловживання надзвичайними режимами підривають права людини та охорону довкілля навіть поза межами бойових дій. Додатково, отримання військової допомоги часто відбувається під гарантії наявності у Міністерства оборони землі та ресурсів, що посилює ризики непрозорого управління. Такі внутрішні суперечності у земельній політиці мають не лише локальні наслідки, а й впливають на міжнародну довіру до України, особливо в умовах євроінтеграційних процесів.

На жаль, практика обходу законодавчих гарантій вже перетворилася на системну тенденцію, що проявляється й у сфері екологічної політики, де дедалі частіше фіксуються відступи від раніше ухвалених стандартів. Брак коштів на війну змусив Міністерство захисту довкілля підготувати концептуальну записку щодо відступів від процедур оцінки впливу на довкілля (ОВД) та стратегічної екологічної оцінки (СЕО). Прийняті у 2017–2018 роках як частина євроінтеграції, ці закони мали гарантувати сталий розвиток, однак нині навіть безпечні території зазнають значного техногенного навантаження. Законом України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази до 2030 року» визначено важливість інтеграції у глобальні ланцюги постачання критичних матеріалів. Регламент ЄС Critical Raw Materials Act (2024) підтверджує потребу диверсифікації та розвитку циркулярної економіки [13]. Україна має значний ресурсний потенціал і вже уклала меморандуми про стратегічне партнерство з ЄС та США, проте існує ризик перетворення країни на «сировинний придаток». Після отримання статусу кандидата в ЄС у 2022 році стратегічні документи мають узгоджуватися зі стандартами ЄС, але процеси сталого розвитку нині перебувають у стагнації, що загрожує ефективності екологічної політики та інноваційного розвитку [10].

Висновки. Відновлення екологічної політики та прозорості рішень є ключовою умовою інтеграції України у європейський простір. Війна не лише загострила соціально-економічні проблеми, а й поставила під сумнів сталість екологічної політики та прозорість земельних рішень. Відступи від євроінтеграційних стандартів і ризик перетворення України на «сировинний придаток» засвідчують потребу у новій моделі державного управління, що поєднуватиме захист природних ресурсів, модернізацію критичної інфраструктури та інтеграцію у глобальні інноваційні процеси, здатні забезпечити стійкість і конкурентоспроможність у післявоєнний період.

Стійкість територій у воєнний час визначається витривалістю та прийняттям рішень, що мінімізують шкоду довкіллю. У післявоєнний період вона залежатиме від здатності держави інтегрувати екологічні пріоритети з економічною модернізацією та інституційною прозорістю. Лише синергія цих складових забезпечить гармонійне відновлення та конкурентоспроможність України у європейському просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. World Commission on Environment and Development. *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press, 1987. 400 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/139811>.

2. Пономаренко Г. Проблеми розораності земель в Україні. *Аграрна економіка*. 2020. № 2. С. 17–25. URL: <https://superagronom.com/news/rozoranist-zemli-v-ukrayini>.
3. Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text>.
4. Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні). К.: ІЗП і ПЗ, 2003. 772 с.
5. Єрмоленко В., та ін. Quality of Drinking Water in Rural Areas: Problems of Legal Environment. *E3S Web of Conferences*. 2021. Vol. 280. Article 09022. doi:10.1051/e3sconf/202128009022.
6. Васильєва Н., Приліпко С., Васильєва О., Шевченко Н. Пріоритетні напрями повоєнного екологічного відновлення як складової сталого розвитку українських територій. *Науковий вісник: Державне управління*. 2024. № 1(15). С. 133–145. DOI: [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2024-1\(15\)-133-145](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2024-1(15)-133-145).
7. Длугопольський О.В., Лесик О.Ф., Фаріон М.М., Бучко О.А. Релокація підприємств із зони бойових дій: виклики для України. *Вісник КНЕУ*. 2022. № 38. С. 25–34. DOI: https://doi.org/10.33111/vz_kneu.38.25.01.28.194.200.
8. Стратегія розвитку Закарпатської області на 2021–2027 роки. Ужгород: Закарпатська ОДА, 2021. URL: <https://carpathia.gov.ua/storage/app/sites/21/Economics/regional%20development%20strategy%20until%202027.pdf>.
9. Вітряки у Карпатах: зелена енергетика чи загроза екології? URL: https://www.dw.com/uk/300-vittrakiv-u-karpatah-zelena-energetika-ci-zagroza-ekologii/a-73918541?utm_source=copilot.com.
10. Петрецький І.І., Петрецька Н.І. Економіко-правовий аналіз розвитку сільських територій: інфраструктура, інновації та екологія: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. 260 с.
11. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
12. Закон України «Про охорону земель» від 19.06.2003 № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
13. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року: Закон України від 21.04.2011р. № 3268-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2011, № 44, ст.457.
14. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Петрецька Н.І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.6;341.1; 340.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.39>

ПРИНЦИПИ Й ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ ІНТЕГРОВАНОГО ЗАПОБІГАННЯ ТА КОНТРОЛЮ ПРОМИСЛОВОГО ЗАБРУДНЕННЯ ПОВЕРХНЕВИХ ВОД УКРАЇНИ ТА ЄС

Уberman В.І.,

*кандидат технічних наук, провідний науковий
співробітник лабораторії формування та
регулювання якості вод.*

*Науково-дослідна установа «Український
науково-дослідний інститут екологічних
проблем» Міністерства економіки, довкілля
та сільського господарства України*

ORCID: 0000-0002-2807-7937

e-mail: vlad.uberman@gmail.com

Васьковець Л.А.,

*кандидатка біологічних наук, професорка,
професорка кафедри безпеки праці та
навколишнього середовища.*

*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,*

ORCID: 0000-0002-7373-7113

e-mail: ludmilavaskovets2@gmail.com

Уberman В.І., Васьковець Л.А. Принципи й правові інструменти інтегрованого запобігання та контролю промислового забруднення поверхневих вод України та ЄС.

У статті розглянуто еколого-правові засади, понятійно-термінологічні та правові особливості інструментів інтегрованого запобігання і контролю промислового забруднення водних об'єктів в Україні та ЄС. Визначено, що використання складного механізму правового регулювання скидання речовин у водні об'єкти, створеного Законом України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» (версія Директиви 2010/75/ЄС), Водним кодексом України та Директивою 2000/60/ЄС, вимагає виявлення принципових та понятійно-термінологічних відмінностей між функціонально подібними регулювальними інструментами вказаних джерел. Порівняльно аналітичним методом на рівні окремих норм досліджено системну логіко-інформаційну та функціональну організацію європейського та українського складників правового механізму регулювання скидання речовин у водні об'єкти. Зазначено, що головною проблемою є відповідність українського інструменту ГДС узагальненому європейському терміну гранично допустимого викиду речовин (ГДВ). Виявлено, що включення ГДС у ГДВ викликає розбіжності між європейськими принципами «запобігання, зменшення та, наскільки це можливо, усунення забруднення» і «комбінованого підходу», та вимогою використання найкращих доступних технологій. Причиною є розбіжність з українським механізмом регулювання, заснованим на принципі використання екологічних властивостей водних об'єктів для зменшення шкідливості скинутих речовин задля досягнення економіко-господарських цілей. Розбіжність поглиблюється на рівні низки підзаконних нормативно-правових актів. Така глибока відмінність викликає невідповідності щодо інших регулювальних інструментів і практично виводить регулювання скидання речовин із під суворого впливу вимог Директиви 2010/75/ЄС. Зроблено висновки щодо необхідних змін в українському водному законодавстві. Результати можуть бути використані в нормо- та законотворчій і правозастосовній діяльності.

Ключові слова: водне законодавство України, екологічне законодавство ЄС, регулювання якості вод, забруднення поверхневих вод, скидання забруднювальних речовин, правові інструменти обмеження емісії речовин.

Uberman V.I., Vaskovetz L.A. Principles and legal instruments for integrated industrial pollution prevention and control of surface waters in Ukraine and the EU.

The article examines the environmental and legal foundations and conceptual, terminological, and legal features of the instruments of integrated prevention and control of industrial pollution in relation for water bodies in Ukraine and the EU. It is noted that the use of a complex mechanism of legal regulation for discharges of substances into water bodies, created by the Law of Ukraine «On Integrated Prevention and Control of Industrial Pollution» (the version of Directive 2010/75/EU), the Water Code of Ukraine, and the Directive 2000/60/EC, requires the identification of fundamental and conceptual and terminological differences between functionally similar regulatory law tools from these sources. The logical & informational and functional organization of the European and Ukrainian components of the legal mechanism of regulation of discharges of substances into water bodies is investigated by a comparative analytical method at the level of separate norms. It is noted that the main problem is the compliance of the Ukrainian MPD's tool with the generalized European term of Maximum Permissible Emission (MPE) of substances. It has been found that the inclusion of MPD term into MPE definition causes discrepancies between the requirement to use the best available techniques and the European principles "prevention, reduction and, as far as possible, elimination of pollution" and the "combined approach". The reason is the discrepancy of the Ukrainian regulatory mechanism, based on the principle of using the environmental properties of water bodies to reduce the harmfulness of discharged substances in order to achieve economic and business goals. Fined conceptual discrepancy deepens at the level of a number of subordinate regulatory legal acts. Such a deep difference causes inconsistencies with other regulatory tools and practically removes discharge substances regulation from the strict influence of the Directive 2010/75/EU. Conclusions are drawn on the necessary changes in Ukrainian water legislation. Obtained results can be used in environmental law-making activity, in law enforcement.

Key words: water legislation of Ukraine, EU environmental legislation, water quality regulation, surface water pollution, discharges of pollutants, law tools for limiting emissions of substances.

Постановка проблеми. Задача створення у водному законодавстві України дієвого та ефективного правового механізму регулювання скидання забруднюючих речовин (ЗР) у поверхневі води багато років залишається однією з найважливіших проблем державної екологічної політики [1, 2]. Значний внесок у вплив на якість води й надходження до неї забруднюючих речовин (ЗР) здійснюється антропогенними точковими стаціонарними джерелами, на які поширюється законодавче регулювання скидання зворотної води. В умовах тривалої воєнної агресії проблема погіршення якості поверхневих вод набуває більшого значення та особливої актуальності ніж у довоєнний період. Воєнними діями чиниться багатобічний руйнівний тиск на усю інфраструктуру та елементи водного господарства, здійснюється негативний вплив на найбільших водокористувачів, спричиняється погіршення складу води та її властивостей, затоплення території тощо. Такі зміни можуть підсилюватися через транскордонний вплив суміжних держав. Особливості водокористування в умовах воєнного стану отримали відображення та закріплення у законодавчих актах, зокрема у [3], у відповідних указах Президента України та у постановах Кабінету Міністрів України. При цьому значна кількість дій або видів господарської діяльності дозволяється на принципах декларування [3, ст. 1 розд. I]. Попри усі складності особового періоду в Україні продовжується рух у напрямку наближення до законодавства ЄС в екологічній сфері. З 01.11.2024 р. почалося здійснення визначених у Водній рамковій директиві ЄС (ВРД) [4] планів управління річковими басейнами (ПУРБ) за інтегрованим підходом. Одним з перших кроків реалізації ПУРБ серед іншого є оцінка впливу на якісний стан поверхневих вод точкових джерел і забруднення поверхневих вод органічними, біогенними та небезпечними речовинами [5]. У 2025 р. в екологічному законодавстві України сталися глибокі зміни, які торкнулися майже усіх його сторін, зокрема водного законодавства. Йдеться про промислове забруднення та промислові загрози. З 08.08.2025 р. набув чинності Закон України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» (ЗУПІЗКПЗ) [6], який є сьогоденною українською версією Директиви Європейського Парламенту і Ради 2010/75/ЄС від 24 листопада 2010 року про промислові викиди (інтегрований підхід до

запобігання забрудненню та його контролю) (ДПВ) [7]. ЗУПЗКПЗ отримано шляхом тривалого законотворчого компромісу. Це джерело разом з ВРД [4] (або з *WFD* за оригіналом [8]), з Водним кодексом України (ВКУ) [9] і низками відповідних підзаконних нормативно-правових актів (ПНПА) до них, створюють механізм впливу на якість води й управління водними ресурсами, який має декілька структурних складників. Загальну проблему можна визначити як *гармонізацію характеристик відповідних правових інструментів структурних складників українського та європейського РСЗР в поверхневій воді задля законодавчої реалізації коректного та ефективного правового механізму*.

Метою дослідження є виявлення принципів та понятійно-термінологічних відмінностей між відповідними (функціонально подібними) регульовальними інструментами правових механізмів РСЗР в поверхневій воді з техногенних точкових стаціонарних джерел, визначеними в українському водному законодавстві, в європейському законодавстві про промислові викиди та їх контроль, в європейському водному законодавстві. Оскільки архітектура сучасного механізму РСЗР включає різні структурні складники, які належать ВКУ, ВРД та ЗУПЗКПЗ, зазначені відмінності можуть впливати на ефективність здійснення правового регулювання українського спеціального водокористування в частині скидання ЗР.

Стан опрацювання проблематики. Наразі не реформованим за вимогами європейського законодавства залишається застарілий більш ніж на 40 років український механізм РСЗР, встановлений ВКУ та відповідними ПНПА. Як зазначалося в [10] такий стан зумовлює виникнення правового механізму РСЗР, який включає три структурних складники, що істотно відрізняються один від одного і базуються на засадах: застарілого принципу «емісія – імісія» («*emission – immission principle*») (ЕП); принципу «... запобігання, зменшення та, наскільки це можливо, усунення забруднення <...>» (ЗЗУП) за [7, преамб. (2)]; «комбінованого (поєднаного) [у *дужках* додано авторами: – В.У., Л.В.] підходу із застосуванням контролю забруднення у джерелі його виникнення шляхом встановлення значень гранично допустимих скидів та стандартів якості довкілля» («*combined approach*») (ПП) [8, преамб. (40)] та вимоги «забруднення, спричинене скидом, викидами або витоком пріоритетних небезпечних речовин, повинно бути усунене або поетапно припинено» [4, преамб. (43)] за ВРД. Зазначені складники мають правові інструменти, для яких об'єкти, цілі, завдання та методи регулювання не збігаються.

Після нещодавнього введення в дію ЗУПЗКПЗ важливим завданням українського екологічного законодавства є вивчення проблеми зв'язку та порівняння норм ЗУПЗКПЗ, що стосуються води, з відповідними нормами ВРД і ВКУ та забезпечення їх подальшої гармонізації (при необхідності) в українському законодавстві. В європейському водному законодавстві аналогом такого завдання є вивчення проблеми зв'язку та порівняння вимог *IED* стосовно водного сектору з вимогами *WFD*, яке почалося майже одразу після прийняття *IED*. У 2010 р. *IMPEL (The European Union Network for the Implementation and Enforcement of Environmental Law)* започаткувала дослідницький проєкт для вивчення характеру взаємодії між зазначеними директивами, які визнано найширшими за сферою охоплення джерелами екологічного права ЄС. Проєкт закінчено у 2013 р. [11], але закінчення не зменшило уваги до зазначеного завдання. У 2020 р. за результатами та досвідом використання *IED* у різних державах було підготовлено звіт з оцінки впровадження *IED* [12]. У розділі 6.3 цього звіту [12, р. 46–47] про зв'язок *IED* з іншими сферами екологічної політики зазначено: «Завдяки широкому охопленню різних галузей промисловості та різних аспектів екологічних питань Директива про промислові викиди є одним з інструментів, що дозволяють ЄС досягти деяких своїх ширших стратегічних цілей». Стосовно зв'язку з іншими директивами водного сектора у [12] визначено наступне: *WFD* встановлює граничні величини емісії (ГДВ) та екологічні стандарти якості (ЕСЯ) щодо пріоритетних речовин (Директива 2008/105/ЄС); *IED* та висновки найкращих доступних технологій (НДТ) сприяють зниженню впливу прямих викидів промисловості у водне середовище. На підставі аналізу результатів виконання ПУРБ для більшості країн у [12] зроблено висновок, що промислові точкові джерела, які охоплюються *IED*, визначаються як «відносно невеликі джерела тиску, що свідчить про ефективність *IED* для контролю промислового забруднення». Отже, *проблема зв'язку та порівняння водних норм ЗУПЗКПЗ з відповідними нормами ВКУ і ВРД є не короткостроковою, а має тривале існування та важливе еколого-правове значення*. В українських умовах таке значення додатково збільшується через істотну відмінність ЗУПЗКПЗ від європейської *IED* та незавершеність гармонізації ВКУ з вимогами *WFD*. Окреслена проблема ще не набула наукової уваги в Україні через недавнє виникнення,

відсутність практичного досвіду використання зазначеного комплексного механізму та його правозастосування. Цей висновок підтверджено порівнянням вимог *IED* і *WFD* та його включенням у європейське керівне методичне джерело [13, pp. 8, 12]. Українське наукове порівняння головного інструменту ЗУПЗКПЗ, яким є інтегрований довкіллявий дозвіл (ІДД), з окремими секторними дозвільними документами (дозволом на спеціальне водокористування (ДСВ), дозволом на викиди ЗР в атмосферне повітря стаціонарними джерелами та ін.), виконувалося відомою вченою Кобецькою Н.Р. на прикладі екологічного законодавства Польщі [14]. Нею вперше поставлено і розглянуто питання щодо співвідношення ІДД, який містить загальні вимоги до викиду речовин (Р), з окремими секторними дозвільними документами щодо викидів Р у різні середовища, зокрема у водне. Першу спробу системного порівняльного дослідження правових інструментів механізмів РСЗР при здійсненні водокористування, визначених у ВКУ і ВРД та у ЗУПЗКПЗ і ДПВ, зроблено у [15].

Виклад основного матеріалу. Визначення структурно-функціональної організації правових інструментів РСЗР стосовно водного сектора у ЗУПЗКПЗ та у водному законодавстві за ВКУ є першочерговим завданням їх порівняльного дослідження. Наразі у законодавчій сфері РСЗР задля досягнення однієї екологічної мети існують три різних за законодавчим походженням механізми, що спрямовані на різні об'єкти правового регулювання. Це вимагає дослідження та порівняння окремих функціональних ланок (елементів) таких механізмів, зокрема їх регулювальних інструментів. Цільовою сферою застосування ЗУПЗКПЗ є т. зв. «установки», тобто стаціонарні технічні одиниці (об'єкти), які розташовані на промислових майданчиках, де провадиться один чи більше видів діяльності, визначених ЗУПЗКПЗ [6, ч. 1 ст. 1]. За європейською термінологією визначена діяльність належить до «основної» промислової діяльності [7, преамб. (2)]. ЗУПЗКПЗ є спеціальним щодо «основних» промислових установок, тому його термінологія має пріоритет над загальними нормами ВКУ в структурі ІДД.

Попри значну кількість правових інструментів, які містяться у ЗУПЗКПЗ, системотворча частина правового механізму РСЗР базується на декількох головних інструментах (інструментальному ядрі), якими здійснюється логіко-інформаційний зв'язок між структурними елементами (інструментами), що забезпечують існування послідовності цільового правового впливу на певний викид (скид), на його речовинний склад та на обсяг скидання Р зі зворотною водою у водний об'єкт. Такими інструментами є нормативи складу і вмісту зворотної води та води водних об'єктів. ЗУПЗКПЗ встановлює терміни, їх значення (дефініції) та функціональний зміст головних інструментів правового механізму РСЗР, що поширюється на сферу води, які наведено у табл. 1. Найважливішим інструментом правового механізму РСЗР у ЗУПЗКПЗ є норматив ГДВ, який (за ч. 3 ст. 2 ЗУПЗКПЗ) «включає» у ЗУПЗКПЗ термін та значення функціонально подібного інструменту ВКУ, а саме ГДС. Обидва терміни за своїм походженням є паралельними поняттями. Тим самим здійснюється перенесення на водне середовище у сфері правового регулювання ЗУПЗКПЗ найважливішого інструменту механізму РСЗР із ВКУ. Для дослідження та подальшого порівняння структурного складника механізму РСЗР у ЗУПЗКПЗ з відповідними нормативами, визначеними у ВКУ, використовується набір правових інструментів у складі інструментального ядра РСЗР українського водного законодавства, наведений у табл. 2.

Розгляд та порівняння інструментів виконуються на рівні окремих норм за фізичним рухом речовин від технологічних джерел їх утворення в установці до скиду у водний об'єкт і в подальшому поширенні в ньому. Нижче у структурованому Переліку 1 наведені базові інструменти ЗУПЗКПЗ:

- 1) найкращі доступні технології (НДТ), висновки НДТ;
- 2) речовини;
- 3) гранично допустимий викид (ГДВ) речовин;
- 4) частина водного об'єкта, прилегла до джерела викиду (скиду) – зона змішування (ЗЗ), яка має певне поширення у даному об'єкті, або масив води, властивості яких використовуються у визначеннях ГДС:

4-1) екологічні нормативи (ЕН) вмісту речовин або їх класифікаційних груп у прилеглому до викиду (скиду) масиві води.

Екологічні властивості масиву води та його вимоги до наявності та вмісту певної речовини (групи речовин) на ділянці її поширення в межах прилеглому масиву води представляються значеннями ЕН. ГДВ застосовуються у місці, де викиди залишають установку (наприклад, кінець

відвідної труби), а не у місці в приймальній воді. Об'єктами регулювання за Переліком 1 є окремі хімічні речовини (або класифікаційні групи речовин) у складі зворотної води, а ціллю – не перевищення ГДВ та/або ЕН цими речовинами (або їх групами).

Таблиця 1

Правові інструменти РСЗР за ЗУПЗКПЗ [6]

Місце у джерелі [6]	Термін / за текстом ЗУПЗКПЗ	Термінологічне значення / дефініція	Цільове призначення / функціональний зміст
Ст. 1, ч. 1, п. 2)	викид	безпосереднє або опосередковане вивільнення, у т. ч. скид, речовин ...	Об'єкт правового регулювання.
Ст. 1, ч. 1, п. 3)	гранично допустимий викид (ГДВ);	маса, виражена відносно конкретних параметрів, концентрація та/або рівень викиду, що не повинні перевищуватися протягом одного або кількох періодів часу	Регульовальне значення певної речовини. Фізична величина та одиниці її вимірювання, що характеризують цільове обмеження регульованого впливу певної речовини.
Ст. 1, ч. 3	термін «гранично допустимий викид» включає гранично допустимий скид (ГДС) речовини у значенні, наведеному у ВКУ.	Розширення (включення до) сфери дії терміну ГДВ на водне законодавство зі збереженням значення терміну ГДС.	Поділ сфери дії терміну ГДВ на дві поняттєві частини: ГДВ стосовно всіх середовищ, ГДС стосовно водних об'єктів.
Ст. 11, чч. 1–3	ГДВ – джерела визначення; можливі заміни; вимоги	Похідність від найкращих доступних технологій (НДТ).	Способи визначення функціонального змісту.
Ст. 11, ч. 4	ГДВ – місце застосування, головна властивість	ГДВ застосовується в точці вивільнення з установки. Розбавлення до точки вивільнення з установки не береться до уваги.	Місце здійснення регульовального впливу та вимоги до його визначення. Визначення здійснюється без врахування властивостей водного об'єкта.
Ст. 10, ч. 6, п. 2	ліміти скидання ЗР	Ліміти іншого ніж ГДВ походження та призначення щодо складу та вмісту ЗР.	Встановлені обмежувальні значення обсягів скидання ЗР за визначений період часу.
Ст. 10 ч. 6, п. 5	інші ГДВ, ніж нормативи, визначені у висновках НДТ	Нормативи ГДВ іншого походження ніж від найкращих доступних технологій (НДТ).	Встановлюються для здійснення моніторингу викидів.
Ст. 3, ч. 4; ст. 11, ч. 1; ст. 19, ч. 1, 2	екологічні нормативи (ЕН)	Значення відсутнє. Замінують ГДВ у випадках не включення до НДТ або у разі відсутності затверджених НДТ.	Регульовальне значення певної речовини за її хімічними властивостями у прилеглому масиві води.

Правове інструментальне ядро РСЗР за ВКУ [9]

Джерело, місце	Термін / за текстом ВКУ	Термінологічне значення / дефініція	Функціональний зміст
Ст. 1	гранично допустима концентрація (ГДК) речовини у воді	встановлений рівень концентрації речовини у воді, вище якого вода вважається непридатною для конкретних цілей водокористування	Ціль: правове регулювання хімічного <i>стану</i> ділянки води для певного виду водокористування.
– « –	гранично допустимий скид (ГДС) речовини	маса речовини у зворотній воді, що є максимально допустимою для відведення за встановленим режимом даного пункту водного об'єкта за одиницю часу	Фізична величина, яка має регульовальне значення <i>впливу</i> певної речовини та одиниць її вимірювання.
– « –	екологічний стан масиву поверхневих вод	інтегрований показник якості масиву поверхневих вод, що визначається за біологічними, гідроморфологічними, хімічними та фізико-хімічними показниками	<i>Комплексний</i> показник складу та властивостей масиву поверхневих вод, що включає набір окремих різномірних показників.
Ст. 21-1, ч. 2	Екологічний стан масиву поверхневих вод	за біологічними показниками з використанням гідроморфологічних, хімічних та фізико-хімічних показників, і на основі екологічного нормативу якості води класифікується за 5-ма певними категоріями	Визначається за методикою, вказаною у ВКУ Ст. 15, ч. 2, п. 10-5 та п. 10-7.
Ст. 21-1, ч. 3	Хімічний стан масиву поверхневих вод	за окремими групами забруднюючих речовин і на основі екологічного нормативу якості води класифікується як «добрий» або «недосягнення доброго»	– « –
Ст. 37	Екологічний норматив якості води	норматив, який використовуються для оцінки екологічного та хімічного станів масивів поверхневих вод та визначення комплексу водоохоронних заходів	Ціль: правове регулювання за <i>сукупністю забруднюючих речовин та показниками якості води</i> (загальнофізичними, біологічними, хімічними, радіаційними) у воді водних об'єктів.
Ст. 38	Нормативи гранично допустимого скидання забруднюючих речовин	встановлюються з метою поетапного досягнення екологічного нормативу якості води	Визначають послідовність <i>цілей</i> правового регулювання якості води.
Ст. 39	Галузеві технологічні нормативи утворення речовин, що скидаються у водні об'єкти	Для оцінки екологічної безпеки виробництва та нормування складу його стічних вод (при незмінних видах продукції та сировини).	Причинний <i>зв'язок</i> виробничих джерел зі складом та властивостями стічних вод.

приймальної воді. Об'єктами регулювання за Переліком 1 є окремі хімічні речовини (або класифікаційні групи речовин) у складі зворотної води, а ціллю –

Логіко-інформаційний структурований Перелік 2 на базі табл. 2 для українського водного законодавства за ВКУ, подібний попередньому, має декілька принципових відмінностей і містить наступні елементи:

- 1) галузеві технологічні нормативи (ГТН) утворення речовин, що скидаються у водні об'єкти;
- 2) забруднююча речовина (ЗР), визначення якої змістовно відрізняється від Р;

- 3) нормативи гранично допустимого скидання (ГДС) забруднюючих речовин;
- 4) частина водного об'єкта, контрольна ділянка, прилегла до джерела скиду й обмежена встановленим контрольним пунктом (КП):
 - 4-1) нормативи екологічної безпеки водокористування – гранично допустимі концентрації ГД- $K_{п.г.п.}$ речовин у воді в КП;
 - 4-2) нормативи екологічної безпеки водокористування – гранично допустимі концентрації ГД- $K_{р.г.}$ речовин у воді в КП;
 - 4-3) екологічний норматив якості води (ЕНЯВ) прилеглої масиви поверхневих вод.

У переважній більшості випадків РСЗР за ч. 3 ст. 11 ЗУПЗКПЗ не передбачає використання водної ланки 4 цього механізму у послідовності дій з правового регулювання, яку вимагає ГДС за ВКУ. Це також впливає з тексту терміну в абз. 2 ч. 40 ст. 2 ВРД [4] щодо «значення гранично допустимих скидів», де встановлено «Значення гранично допустимих скидів для речовин звичайно застосовуються у точці, в якій скиди виходять з об'єкта, **без урахування подальшого розбавлення** при визначенні таких значень». Більш точний сенс подібна вимога має в оригінальному тексті *WFD* [17, Art. 2, Par. 40]: «*The emission limit values for substances shall normally apply at the point where the emissions leave the installation, dilution being disregarded when determining them*», що перекладається як «Значення гранично допустимих викидів для речовин зазвичай застосовуються в точці, де викиди залишають установку, **при цьому розбавлення не враховується під час їх визначення**» [виділення та переклад авторів: В.У., Л.В.].

Найзначніші невідповідності, які принципово відрізняють нинішнє українське РСЗР у водні об'єкти від визначальних європейських вимог у ДПВ [7], спричинені **включенням у зміст терміну ГДВ в ЗУПЗКПЗ** [6, ст. 1 ч. 3] **нормативу ГДС речовини у значенні, наведеному у ВКУ**, див. рядок 3 у табл. 1. Отже, українське законодавче «поглинання» нормативів ГДС з ВКУ нормативами ГДВ у ЗУПЗКПЗ створює формальну можливість паралельного використання регулювання за ГДС із ВКУ. Тобто невиключний характер принципової вимоги до ІДД у [7, преамб. (12)]: «Умови дозволу слід встановлювати на основі найкращих доступних технік» дозволяє збереження застарілого ЕПП, закріпленого у низці ПНПА до ВКУ. Треба зазначити, що за змістом визначення ГДС у ст. 1 ВКУ (див. табл. 2 рядок 2) в українському РСЗР екологічні властивості водного об'єкта використовуються для зменшення негативного впливу скиду маси Р з установки на використання водного об'єкта для економіко-господарських цілей. Тому **за ВКУ частина водного об'єкта, прилегла до джерела скиду ЗР, яка має назву 33, є необхідним інструментом правового регулювання**. Ймовірною причиною відсутності уваги до 33 є неточний переклад з оригіналу ст. 14 (3) в українському джерелі [7]. Дещо іншим є ставлення до 33 у ВРД та у *WFD*. У п. 2 ч. 40 ст. 2 ВРД встановлена вимога [4] «Значення гранично допустимих скидів для речовин звичайно застосовуються у точці, в якій скиди виходять з об'єкта, без урахування подальшого розбавлення при визначенні таких значень», яка збігається з вимогою ч. 4 ст. 11 ЗУПЗКПЗ. Це означає, що визначення ГДС у ст. 1 ВКУ, хоча і не відповідає сучасним європейським принципам використання водних об'єктів (крім винятку у ч. 3 ст. 10 ВРД), але не є заборобою застосування ГДС. Вимога, подібна ч. 3 ст. 1 ЗУПЗКПЗ відсутня й в ДПВ. Отже, **в умовах суворого дотримання принципів та вимог європейського законодавства включення у текст ЗУПЗКПЗ визначення ГДВ для води як «ГДС за ВКУ» не мало б існувати через суперечність базових принципів ЗУПЗКПЗ та ВКУ стосовно 33**. Але в сучасній українській версії ЗУПЗКПЗ Перелік 1 містить у послідовності правового регулювання водну ланку 4) механізму РСЗР із ВКУ. Тому на зазначену відмінність українського та європейського РСЗР слід звернути увагу не як мало важливу особливість («визначення ГДС у ст. 1 ВКУ» vs «вимоги до визначення ГДВ у ст. 11 ЗУПЗКПЗ»), а як на джерело принципової суперечності. Його ігнорування штучно «пом'якшує» ключову відмінність ГДВ від ГДС і спрямоване на фактичне збереження у водному секторі традиційної еколого-правової парадигми українського РСЗР [18].

Подальше порівняння й оцінка відповідності української версії інструментів РСЗР у ЗУПЗКПЗ та інструментів водного законодавства, що передувало ЗУПЗКПЗ, стосується регулювальних норм 3) – 4) інструментального ядра 1) – 4) Переліків 1, 2. Результати першого подібного обмеженого дослідження викладені у статті [19], де поза увагою залишилися деякі аргументи. З еколого-правового погляду найбільш важливими для порівняння є норми стосовно термінологічних значень та вимог до інструментів ГДВ за ЗУПЗКПЗ і до ГДС за ВКУ та низкою його ПНПА. Принциповий характер невідповідності РСЗР за ЗУПЗКПЗ та РСЗР за ВКУ зокрема полягає у

згаданій вище розбіжності законодавчих визначень водного терміну ГДВ (табл. 1, рядок 2) та терміну ГДС (табл. 2, рядок 2). Ба більше, в головному ПНПА до ЗУПЗКПЗ [19, Додаток, ч. III, п. 2.2] у нормативному зразку форми ІДД в частині «III. Умови інтегрованого довіклілевого дозволу» щодо води та водокористування перелічені всі елементи дозволу на спеціальне водокористування за ВКУ: «Ліміти забору води, ліміти використання води, ліміти скидання забруднюючих речовин, інші характеристики водокористування (передача води, скидання зворотних (стічних) вод, використання води в системах оборотного та повторного водопостачання), умови спеціального водокористування; вимоги та заходи, передбачені водним законодавством», але *відсутні будь-які згадки про НДТ*. Отже, норма-визначення у ч. 3 ст. 1 ЗУПЗКПЗ фактично виводить РСЗР для води за межі системи НДТ і створює внутрішню контрверсійність ІДД. Значні змістовні невідповідності нормативів ГДВ та ГДС виявляються з їх визначень. ГДВ у ст. 1 ЗУПЗКПЗ не містить ознак походження речовин, а також об'єктної та просторової прив'язки до місця цільового використання (застосування) нормативу, а має лише ознаку одиниці вимірювання фізичної величини (маси). Тобто *нормативи ГДВ на відміну від ГДС не залежать від властивостей водних об'єктів, а стосуються лише водовідведення установки*. Ігнорування змісту визначення ГДС у ВКУ нівелює екологічний сенс ГДВ у водні об'єкти та не кореспондується з п. 1 ч. 6 ст. 10 ЗУПЗКПЗ щодо умов ІДД стосовно водного сектору. Тому *включення до сфери терміну ГДВ у ЗУПЗКПЗ терміну ГДС у значенні ВКУ створює термінологічно-понятійні внутрішні невідповідності в сучасному українському РСЗР у водні об'єкти*. Для їх подолання слід було би розірвати понятійний зв'язок сучасного РСЗР за ГДВ із традиційним регулюванням за ГДС у ВКУ. Але відхилення ЗУПЗКПЗ від вимог ДПВ сприяє консервації в ІДД показників ДСВ за ВКУ.

З попередньою проблемою пов'язані розбіжності визначення в ЗУПЗКПЗ і ВКУ цілей правового регулювання хімічного стану масивів поверхневих вод. З погляду загальної теорії регулювання ЗУПЗКПЗ встановлює альтернативні цілі правового регулювання: в умовах розімкненої послідовності інформаційного правового впливу (тобто без зворотного зв'язку), яка досягається нормативом ГДВ для НДТ, або в умовах інформаційно замкненої послідовності. Друга ціль за ЗУПЗКПЗ [6, ч. 1 ст. 11] реалізується нормативом ЕН для певної хімічної речовини на усьому поширенні прилеглому масиву вод «у разі відсутності затверджених висновків» НДТ. Об'єктом ЕН є масив поверхневих вод в цілому, який за ВКУ [9, ст. 21-1, ст. 37] не збігається із ЗЗ, тобто розташування КП не є жорстко пов'язаним з границею масиву. При цьому не виключаються й інші можливості, нормативні регулятори для яких у чіткому або кількісному вигляді не встановлені. У ВКУ визначено три цілі нормативного регулювання скидання ЗР, саме: не перевищення двох видів нормативів ГДК, якими забезпечуються вимоги конкретних видів водокористування у КП на певній відстані від джерела скиду ЗР; та не порушення цільового ЕНВ на прилеглому до скиду масиві води (табл. 2). Особливе значення має третя ціль, яка стосується «доброго» хімічного стану масиву поверхневих вод, прилеглому до скиду. Хімічний стан є визначальною характеристикою, яка входить до процедури розрахункового визначення ЕНВ. Отже, процедурно РСЗР за ЗУПЗКПЗ у більшості випадків є значно простішим та екологічно ефективнішим ніж за ВКУ через виключення властивостей ЗЗ. У практичній діяльності з нормування скидання ЗР визначення екологічних властивостей масиву вод вимагає представлення водного об'єкта його умовною моделлю, використання достатньо складних розрахунків і великого обсягу різномірної вихідної інформації, залучення різних організацій, впливає на вартісні та інші показники діяльності водокористувачів.

Отже, в українському ІДД – головному комплексному інструменті ЗУПЗКПЗ, та у документах для його отримання [18, 19] в частині щодо водних об'єктів нормативи ГДВ за ЗУПЗКПЗ фактично змінені на нормативи ГДС і на ліміти скидання ЗР за ВКУ. Тому зміст цієї частини ІДД наразі не відрізняється від ДСВ. Слід зазначити, що у ВКУ нормативи ГДС та ліміти скидання ЗР законодавчо розрізняються [9, ст. 1] – цільове призначення останніх стосується не РСЗР, а водного менеджменту. Включення у термін ГДВ із ЗУПЗКПЗ терміну ГДС із ВКУ, *викривляє еколого-правову концепцію та зміст європейського підходу* до контролю промислового забруднення. В принципі регулювання, які визначені у ДПВ [7, преамб. (12)], чітко закладено базові вимоги до ІДД, зокрема: «Умови дозволу слід встановлювати на основі найкращих доступних технік». Подібну вимогу містить й ЗУПЗКПЗ, зокрема у ч. 3 ст. 11. Саме ця вимога обходиться увагою ПНПА [18, 19] у розділах, які стосуються води. Така невідповідність фактично виводить РСЗР для води з-під дії ЗУПЗКПЗ і залишає зміст та форму регулювання такими, що визначені у ВКУ та в низці його ПНПА.

Внаслідок воєнних дій в Україні склад води водних об'єктів зазнає значних негативних змін на найближчих до виробничих майданчиків ділянках, тобто в ЗЗ та прилеглих масивах, що стає об'єктивною перешкодою подальшому використанню українського механізму РСЗР. Реалізація норми ч. 3 ст. 1 ЗУПЗКПЗ щодо включення поняття ГДС фактично консервує застарілу українську екологічну парадигму у сфері охорони вод від забруднення [17] і перешкоджає адаптації до сучасного екологічного стану вод.

Висновки. Наразі правовий механізм РСЗР у поверхневій воді промисловими підприємствами – основними забруднювачами складається з інструментів, які головним чином належать двом джерелам: ЗУПЗКПЗ – українській версії європейської ДПВ, та ВКУ. Найважливішим регулювальним інструментом правового механізму РСЗР у ЗУПЗКПЗ є ГДВ, фізична характеристика, яка включає ГДС речовини у значенні ВКУ, тобто правовий інструмент, функціонально подібний ГДВ. Тим самим здійснюється термінологічне та поняттєве перенесення на водне середовище у сфері правового регулювання ЗУПЗКПЗ інструментів традиційного механізму РСЗР із ВКУ. Отже, ІДД як єдиний дозвільний інструмент ЗУПЗКПЗ повинен містити у водній частині усі кінцеві характеристики з ДСВ, а також показники НДТ для води. Порівняльним дослідженням системної логіко-інформаційної та функціональної організації двох зазначених складників структури механізму РСЗР у водні об'єкти виявлено наступне. Норматив ГДС, який базується на використанні ЗЗ поверхневих вод для цілей регулювання якості води, не відповідає змісту європейських вимог до інтегрованого регулювання у ДПВ та до регулювання скидів у поверхневій воді у ВРД, які побудовані на принципах ЗЗУП, КП і на використанні НДТ. Тоді як український механізм РСЗР у ВКУ до цього часу реалізує принцип ЕП зменшення шкідливості ЗР задля досягнення економіко-господарських цілей шляхом використання властивостей ЗЗ поверхневих водних об'єктів. Така глибока різниця викликає невідповідності головних регулювальних інструментів ЗУПЗКПЗ та ВКУ – нормативів ГДВ та ГДС. Внаслідок зближення з ВКУ в низці ПНПА до ЗУПЗКПЗ з'являються інші українські інструменти РСЗР: нормативи ГДК та ліміти скидання ЗР, хоча останні у ВКУ належать не інституту РСЗР, а водному менеджменту. Отже, термінологічне та поняттєве поєднання зазначених інструментів у сфері води, здійснене у ЗУПЗКПЗ, призводить до нівелювання концептуальних відмінностей між еколого-правовими принципами РСЗР – сучасними ЗЗУП і ПП, та застарілим ЕП. Відмінності залишають у водному секторі українського екологічного права застарілу еколого-правову парадигму РСЗР, викликають внутрішню контрверсійність ЗУПЗКПЗ, гальмують наближення до європейського правового механізму РСЗР і перешкоджають адаптації механізму РСЗР, призводять до значного погіршення сучасного хімічного стану поверхневих вод внаслідок воєнних дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Водна стратегія України на період до 2050 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2022 р. № 1134-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1134-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 05.01.2026).
2. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. Верховна Рада України. ВВР. 2019. № 16. Ст. 70. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 05.01.2026).
3. Про внесення змін до деяких законів України щодо спрощення умов провадження господарської діяльності в період дії воєнного стану в Україні : Закон України від 17 липня 2024 року № 3869-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3869-20#Text> (дата звернення: 05.01.2026).
4. Директива 2000/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики» від 23 жовтня 2000 року: станом на 31.10.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_962#Text (дата звернення: 05.01.2026).
5. Записка про перші українські плани управління річковими басейнами. URL: https://merp.gov.ua/wp-content/uploads/2025/01/Conclud-note_RBMPs_UA_202024241129_UA-1.pdf (дата звернення: 05.01.2026).
6. Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення: Закон України № 3855-IX від 16 липня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-20#Text> (дата звернення: 05.01.2026).
7. Директива Європейського Парламенту і Ради 2010/75/ЄС від 24 листопада 2010 року про промислові викиди (інтегрований підхід до запобігання забрудненню та його контролю)

- (Нова редакція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-10#Text (дата звернення: 05.01.2026).
8. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/60/oj> (дата звернення: 05.01.2026).
 9. Водний кодекс України: від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР. *БВР*. 1995. № 24. Станом на 19.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 05.01.2026).
 10. Уберман В. І., Васьковець Л. А. Законодавче регулювання викидів промислових підприємств у поверхневій воді – структурні та понятійні особливості. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2025. Том 36 (75). № 2. С. 86–94. URL: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/12> (дата звернення: 05.01.2026).
 11. IMPEL Project. Linking the Water Framework Directive and the IPPC Directive. Report of Phase 3 of the Project. November 2013. Institute for European Environmental Policy. URL: <https://www.impel.eu/contents/libraryfile/phase%203%20report%20with%20annex.pdf> (дата звернення: 05.01.2026).
 12. Support to the evaluation of the Industrial Emissions Directive. Final Report (Directive 2010/75/EU). EUROPEAN COMMISSION. Directorate-General for Environment. Directorate C – Quality of Life. Unit C. 4 – Industrial Emissions and Safety. Ref: Ricardo/ED12433 Final/Issue Number V1.0. 2020 – 204 p. URL: <https://circabc.europa.eu/sd/a/589a486c-1732-4e9d-abbc-a515ddf0aca0/IED-evaluation-support-study-published.pdf> (дата звернення: 05.01.2026).
 13. Integrated Water Approach. Industrial Water Management guidelines. A guidance for IED permit writers. Report number: 2017/10. Date of report: 17 April 2018. 78 p. URL: <https://www.impel.eu/contents/libraryfile/FR-2017-10-Integrated-Water-Approach-Guidance%20ISBN.pdf> (дата звернення: 05.01.2026).
 14. Nadiia Kobetska. The integrated environmental permit: requirements of EU legislation, practice of its implementation in Poland, prospects for Ukraine. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2018. Vol. 5. No. 2. 33–44. URL: <https://doi.org/10.15330/jpnu.5.2.33-44> (дата звернення: 05.01.2026).
 15. Уберман В.І., Васьковець Л.А. Правові інструменти сучасного українського регулювання емісії речовин в поверхневій воді. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету Серія ПРАВО*. 2025. Випуск 90: ч. 3. С. 82–91. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.3.11> (дата звернення: 05.01.2026).
 16. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/60/oj/eng> (дата звернення: 05.01.2026).
 17. Уберман В., Васьковець Л.. Європейська водоохоронна парадигма в українському правовому регулюванні скидання забруднювальних речовин у поверхневій воді. *Law. State. Technology*. 2025. 1. 15–23. URL: <https://doi.org/10.32782/LST/2025-1-3> (дата звернення: 05.01.2026).
 18. Вимоги до форми і змісту інтегрованого довкілцевого дозволу : Постанова КМУ від 15 липня 2025 р. № 884. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/884-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.01.2026).
 19. Вимоги до форми і змісту заяви про отримання інтегрованого довкілцевого дозволу (внесення змін до нього). Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2025 р. № 780. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/780-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.40>

ЕКОЛОГО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

Чумаченко І.Є.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри земельного, екологічного та енергетичного права,
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-0682-6404
e-mail: inna212@gmail.com

Чумаченко І.Є. Еколого-правовий вимір державної політики України у сфері альтернативної енергетики.

У статті здійснено комплексний еколого-правовий аналіз державної політики України у сфері альтернативної енергетики в контексті реалізації концепції сталого розвитку та євроінтеграційних зобов'язань. Обґрунтовано, що трансформація енергетичного сектору на засадах декарбонізації, ресурсоефективності та екологічної безпеки є ключовою умовою забезпечення енергетичної незалежності держави, підвищення її кліматичної стійкості та виконання міжнародних зобов'язань у сфері охорони довкілля. Підкреслено, що державна екологічна політика в цій сфері виступає стратегічним інструментом формування правових і економічних передумов переходу до низьковуглецевої моделі розвитку, забезпечуючи інтеграцію кліматичних, енергетичних та природоохоронних цілей у єдину систему публічного управління. Проаналізовано правові засади гарантій походження електроенергії та механізмів державної підтримки виробників відновлюваної енергії. Особливу увагу приділено еволюції інструментів стимулювання – від «зеленого» тарифу до аукціонної моделі підтримки з використанням механізму «чистої» ринкової премії, а також гармонізації національного регулювання з правом Європейського Союзу.

Проаналізовано еколого-правовий вимір реформ у сфері відновлюваної енергетики, що полягає у поєднанні кліматичних цілей, принципів екологічної збалансованості та вимог енергетичної безпеки. Доведено, що розвиток альтернативної енергетики має розглядатися не лише як економічний чи інвестиційний пріоритет, а як складова екологічної функції держави та інструмент реалізації конституційного права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Окремо досліджено вплив воєнного стану на функціонування сектору відновлюваних джерел енергії та визначено, що воєнні виклики водночас стали каталізатором пришвидшення інтеграції українського ринку електроенергії до внутрішнього ринку ЄС, імплементації європейського енергетичного *acquis* та модернізації регуляторних механізмів. Узагальнено, що подальший розвиток державної політики у сфері альтернативної енергетики потребує системного вдосконалення правового регулювання, забезпечення стабільності механізмів підтримки, впровадження інструментів гарантій походження електроенергії та посилення екологічних стандартів з урахуванням принципів сталого розвитку.

Ключові слова: сталий розвиток, екологічна політика України, альтернативна енергетика, відновлювальні джерела енергії, «зелена» енергетика, енергетична безпека, еколого-правове регулювання, юридичний механізм, євроінтеграція, воєнний стан.

Chumachenko I.Ye. Environmental and legal dimension of the state policy of Ukraine in the field of alternative energy.

The article provides a comprehensive environmental and legal analysis of the state policy of Ukraine in the field of alternative energy in the context of implementing the concept of sustainable development and fulfilling European integration commitments. It substantiates that the transformation of the energy sector based on decarbonization, resource efficiency, and environmental safety is a key prerequisite for ensuring the state's energy independence, enhancing its climate resilience, and fulfilling international

environmental obligations. It is emphasized that state environmental policy in this area serves as a strategic instrument for creating legal and economic preconditions for the transition to a low-carbon development model, ensuring the integration of climate, energy, and environmental objectives into a unified system of public governance.

The legal framework for guarantees of origin of electricity and state support mechanisms for renewable energy producers is analyzed. Particular attention is paid to the evolution of incentive instruments – from the “feed-in tariff” to the auction-based support model using a feed-in premium mechanism – as well as to the harmonization of national regulation with European Union law.

The paper reveals the environmental and legal dimension of reforms in the renewable energy sector, which consists in combining climate goals, principles of environmental sustainability, and energy security requirements. It is argued that the development of alternative energy should be regarded not only as an economic or investment priority, but also as a component of the environmental function of the state and an instrument for implementing the constitutional right of citizens to a safe and healthy environment. The impact of martial law on the functioning of the renewable energy sector is examined separately, and it is determined that wartime challenges have simultaneously become a catalyst for accelerating the integration of the Ukrainian electricity market into the EU internal market, the implementation of the European energy acquis, and the modernization of regulatory mechanisms.

It is concluded that the further development of state policy in the field of alternative energy requires systematic improvement of legal regulation, ensuring the stability of support mechanisms, introducing effective guarantees of origin instruments, and strengthening environmental standards in accordance with the principles of sustainable development.

Key words: sustainable development, environmental policy of Ukraine, alternative energy, renewable energy sources, green energy, energy security, environmental and legal regulation, legal mechanism, European integration, martial law.

Постановка проблеми. У грудні 2014 року Організацією Об'єднаних Націй було започатковано регіональну програму розвитку «зеленої» економіки EaP GREEN («Greening Economies in the European Union's Eastern Partnership Countries»), спрямовану на екологізацію економічної політики держав Східного партнерства Європейського Союзу. Реалізація програми здійснюється за участю Європейської економічної комісії ООН (UNECE), Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), Програми ООН з навколишнього середовища (UNEP) та Організації Об'єднаних Націй з промислового розвитку (UNIDO). З еколого-правової точки зору EaP GREEN має значення як інструмент гармонізації національного законодавства країн-учасниць із європейськими підходами до інтеграції екологічних вимог у систему державного управління та економічного планування. Програма передбачає впровадження принципів сталого споживання і виробництва у національні стратегії розвитку, нормативно-правові акти та галузеві політики, що сприяє формуванню комплексного правового механізму «зеленого» зростання.

В Україні імплементація положень EaP GREEN відобразилася у поступовому вдосконаленні законодавства у сфері стратегічної екологічної оцінки, оцінки впливу на довкілля, управління відходами та розвитку відновлюваної енергетики. Зокрема, запровадження процедур стратегічної екологічної оцінки та оцінки впливу на довкілля стало важливим кроком у напрямі інституціоналізації превентивного екологічного контролю в процесі прийняття управлінських рішень. Водночас аналіз національної правозастосовної практики свідчить, що інтеграція принципів «зеленої» економіки в Україні залишається нерівномірною та потребує подальшого вдосконалення нормативної узгодженості, посилення міжсекторальної координації та забезпечення ефективного механізму контролю за дотриманням екологічних стандартів.

В умовах воєнного стану в Україні істотно змінилися пріоритети державної політики, зокрема в енергетичній сфері. Масштабні руйнування енергетичної інфраструктури, об'єктів генерації та розподілу енергії, а також підвищені ризики для стабільного функціонування централізованих енергосистем зумовили необхідність переосмислення ролі альтернативної енергетики. Такі події, з одного боку, підсилюють необхідність децентралізованих джерел енергії для критичних об'єктів, з іншого, збільшення частки відновлювальних джерел енергії (далі – ВДЕ) сприяє стійкості та безпеці енергетичної системи. Такі обставини потребують адаптивності правового регулювання, яке має поєднати екологічні, енергетичні та безпекові пріоритети.

Метою дослідження є комплексний еколого-правовий аналіз державної політики України у сфері альтернативної енергетики в контексті реалізації принципів сталого розвитку та євроінтеграційних зобов'язань, а також визначення напрямів удосконалення правового регулювання механізмів підтримки відновлюваних джерел енергії.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового забезпечення розвитку відновлюваної енергетики та імплементації принципів сталого розвитку є предметом активних наукових досліджень у галузі екологічного, господарського та енергетичного права. У наукових працях розкрито економічні механізми підтримки ВДЕ, питання ринкового регулювання електроенергетики, проблеми інтеграції України до європейського енергетичного простору, а також окремі аспекти екологізації енергетичної політики. Водночас більшість досліджень зосереджується або на економічній ефективності механізмів підтримки, або на технічних та ринкових аспектах функціонування сектору ВДЕ. Еколого-правовий вимір державної політики у сфері альтернативної енергетики, зокрема в умовах воєнного стану та посилення євроінтеграційних процесів, залишається недостатньо систематизованим. Потребує подальшого наукового осмислення питання співвідношення енергетичної безпеки, кліматичних зобов'язань та екологічних стандартів, а також правових механізмів забезпечення стабільності та передбачуваності державної підтримки ВДЕ. Отже, наявність теоретичних напрацювань і водночас відсутність комплексного еколого-правового підходу до аналізу державної політики у сфері альтернативної енергетики зумовлюють актуальність обраної теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. В Україні прийнято низку нормативно-правових актів щодо забезпечення реалізації принципів сталого розвитку і «зеленої» економіки, зокрема: Концепцію національної екологічної політики України на період до 2020 р., схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р. № 880-р, Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, затверджених указом Президента України від 30 вересня 2019 р., Стратегію екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р., Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р., відповідного з яким Україна прагне досягнення у 2030 році такого рівня збалансованого (сталого) розвитку, за якого залежність від використання невідновлювальних природних ресурсів та забруднення навколишнього природного середовища будуть зведені до екосистемно прийнятних рівнів. Крім того, мають бути створені умови для декарбонізації енергетичного сектору, активного впровадження технологій енергозбереження та підвищення енергоефективності, збільшення виробництва енергії за рахунок відновлювальних та альтернативних джерел, впровадження найкращих наявних низьковуглецевих, ресурсозберігаючих технологій виробництва, а також сучасних будівельних технологій з тепло- та енергозбереження, що дасть змогу істотно зменшити обсяг викидів парникових газів та забруднюючих речовин в атмосферне повітря, а також скидання забруднюючих речовин у водойми [1].

Слід зазначити, що надбанням України є значний природно-ресурсний потенціал, необхідний для розвитку альтернативної енергетики, зокрема для вітроенергетики, сонячної енергетики, біоенергетики, малої гідроенергетики та геотермальної енергетики. Використання зазначених видів відновлюваних джерел енергії створює об'єктивні передумови для зменшення залежності національної економіки від імпортованих енергоресурсів, підвищення рівня енергетичної безпеки держави та реалізації екологічних цілей сталого розвитку. Водночас повноцінна реалізація наявного потенціалу потребує формування та застосування комплексних організаційно-правових і інституціональних механізмів, спрямованих на забезпечення ефективного державного регулювання у сфері альтернативної енергетики та створення сприятливого інвестиційного клімату. Вирішальне значення у цьому контексті має чітке нормативне визначення повноважень органів державної влади, узгодженість стратегічних і програмних документів, а також стабільність і передбачуваність правового регулювання.

Формування та реалізація державної політики у сфері альтернативної енергетики в Україні ґрунтується на комплексі еколого-правових механізмів, що поєднують норми різних галузей права (екологічного, енергетичного, природоресурсного, господарського, адміністративного, фінансового тощо). Їх функціональне призначення полягає у створенні правових умов для розвитку ВДЕ з одночасним забезпеченням екологічної безпеки, раціонального використання природних ресурсів та досягнення цілей сталого розвитку. Відповідні стратегічні орієнтири закріплено, зо-

крема, у Національному плані дій з енергоефективності до 2030 року [2], який розглядає розвиток відновлюваної енергетики не лише крізь призму економічної доцільності, а й як засіб зменшення антропогенного навантаження на довкілля, скорочення викидів парникових газів та забезпечення екологічної безпеки.

Ключовим нормативним актом, який визначає засади державної політики у цій сфері, є Закон України «Про альтернативні джерела енергії» від 20 лютого 2003 р. [3]. Саме ним закріплено правові основи використання відновлюваних джерел енергії, встановлено понятійний апарат, визначено напрями державної підтримки та принципи стимулювання суб'єктів господарювання. Як слушно зазначає А.М. Сологуб, зазначений Закон має рамковий характер і виконує системоутворюючу функцію у сфері правового регулювання альтернативної енергетики, однак потребує подальшого розвитку через спеціалізовані підзаконні акти та галузеву деталізацію [4].

Еколого-правовий зміст механізмів державної політики у сфері альтернативної енергетики проявляється, насамперед, у закріпленні вимог щодо оцінки впливу на довкілля, дотримання екологічних стандартів та обмежень при розміщенні й експлуатації об'єктів відновлюваної енергетики. Відповідно до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» [5], проекти будівництва вітрових, сонячних та біоенергетичних установок підлягають обов'язковій екологічній оцінці, що слугує превентивним правовим інструментом запобігання негативним наслідкам для екосистем.

У науковій літературі підкреслюється, що інтеграція екологічних вимог у правове регулювання альтернативної енергетики є необхідною умовою її сталого розвитку. Так, Л. Мелех та О. Нагірняк наголошують, що ефективно правове регулювання ВДЕ має забезпечувати баланс між енергетичними потребами держави та охороною навколишнього природного середовища, а екологічні обмеження не слід розглядати як стримуючий фактор, а як елемент якісного правового регулювання [6].

Особливого значення еколого-правові механізми розвитку альтернативної енергетики набувають в умовах воєнного стану в Україні. Збройна агресія Російської Федерації спричинила суттєві загрози енергетичній безпеці держави, що актуалізувало потребу у децентралізованих, стійких та екологічно безпечних джерелах енергії. У цьому контексті альтернативна енергетика розглядається не лише як складова екологічної політики, а і як елемент національної безпеки. Як обґрунтовано зазначає І. Подрез-Ряполова, у період воєнного стану та післявоєнної відбудови правове забезпечення розвитку ВДЕ повинно орієнтуватися на принципи стійкості, автономності та мінімізації екологічних ризиків, що потребує адаптації чинного законодавства до надзвичайних умов [7].

Поділяємо слушну думку Т. Харитонові та Х. Григор'євої про те, що сучасне законодавство, яке було написане за обставин мирного часу, виявилось мало пристосованим до функціонування енергосистеми в умовах ведення воєнних дій. Відновлення енергетичної системи держави у післявоєнний час потребуватиме не лише капіталовкладень і часу, але й вимагатиме належного, адаптованого нормативного регулювання, яке б враховувало новітні об'єктивні обставини та виклики [8, с. 38-39].

Разом з тим, В.С. Грачук наголошує, що невизначеність державної політики в галузі є причиною відсутності ясності щодо впровадження нових технологій, модернізації інфраструктур та розвитку відновлюваної енергетики [9, с. 109]. Також, через незгодженість та недосконалість концепцій, стратегій, програм розвитку, що вирішують проблеми державного регулювання частково, а не комплексно, що унеможливує досягнення очікуваних результатів, державна політика у сфері відновлюваної енергетики має декларативний характер [10, с. 96].

Водночас складна соціально-економічна та безпекова ситуація, зумовлена сучасними викликами, істотно ускладнює реалізацію задекларованих еколого-правових цілей. Це негативно позначається на послідовності формування та впровадження нормативно-правових механізмів, спрямованих на екологізацію енергетичного сектору. Зокрема, відсутність завершеної та затвердженої Державної цільової програми енергоефективності та розвитку альтернативної енергетики свідчить про фрагментарність правового регулювання у цій сфері та недостатній рівень інституційної спроможності держави забезпечити системний екологічно орієнтований розвиток енергетики [11].

Державна цільова економічна програма енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010-2016 роки, затверджена Кабінетом Міністрів України у 2010 році, попри проголошення екологічних

пріоритетів, мала обмежений вплив на трансформацію правових засад використання природних ресурсів у сфері енергетики [12]. Основною причиною часткової реалізації її положень стало системне недофінансування природоохоронних та енергоефективних заходів, що суперечить принципу пріоритетності екологічних інтересів, закріпленому в екологічному законодавстві України.

Особливу увагу слід звернути на те, що Державний цільовий економічний план енергоефективності та розвитку відновлюваної енергетики на період 2022 – 2026 років, який мав забезпечити комплексний еколого-правовий підхід до скорочення використання викопних енергоресурсів, розвитку місцевої відновлюваної енергетичної сировини та підвищення екологічної стійкості національної економіки, досі не набув нормативного закріплення [13]. Така ситуація створює правову невизначеність у сфері реалізації екологічної функції держави в умовах кліматичних змін та воєнного стану.

У цьому контексті схвалення розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 р. № 373-р Енергетичної стратегії України на період до 2050 року [14] слід розглядати як спробу формування довгострокової еколого-правової моделі розвитку енергетичного сектору, орієнтованої на інтеграцію принципів сталого розвитку, кліматичної нейтральності та екологічної безпеки. Водночас ефективність реалізації положень зазначеної стратегії безпосередньо залежатиме від їх подальшої конкретизації у спеціальному законодавстві, забезпечення належного фінансування та створення дієвих правових механізмів екологічного контролю й відповідальності.

Закон України «Про альтернативні джерела енергії» формує базову правову основу розвитку «зеленої» енергетики, визначає пріоритетні напрями використання відновлюваних енергетичних ресурсів та закріплює принципи державної підтримки суб'єктів господарювання у цій сфері [3]. Реалізація положень зазначеного Закону покликана забезпечити інтеграцію екологічних вимог у процеси енергетичного планування та сприяти переходу до екологічно безпечних моделей виробництва і споживання енергії. Важливим елементом еколого-правового механізму є система економіко-правових стимулів, зокрема запровадження «зеленого» тарифу, механізмів аукціонної підтримки, податкових пільг та державних гарантій. Сукупність зазначених заходів спрямована на забезпечення збалансованого поєднання економічних, екологічних та соціальних інтересів, що відповідає концептуальним засадам сталого розвитку. Водночас у наукових дослідженнях звертається увага на необхідність удосконалення цих інструментів з огляду на принципи екологічної справедливості та недопущення надмірного навантаження на довкілля [15].

«Зелений» тариф є спеціальним механізмом державної підтримки виробництва електричної енергії з відновлюваних джерел, що передбачає гарантований викуп такої електроенергії за фіксованою, економічно стимулюючою ціною. Законом України «Про альтернативні джерела енергії» визначено, що «зелені» тарифи – це спеціальні тарифи на купівлю електричної енергії, виробленої на об'єктах електроенергетики, що використовують альтернативні джерела енергії, крім доменного та коксівного газів, а для гідроелектростанцій – лише для малих потужністю до 10 МВт [3]. За своєю юридичною сутністю «зелений» тариф є інструментом публічно-правового стимулювання, що поєднує елементи адміністративного регулювання та ринкових механізмів. Водночас надмірно преференційні параметри «зеленого» тарифу у певний період спричинили фінансове навантаження на енергоринок, сам механізм відіграв ключову роль у формуванні сектору ВДЕ в Україні. Саме завдяки йому було створено інституційну та технологічну основу для подальшого переходу до конкурентних аукціонних моделей підтримки. Отже, «зелений» тариф має не лише економічне, а насамперед еколого-правове значення: він виступає правовим інструментом державної екологічної політики, спрямованої на декарбонізацію, підвищення енергетичної безпеки та реалізацію принципів «зеленої» економіки.

Важливим етапом інституційного розвитку «зеленої» енергетики в Україні стало запровадження механізму гарантій походження електричної енергії. Законом України від 30 червня 2023 р. № 3220-ІХ «Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України» [16] гарантію походження визначено як електронний документ, сформований на підставі даних відповідного реєстру, який підтверджує виробництво визначеного обсягу електричної енергії з відновлюваних джерел та засвідчує її екологічну цінність. Подальша нормативна конкретизація цього механізму здійснена Постановою Кабінету Мі-

ністрів України від 27 лютого 2024 р. № 227, якою затверджено порядок видачі, обігу та погашення гарантій походження, а також порядок визначення екологічної цінності електричної енергії з відновлюваних джерел [17]. Уповноваженим органом у цій сфері визначено НКРЕКП, що забезпечує ведення реєстру та адміністрування відповідних процедур.

Екологічна цінність електричної енергії визначається у показниках викидів парникових газів у перерахунку на 1 МВт/год та відображає обсяг запобіглих викидів CO₂-еквіваленту внаслідок заміщення електроенергії, виробленої з викопних видів палива. Зазначення цього показника у гарантії походження забезпечує прозорість екологічного ефекту відновлюваної генерації та інтегрує кліматичний компонент у систему правового регулювання енергетичного ринку.

З метою стимулювання розвитку відновлюваної енергетики як одного з ключових пріоритетів державної політики, 10 лютого 2026 р. Верховна Рада України ухвалила закон № 13219 щодо удосконалення конкурентних умов виробництва зеленої електроенергії з альтернативних джерел [18]. Законом запроваджено підтримку переможців «зелених» аукціонів у формі «чистої» ринкової премії (FiP) замість контрактів на різницю (CfD), що забезпечує більш прозору модель доходів і полегшує фінансове планування для бізнесу. Дію механізму аукціонів продовжено до 31 грудня 2034 року, що посилює інвестиційну передбачуваність. Передбачено зниження фінансового навантаження на учасників (зменшення розміру банківських гарантій), а також підвищення конкуренції через гнучкіший підхід до формування квот. Закон гармонізує ринок із європейськими стандартами, удосконалює систему гарантій походження електроенергії та створює умови для інтеграції систем зберігання енергії (BESS). У цілому документ спрямований на відновлення інвестиційної активності та розвиток сектору ВДЕ в Україні.

Висновки. Упродовж останніх років державна політика України у сфері енергетики дедалі виразніше орієнтується на розширення використання альтернативних джерел енергії як одного з ключових інструментів реалізації екологічної політики та досягнення цілей сталого розвитку. У результаті проведеного дослідження встановлено, що еколого-правовий вимір державної політики у сфері альтернативної енергетики формується на перетині правових засад охорони довкілля, зобов'язань у межах міжнародного кліматичного режиму та євроінтеграційного курсу України. Розвиток альтернативної енергетики слід розглядати не лише як інструмент модернізації енергетичного сектору, а як складову реалізації екологічної функції держави та механізм забезпечення права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Аналіз чинного законодавства засвідчив наявність сформованої нормативної основи регулювання сфери ВДЕ, що включає спеціальні закони, акти у сфері ринку електричної енергії, механізми державної підтримки, а також інструменти гарантій походження електроенергії. Водночас виявлено тенденцію до трансформації моделі стимулювання – від адміністративно фіксованого «зеленого» тарифу до конкурентних аукціонних механізмів із застосуванням ринкової премії (FiP), що відповідає принципам прозорості, недискримінаційності та ринкової нейтральності.

Обґрунтовано, що гармонізація національного законодавства з правом ЄС є ключовим вектором розвитку правового регулювання альтернативної енергетики. Інтеграція до європейського енергетичного простору передбачає імплементацію стандартів у сфері декарбонізації, розвитку конкуренції, функціонування системи гарантій походження електроенергії та забезпечення екологічної відповідальності суб'єктів господарювання.

Доведено, що в умовах воєнного стану сектор ВДЕ набуває додаткового значення як чинник енергетичної стійкості, децентралізації генерації та підвищення безпеки енергопостачання. Війна, попри руйнівні наслідки для економіки, стала каталізатором перегляду підходів до енергетичної політики та прискорення структурних реформ.

Таким чином, еколого-правові механізми забезпечення державної політики у сфері альтернативної енергетики становлять складну багаторівневу систему, яка охоплює нормативно-правове регулювання, інституційне забезпечення, економічні стимули та екологічні гарантії. Їх ефективність безпосередньо залежить від узгодженості екологічних та енергетичних цілей, послідовності державної політики та належного рівня правозастосування, особливо в умовах воєнних і кліматичних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.
2. Про Національний план дій з енергоефективності на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1803–р. URL: <https://t.ly/X-0BV>.
3. Про альтернативні джерела енергії. Закон України від 20 лютого 2003 р. № 555–IV. URL: <https://t.ly/wBM1J>.
4. Сологуб А.М. Формування правового забезпечення енергоефективності і використання альтернативних джерел енергії в Україні. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2025. 116-127. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.2.12>.
5. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23 травня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text>.
6. Melekh L., Nagirnyak O. «Legal regulation of alternative energy in Ukraine» URL: <http://science.lpnu.ua/law/all-volumes-and-issues/volume-8-number-230-20...>
7. Подрез-Ряполова І.В. Правове забезпечення сталого розвитку енергетичної системи України в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення. *Право та інновації*. 2025. № 2 (50). С. 102–108. DOI: 10.37772/2518-1718-2025-2(50)-13.
8. Харитонова Т., Григор'єва Х. Системні проблеми розвитку законодавства у сфері альтернативної енергетики України. *Юридичний вісник*. 2023/3. С.35-46. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2023.5>.
9. Грачук В.С. Правове регулювання енергетичних правовідносин в Україні в контексті сталого розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. С. 107-113. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.16>.
10. Чумаченко І.Є. Програми стимулювання розвитку альтернативної енергетики в Україні: правові проблеми та перспективи. *Juris Europensis Scientia*. 2020. № 4. С. 96–101. DOI: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i4.136>.
11. Про затвердження Державної цільової економічної програми енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010-2020 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/243-2010-%D0%BF/ed20200818#Text>.
12. Державна цільова економічна програма енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2016 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 01 березня 2010 р. № 243. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/243-2010-%D0%BF/ed20160916#Text>.
13. Підвищення енергоефективності національної економіки – концепція нової цільової програми на 2022–2026 роки. *Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України. Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pidvishchennya-energoefektivnosti-nacionalnoyi-ekonomiki-konceptsiya-novoyi-cilovoyi-programi-na-2022-2026-roki>.
14. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 р. № 373–р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#Text>.
15. Шендер Т.Ю. Правове забезпечення використання альтернативних джерел енергії в сфері електроенергетики та теплопостачання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: серія: Право. 2024. Т.1, вип. 81. С. 315-321. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.50>.
16. Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України: Закон України від 30 червня 2023 р. № 3220-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3220-20#Text>.
17. Про запровадження гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії: постанова Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2024 р. № 227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2024-%D0%BF#n273>.

18. Верховна Рада підтримала оновлення конкурентних умов розвитку відновлюваної енергетики. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/verkhovna-rada-pidtrymala-onovlennia-konkurentnykh-umov-rozvytku-vidnovliuvanoi-enerhetyky>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 05.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Чумаченко І.Є., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 93

Частина 2

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 05.03.2026. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 18,94. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»